

UNIVERSITAT
POLITÀCNICA
DE VALÈNCIA

ESCOLA TÈCNICA
SUPERIOR
D'ARQUITECTURA

**Programa de Doctorat en Arquitectura, Edificació,
Urbanística i Paisatge**

TESI DOCTORAL

L'arquitectura compacta i dispersa dels camins
de peregrinació. Anàlisi de la seua conservació
i gestió en diferents regions mediterrànies.

AUTOR:
Pablo Altaba Tena
València, maig de 2019

DIRECTORS:
Juan A. García-Esparza
Luís M. Palmero Iglesias

*Als habitants de Penyagolosa i als meus avis i àvies.
Sempre han intentat transmetre'm el món que he intentat descriure.*

Índex

Resum	- 13 -
Resumen	- 15 -
Abstract	- 17 -
Motivació	- 19 -
Treballs realitzats pel doctorand i divulgació de la investigació	- 21
-	
Agraïments	- 25 -
CAPÍTOL 1 INTRODUCCIÓ _____	- 27 -
CAPÍTOL 2 OBJECTIUS I METODOLOGIA _____	- 39 -
2.1 Objectius de la tesi doctoral	- 41 -
2.2 Metodologia de la tesi doctoral	- 42 -
CAPÍTOL 3 A PROPÒSIT DE LA LEGISLACIÓ DEL PAISATGE I EL PATRIMONI _____	- 45 -
3.1 Referències Internacionals	- 47 -
3.1.1 Les Cartes o Recomanacions.....	- 47 -
3.1.2 Els Convenis o Convencions	- 50 -
3.1.2.1 Conveni de Granada, 1985	- 50 -
3.1.2.2 Conveni de Florència, 2000	- 52 -
3.1.3 Les Directives Comunitàries	- 53 -
3.1.4 UNESCO i el Patrimoni Mundial.....	- 55 -
3.2 Referències Nacionals	- 58 -
3.2.1 Precedents	- 58 -
3.2.2 Normes vigents en l'actualitat.....	- 59 -

3.2.3	La Llei de Patrimoni Històric Espanyol (LPHE, 1985).....	- 60 -
3.2.4	Els Plans Nacionals.....	- 62 -
3.2.4.1	Pla Nacional d'Arquitectura Tradicional.....	- 63 -
3.2.5	Normes sobre Patrimoni Cultural o Històric de les CCAA	- 65 -
3.3	La situació al País Valencià	- 67 -
3.3.1	Legislació valenciana referent al patrimoni	- 67 -
3.3.1.1	Llei 4/1998, del Patrimoni Cultural Valencià i les posteriors modificacions de 2004, 2007 i 2017	- 67 -
3.3.1.2	Decret 62/2011, de 20 de maig, del Consell, pel qual es regula el procediment de declaració i el règim de protecció dels Béns de Rellevància Local. - 69 -	
3.3.1.3	La Llei 9/2017, última llei valenciana sobre patrimoni	- 70 -
3.3.2	Legislació valenciana referent al paisatge	- 71 -
3.3.2.1	Guia Metodològica d'Estudi del Paisatge	- 73 -
3.3.3	Una normativa mixta: la Llei 5/2014 d'Ordenació del Territori, Urbanisme i Paisatge de la Comunitat Valenciana (LOTUP)	- 77 -
3.4	Consideracions finals del capítol.....	- 78 -
3.4.1	Consideracions a particulars	- 78 -
3.4.2	Consideracions generals	- 85 -
CAPÍTOL 4	EL CAS D'ESTUDI: ELS CAMINS A	
PENYAGOLOSA	- 87 -
4.1	Penyagolosa, la creació d'una imatge	- 89 -
4.2	Aproximació a la natura.....	- 96 -
4.3	Aproximació històrica.....	- 103 -
4.4	Dos trets simbòlics: les rogatives i la vida a la muntanya-	111
-		
4.4.1	Les rogatives a Sant Joan de Penyagolosa	- 111 -
4.4.1.1	Les rogatives que ja no es celebren.....	- 112 -
4.4.1.2	Les rogatives que encara es mantenen	- 113 -
4.4.1.3	Altres rogatives de la zona	- 118 -

4.4.2	La vida a la muntanya: costums, patrimoni etnològic i immaterial...	- 120 -
4.4.2.1	El cicle agrari dels cereals	- 121 -
4.4.2.2	El cicle agrari de fruites i hortalisses	- 125 -
4.4.2.3	La ramaderia	- 127 -
4.4.2.4	Tasques domèstiques	- 129 -
4.4.2.5	Utilització del bosc i la muntanya amb finalitats econòmiques .-	131 -
4.4.2.6	La indústria tradicional a l'àrea del Penyagolosa	- 136 -
4.4.2.7	La fabricació de tèxtils: la llana.....	- 140 -
4.4.2.8	Manufactures masoveres: la canya	- 140 -
4.4.2.9	Altres especialitats del masover	- 142 -
4.5	Arquitectura dispersa	- 143 -
4.5.1	Arquitectura hidràulica	- 143 -
4.5.1.1	Pous	- 143 -
4.5.1.2	Abeuradors	- 144 -
4.5.1.3	Basses d'abeurar.....	- 144 -
4.5.1.4	Molins.....	- 145 -
4.5.1.5	Sènies.....	- 149 -
4.5.1.6	Neveres	- 150 -
4.5.1.7	Ventisquers.....	- 152 -
4.5.2	Arquitectura civil.....	- 152 -
4.5.2.1	Masos.....	- 152 -
4.5.2.2	Cups de vi	- 156 -
4.5.2.3	Ponts.....	- 158 -
4.5.3	Arquitectura defensiva.....	- 159 -
4.5.3.1	Fortificacions.....	- 159 -
4.5.3.2	Torres.....	- 161 -
4.5.4	Arquitectura religiosa.....	- 162 -
4.5.4.1	Ermites	- 162 -
4.5.5	La pedra en sec.....	- 163 -
4.5.6	Camins i itineraris.....	- 167 -
4.5.6.1	Els camins pavimentats.....	- 170 -
4.6	Arquitectura compacta.....	- 171 -
4.6.1	Entorn i volums.....	- 171 -
4.6.2	Dos exemples d'evolució urbana dels pobles del Penyagolosa.....	- 174 -
4.6.2.1	El cas de Culla.....	- 174 -

4.6.2.2	El cas de les Useres	- 179 -
4.6.3	Tipologies constructives	- 181 -
4.6.3.1	Fonts i llavadors.....	- 181 -
4.6.3.2	Fortificacions	- 182 -
4.6.3.3	Esglésies	- 183 -
4.6.3.4	Arquitectura industrial	- 184 -
4.6.3.5	Residencial.....	- 186 -
4.7	Penyagolosa en l'actualitat	- 189 -
4.7.1	La població i la seua disminució.....	- 190 -
4.7.2	La economia de Penyagolosa.....	- 192 -
4.7.3	Punts de partida pel que fa al patrimoni cultural	- 194 -
4.7.4	Els itineraris en l'actualitat.....	- 198 -
4.7.4.1	De les Useres a Xodos.....	- 199 -
4.7.4.2	D'Atzeneta a Xodos.....	- 199 -
4.7.4.3	De Xodos a Sant Joan	- 200 -
4.7.4.4	De Culla a la font de l'Alforí.....	- 200 -
4.7.4.5	De Vistabella a Sant Joan de Penyagolosa	- 201 -
4.7.4.6	De Llucena fins la Banyadera	- 201 -
4.7.4.7	El cas de Castillo i Ludiente.....	- 202 -
4.7.4.8	El barranc de la Pregunta: de la Banyadera a Sant Joan.....	- 202 -
4.7.4.9	De Villahermosa a Sant Joan.....	- 205 -
4.7.4.10	De Puertomingalvo a Sant Joan	- 205 -
4.7.5	Monuments i proteccions	- 206 -
4.7.5.1	Parc Natural de Penyagolosa	- 206 -
4.7.5.2	BIC i BRL	- 208 -
4.7.5.3	Patrimoni Mundial.....	- 209 -
4.8	Consideracions finals del capítol.....	- 211 -

CAPÍTOL 5 ANÀLISI METODOLÒGIC D'ELEMENTS

CONSTRUCTIUS I PAISATGÍSTICS _____ - 217 -

5.1	Aspectes teòrics de l'anàlisi d'elements.....	- 219 -
5.1.1	La diversitat de metodologies.....	- 219 -
5.1.2	L'escala del paisatge.....	- 224 -
5.1.3	Anàlisi de valors.....	- 226 -

5.1.3.1	Hipòtesi 1: pics i zones altes.....	- 227 -
5.1.3.2	Hipòtesi 2: zones planes.....	- 227 -
5.1.3.3	Hipòtesi 3: els barrancs.....	- 228 -
5.2	Aspectes pràctics de l'anàlisi d'elements	- 229 -
5.2.1	Metodologies utilitzades en l'estudi.....	- 229 -
5.2.1.1	Treball de camp	- 229 -
5.2.1.2	Treball al despatx	- 234 -
5.2.2	Catalogació i inventaris dels Camins a Penyagolosa	- 237 -
5.2.2.1	Arquitectura dispersa	- 239 -
5.2.2.2	Trams d'itinerari pavimentats	- 240 -
5.2.2.3	Paisatge arquitectònic compacte.....	- 241 -
5.2.3	Anàlisi territorial mitjançant GIS	- 242 -
5.2.3.1	Hipòtesi 1: pics i zones altes.....	- 247 -
5.2.3.2	Hipòtesi 2: zones planes.....	- 249 -
5.2.3.3	Hipòtesi 3: els barrancs.....	- 250 -
5.3	Consideracions finals del capítol.....	- 254 -
5.3.1	Els catàlegs	- 254 -
5.3.2	Les metodologies.....	- 256 -
CAPÍTOL 6	PARTICIPACIÓ CIUTADANA: ANÀLISI DE	
	CONCEPTES, PROCESSOS I PROBLEMÀTIQUES _____	- 261 -
6.1	Aproximació conceptual inicial	- 263 -
6.2	Participació veïnal.....	- 272 -
6.3	Percepció conceptual en el cas pràctic.....	- 277 -
6.3.1	Percepció d'integritat i autenticitat.....	- 277 -
6.3.2	Identitat.....	- 279 -
6.3.3	Percepció dels valors del paisatge.....	- 280 -
6.4	Connotacions dels entorns sostenibles.....	- 281 -
6.4.1	L'empremta humana en l'actualitat: el turisme	- 282 -
6.4.2	Visualització dels paisatges	- 284 -
6.4.3	Els atributs visibles i invisibles	- 285 -

6.4.4	Comparativa de valors	- 287 -
6.5	El futur dels paratges patrimonials: la patrimonialització d'espais	- 295 -
6.5.1	Qüestions anteriors a la patrimonialització	- 295 -
6.5.2	Com s'hauria d'abordar la patrimonialització?	- 298 -
6.6	Consideracions finals del capítol.....	- 301 -
CAPÍTOL 7	MARC PER A LA CONSERVACIÓ I SOSTENIBILITAT DELS PAISATGES VERNACLES	- 305 -
7.1	Començar amb algunes premisses	- 307 -
7.2	Per un projecte integral de paisatge	- 310 -
7.3	Propostes per a generar un marc per a la conservació i sostenibilitat dels paisatges vernacles mediterranis	- 313 -
7.3.1	Disposicions per a l'àmbit geogràfic de Penyagolosa.....	- 313 -
7.3.1.1	Disposicions estratègiques	- 313 -
7.3.1.2	Disposicions reguladores.....	- 315 -
7.3.1.3	Disposicions executives	- 315 -
7.3.1.4	Prioritats per a la intervenció a nivell ambiental	- 316 -
7.3.1.5	Disposicions estratègiques particulars per a la conservació d'hàbitats -	317 -
7.3.1.6	Disposicions executives particulars per a la conservació d'hàbitats...-	318 -
7.3.1.7	Diagnòstic de l'estat de conservació	- 318 -
7.3.1.8	Disposicions estratègiques particulars per a la conservació d'elements etnogràfic-arquitectònics.....	- 326 -
7.3.1.9	Mesures de gestió a nivell social.....	- 327 -
7.3.1.10	Metodologia del seguiment i avaluació	- 328 -
7.4	Primeres impressions del Marc aplicat a l'àrea d'estudi-	329
-		
7.4.1	Cartografia de les Àrees d'Espcial Atenció	- 329 -
7.4.1.1	Les zones prioritàries.....	- 329 -

7.4.1.2	Diagnòstic de l'estat de conservació.....	- 332 -
7.4.2	Primeres disposicions aplicades a l'àrea d'estudi.....	- 335 -
7.5	Consideracions finals del capítol.....	- 340 -
CAPÍTOL 8 CONCLUSIONS GENERALS I FUTURES		
INVESTIGACIONS _____ - 345 -		
8.1	Conclusions generals a la tesi doctoral.....	- 347 -
8.2	Futures línies d'investigació.....	- 350 -
REFERÈNCIES _____ - 353 -		
Referències bibliogràfiques..... - 355 -		
Índex de figures i taules- 381 -		
ANNEXOS- 391 -		
ANNEX I: Plànols de l'àrea d'estudi..... - 393 -		
ANNEX II: Catalogació d'elements arquitectònics-etnogràfics- 401		
-		
ANNEX III: Catalogació d'empedrats - 462 -		
ANNEX IV: Material relacionat amb les reunions participatives. ...		
477 -		

Resum

Els pobladors de Penyagolosa, des de principis del segle XIII, han sabut adaptar-se a una vida d'autosuficiència ancorada en la necessitat i la fe. El tipus de vida arrelada a la ramaderia i l'agricultura va generar un paisatge antropitzat propi de la muntanya mediterrània. Les reminiscències que encara queden d'aquella cultura centenària, en molts casos presenten un estat ruïnós. De la mateixa manera, el paisatge que es va generar fins ven entrat el segle XX està desapareixent per la falta de cultius, ramaderia i activitat.

La present tesi doctoral pretén endinsar-se en la cultura de Penyagolosa. S'afronta l'estudi condicionats pels itineraris que van ser objecte de transhumància, comerç i rogatives des de nou municipis de l'interior de la província de Castelló i un de Terol fins l'ermitori de Sant Joan de Penyagolosa. Es farà un recorregut per aquests itineraris i pels centres històrics descrivint l'arquitectura, els elements etnogràfics, les activitats que van transformar el territori fins l'estat actual dels itineraris. Es parlarà de l'activitat econòmica de Penyagolosa, la seua protecció i les problemàtiques més severes que pateixen els habitants de la zona.

Per trobar alternatives a l'estat actual, es realitza una anàlisi dels marcs normatius que estan aplicats a l'àrea d'estudi o que poden condicionar-la d'alguna manera. Es veuran objectius, programes, cartes, convenis, etcètera i s'analitzaran els detalls aportant una visió crítica però que busca aprofitar el treball ja realitzat per a utilitzar-lo amb noves perspectives.

Un treball d'aquestes característiques està condicionat per un treball de camp analític i estricte. S'explicarà el treball realitzat i quins materials i metodologies s'han adoptat i adaptat particularitzant-los a l'espai d'estudi però amb una visió constant a la muntanya mediterrània. De la mateixa manera, s'explica com la participació i el treball col·lectiu amb els habitants de la zona obri les portes a nous reptes pel que fa a patrimonialitzar espais de les característiques de Penyagolosa.

Amb la informació recollida tant de l'anàlisi bibliogràfic previ, del treball de camp en l'àrea d'estudi i amb els seus habitants, l'anàlisi normatiu i les noves perspectives patrimonials i paisatgístiques, s'elabora un marc metodològic que pretén abordar el paisatge i el patrimoni des de perspectives horitzontals, inclusives, sostenibles i didàctiques utilitzant Penyagolosa com a exemple de muntanya mediterrània.

Resumen

Los habitantes de Penyagolosa, desde principios del siglo XIII, han sabido adaptarse a una vida de autosuficiencia anclada en la necesidad y la fe. El tipo de vida arraigada en la ganadería y la agricultura generó un paisaje antropizado propio de la montaña mediterránea. Las reminiscencias que aún quedan de aquella cultura centenaria, en muchos casos presentan un estado ruinoso. Del mismo modo, el paisaje que se generó hasta entrado el siglo XX está desapareciendo por la falta de cultivos, ganadería y actividad.

La presente tesis doctoral pretende adentrarse en la cultura de Penyagolosa. Se afronta el estudio condicionados por los itinerarios que fueron objeto de trashumancia, comercio y rogativas desde nueve municipios del interior de la provincia de Castellón y uno de Teruel hasta el ermitorio de Sant Joan de Penyagolosa. Se hará un recorrido por estos itinerarios y por los centros históricos describiendo la arquitectura, los elementos etnográficos, las actividades que transformaron el territorio hasta el estado actual de los itinerarios. Se hablará de la actividad económica de Penyagolosa, su protección y las problemáticas más severas que sufren los habitantes de la zona.

Para encontrar alternativas al estado actual, se realiza un análisis de los marcos normativos que están aplicados en el área de estudio o que pueden condicionar de alguna manera. Se verán objetivos, programas, cartas, convenios, etcétera y se analizarán los detalles aportando una visión crítica pero que busca aprovechar el trabajo ya realizado para utilizarlo con nuevas perspectivas.

Un trabajo de estas características está condicionado por un trabajo de campo analítico y estricto. Se explicará el trabajo realizado y qué materiales y metodologías han adoptado y adaptado particularizándolos al espacio de estudio, pero con una visión constante en la montaña mediterránea. Del mismo modo, se explica como la participación y el trabajo colectivo con los habitantes de la zona abre las puertas a nuevos retos en cuanto a patrimonializar espacios de las características de Penyagolosa.

Con la información recogida tanto del análisis bibliográfico previo, del trabajo de campo en el área de estudio y con sus habitantes, el análisis normativo y las nuevas perspectivas patrimoniales y paisajísticas, se elabora un marco metodológico que pretende abordar el paisaje y el patrimonio desde perspectivas horizontales, inclusivas, sostenibles y didácticas utilizando Penyagolosa como ejemplo de montaña mediterránea.

Abstract

Since the beginning of the 13th century, the inhabitants of Penyagolosa have known how to adapt to a life of self-sufficiency anchored in need and faith. The type of life rooted in livestock and agriculture generated an anthropized landscape typical of the Mediterranean mountain. The reminiscences that still remain of that centenary culture, in many cases present a ruinous state. In the same way, the landscape that was generated until the beginning of the 20th century is disappearing due to the lack of crops, livestock and activity.

This doctoral thesis aims to delve into the culture of Penyagolosa. The study is approached conditioned by the itineraries that were the object of transhumance, trade and prayers from nine municipalities in the interior of the province of Castellón and one of Teruel to the hermitage of Sant Joan de Penyagolosa. There will be a tour of these itineraries and the historical centers describing the architecture, the ethnographic elements, the activities that transformed the territory until the current state of the itineraries. The economic activity of Penyagolosa, its protection and the most severe problems suffered by the inhabitants of the area will be discussed.

In order to find alternatives to the current state, an analysis is made of the normative frameworks that are applied in the area of study or that may condition in some way. Objectives, programs, charters, agreements, etc. will be seen and the details will be analyzed, providing a critical vision but seeking to take advantage of the work already done to use it with new perspectives.

Such work is conditioned by strict analytical fieldwork. The work carried out will be explained and what materials and methodologies have been adopted and adapted in particular to the study space but with a constant vision of the Mediterranean mountain. In the same way, it is explained how the participation and the collective work with the inhabitants of the zone opens the doors to new challenges as for heritagization spaces of the characteristics of Penyagolosa.

With the information gathered from the previous bibliographical analysis, from the fieldwork in the study area and with its inhabitants, the normative analysis and the new heritage and landscape perspectives, a methodological framework is elaborated that tries to approach the landscape and heritage from horizontal, inclusive, sustainable and didactic perspectives using Pen-yagolosa as an example of Mediterranean mountain.

Motivació

En la vida acadèmica d'una persona existeixen alguns punts i a part que formen part de la carrera i que són especialment notoris. Lluitar per poder concloure una tesi doctoral, sense cap dubte és un d'ells.

El Grau d'Arquitectura Tècnica i en especial el Treball Fi de Grau, em va obrir la porta a uns conceptes que em cridaven l'atenció des d'aquelles primeres rutes en bicicleta a principis dels anys 2000 pel terme de Vilafranca, el patrimoni i el paisatge.

Acabant el Grau, vaig tenir l'oportunitat de començar a tenir relació amb el professor Juan Antonio García Esparza, qui em va dirigir el Treball Fi de Grau. Va saber del meu interès per l'arquitectura vernacla i la meua afecció per la conservació tant de l'arquitectura com del paisatge, així com de la voluntat d'endinsar-me en aquests conceptes que feia anys que admirava sense entendre'ls del tot bé.

El patrimoni em va dur a cursar el Màster en Conservació de Patrimoni i eixir de la Universitat Jaume I per recaure en la Universitat Politècnica de València. En la UPV vaig cursar el Màster en Conservació de Patrimoni Arquitectònic, on entre d'altres professors dels qui vaig aprendre, vaig creuar camins amb Santiago Tormo Esteve, qui va veure des del plantejament del Treball Fi de Màster que, a banda de la intervenció arquitectònica, el que em cridava l'atenció era la gestió d'espais patrimonials. Vaig tenir la sort de que ambdós professors acceptaren ser tutors del TFM.

Paral·lelament a la redacció del TFM, Juan Antonio em va oferir formar part del grup que va redactar l'expedient per UNESCO per intentar que els Camins de Penyagolosa siguin Patrimoni Mundial. Va estar una gran ocasió per poder treballar amb experts d'altres branques i intentar aportar els coneixements adquirits durant els meus anys de formació. Part de la meua feina en aquest equip formarà part d'aquest treball, que va començar paral·lelament als treballs amb la Universitat Jaume I. Aquesta oportunitat ha durat quasi quatre anys, entre juny de 2015 i desembre de 2018, en els quals he format part com a personal investigador adscrit a la Càtedra Diputació de Centres Històrics i Itineraris Culturals de la Universitat Jaume I, on, amb la motivació que m'ha procurat sempre Juan Antonio, he pogut aprendre, investigar i redactar aquest document a banda de realitzar treballs en l'àmbit patrimonial.

Una altra circumstància que em va fer decantar-me per aquest projecte va ser que provinc d'un poble, Vilafranca, que té les mateixes característiques, una història molt similar, una cultura, unes tradicions arrelades des de fa segles i un emplaçament semblant al dels pobles que van a ser estudiats i que, sobretot, pateix les mateixes problemàtiques. Veure aquestes circumstàncies reflectides en altres pobles ha resultat inspirador per a futures línies d'investigació.

Com he dit, aquest treball pretén ser un punt i a part, però no un punt i final en la meua carrera investigadora. L'arquitectura tradicional i el paisatge ofereixen un gran ventall de camins per explorar, de línies d'investigació futures que segur que recorreré com fins ara, ben acompanyat de professionals a qui respecte i admiro.

Treballs realitzats pel doctorand i divulgació de la investigació

Les contribucions d'aquesta investigació realitzades des de nivells internacionals fins a regionals, de manera orientativa, i recaient el pes de cada tasca i la responsabilitat en funció de l'ordre de l'autoria, han segut les següents:

Conceptualització, Juan Antonio García-Esparza i Pablo Altaba; Metodologia, J.A.G.-E. i P.A.; Software, P.A.; Validació i anàlisi formal, J.A.G.-E. i P.A.; Investigació, J.A.G.-E. i P.A.; Recursos, J.A.G.-E. i P.A.; Curació de dades, J.A.G.-I.; Redacció-Preparació del projecte original, P.A. i J.A.G.-E.; Escripció-Revisió i Edició, J.A.G.-I. i P.A.; Adquisició de fons, J.A.G.-E.

Treball 1: Altaba Tena, P., i García-Esparza, J. A. (2015). Pilgrimage roads of Sant Joan de Penyagolosa. Architecture and ethnography. En L. M. Palmero Iglesias, *Reuso III Congreso Internacional sobre Documentación, Conservación y Reutilización del Patrimonio Arquitectónico y Paisajístico*. (pp. 1660-1667). València: UPV.

Treball 2: Altaba Tena, P., i García-Esparza, J. (2016). *Els Camins del Penyagolosa. Itineraris, arquitectura, catalogació i participació*. Memòria Viva(8), 79-87.

Treball 3: García-Esparza, J. A., i Altaba Tena, P. (2016). Els Camins del Penyagolosa. Itineraris, arquitectura, catalogació y puesta en valor. En J. Girbés Pérez, *Investigando en construcció EXCO 2016* (pp. 256-256). Valencia: UPV.

Treball 4: García-Esparza, J., i Altaba Tena, P. (2017). Releyendo el paisaje. Una aproximación a la configuración histórica y arquitectónica del área del Penyagolosa. En J. A. García-Esparza, *Paisatge, etnografia i rituals al Penyagolosa* (pp. 185-207). Castelló de la Plana: Servei de Publicacions de la Universitat Jaume I.

Treball 5: García-Esparza, J., Altaba Tena, P., i Rambla Moliner, R. (2017). Las técnicas constructivas de la piedra en seco. La catalogación de pavimentos como punto de partida para su conservación. En J. A. García-Esparza, *Paisaje, etnografia i rituals al Penyagolosa* (págs. 207-225). Castelló de la Plana: Servei de Publicacions de la Universitat Jaume I.

Treball 6: Altaba Tena, P. y García-Esparza, J.A., (2018). The perception of Heritage values and their analysis by using GIS tools in vernacular Heritage landscapes. En R. Almoenda, S. Lira, C. Pinheiro, J.M. Santiago, J. Calvo y F. García (Ed.), *Proceedings of the 6th International Conference on Heritage and Sustainable Development (Heritage 2018)*, (pp. 387-397). Granada: Universidad de Granada

Treball 7: Altaba Tena, P. (2018). The perception of heritage values and their analysis by using GIS tools in vernacular heritage landscapes. *VITRUVIO - International Journal of Architectural Technology and Sustainability*, 3(1), 12-27.

Treball 8: García-Esparza, J., i Altaba Tena, P. (2018). Time, Cognition, and Approach: Sustainable Tourism Strategies for Abandoned Vernacular Landscapes. *Sustainability*, 10(8), 2712.

Treball 9: Altaba Tena, P. i García-Esparza, J. The heritagization of a Mediterranean autotopic mountain landscape. Concepts, problems and processes. *Heritage and Society*, [en revisió]

Durant els 5 anys que s'ha realitzat aquesta investigació (2014-2019), s'ha participat en diferents cursos, simposis i congressos per tal de difondre el treball realitzat a la Càtedra Diputació de Centres Històrics i Itineraris Culturals de la Universitat Jaume I. Aquests llistat resumeix les contribucions de l'autor de la present tesi doctoral:

1. Participació en els Curs d'Estiu de la Universitat Jaume I 2015, "Paisatge, etnografia i rituals al Penyagolosa", com a coordinador, junt amb Juan Antonio García-Esparza dels treballs de camp.
2. III Congreso Internacional sobre Documentación, Conservación y Reutilización del Patrimonio Arquitectónico y Paisajístico (2015) amb la ponència "Pilgrimage roads of Sant Joan del Penyagolosa. Architecture and ethnography".
3. Participació al Salón Tecnológico de la Construcción EXCO2016, amb el pòster titulat "Els camins del Penyagolosa: itinerarios, arquitectura, catalogación y puesta en valor".
4. Participació en la XI Jornada de Patrimoni PEU UJI 2016 amb la ponència "Els camins del Penyagolosa: Conèixer el territori mitjançant la participació veïnal."
5. Participació en els Curs d'Estiu 2016 de la Universitat Jaume I, "El paisatge de la pedra seca a l'interior de Castelló. Tècnica, anàlisi i protecció" amb la ponència "Los valores patrimoniales del paisaje de los caminos de peregrinación, informe previo a su geolocalización".
6. Participació en el congrés "HERITAGE 2018"- 6th International Conference on Heritage and Sustainable Development- amb la ponència "Perception of the heritage values and analysis using GIS tools in vernacular heritage landscapes".

Agraïments

En primer lloc, m'agradaria donar les gràcies als meus directors de Tesi, a Luis M. Palmero Iglesias, que ha dirigit aquest treball des de la Universitat Politècnica de València, per acceptar ser el meu director i per haver-me aconsellat en la recta final del treball i a Juan A. García-Esparza, professor de la Universitat Jaume I, per donar-me l'oportunitat de treballar en una de les coses que més m'estimo, per haver-me posat la pressió necessària per a redactar aquest document i perquè després de sis anys junts encara em dedica el temps per a que pugui seguir aprenent d'ell.

Vull agrair a la meua família per l'esforç que han fet per que els seus dos fills es llauraren una vida acadèmica.

Voldria donar les gràcies a la Diputació de Castelló per promoure la Càtedra Diputació de Centres Històrics i Itineraris Culturals, en la que he pogut treballar els últims quatre anys.

Als membres de la Càtedra, als que estan i als que han format part d'ella: Alejandro, Paco, Javier, Nicolás, Ester i molt especialment a Raquel Rambla, que va començar sent una companya de feina i ha acabat sent una amiga.

Als voluntaris de Camins de Penyagolosa, que han demostrat que la participació i la cooperació segueixen sent fonamentals per a intentar crear un paisatge millor. Per les moltes lliçons sobre Penyagolosa, moltes gràcies.

Als companys de la Universitat Jaume I, Ester, Alexandra i Pepe. Em van integrar al seu grup i amb ells que he compartit bons moments i les alegries i penes que comporta la redacció d'una tesi doctoral.

I per últim, a Maria, per ser la meua companya de camí, sense els seus ànims m'hagués faltat la força i la paciència per a redactar aquest document.

A totes i tots, moltes gràcies.

CAPÍTOL 1

Introducció

Aquest document, titulat *l'arquitectura compacta i dispersa dels camins de peregrinació. Anàlisi de la seva conservació i gestió en diferents regions mediterrànies* vol fer referència als valors que es contemplen, tant materials com immaterials a una regió concreta del Mediterrani: l'entorn de Penyagolosa. En el document s'especifica en que consisteix aquest entorn, però cal avançar que es tracten de deu municipis que utilitzen o utilitzaven itineraris per a peregrinar o anar en rogativa a l'ermitori de Sant Joan de Penyagolosa. Aquests municipis són Atzeneta del Maestrat, Culla, Castillo de Villamalefa, les Useres, Lluca, Ludiente, Puertomingalvo, Villahermosa del Río, Vistabella del Maestrat i Xodos.

El títol de la tesi doctoral suporta una contradicció pròpia de l'ambició amb que es comença un projecte d'aquesta magnitud: parlar de diferents regions mediterrànies i no concretar quines regions són aquestes. Cal dir que l'anàlisi que presenta el treball de camp de la tesi doctoral està centrat en una regió concreta, però l'anàlisi normatiu i teòric sí que enfronta postulats a nivell internacional, nacional i regional. Basats en els criteris obtinguts de la recerca teòrica i normativa, es compara l'àrea d'estudi nostrada amb altres regions mediterrànies, bé és cert, que de forma teòrica, i sense la profunditat que s'estudia la regió de Penyagolosa, tot i que es creu que pot servir per a apreciar les similituds i diferències que es poden extreure de paisatges simbòlics arreu de la regió mediterrània i que susciten interès en l'actualitat.

La revisió teòrica-comparativa d'aquests paisatges reforça la idea per la qual es creu que la fascinació actual pel paisatge és un procés secular amb el qual,

estratificadament, s'ha après a viure, contemplar, divulgar, planificar i gestionar el territori. Disciplines tan diverses com l'Ecologia, la Geografia, l'Arquitectura, la Història, la Història de l'Art o l'Enginyeria, per exemple, porten anys treballant en la polisèmica definició de *paisatge*, que, per a algunes persones, és degut, precisament a totes les contribucions, el que li dóna aquesta polisèmia al concepte (Besse, 2006). *Paisatge*, tal i com el defineix Martínez de Pisón (2003), fa referència a les configuracions concretes que adquireixen els espais i els elements geogràfics, a les formes materials que han resultat d'un procés territorial. Soles a les materials?

La gran majoria de paisatges, són paisatges construïts. Són el resultat de l'adaptació antròpica de la matriu biofísica¹ (Folch i Bru, 2017). Aquesta adaptació té intensitats ben diverses. Des d'una vall de pastura fins a l'urbanisme més desorbitat, el paisatge és un constructe que fa referència a un territori singular, identificable i limitat. En aquesta definició empleada per Folch i Bru (2017) es creuen i es vinculen els conceptes paisatge i territori, i de manera més concreta entre paisatge i lloc. Joan Nogué (2015) diu que “*els llocs són els punts que estructuraven l'espai geogràfic, que els cohesionen i li donen sentit*”.

Especialistes com Berque i Maderuelo (2009) assumeixen que el paisatge és una noció cultural, i consideren que aquesta noció només pren forma quan en una societat s'assoleix un estadi que li permet tindre una mirada contemplativa i una valoració estètica del territori.

En la publicació *Retorno al paisaje: el saber filosófico, cultural y científico del paisaje en España*, de Mateu i Nieto (2008), s'explica que els paisatges reflecteixen una determinada manera d'organitzar i experimentar el territori i es construeixen socialment en el marc d'unes complexes i canviants relacions de gènere, de classe, d'ètnia i de poder. Amb aquesta premissa, Díez (2015) parla de que no es pot esperar que els paisatges tinguin significats únics ni

¹ S'entenen per matriu biofísica els condicionants bioclimàtics, geomorfològics, hidrogeològics i ecosistèmics (Folch i Bru, 2017).

clars, però proporcionen vies per a la seua comprensió i instruments explícits per gestionar la seua protecció o modificació.

Mata (2012) fa referència, a partir d'altres autors, a tres tipus de paisatge de dominant mediterrània. En primer lloc al litoral, concretament a aquells trams urbanitzats pel turisme que, en aquest sentit, poden ser denominats i tractats com paisatges del turisme o turístics. En segon lloc, a determinats paisatges de dominant rural, sobre territoris de certa marginalitat socioeconòmica, en els quals, al marge de l'abandonament, diferents alternatives d'ús del sòl i aprofitament econòmic estan suscitant conflictes no només ecològics i ambientals, sinó també territorials amb una clara dimensió paisatgística, en la mesura que afecten valors i recursos relacionats amb el caràcter i la identitat dels llocs. I finalment, als paisatges de contacte camp-ciutat, als denominats paisatges periurbans, i concretament a aquells que ofereixen algunes de les configuracions més expressives de la cultura territorial i la identitat mediterrània: les hortes i hortes periurbanes.

S'evidencia que hi ha un procés d'adscripció entre l'esser humà i el territori, en el qual, una comunitat, atribueix significat a un espai geogràfic i això contribueix a formar el caràcter, la seua identitat (Díez, 2015).

Aquest procés es pot denominar significació cultural (ICOMOS, 1999) i s'entén com una informació percebuda que ha estat organitzada, unificada i diferenciada de manera que adquireix una identitat pròpia, independent de les percepcions i mal·leable mitjançant la memòria (Aguiló, 2005). La qüestió és si aquest procés es pot estandarditzar.

Un pioner, pel que fa a la significança del paisatge, podria ser Giner de los Ríos. L'esforç d'aquest visionari i la Institució de Lliure Ensenyança durant els últims anys del segle XIX per donar-li identitat i ideologia als paisatges, va fer veure el paisatge com una entitat natural, formada per un conjunt d'elements biòtics i abiòtics manufacturats per l'home i les seues circumstàncies (Giner de los Ríos, 1886). Aquesta visió naturalista del paisatge sostinguda per Giner és similar a la que recorre la geografia moderna al llarg del segle XIX i fins i

tot els primers decennis del XX, la qual es pot trobar, per exemple, en Humboldt, en Reclus i en Paul Vidal de la Blache, o, a Espanya, a Eduardo Hernández-Pacheco i Joan Dantín Cereceda. Per a tots ells, com per Giner, el paisatge és la plasmació de l'ordre de la natura, i l'home forma part del mateix, com un component natural més, inserit en el conjunt de relacions naturals que el caracteritzen (Mendoza et al., 1982). I així, la percepció individual del paisatge es va transformar en percepció social.

Aquestes valoracions del concepte paisatge comporten una lectura determinada. La percepció social va fer que els experts introduïssin conceptes com paisatge cultural, entenent en aquest cas cultura, com una compilació de valors tangibles i intangibles (Fredheim i Khalaf, 2016). La qüestió dels valors s'ubica aleshores en la interfície natura/cultura, en la mesura que els paisatges, materialitzen diferents graus de transformació i diversos moments d'una relació secular entre els éssers humans i els seus entorns vitals (Scazzosi, 2006). La primera hipòtesi que planteja aquesta investigació és que la visió que presenta la població local està clarament diferenciada del que pugui plantejar una visió acadèmica.

Cal veure si la població local li dona la mateixa importància als valors històrics, naturals, religiosos o etnogràfics per damunt dels productius o socials. En aquest sentit, tant els valors, com els conceptes d'integritat i autenticitat s'adapten a creixements i noves perspectives (García-Esparza, 2016). ICOMOS (1994) destacà la necessitat de canvis i d'evolució conceptual per trobar una visió més àmplia de l'autenticitat dels actius culturals. L'autenticitat, s'associa amb la veritat i la preservació de funcions i significats (Silva i Fernández, 2017) veient el patrimoni com una experiència i la representació social i cultural amb la qual participen activament (Smith, 2011).

Moltes institucions, associacions i investigadors han revelat les característiques singulars del paisatge i el patrimoni. Exemples recents d'aquestes avaluacions inclouen les propostes d'English Heritage (2008), assignant quatre rangs de valor segons la tipologia: valor probatori, valor històric, valor estètic i valor comú. Per contra, una altra hipòtesi que va intentar centrar-se en la

teoria dels valors va ser implementada per Stephenson (2008) amb el Cultural Values Model, que dividia el patrimoni en forma, relacions i pràctiques. Altres mètodes proposats es centren primer en les històries, després en la importància i finalment se centren en els llocs (Pocock et al., 2015).

Una qüestió, en aquest sentit integrador que se li busca actualment al paisatge, és quin paper juga la legislació a favor o en contra d'aquest moviment. El marc normatiu actual implica saltar les barreres que suposa el localisme, el nacionalisme o l'universalisme, és a dir, per a veure com la legislació vigent tracta la integració cultural referent a conceptes de paisatge i patrimoni cal fer una mirada panoràmica i detallar els objectius principals així com algunes característiques específiques de cada tractat en particular. En el cas europeu, el Consell d'Europa, la UNESCO o la Unió Europea, a través de Cartes com la de Cracòvia (ICOMOS, 2000), amb principis per a la conservació i restauració del patrimoni construït; convenis com el de Florència (Consell d'Europa, 2000) que ha servit de directriu per a l'elaboració d'estudis de paisatge; determinen directrius que, com en el cas d'ICOMOS (1994) pretenien ser innovadores i plantejar noves corrents de pensament patrimonial. La normativa nacional referent a patrimoni, la Llei de Patrimoni Històric Espanyol (1985), per contra, contempla una única figura de protecció, el Bé d'Interès Cultural (BIC), que pareix estar més centrat més en l'objecte patrimonial que en el seu entorn. Per tant, es pensa que la transferència de competències culturals a les Comunitats Autònomes fa entrar el patrimoni en un joc perillós de determinacions detallades per a cada regió. Aquesta qüestió s'ha de desbloquejar amb una anàlisi crítica i detallada per a determinar com pot afectar aquest marc normatiu a les pretensions integristes d'aquest document.

Per a clarificar els dubtes plantejats, i amb la fi de plantejar un marc normatiu integral, s'ha determinat una àrea concreta: el massís de Penyagolosa i la seua àrea d'influència (Figura 1.1).

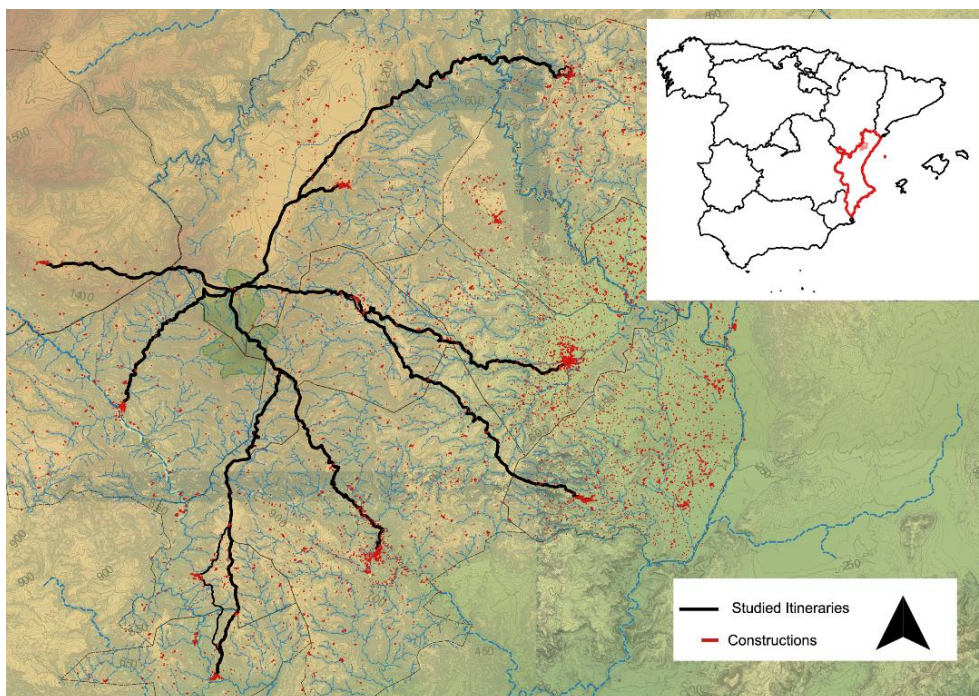

Figura 1.1 - Àrea d'estudi.

Les característiques principals de Penyagolosa s'atribueixen a una superfície, de 288 km² i els itineraris senyalats, de 172,5 km, oscil·len entre els 400 i els 1.800 metres d'altitud. Aquestes variacions condicionen el clima per produir quatre capes bioclimàtiques diferents en funció de l'altitud i l'orientació, generant un entorn natural molt divers, vorejat per serres de muntanya, barrancs i alguns altiplans.

L'aproximació al territori de Penyagolosa es pot realitzar des de diferents vessants conceptuals. Els valors de Penyagolosa poden estar desvinculats entre si causant greus problemes de comprensió i d'integritat estructural del concepte paisatge i patrimoni a aquesta àrea.

S'entén que l'anàlisi d'aquest paisatge ha de comportar uns factors intrínsecs que es dividarien en dos grans estructures: l'estructura geocològica, que englobaria els elements biòtics i abiòtics, i l'estructura socioeconòmica, que estaria formada pels elements antròpics i culturals (Pitarch, 2004). El present estudi se centra en la segona estructura.

Des d'aquesta, tractar l'evolució del territori és una feina que requereix temps d'anàlisi que ajudi a reflexionar, entendre i acceptar les seves transformacions i que potser hagi de ser aproximat segons les diferents perspectives antropològiques que produeixen els canvis existencials que marquen la història d'aquesta societat.

Es creu que el patrimoni immaterial i material han condicionat l'actualitat patrimonial de Penyagolosa. Per esbossar un resum que exposi de forma clara l'evolució d'aquest territori es proposa fer-ho des d'una anàlisi dels canvis en la societat marcats per les fites més ressenyades de la seva història socioeconòmica per entendre la gradual antropització d'aquest paisatge des del segle XIII fins l'actualitat.

Com a introducció al que serà una anàlisi formal de totes les qüestions relacionades amb el patrimoni, es poden observar sis fases o estrats de transformació històrica que han marcat el paisatge fins l'actualitat:

1. El període àrab. Abans del segle XIII, l'àrea d'estudi estava poblada per àrabs. No hi ha restes materials d'aquesta població, però s'han conservat els mètodes de cultiu, assentament i reg.

2. La conquesta cristiana. És del primer terç del segle XIII quan va passar un canvi sobre el sistema de la vida, tal com es coneix avui. Es van construir masos i ermites i es van començar a fer pelegrinatges. A partir d'aquest moment, es poden veure vestigis en l'àmbit d'estudi, tot i que són escassos.

3. Ramaderia. Des del segle XIII fins al segle XVIII, l'activitat principal de la zona era la ramaderia. Corral, fonts i el fraccionament del territori que servia per tancar el bestiar encara estan presents al paisatge.

4. Agricultura. A partir del segle XVIII, hi va haver un canvi socioeconòmic que va fer de l'agricultura l'activitat principal de la zona. A partir d'aquest moment, no només els masos i els seus bancals per als cultius es van forjar en els vessants de les muntanyes, sinó també l'ús del bosc i la comercialització de la neu, van exposar un nou paisatge.

5. L'èxode. A principis del segle XX es va arribar a la població màxima de la zona, contant la població dispersa pel territori i els municipis. Des d'aquell moment, i amb més intensitat entre les dècades dels 40 i 70, va començar l'emigració a grans nuclis buscant millors perspectives econòmiques.

6. El redescobriment del paisatge. Encara que l'àrea sempre ha tingut activitat caminant, actualment viu processos on els valors socials i el turisme rural estan en auge. Això implica un canvi en la gestió dels espais patrimonials.

Una progressió secular com la que es mostra l'anterior enumeració, va comportar una sèrie de canvis al territori condicionats socioeconòmicament i culturalment. Cada estrat cultural deixava empremta en l'anterior i es construïa sobre la base que s'abandonava. Per això, fins l'actualitat, es poden observar masos, molins i fortificacions; construccions pròpies d'una cultura que es deixà de banda a mitjans del segle XX. De la mateixa manera que queden vestigis de ventisquers o neveres o inclús topònims relacionats amb la neu. Bancals, artigues, sendes o asseadors; delimitacions que actualment han evolucionat o s'han adaptat a un paisatge amb un altre ús. Una evolució amb segles d'història també aporta elements identitaris. Una determinada cultura que s'ha denominat la vida del masover, pròpia d'una altra època i adaptada en pocs i resistents casos en l'actualitat. Una altra característica singular de les terres de Castelló són les rogatives demanant aigua, salut i pau.

Tot i aquesta centenària cultura, els municipis que envolten la muntanya van sofrir i continuen sofrint conseqüències d'una forta migració als grans nuclis urbans (Rey et al., 2007; MacDonald et al., 2000). Per tant, la pèrdua actual de la població, juntament amb l'abandonament relatiu d'aquest tipus de vida rural pseudoindígena (García-Esparza, 2018), no només suposa una amenaça relativa als criteris de conservació específica, sinó que també planteja dificultats per a la viabilitat econòmica, cultural i ambiental del lloc (Agnoletti, 2014). Amb tot, es creu que els paisatges que s'han anat abandonant amb el pas del temps, tenen una nova oportunitat d'apreciació, valoració i patrimoni-alització. Amb aquesta base, s'han d'afrontar problemàtiques derivades dels

nous conceptes adscrits als paisatges mediterranis en vista de futures intervencions o patrimonialitzacions del paisatge.

Patrimonialitzar el paisatge significa posar de relleu els valors més característics i simbòlics d'una àrea geogràfica. Cal assenyalar que la conceptualització del patrimoni es genera tant des de la localitat com des de les institucions (Clark i Drury, 2000). Segons el procés de patrimonialització que els legitima, els paisatges patrimonials són aquells que proporcionen una identitat per als seus habitants i són avaluats a nivell local o aquells reconeguts per institucions que els assignen un valor no merament local sinó que es basen en criteris regionals i nacionals o valors internacionals (Silva i Fernández, 2017).

En aquest sentit neix el concepte “autòtopic” que es refereix a pràctiques espacials en que el paper del no expert està involucrat, on els residents participen en la construcció intel·lectual i material de llocs (García-Esparza, 2018). Tot i que aquest paisatge autòtopic sofreix la decadència, l'abandonament i el deteriorament, transmet la veritat social d'una població modesta (Agnoletti, 2014), cal demostrar si és possible que, en un marc cooperatiu entre pobles, es generen vincles entorn a un patrimoni comú.

Parlar de la integritat dels enfocaments metodològics es dir que s'incorporen tota la gamma de significats atribuïts innovadors al paisatge, tractar-lo, en paraules de Tress i Tress (2001), com una entitat espacial, una entitat mental, una dimensió temporal i com un nexa entre la natura i la cultura. Tot i estant d'acord, s'ha de tenir en compte que les amplies significacions que s'adjunten al paisatge poden condicionar la seua aplicabilitat pràctica davant una necessitat urgent de planificar paisatges que resisteixin a la pressió constant de les amenaces que ja s'han nomenat (Griffiths, 2018).

En aquest sentit, existeixen moltes metodologies per avaluar el paisatge. Stephenson (2008), Swanwick (2002), Tudor (2014) o Wagtendonk i Vermaat (2014) podrien desenvolupar exemples d'aquests. De la mateixa manera, la participació serveix per obtenir millors deduccions de la realitat material del paisatge i per a traduir-les cartogràficament com el treball de Brown i Fager-

holm (2015) i Brown, Weber i de Bie (2014). L'ús de la participació per a l'avaluació de fotografies d'un territori específic d'acord amb els models desenvolupats per Tempesta (2010), Stewart et al., (2004) o Dupont et al., (2015). Utilitzant anàlisi fotogràfics i sistemes d'informació geogràfica (Martín et al., 2016), i també mitjançant estudis analítics sobre la percepció de les conques visuals en les rutes (Chamberlain i Meitner, 2013). Finalment, els models matemàtics també s'han estudiat per a una millor adaptació de les conques visuals en models digitals de terreny (Nutsford et al., 2015). Amb aquests plantejaments, es creu que les metodologies no tenen per que ser un marc estricte i rígid i que són adaptables i mutables segons territoris.

En l'àmbit dels canvis recents del paisatge, de les controvèrsies associades als mateixos, i de les polítiques, adoptades normativament en determinats territoris, aplicades a pocs, i en molts altres, ignorades o inexistents, cal fer una reflexió dels pros i contres que, d'alguna manera ajudarien a dinamitzar aquests contextos mediterranis (Mata, 2012) en pro d'un marc metodològic que pugui conglomerar l'estudi, la planificació i la gestió del territori i que pugui ser flexible en la concepció però estricte pel que fa a les disposicions adoptades.

Per acabar la introducció, es planteja una última reflexió que formarà part de l'essència d'aquest document. La trajectòria temporal del territori sobrepassa l'enteniment humà que vol resultats a curt termini i amb resultats positius. Cal superar aquesta barrera temporal i entendre que el paisatge requereix una anàlisi lent i concís per a arribar a entendre tot el caràcter que li aporta a una societat. Cal entendre que la temporalitat és un valor més a tenir en compte. I per últim, cal plantejar les metodologies, la gestió i la planificació del territori i dels béns que conté a llarg termini per a que el treball sigui útil socialment.

CAPÍTOL 2

Objectius i metodologia

2.1 Objectius de la tesi doctoral

La tesi pretén revisar conceptes lligats a la gestió d'espais patrimonials, des del punt de vista de la seva conservació i desenvolupament per tal de realitzar una revisió crítica de les polítiques existents referides a poblacions objecte d'estudi.

Efectuant una anàlisi de tots els factors rellevants referents als camins de peregrinació i el patrimoni arquitectònic i cultural que aquests alberguen, es veu la necessitat d'analitzar i establir els mecanismes i eines que possibilitin una millor gestió dels elements nomenats anteriorment.

Un capítol d'aquest estudi el formarà una revisió crítica a la normativa i funcions del Patrimoni Mundial de la UNESCO, les Cartes, Convenis i Directives Comunitàries Europees, les normatives estatals i autonòmiques, etcètera. S'analitzaran descrivint les seues funcions i objectius i aportant punts de vista més innovadors i igualitaris per tots els béns que pretenguin entrar en aquesta llista o que es vegin influenciats o regits per aquestes normatives. Per a aquesta tasca, també s'analitzaran les metodologies d'anàlisi paisatgístic en les seues diferents perspectives i s'aportaran conclusions de forma metodològica per a veure els aspectes rellevants que han caracteritzat la investigació.

Constitueix un objectiu de la tesi doctoral, trobar similituds entre paisatges mediterranis amb característiques semblants, si les hagués, i comparar-les per a establir un marc de conservació extrapolable a altres territoris mediterranis.

S'entén el patrimoni cultural com un element evolutiu en el temps. Fomentar el respecte i la comprensió dels paisatges, així com la integració d'aquests amb els valors culturals de cada regió és una de les intencions que té la present tesi.

L'últim objectiu que s'espera obtenir és el que sempre es genera amb un treball de recerca històrica: preservar la memòria col·lectiva de les zones estudiades en la present tesi.

RESUM D'OBJECTIUS:

- Gestió d'espais patrimonials.
- Revisió crítica de la normativa vigent.
- Preservació del patrimoni arquitectònic.
- Preservar la memòria col·lectiva.

2.2 Metodologia de la tesi doctoral

El treball desenvolupat en la present tesi doctoral s'ha efectuat en:

La **primera fase** va consistir en l'avaluació documental de les tipologies constructives. La documentació que es refereix a la província de Castelló en temes d'arquitectura tradicional o arquitectura vernacla és extensa i abundant. També existeix una gran bibliografia que tracta algunes peculiaritats com les construccions de la neu referint-se a elles en l'àmbit valencià. La col·lecció "Temes d'etnografia valenciana" va fer fixar com a objectiu parlar de la memòria col·lectiva ja que va servir com a llavor per a fer créixer una major cerca de bibliografia referent a la tradició cultural valenciana. Penyagolosa, com a fita geomorfològica valenciana per excel·lència, també té una important bibliografia que s'ha consultat per a enfocar més directament amb la temàtica de la Tesi.

En la **segona fase** es va prendre contacte amb l'àrea d'estudi. En el capítol 6 de la tesi s'explica pas per pas en què va consistir aquest contacte. Es pot anticipar la connexió que ha hagut en l'entorn, la devoció de molts veïns i veïnes

amb el paisatge de Penyagolosa i la sintonia que avui per avui hi ha entre l'autor d'aquesta Tesi, alguns habitants de l'àrea de Penyagolosa i el propi territori de Penyagolosa.

La **tercera fase** passà a ser treball de despatx. La presa de dades que es va efectuar en la fase dos s'havia de bolcar informàticament proporcionant mapes i catàlegs de l'àrea d'estudi.

La **quarta fase** va consistir en el treball teòric que suposa la revisió de legislació i el plantejament d'una metodologia vàlida per a l'estudi de l'àrea de Penyagolosa que suposés una millora pel que fa a la gestió mantenint o implementant la sostenibilitat i el respecte pel paisatge.

La tesi doctoral s'estructura en vuit capítols que es resumiran a continuació:

El **primer capítol** és l'introductor, resumeix els conceptes bàsics de patrimoni, patrimoni cultural i paisatge cultural. Aporta una visió global de cada capítol i planteja les primeres incògnites que es van haver de superar per a treballar en la tesi doctoral. En el **segon capítol** es plantegen els objectius i la metodologia que es va utilitzar per a culminar la investigació que acaba en el document de tesi doctoral.

El **tercer capítol** pretén cobrir l'objectiu de la revisió legislativa. Tracta de fer l'anàlisi documental de la legislació vigent o que ha servit per a promulgar les lleis que ara regeixen el patrimoni. De la mateixa manera, es generen algunes preguntes que o bé acaben dissipant-se en hipòtesis que es solucionaran en el mateix capítol o que a partir de la informació que s'anirà afegint a continuació evolucionaran cap a noves maneres d'entendre el paisatge de Penyagolosa.

El **quart capítol**, el més llarg de la Tesi, tracta de donar una visió global de Penyagolosa, la imatge cultural present i pretèrita. S'endinsa en el sorgiment del concepte de paisatge a Penyagolosa, amb les visions d'erudits com Cavanyelles, Sarthou, Carles Salvador o acadèmics actuals com Enric Roncero, Jason Webster o Jesús Bernat. Fa una revisió històrica atenent a les fundacions dels

pobles, els trets històrics generals que configuren els paisatges, sense endin-sar-se políticament o bèl·licament. Tracta la natura i aquells fets que fan que Penyagolosa sigui un indret peculiar dins del País Valencià. Es detallen les construccions que es poden trobar pel paisatge o les dels centres històrics, sempre referint la bibliografia consultada i les costums d'aquesta àrea. Per últim es fa menció a les condicions actuals de Penyagolosa, la seua economia i la seua gent.

El **quint capítol** tracta com s'han avaluat les distintes metodologies que s'utilitzen arreu d'Europa per caracteritzar el paisatge i planteja les hipòtesis que més endavant s'utilitzaran per a traçar els futurs plans de gestió de Penyagolosa. De la mateixa manera, narra com s'ha obtingut la informació, parla de la recollida de dades tant participativa com de treball de camp i mostra alguns resultats obtinguts en eixes eixides.

El **sisè capítol** parla d'un dels elements més importants d'aquesta Tesi: la participació. Introdueix els conceptes bàsics sobre paisatge que s'han tractat d'explicar als pobladors de Penyagolosa, la manera de fer-ho i els tallers plantejats així com les diferents visions que hi ha d'aquesta àrea segons les singularitats de cada població. D'alguna manera, comença a introduir el discurs principal que es trobarà en el setè capítol.

El **capítol número set**, traça, segons la visió de la investigació, un marc per al futur dels paisatges culturals mediterranis, referint-se concretament al de Penyagolosa. Intenta actualitzar qüestions bàsiques com conèixer, planificar, gestionar i difondre el paisatge així com tractar el paisatge com un projecte global.

Les **conclusions** tractaran de tancar les hipòtesis llançades durant la tesi i donar una visió general dels resultats obtinguts en la investigació.

CAPÍTOL 3

A propòsit de la legislació del paisatge i el patrimoni

3.1 Referències Internacionals

D'una banda, en l'àmbit internacional, existeixen tres centres emissors: dos europeus, la Unió Europea (UE) i el Consell d'Europa; i un internacional, la UNESCO. Al mateix temps, la forma en que es poden trobar les referències internacional és fonamentalment en tres tipus de documents: Les Cartes o Recomanacions, els Convenis o Convencions i les Directives Comunitàries.

3.1.1 Les Cartes o Recomanacions

Són textos aprovats i editats per la UNESCO o el Consell d'Europa, destinats a aconsellar als diferents governs les mesures que s'haurien de prendre per a la protecció d'algun tipus de bé o de tots en el seu conjunt. No es tracta de normes en el seu sentit estricte. Els diferents països no les signaran oficialment i no les publicaran en els seus butlletins oficials, però han tingut i tenen una gran influència en la redacció de les lleis dels diferents estats. A continuació, es pot llegir un resum de les principals cartes, donant importància a les funcions i les idees que s'han considerat més importants:

1931. Carta d'Atenes. Carta per a la Restauració de Monuments Històrics, adoptada pel Primer Congrés Internacional d'Arquitectes i Tècnics en Monuments Històrics. Deutora del *restauro scientifico* proposat per G. Giovannoni, recomana respectar “el caràcter i fesomia de la ciutat, especialment en la proximitat de monuments antics on l'ambient ha de ser objecte d'una cura especial”. És considerat un document clau. Com reconeixeria posteriorment la Carta de Venècia, la Carta d'Atenes va contribuir al desenvolupament d'un vast moviment internacional per a la defensa i conservació dels béns culturals.

1964. Carta de Venècia. Carta Internacional sobre la Conservació i Restauració dels Monuments i els Llocs Històric-Artístics proposada després del II Congrés Internacional d'Arquitectes i Tècnics en Monuments Històrics. Va estar inspirada en els pressupostos teòrics del restauro critico de C. Brandi i R. Pane que prioritzaven els valors artístics i formals enfront dels històrics i documentals.

1975. Carta d'Amsterdam. Carta Europea del Patrimoni Arquitectònic. Important document sorgit del Congrés sobre Patrimoni Arquitectònic Europeu en què s'emfatitzen els conceptes de restauració integral i intervenció mínima davant els excessos dels que actuaven seguint criteris bàsicament de reutilització i funcionalitat, excessos que van conduir a intervencions molt dures que van fer desaparèixer de manera irreversible els valors històrics dels edificis modificats. Aquest funcionalisme serà, malauradament, un dels trets que caracteritzarà durant algun temps moltes de les intervencions de les diferents administracions autònomes necessitades de nous espais de representació i que, recurrent per a tal fi a vells edificis històrics, van acabar caient en un pur "façanisme" i en la destrucció de la memòria històrica que encara conservaven. A l'any següent (1976) el Consell d'Europa emet una resolució relativa a l'adaptació dels sistemes legislatius i reglamentaris als requisits de la conservació integrada del patrimoni arquitectònic.

1987. Carta Internacional per a la Conservació de les Poblacions i Àrees Urbanes Històriques. Adoptada en l'Assemblea General de l'ICOMOS a Washington D.C, determina els nuclis de caràcter històric -grans o xicotets- amenaçats per la degradació, deteriorament o destrucció provocats per una forma de desenvolupament urbà sorgida de l'era industrial que afecta, en major o menor mesura, a totes les societats. Proposa la planificació per a la conservació a partir dels valors a conservar, les relacions entre població i àrea urbana, la funcionalitat, la participació i les intervencions rigoroses.

1993. Carta del Paisatge Mediterrani. Aquesta Carta és una iniciativa conjunta entre tres regions, en aquest cas mediterrànies. La Carta, elaborada

en els auspicis del Consell d'Europa, va ser signada per Andalusia, Llenguadoc-Rosselló i Toscana el 1993. Al contrari d'altres textos, la Carta fa un esforç per definir el concepte de paisatge, i diu que: *“El paisatge pot ser considerat com la manifestació formal de la relació sensible dels individus i de les societats en l'espai i en el temps amb un territori més o menys intensament modelat pels factors socials, econòmics i culturals. El paisatge és així el resultat de la combinació d'aspectes naturals, culturals, històrics, funcionals i visuals (...) Aquesta relació pot ser d'ordre afectiu, identitari, estètic, simbòlic, espiritual o econòmic i implica l'atribució als paisatges per els individus o les societats de valors de reconeixement social a diferents escales (local, regional, nacional o internacional)”*.

Com es pot veure, planteja una definició peculiar. Podria fins i tot dir-se que aquesta definició de paisatge es situa en el costat oposat de la balança, reconeixent l'existència d'una forma determinada en el paisatge, però fent especial èmfasi en els aspectes més subjectius quan es refereix a la “relació sensible” entre les persones i el seu entorn, que pot ser afectiva, identitària, estètica, simbòlica, espiritual, a més d'econòmica (Askasibar 1998).

1999. Carta del Patrimoni Vernacle Construït. Ratificada per la 12a Assemblea General d'ICOMOS a Mèxic, es un important document en el qual el Patrimoni Vernacle, definit com “la manera natural i tradicional en què les comunitats han produït el seu propi hàbitat” és reivindicat i protegit davant la creixent homogeneïtzació de la cultura i la globalització socioeconòmica, que posen en risc aquest tipus d'estructures extremadament vulnerables. Aquesta Carta ratifica els principis generals de conservació que havien estat proposats per la Carta de Patrimoni Vernacle Construït, de Jerusalem (1996).

2000. Carta de Cracòvia. Recolzat tant per UNESCO com per ICOMOS, aquest és un importantíssim document, tant pel seu contingut com per ser el més recent de tots dels que fan referència explícita al Patrimoni Arquitectònic. Reivindica la recuperació de la memòria històrica que conté el patrimoni edificat (torna a potenciar, per tant, els seus valors documentals), defensa els diferents valors que ha anat acumulant amb els segles (s'oposa, per tant, a la

recuperació selectiva de supòsits estats originals) i concep l'acte de la restauració com un procés de coneixement.

3.1.2 Els Convenis o Convencions

De significat sinònim, són textos igualment editats per la UNESCO o el Consell d'Europa, que neixen amb la vocació legal de convertir-se en norma per tots els països que s'adhereixin a ells, el publiquin en els seus propis butlletins i els considerin, per tant, com a lleis pròpies.

El primer Conveni que s'ha de fer referència és el Conveni Cultural Europeu de 1954, pel que es defineixen les activitats del Consell i es creen els mecanismes de funcionament. Es tracta, per tant, d'un document fundacional. Els països que volen formar part d'aquest Consell, s'hi adhereixen. Espanya entrarà l'any 1977.

Pel que fa al patrimoni cultural, el Consell d'Europa ha traçat tres directrius: el Conveni per a la salvaguarda del patrimoni arquitectònic d'Europa (1985), el Conveni de La Valette de 1992 (Conveni Europeu per a la protecció del patrimoni arqueològic) i el Conveni de Florència de 2000 (Conveni Europeu del Paisatge). D'aquestes, l'estudi es centra en els de l'any 1985 i 2000 per la seua relació més directa amb aquest treball.

3.1.2.1 Conveni de Granada, 1985

Anomenat Conveni per a la Salvaguarda del Patrimoni Arquitectònic d'Europa, aquest document, ratificat pels principals països de la Unió Europea, va voler tipificar el patrimoni arquitectònic en tres vessants:

Els monuments: totes les realitzacions particularment remarcables pel seu interès històric, arqueològic, artístic, científic, social o tècnic, incloses les instal·lacions o els elements decoratius que formen part íntegra d'aquestes realitzacions;

Els conjunts arquitectònics: agrupacions homogènies de construccions urbanes o rurals remarcables pel seu interès històric, arqueològic, artístic, científic, social o tècnic i prou coherents per tal d'ésser l'objecte d'una delimitació topogràfica;

Els espais arquitectònics: obres combinades de l'home i de la naturalesa, parcialment construïdes i que constitueixen espais prou característics i homogenis per tal d'ésser l'objecte d'una delimitació topogràfica, remarcables pel seu interès històric, arqueològic, artístic, científic, social o tècnic.

Per tal d'identificar els béns a protegir, el Conveni compromet a cada part a realitzar un inventari dels mateixos i en cas de que el patrimoni estigui amenaçat, redactar, en el menor termini possible, documentació apropiada per a prevenir problemes majors. Pel que fa a les polítiques de conservació, tracten de que els estats tinguin en consideració els edificis patrimonials com a possibles contenidors d'activitat. Per això, es buscaven programes de restauració i manteniment, que es fera de la conservació i el realçament del patrimoni un element cabdal de les polítiques en matèria de cultura i que afavoriren, quan fos possible, en el marc dels processos d'ordenament del territori i de l'urbanisme, la conservació i la utilització d'edificis patrimonials. Per últim, en aquest sentit, volien afavorir l'aplicació i el desenvolupament, indispensables per al futur del patrimoni, de les tècniques i els materials tradicionals, promulgant sense complexos els principis de mínima intervenció. Es fa ressò del respecte que s'ha de tenir amb l'entorn i s'insisteix en les l'adequació entre les normes referents al patrimoni a escala local, regional i estatal. Espanya surt beneficiada, en aquest aspecte, ja que l'eixida de la dictadura fa néixer la Llei de Patrimoni Històric Espanyol (LPHE) coetàniament amb aquest Conveni.

Pel que fa a la responsabilitat de les administracions, el text les compromet a una sèrie d'actuacions: finançament, mesures fiscals, desenvolupament del mecenatge, foment de la iniciativa privada, millora d'entorns i, per descomptat, educació i participació pública.

Per últim, recorda la importància en la formació d'especialistes en matèries patrimonials que autoritzen les intervencions a monuments protegits. La importància de l'educació patrimonial i la participació pública pel que fa a decisions importants, tot i ser recalcat en el Conveni, encara es hui el dia, quasi 35 anys després, que no s'acaben d'aconseguir resultats satisfactoris.

3.1.2.2 Conveni de Florència, 2000

A nivell europeu, la dècada dels anys noranta va ser la dècada del paisatge . La Recomanació del Comitè de Ministres als Estats membres per a un desenvolupament i ús sostenible del món rural, amb especial atenció a la salvaguarda de la vida salvatge i dels paisatges adoptada pel Consell d'Europa el 1994, on es recomana *“compilar inventaris (o utilitzar els que ja existeixen) de tipus de paisatges per entendre millor, entre altres coses, el desenvolupament dels paisatges i dels elements -artificials i naturals- que els constitueixen (...). Aquestes dades haurien de ser fàcilment accessibles a les persones que vulguin utilitzar-los”*.

A la Recomanació relativa a la conservació dels llocs culturals integrada en les polítiques del paisatge adoptada pel Consell d'Europa el 1995, es consideren els llocs culturals com *“parts específiques del paisatge, topogràficament delimitades, que estan constituïdes per diverses combinacions de la intervenció de l'home i de la natura”*, que es caracteritzen per la presència de vestigis físics que il·lustren les relacions entre la societat i el medi al llarg del temps.

Aquestes recomanacions són el preàmbul al Conveni Europeu del Paisatge (CEP) de l'any 2000. En aquest document, es defineix “paisatge” com *“qualsevol part del territori tal com la percep la població, el caràcter sigui el resultat de l'acció i la interacció de factors naturals i / o humans”*. Per “política en matèria de paisatges” s'entendrà *“la formulació, per part de les autoritats públiques competents, dels principis generals, estratègies i directrius que permetin l'adopció de mesures específiques amb vista a la protecció, gestió i ordenació del paisatge”*. Per “protecció dels paisatges” s'entendran *“les accions encaminades a conservar i mantenir els aspectes significatius o característics d'un paisatge, justificats pel seu valor patrimonial derivat de la seva configuració natural i / o l'acció de l'home”* i per “gestió dels paisatges” s'entendran *les accions encaminades, des d'una perspectiva de desenvolupament sostenible, a garantir el manteniment regular d'un paisatge, per tal de guiar i harmonitzar les transformacions induïdes pels processos socials, econòmics i mediambientals (Article 1)*.

L'objectiu d'aquest Conveni o Convenció es *“promoure la protecció, gestió i ordenació dels paisatges, així com organitzar la cooperació europea en aquest camp”* (Article 3). En aquest sentit, cada Part es compromet a *“reconèixer jurídicament els paisatges com a element essencial de l'entorn, expressió de la diversitat del seu patrimoni comú cultural i natural i com a fonament de la seva identitat”*; *“definir i aplicar en matèria de paisatges polítiques destinades a la protecció, gestió i ordenació del paisatge”*; *“establir procediments per a la participació del públic, les autoritats locals i regionals i altres parts interessades en la formulació i aplicació de les polítiques en matèria de paisatge”* i *“integrar el paisatge en les polítiques d'ordenació territorial i urbanística i en les seves polítiques en matèria cultural, mediambiental, agrícola, social i econòmica, així com en qualssevol altres polítiques que puguin tenir un impacte directe o indirecte sobre el paisatge”* (Article 5).

Com a mesures específiques (Article 6), parla de sensibilització, formació i educació, identificació i qualificació, objectius de qualitat paisatgística i de la promesa de cada Part d'establir els instruments d'intervenció destinats a la protecció, gestió i ordenació del paisatge.

A nivell europeu, parla de polítiques i programes internacionals, intercanvi d'informació i assistència mútua, seguiments de l'aplicació del Conveni i afavorir la creació de paisatges transfronterers.

3.1.3 Les Directives Comunitàries

Són les normes aprovades pel parlament europeu i que obliguen al seu compliment a tots els països de la Unió: entre ells, i des de 1986, Espanya. Es cert que a nivell europeu, UNESCO i el Consell d'Europa han estat més significatius pel que fa a plantejar novetats en temes patrimonials o paisatgístics. No obstant això, la Unió Europea ha centrat els seus esforços, sobretot després del Tractat de Maastricht (1992), s'inicien els Programes Marco (Balart i Treserras 2001).

L'any 2007 s'inicia el 7è Programa Marco, que duraria fins 2013, i que va ser titulat "Construir l'Europa del Coneixement". Dins d'aquest document, es focalitzen els esforços en quatre programes, un d'ells titulat "Cooperació", que inclou Medi Ambient i Humanitats, disciplines on es pot emmarcar el patrimoni i el paisatge.

2014 va ser l'any que la Unió Europea va plantejar el programa d'investigació i innovació més ambiciós, Horizonte 2020. Dins d'aquest programa es troben nou rames on, com en l'anterior Programa Marco, es fixa el patrimoni en les Humanitats i en aquest cas també, en les Ciències Socials. S'ha de fer especial menció a l'apartat "Reptes de la societat" on específicament es parla de "patrimoni" com a ferramenta de societats inclusives, innovadores i reflexives i "patrimoni natural" en temes d'explotació sostenible de recursos biològics.

L'última novetat implementada per la Unió Europea ha estat anomenar l'any 2018 "Any Europeu del Patrimoni Cultural". Diu la UE que l'objectiu "*és animar a més persones a descobrir i comprometre amb el patrimoni cultural europeu i reforçar el sentiment de pertinença a un espai europeu comú*".

Figura 3.1 - Logotip de l'Any Europeu del Paisatge.

² Es comença a parlar des d'aquesta època ja que no s'especifiquen disciplines directament vinculades al patrimoni fins llavors. Pel que fa al patrimoni cultural, fins aleshores, formava part de les directives vinculades al Medi Ambient, amb projectes per a la gestió adequada del patrimoni i la seua salvaguarda front al turisme de masses.

A Espanya, aquesta iniciativa es pot resumir en una sèrie d'activitats emparades pel segell de la Figura 3.1. Entre aquestes activitats cal destacar: Jornadas de Patrimonio Joven, a Andalusia; Programa formativo para jóvenes sobre el patrimonio cultural del Camino de Santiago, als municipis entorn a les rutes compostel·lanes; el Congreso Internacional de Educación y Patrimonio, a Madrid; a més de teatres, conferències, concerts, etc., iniciatives molt més regionals que s'han pogut segellar amb aquest logotip i la transmissió global que té l'etiqueta a les xarxes socials #EuropeForCulture.

3.1.4 UNESCO i el Patrimoni Mundial

Patrimoni Mundial és el títol que confereix la UNESCO a uns llocs específics del món ja siguin boscos, deserts, edificacions aïllades, complexos arquitectònics, etcètera, que per la seva importància cultural o natural excepcional són considerats herència comú de la humanitat (UNESCO, 1972). Aquesta distinció se'ls concedeix des de l'any 1972 encara que els seus inicis es remunten més d'una dècada a aquesta data. El 1959 quan el govern egipci va decidir l'emplaçament de la presa Assuan es va posar en risc els temples d'Abu Simbel de gran valor arqueològic i històric. En aquest moment la UNESCO va llançar una acció que va consistir en el trasllat dels temples a un lloc més elevat transportant i reconstruint amb gran exactitud. Aquest fet va generar una gran agitació entorn a la protecció del patrimoni heretat al llarg de segles. Entre 1965 i 1968 es van llançar diverses propostes de preservació del patrimoni cultural i la conservació natural com un únic conjunt. El 1972, un sol text va ser aprovat per totes les parts, i la "Convenció sobre la Protecció del Patrimoni Mundial Cultural i Natural" va ser adoptada per la Conferència General de la UNESCO.

En l'actualitat, es troben 1092 elements amb aquesta distinció, repartits en 167 països i tres categories: lloc cultural, lloc natural o mixt. En la mateixa línia es troben els béns immaterials, un total de 508 elements corresponents a 122 països. Però, quins criteris són necessaris per a optar a aquesta distinció? El Comitè considera que una propietat té un valor universal excepcional si el bé compleix un o més dels següents criteris (UNESCO, 2012):

(i) representen una obra mestra del geni creatiu humà;

-
- (ii) exhibeixen un important intercanvi de valors humans, durant un període de temps o dins d'una àrea cultural del món, sobre desenvolupaments en arquitectura o tecnologia, arts monumentals, urbanisme o disseny de paisatge;
- (iii) ostenten un testimoni únic o almenys excepcional d'una tradició cultural o d'una civilització que ha viscut o que ha desaparegut;
- (iv) sigui un exemple destacat d'un tipus d'edifici, conjunt arquitectònic, tecnològic o paisatge que il·lustri escenaris significatius en la història de la humanitat;
- (v) sigui un exemple destacat d'un assentament humà tradicional, d'ús del sòl o d'ús del mar que sigui representatiu d'una cultura (o cultures), o la interacció humana amb el medi ambient, especialment quan s'ha tornat vulnerable a impactes irreversibles;
- (vi) estar associat directament o tangencialment amb esdeveniments o tradicions vivents, amb idees o creences, amb obres artístiques i literàries de significació universal destacada;
- (vii) contenen fenòmens naturals superlatius o àrees d'excepcional bellesa natural i importància estètica;
- (viii) són exemples destacats que representen grans etapes de la història de la terra, incloent el registre de la vida, importants processos geològics en curs en el desenvolupament de formes de sòl o característiques significatives geomorfes o fisiogràfiques;
- (ix) exemples destacats que representen importants processos ecològics i biològics en curs en l'evolució i desenvolupament d'ecosistemes terrestres, d'aigua dolça, costaners i marins i comunitats de plantes i animals;
- (x) contenen els hàbitats naturals més importants i significatius per a la conservació in situ de la diversitat biològica, inclosos aquells que contenen espècies amenaçades de valor universal excepcional des del punt de vista de la ciència o la conservació.

El Comitè de la UNESCO encarregat del Patrimoni Mundial, està format per 21 membres que planifiquen les seues reunions, almenys, de forma anual. El Comitè gestiona les reunions d'acord amb el seu reglament i pren les decisions basant-se en consideracions objectives i científiques, de forma exhaustiva i responsable. Per a aquest comès, el Comitè de la UNESCO compta amb assessorament exterior.

ICCROM (Centre Internacional per a l'Estudi de la Preservació i Restauració de Béns Culturals). És una organització intergovernamental internacional amb seu a Roma, Itàlia. Fundada per la UNESCO el 1956, les funcions estatutàries d'ICCROM han de dur a terme programes de recerca, documentació, assistència tècnica, formació i conscienciació pública per reforçar la conservació del patrimoni cultural immoble i moble.

IUCN. La Unió Internacional per a la Conservació de la Natura es va fundar el 1948 i reuneix governs nacionals, ONG i científics en una associació mundial. La seva missió és influir, encoratjar i ajudar a les societats de tot el món a conservar la integritat i la diversitat de la natura i garantir que qualsevol ús dels recursos naturals sigui equitatiu i ecològicament sostenible. La UICN té la seu a Gland, Suïssa.

ICOMOS (Consell Internacional de Monuments i Llocs) és una organització no governamental amb seu a París, França. Fundat el 1965, el seu paper és promoure l'aplicació de la teoria, la metodologia i les tècniques científiques per a la conservació del patrimoni arquitectònic i arqueològic. El seu treball es basa en els principis de la Carta Internacional de Conservació i Restauració de Monuments i Llocs de 1964 (la Carta de Venècia).

Entre els documents més notoris i a tindre en compte d'aquesta organització es troben, entre d'altres, els següents: la Conferència de Nara sobre Autenticitat (1994); la Carta per a llocs de significació cultural, coneguda com la Carta de Burra (1999) i Carta ICOMOS per Interpretació i Presentació de Llocs de Patrimoni Cultural (2008).

Amb aquests principis, criteris i assessorament, la UNESCO planteja els següents objectius:

Taula 3.1 - Objectius del Comitè del Patrimoni Mundial

1. Enfortir la credibilitat de la llista del Patrimoni Mundial;
2. Vetllar per la conservació efectiva de les propietats del Patrimoni Mundial;
3. Promoure el desenvolupament efectiu de la capacitat en els estats part;
4. Augmentar la consciència pública, la participació i el suport al Patrimoni Mundial a través de la comunicació.
5. Millorar el paper de les comunitats en l'aplicació de la Convenció del Patrimoni Mundial.

Per últim, cal esmentar una ferramenta que posa en pràctica la UNESCO des de l'any 2002, la sèrie World Heritage Papers. El 45 documents, fins l'actualitat, inclouen documents relacionats amb qüestions del Patrimoni Mundial; informes de seminaris, tallers i reunions; i manuals destinats a facilitar la implementació de la Convenció del Patrimoni Mundial per als seus diferents actors.

3.2 Referències Nacionals

3.2.1 Precedents

El precedent més notori dins de la normativa a nivell estatal es troba en la Llei de 1933 sobre defensa, conservació i acreixement del Patrimoni Històric Artístic Nacional. Com diu Querol (2010), la bibliografia especialitzada sempre ha insistit en la bona voluntat d'aquesta llei, però la part negativa recau en la seua falta d'aplicació real. El document va estar en vigor durant la major part del segle XX ja que aprovada en temps de la segona república, no va ser fins la

lleï de 1985 que es va plantejar la modificació que la derogava. Les principals característiques de la lleï es poden observar, resumides, en el següent quadre:

Taula 3.2 - Característiques principals de la lleï de 1933. Elaboració pròpia a partir de Querol (2000).

Defineix el patrimoni amb una base cronològica: els béns mobles i immobles amb interès artístic, arqueològic, paleontològic o històric, han de tenir més de 100 anys d'antiguitat. Hi ha excepcions per a béns mes moderns o amb autors vius.
Els béns amb més de 100 anys, amb interès, no es podran exportar sense permís.
Estableix com a màxim grau de declaració la de Monument Històric-Artístic i Conjunt Històric Artístic, junt amb Paratge Pintoresc.
Es prohibeix la restauració en estil, si hi ha addicions, s'haurien de poder reconèixer.

3.2.2 Normes vigents en l'actualitat

En l'actualitat, el principal obstacle que es troba a l'hora d'intentar resumir la legislació vigent en temes patrimonials o paisatgístics, és la diferència de nivells entre el localisme i l'estatal. S'ha de tenir en compte que no s'ha de ser extremadament estricte amb la legislació que afecta al patrimoni. Aquesta flexibilitat aparent és deguda a que existeixen normes que li afecten exclusivament però també hi ha directrius que impliquen haver de tenir cura amb legislació que, aparentment no li afecta però que li acaba afectant. Aquesta secció pretén donar les principals nocions sobre legislació patrimonial a nivell estatal.

En primer lloc cal esmentar **la Constitució espanyola** (CE 1978). S'ha de posar especial èmfasi en la flexibilitat que la Constitució tracta la cultura. La cultura és un tema que conflueix en totes les administracions a tots els nivells (estatal, autonòmic i local), i les seues competències en matèria de patrimoni

cultural s'han traslladat i assumit per les comunitats autònomes salvant excepcions com arxius, museus o biblioteques o els casos especials del Patrimoni Nacional.

Taula 3.3 - Article 46 de la Constitució Espanyola (CE 1978).

Los poderes públicos garantizarán la conservación y promoverán el enriquecimiento del patrimonio histórico, cultural y artístico de los pueblos de España y de los vienen que lo integran, cualquiera que sea su régimen jurídico y su titularidad. La Ley penal sancionara los atentados contra este patrimonio.

Per últim, en temes constitucionals i seguint el fil del que s'ha dit anteriorment, en els articles 148 i 149 (art. 148 CE; art. 149 CE) apareix la transferència de competències a les CCAA, entre elles les relatives al patrimoni.

La **Llei del Patrimoni Nacional** (Llei 23/1982) regula els béns mobles i immobles que són utilitzats per la Corona Espanyola. Entre els aspectes més destacats hi ha el que aquests béns tenen vocació per ser usats amb fins culturals, científics i docents i que per tant podran sol·licitar les entitats locals. El seu reglament regula el règim de visites públiques gratuïtes i altres aspectes legals com la Secretària de Patrimoni Històric, ja que el Patrimoni Nacional és una de les administracions culturals més grans d'Espanya.

3.2.3 La Llei de Patrimoni Històric Espanyol (LPHE, 1985)

La LPHE de 1985 i el seu reglament de 1986 és la primera norma moderna espanyola sobre patrimoni i segueix la línia de la llei francesa i la llei italiana, promulgades als anys 70. Les principals característiques d'aquesta llei es poden veure en la següent taula:

Taula 3.4 - Principals característiques de la LPHE. (Elaboració pròpia basada en el treball de Querol (2000))

<p>1. Amplia el contingut del Patrimoni Històric incloent els béns culturals materials que no són “artístics” ni “valuosos” en el sentit econòmic del terme, així com també béns no físics, com les danses, músiques i costums (el que anys després es denominarà Patrimoni Cultural Immaterial).</p>
<p>2. Defensa la protecció d’aquests béns per sobre de qualsevol factor jurídic a què estiguin sotmesos; és a dir, amb independència del caràcter de la propietat. Així, són Patrimoni Històric els béns de l’Església, els particulars o els de propietat pública, els que es troben a l’interior d’un museu i fins i tot aquells que encara no han estat descoberts.</p>
<p>3. Estableix tres categories per als béns mobles i dos per als immobles, que es corresponen amb diferents graus de protecció. El màxim nivell és el de Bé d’Interès Cultural (BIC), que exigeix una declaració i la seva inclusió en el Registre de Béns d’Interès Cultural; el grau mitjà, que només afecta els mobles, necessita també una declaració i per a ell es crea l’Inventari General de Béns Mobles; finalment, el tercer nivell s’aplica als béns integrants del patrimoni històric pel simple fet de ser-ho. El mecanisme de protecció bàsic per tots ells és l’elaboració dels Plans Nacionals.</p>
<p>4. Defineix cinc tipus de Patrimonis especials en el seu tractament o específics: l’arqueològic, l’etnogràfic, el documental i bibliogràfic i el dels museus.</p>
<p>5. Per tal de coordinar la política cultural de les administracions implicades, crea el Consell de Patrimoni Històric, que es reuneix un mínim de dos vegades a l’any, amb representació dels / les responsables de Patrimoni Històric o Cultural de les CCAA i baix la presidència de la Direcció general de Belles Arts del Ministeri de Cultura.</p>
<p>6. Elabora una tipologia de béns immobles que poden ser declarats BIC: Monuments, Jardins, Conjunts i Llocs Històrics, i Zones Arqueològiques.</p>

7. Amplia i tipifica les infraccions administratives.

3.2.4 Els Plans Nacionals

Els Plans Nacionals són una base informativa útil per a prendre decisions, establir metodologies compartides d'actuació i fixar prioritats en funció de les necessitats del patrimoni amb l'objectiu últim de protegir i conservar béns culturals. Per aquests motius, es poden resumir com a instruments de gestió del patrimoni. Ofereixen la possibilitat de ser compartits per les administracions facilitant el desenvolupament de criteris, ofrenant una programació coordinada d'activitats en funció de les necessitats del patrimoni.

La base legal d'aquests documents és la LPHE (Llei 16/1985) que declara que *"l'Administració de l'Estat ha d'adoptar les mesures necessàries per facilitar la col·laboració amb els restants poders públics i la d'aquests entre si, així com per a demanar i proporcionar tota la informació que fora precisa"*.

Els plans nacionals neixen coetàniament amb la LPHE fixant la seua primera meta en les catedrals. A aquest pla el segueixen els següents:

- Pla Nacional de Catedrals
- Pla Nacional d'Abadies, Monestirs i Convents
- Pla Nacional d'Arquitectura Defensiva
- Pla Nacional de Patrimoni Industrial
- Pla Nacional de Paisatge Cultural
- Pla Nacional de Conservació del Patrimoni Cultural del Segle XX
- Pla Nacional d'Arquitectura Tradicional
- Pla Nacional de Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial

- Pla Nacional d'Investigació en conservació del patrimoni cultural
- Pla Nacional de Conservació Preventiva
- Pla Nacional de Conservació del Patrimoni Fotogràfic
- Pla Nacional d'Educació i Patrimoni
- Pla Nacional d'Emergències i Gestió de Riscos en Patrimoni Cultural
- Pla Nacional de Protecció del Patrimoni Arqueològic Subaquàtic

3.2.4.1 Pla Nacional d'Arquitectura Tradicional

Concretant amb la temàtica de la tesi doctoral, és rellevant veure com el Pla Nacional d'Arquitectura Tradicional (IPCE, 2015) centra els esforços en ampliar el que ICOMOS (1999) redacta en la Carta de Patrimoni Vernacle Construït.

Identifica l'arquitectura tradicional com *“el conjunt de construccions que sorgeixen de la implantació d'una comunitat en un territori i que manifesta en la seua diversitat i evolució la seua adaptació ecològica, tant pel que fa als condicionants i recursos naturals, com el relatiu a processos històrics i models socioeconòmics que s'han desenvolupat en cada lloc. Es concebuda com un referent d'identitat de la comunitat que l'ha generat i és el resultat d'experiències i coneixements compartits, transmesos i enriquits d'una generació a una altra”*.

Aquesta definició, resumida en aquest cas, s'amplia donant a entendre que l'arquitectura tradicional recau tant en el medi com en els centres històrics. També diu que per a caracteritzar-la s'han de tenir en compte les següents qüestions:

- L'arquitectura tradicional constitueix una part substancial del Patrimoni Cultural.

-
- L'arquitectura tradicional és una de les principals senyes d'identitat dels diversos col·lectius que li han donat vida.
 - L'arquitectura tradicional està lligada als models de vida i a l'organització social d'un territori.
 - L'arquitectura tradicional s'adapta als condicionants naturals del territori.
 - L'arquitectura genera un paisatge.
 - L'arquitectura tradicional és dinàmica.
 - L'arquitectura tradicional està íntimament relacionada amb el Patrimoni Cultural Immaterial.
 - L'arquitectura tradicional, generalment, és anònima.
 - L'arquitectura tradicional es construeix majoritàriament amb tècniques tradicionals i reutilitzant materials.
 - L'arquitectura tradicional és sostenible.
 - L'arquitectura tradicional constitueix en si mateixa un aprenentatge per a l'arquitectura contemporània.

Amb totes aquestes característiques, el Pla Nacional inclou uns criteris genèrics a considerar quan es planteja un instrument legislatiu que actuï sobre l'arquitectura tradicional. Considera que és important la documentació i investigació davant qualsevol actuació, que s'ha d'aplicar una metodologia pluridisciplinària, que s'ha d'accentuar la participació ciutadana, que s'han de respectar tots els valors culturals de l'arquitectura (entre ells, el propi territori), que les actuacions han de ser sostenibles (en aquests casos, la utilització de tècniques constructives tradicionals podria ser sostenible), que ha d'haver diferenciació entre les noves actuacions i l'arquitectura tradicional (es pot fomentar

la rehabilitació arquitectònica però també la urbana) i per últim, s'ha de tenir en compte que l'arquitectura tradicional pot ser un recurs econòmic.

Per a finalitzar el document, s'aporten els programes o línies d'actuació per a dur a terme totes aquestes propostes:

- Programa d'investigació i documentació. La tradició investigadora ha de continuar, incorporant noves tecnologies de documentació i interpretació així com els criteris més recents en quant a catalogació, gestió, protecció i conservació del patrimoni.
- Programa de protecció. Consideren necessària la protecció jurídica d'aquelles construccions, espais o conjunts arquitectònics identificats com patrimoni vernacle i la redacció d'una legislació específica que suposi una garantia de conservació per al mateix.
- Programa d'intervenció i recuperació dels sistemes tradicionals. Entenent com a intervenció les mesures que suposen la salvaguarda dels béns, considerant intervenció el manteniment, i amb criteris de diferenciació entre les noves aportacions i l'arquitectura tradicional.
- Programa de difusió, transmissió i cooperació. Fonamentalment es busca que la població resident reconegui i recuperi el coneixement i l'autoestima pel seu propi patrimoni.

3.2.5 Normes sobre Patrimoni Cultural o Històric de les CCAA

Com s'ha esmentat anteriorment, la Constitució Espanyola (CE 1978) preveu en els articles 148 i 149 (art. 148 CE; art. 149 CE) apareix la transferència de competències a les CCAA en diverses matèries, entre elles, el patrimoni. En la taula següent, es poden observar les 17 lleis que actualment estan vigents en el territori espanyol:

Taula 3.5 - Lleis vigents a l'estat espanyol sobre patrimoni cultural o històric.

Llei 7/1990 de Patrimoni Cultural Basc
Llei 9/1993 del Patrimoni Cultural Català
Lleis 4/1998, 7/2004, 5/2007 i 9/2017 de Patrimoni Cultural Valencià
Llei 11/1998 de Patrimoni Cultural de Cantàbria
Llei 12/1998 del Patrimoni Històric de les Illes Balears
Llei 3/1999 del Patrimoni Cultural Aragonès
Lleis 4/1999 i 1 1/2002 de Patrimoni Històric de Canàries
Llei 2/1999 de Patrimoni Històric i Cultural d'Extremadura
Llei 1/2001 del Principat d'Astúries de Patrimoni Cultural
Llei 12/2002 de Patrimoni Cultural de Castella i Lleó
Llei 7/2004 de Patrimoni Cultural, Històric i Artístic de la Rioja
Llei 14/2005 de Patrimoni Cultural de Navarra
Llei 4/2007 de Patrimoni Cultural de la Regió de Múrcia
Llei 14/2007 de Patrimoni Històric d'Andalusia
Llei 3/2013, de Patrimoni Històric de la Comunitat de Madrid
Llei 4/2013, de Patrimoni Cultural de Castella - la Manxa
Llei 5/2016 del Patrimoni Cultural de Galícia

No forma part dels objectius d'aquesta tesi doctoral desmembrar cadascuna d'aquestes lleis. No obstant, sí que cal extreure algunes qüestions significatives pel que fa a aquestes. Existia una divisió cronològica pel que fa al moment d'aprovació de les lleis: les anteriors a 1995, que mantenen Catalunya i el País Basc; una generació de lleis de l'any 98 i 99, amb textos més uniformes i detallats; una tercera època que s'inicia entre l'any 2001 i 2007 i des de l'any 2013 es pot observar una quarta generació que més enllà dels repetitius models actuals, caldria que posés la mirada en models més integradors de patrimoni, crítics i constructius on les proteccions genèriques no tingueren lloc i on la documentació i investigació fos pionera per a saber, en realitat el patrimoni que abasta cada regió de l'estat.

3.3 La situació al País Valencià

3.3.1 Legislació valenciana referent al patrimoni

3.3.1.1 Llei 4/1998, del Patrimoni Cultural Valencià i les posteriors modificacions de 2004, 2007 i 2017

En l'Estatut d'Autonomia del País Valencià, així com en la Constitució Espanyola (CE 1978) es va acordar la competència de la Generalitat sobre patrimoni, i per tant en 1998 es va promulgar aquesta llei (Llei 4/1998). Com a mesures concretes es crea l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià i es regulen els mecanismes de protecció i foment per a la conservació dels Béns. Segueix a la normativa estatal pel que fa al procediment de declaració d'un BIC, reglamentació del planejament urbanístic, confecció de plans especials de protecció, declaració de ruïna, obligacions dels titulars i sancions. En les modificacions de 2004 i 2007 es va incidir en el reforçament del patrimoni immaterial, la posada en valor dels BIC, la concreció de criteris dels plans especials de protecció i el procediment extraordinari per al reconeixement dels béns de rellevància local. Pel que fa als conjunts històrics, cal destacar que estableix els criteris i exigències dels plans de protecció dels Conjunts BIC, però no fa el mateix amb els BRL. Comparant les dues legislacions (LPHE i LPCV) es poden veure algunes diferències entre elles pel que fa a la classificació dels béns. S'observa com s'han afegit algunes categories respecte a la legislació estatal.

Taula 3.6 - Tipologies de Béns segons la Llei estatal i la Llei valenciana. Elaboració pròpia.

Llei 16/1985 (LPHE)	Lleis 4/1998, 7/2004 i 5/2007 (LPCV)
1. Béns no registrats	1. Béns no inventariats
2. Béns inventariats, catalogats	2. Béns inventariats: BRL (immobles) i BRP (mobles)
3. BIC: categoria màxima	3. BIC

Taula 3.7 – Comparació de Béns d'Interès Cultural segons la Llei estatal i la Llei valenciana. Elaboració pròpia.

Béns Immobles	Llei 16/1985 (LPHE)	Llei 4/1998 i modificacions (PCV)
Monument Històric	X	X
Jardí Històric	X	X
Conjunt Històric	X	X
Lloc Històric	X	X
Zona arqueològica	X	X
Espai etnològic		X
Zona paleontològica		X
Parc Cultural		X
Béns Mobles	X	X
Béns Immaterials		X

3.3.1.2 Decret 62/2011, de 20 de maig, del Consell, pel qual es regula el procediment de declaració i el règim de protecció dels Béns de Rellevància Local.

El present decret té com a objecte desplegar els distints procediments de declaració dels béns immobles de rellevància local, concretar el règim de protecció d'estos béns per mitjà de l'establiment d'uns continguts mínims per a totes les fitxes de catàleg i fixar un règim transitori de protecció per als béns que ja tenen la consideració de béns immobles de rellevància local o que es troben en tramitació per a la declaració fins a l'aprovació definitiva dels corresponents catàlegs municipals de béns i espais protegits.

Els béns immobles de rellevància local s'han d'inscriure en la secció segona de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià atenent la qualificació següent:

- Monuments d'interès local. Són immobles i edificacions que constitueixen realitzacions arquitectòniques, escultòriques o d'enginyeria d'importància local, comarcal o provincial. Tenen esta consideració, amb caràcter general, els elements següents: les esglésies, els convents, els santuaris, les ermites i els ermitoris, els calvaris i els monestirs, anteriors a 1940, i les llotges i les sales comunals anteriors al segle XIX.
- Nuclis històrics tradicionals³. Són aquells àmbits urbans compresos en la delimitació urbanística i que a més es caracteritzen per compondre agrupacions diferenciades d'edificacions que conserven una trama urbana, una tipologia diferenciada o una silueta històrica característica, o una combinació d'estes peculiaritats, que tenen una relació entre si, pels seus destacats valors patrimonials en l'àmbit local, comarcal o provincial.

³ Quant als nuclis històrics tradicionals declarats BRL, des de 2007 tots els nuclis històrics tradicionals eren considerats BRL. (Disposició addicional cinquena introduïda per la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998). el 2012 (Llei 10/2012, de 21 de desembre, de Mesures Fiscals, de Gestió Administrativa i Financera, i d'Organització de la Generalitat) es modifica aquesta disposició, de manera que ja no s'inclouen els nuclis històrics tradicionals com BRL.

-
- Jardins històrics d'interès local. Són aquells espais delimitats producte de l'ordenació per l'home d'elements naturals, a vegades complementats amb estructures de fàbrica, i l'interès dels quals prové del seu origen o dels seus valors estètics, sensorials o botànics.
 - Espais etnològics d'interès local. Són aquells paratges, construccions o instal·lacions o conjunt seus vinculats a la cultura, a les formes de vida tradicionals i a les activitats pròpies i representatives del seu àmbit local, comarcal o provincial. Amb caràcter general tenen esta consideració els elements següents: els pous o caves de neu, o neveres, les xemeneies de tipus industrial de rajola d'abans de 1940, els antics molins de vent, les barraques de la comarca de l'Horta de València, els molins hidràulics i els plafons ceràmics exteriors anteriors a 1940.
 - Llocs històrics d'interès local. Són els llocs vinculats a esdeveniments o records del passat, a tradicions o a creacions culturals o de la naturalesa i a obres humanes que posseeixen un valor rellevant per a la memòria popular.
 - Espais de protecció arqueològica o paleontològica. Són els jaciments arqueològics i els paleontològics d'especial valor per al municipi, la comarca o la província.

3.3.1.3 La Llei 9/2017, última llei valenciana sobre patrimoni

Aquesta Llei és l'última modificació de la Llei 4/1998 de Patrimoni Cultural Valencià. Entre d'altres modificacions menors, destaca, i en aquest text es fa referència, els canvis i ampliacions que es duran a terme en matèria de Béns de Rellevància Local. El llistat passà a ser el següent:

- Els nuclis històrics tradicionals⁴. Aquests espais urbans, que es delimitaran en l'ordenació urbanística de cada municipi, es caracteritzen per

⁴ En aquesta matèria cal dir que els nuclis històrics tradicionals tornen a la categoria de BRL. La llei diu: *la Llei 10/2012, de 21 de desembre, de mesures fiscals, de gestió administrativa i financera, i d'organització, en la pàgina 36653, modifica la redacció anterior i suprimeix la*

compondre agrupacions diferenciades d'edificacions que conserven una trama urbana, una tipologia diferenciada o una silueta històrica característica.

- Els pous o caves de neu o neveres, les xemeneies de tipus industrial construïdes de rajola anteriors a 1940, els forns de calç, els antics molins de vent i els antics molins d'aigua, els rellotges de sol anteriors al segle xx, les barraques tradicionals pròpies de les hortes valencianes, les llotges i sales comunals anteriors al segle xix, els panells ceràmics exteriors anteriors a 1940, l'arquitectura religiosa inclosos els calvaris tradicionals que estiguin concebuts autònomament com a tals, així com els elements decoratius i béns mobles relacionats directament amb el bé patrimonial que cal protegir.

- El patrimoni històric i arqueològic civil i militar de la Guerra Civil a la Comunitat Valenciana, a més dels espais singulars rellevants i històrics de la capitalitat valenciana, com tots aquells edificis que s'utilitzaren de seu del govern de la República, a més dels espais rellevants que van utilitzar personatges importants de la nostra història durant el període de guerra de 1936 a 1939. Tots aquests immobles han d'estar construïts amb anterioritat a l'any 1940.

3.3.2 Legislació valenciana referent al paisatge

En els següents apartats d'aquest mateix capítol es tractaran alguns detalls de l'actual situació del paisatge valencià. El marc normatiu valencià es basa en les següents lleis:

*referència als nuclis històrics tradicionals, així denominats conforme a la legislació urbanística. **Aquesta protecció, però, ha de recuperar-se per a parar la destrucció dels elements urbanístics dels nostres pobles i ciutats.***

Taula 3.8 - Marc normatiu valencià per als estudis del paisatge.

Nivell Internacional:
Directiva 2001/42/CE del Parlament Europeu i del Consell, de 27 de juny de 2001, relativa a l'avaluació dels efectes de determinats plans i programes en el medi ambient.
Directiva 2011/92/UE del Parlament Europeu i del Consell, de 13 de desembre de 2011, relativa a l'avaluació de les repercussions de determinats projectes públics i privats sobre el medi ambient.
Nivell estatal
Llei 21/2013, de 9 de desembre, d'avaluació ambiental
Normativa de caràcter autonòmic
Llei 5/2014, de 25 de juliol, de la Generalitat, d'Ordenació del Territori, Urbanisme i Paisatge, de la Comunitat Valenciana.
Llei 2/1989, de 3 de març, de la Generalitat Valenciana, d'Impacte Ambiental.
Decret 230/2015, de 4 de desembre, del Consell, pel qual s'aprova el Reglament de l'òrgan ambiental de la Generalitat als efectes d'avaluació ambiental estratègica (plans i programes).
Decret 74/2016, de 10 de juny, del Consell, pel qual s'aprova el Reglament pel qual es determina la referenciació cartogràfica i els formats de presentació dels instruments de planificació urbanística i territorial de la Comunitat Valenciana.
Decret 162/1990, de 15 d'octubre, del Consell de la Generalitat Valenciana, pel qual s'aprova el Reglament per a l'Execució de la Llei 2/1989.

Decret 32/2006, de 10 de març, del Consell de la Generalitat, pel qual es modifica el Decret 162/1990, de 15 d'octubre, del Consell de la Generalitat, pel qual es va aprovar el Reglament per a l'execució de la Llei 2/1989, de 3 de març, de la Generalitat, d'Impacte Ambiental.

Ordre de 3 de gener de 2005, de la Conselleria de Territori i Habitatge, per la qual s'estableix el contingut mínim dels estudis d'impacte ambiental que s'han de tramitar davant d'aquesta Conselleria.

3.3.2.1 Guia Metodològica d'Estudi del Paisatge

Aquesta guia (Muñoz, 2012) pretén ser un instrument de dinamització i de millora de la qualitat del territori orientant els futurs desenvolupaments urbanístics i territorials. Ambiciona preservar la identitat de cada lloc i contribuir a la funcionalitat de la Infraestructura Verda del territori. Procurarà establir criteris per cartografiar el sòl no urbanitzable i per a la catalogació i conservació dels elements estructurals del territori que defineixen en major mesura el caràcter d'un paisatge.

Per a tant ambiciosos objectius, aquesta Guia marca els següents principis directors:

Taula 3.9 - Principis directors de la Guia Metodològica d'Estudi del Paisatge (2012).

Promoure i impulsar el coneixement del paisatge fomentant l'estudi, la divulgació i la sensibilització de la població.
Garantir la protecció i l'adequada gestió dels conjunts paisatgístics.
Definir i ordenar la Infraestructura Verda com a sistema continu de les àrees de major valor ambiental.
Salvaguardar la riquesa i diversitat dels paisatges lligats a l'aigua i al seu aprofitament.

Conservar, millorar i posar en valor el paisatge litoral, velant per l'alternança entre espais edificats i no edificats.
Conservar i fomentar la diversitat i multifuncionalitat del paisatge rural.
Promoure la incorporació de criteris i objectius paisatgístics en l'ordenació, gestió i ús públic dels boscos.
Promoure la integració dels Béns d'Interès Cultural en una xarxa territorial i paisatgística.
Incorporar criteris i objectius de qualitat en la planificació dels creixements urbans.
Promoure i prioritzar accions en àrees deteriorades.
Impulsar la integració del paisatge en àrees destinades a activitats econòmiques.
Impulsar la integració paisatgística de les infraestructures bàsiques i de mobilitat.
Promoure l'accés públic als paisatges.

Després d'exposar els principis planteja els criteris que estan basats en la compatibilitat dels nous desenvolupaments d'Infraestructura Verda, l'adequació dels nous creixements del sòl a les demandes reals de la població basats en el desenvolupament racional i sostenible afavorint la mobilitat sostenible i la preservació de la singularitat paisatgística.

Tota aquesta teoria es veu reflectida en un primer esborrany del que podrien arribar a ser Paisatges de Rellevància Local. Però, què i quins pretenen ser aquests paisatges?

Aquests paisatges han de tindre una dimensió d'àmbit supramunicipal, ser representatius a nivell valencià, presentar importants valors en un bon estat de conservació, tenir una elevada estima social i ser considerats singulars.

Entre aquests paisatges (Figura 3.2) es poden trobar serres litorals com el Desert de les Palmes (10), el Mondúver (18), el Montgó (24), el Penyal d'Ifach i les terrasses litorals de Benissa i Teulada (26), les vinyes d'Utiel-Requena (28), l'Albufera i els arrossars de la ribera del Xúquer (32), l'Horta de València (37), les illes de Tabarca i les Columbretes (40), o paisatges agroforestals de l'interior de Castelló com, per exemple, el massís del Penyagolosa i entorn de Vistabella (05).

Figura 3.2 - Mapa dels Paisatges de Rellevància Local (Muñoz, 2012).

Tota aquesta informació desemboca en la creació de documents nous i ben estructurats que responguin al contingut d'aquesta guia. Per als estudis del paisatge és necessari que, salvant els detalls que cada unitat de paisatge contingui, es basen en aquest contingut:

Taula 3.10 - Contingut dels estudis de paisatge.

1. Unitats de paisatge	2. Valoració del paisatge i objectius de qualitat
Evolució del paisatge, organització del paisatge, unitats de paisatge, recursos paisatgístics i conflictes paisatgístics	Qualitat paisatgística, valor social del paisatge, valor del paisatge i objectius de qualitat
3. Proposta	4. Anàlisi visual
Infraestructura Verda, catàleg de paisatge, normativa i programes	5. Participació pública

Fins l'actualitat (2019), els estudis que s'han començat a implementar són els següents:

- PATRICOVA (Pla d'acció territorial de caràcter sectorial sobre prevenció del risc d'inundació a la Comunitat Valenciana)
- Pla d'Acció Territorial de la Infraestructura Verda del Litoral (PATI-VEL)
- Horta de València
- Pla d'Acció Territorial Metropolità de València (PATEVAL)
- Pla d'Acció Territorial de l'Àrea Funcional de Castelló (PAT Castelló)
- Pla d'Acció Territorial de les àrees metropolitanes d'Alacant i d'Elx
- Pla d'Acció Territorial del Baix Segura
- Pla d'Acció Territorial Forestal de la Comunitat Valenciana

3.3.3 Una normativa mixta: la Llei 5/2014 d'Ordenació del Territori, Urbanisme i Paisatge de la Comunitat Valenciana (LOTUP)

La Llei d'Ordenació del Territori, Urbanisme i Paisatge, d'ara endavant LOTUP, neix amb funció integradora i deroga la Llei 16/2005, de 30 de desembre, Urbanística Valenciana; la Llei 4/2004, de 30 de juny, d'Ordenació del Territori i Protecció del Paisatge; la Llei 10/2004, de 9 de desembre, del sòl no urbanitzable i la disposició addicional tercera de la Llei 4/1992, de 5 de juny, sobre sòl no urbanitzable; la Llei 9/2006, de 5 de desembre, Reguladora dels Camps de Golf i la Llei 1/2012, de Mesures Urgents d'Impuls a la Implantació d'Actuacions Territorials Estratègiques.

Marca com a objectiu *“la regulació de l'ordenació del territori valencià, de l'activitat urbanística i de la utilització del sòl per al seu aprofitament racional d'acord amb la seva funció social, així com l'avaluació ambiental i territorial estratègica de plans i programes”*. I distribueix el seu pes en tres grans “llibres” referits a la Planificació, la Gestió i la Disciplina.

En primer lloc, cal destacar l'article 4, referit a Infraestructura Verda, on explica el concepte i a l'article 5 on exposa les seues funcions i els espais que integra la Infraestructura verda i com incorporar espais a aquesta infraestructura.

L'article 6 planteja el concepte de paisatge de la mateixa forma que el proposar el Conveni Europeu del Paisatge, i traça unes directrius molt semblants a les que l'any 2012, la Guia Metodològica d'Estudis del Paisatge havia plantejat.

Un benefici que aparenta la LOTUP, és el canvi de criteri pel que fa al desenvolupament dels futurs creixements dels pobles i ciutats. La novetat és la cerca d'una població compacta on la renovació de centres urbans sigui el pilar fonamental en detriment de les ciutats expansives i més costoses tant en recursos econòmics com ambientals.

Pel que fa al Patrimoni Cultural, la Llei remet al lector a l'Inventari General de Patrimoni Cultural Valencià, i per tant, a la normativa anteriorment comentada en aquest mateix capítol. No obstant, cal destacar que el té present en els

apartats més relacionats amb el paisatge, el que dona peu a pensar en una llei més conscient del vincle entre paisatge i patrimoni.

D'una altra banda, la LOTUP parla directament dels continguts de l'Estratègia Territorial de la Comunitat Valenciana, dels Plans d'Acció Territorial, dels Catàlegs de protecció i els Plans especials, etcètera. Ho especifica, perquè dona més poder del que tenien als Ajuntaments, el qual sembla perillós amb la descompensació territorial que sofreix el País Valencià.

3.4 Consideracions finals del capítol

3.4.1 Consideracions a particulars

Les normes solen estar considerades com conjunts de pràctiques i regles que atorguen racionalitat a l'ordre social (López Silvestre i Zusman, 2008). Pot ser recopilar aquest ventall d'informació, a tantes escales i amb tantes particularitats proposa més dubtes que conclusions a primera instància. Per aquest motiu, intencionadament, s'han citat els objectius i principis de les normatives referents a patrimoni i paisatge amb la premissa d'aclaparar al lector i comprendre la dificultat conceptual que una anàlisi com aquest comporta.

L'arquitectura vernacla, tal com la defineix Tilleria (2017) és una arquitectura sense arquitectes. Es basa en uns principis molt simples i a la vegada difícils d'entendre: és autòctona, perquè s'ha originat en el mateix lloc on es troba; és popular, perquè ha estat pertanyent sempre al poble i és tradicional, perquè segueix o ha seguit les normes o costums del passat. A aquesta definició cal afegir que sense eixir de l'àmbit autonòmic ja es pot dir que és molt variada (del Rey, 1998). Pel que fa al paisatge, cal dir que és el contenidor principal de patrimoni. És a la vegada medi, manufactura humana i imatge cultural (Mateu, 2005). Pot ser s'estigui vivint l'època amb més canvis deguts a l'abandonament de la terra i les construccions que li donen forma (Otero et al., 2015). En conseqüència, la legislació adopta postures proteccionistes com per exemple el la Llei 16/1985 de Patrimoni Històric Espanyol o la Llei 4/1998 de Patrimoni Cultural Valencià mirant pel bé del paisatge i intentant integrar el patrimoni amb aquest. En aquest sentit, els creixements de la Llei de Patrimoni Cultural Valencia (1998) i les seues modificacions posteriors (2004,

2007 i 2017) així ho demostren a l'hora d'implementar les categories i els béns a protegir. Però, en aquest sentit, el plantejament proteccionista primigeni, custodiador del patrimoni (Barrera i Monroy, 2014), xoca amb els conservacionistes (Folch i Bru, 2017) que veuen la natura o el patrimoni com part de la comunitat a la que els humans també pertanyen i on l'ús dels recursos ha de respectar la integritat i l'equilibri d'aquests (Ramos, 2002). Es podria parlar de premisses més europees pel que fa a aquest sentit (ICOMOS, 1994, 1999).

Al relacionar el contingut de la present tesi doctoral amb el marc legislatiu al qual s'enfronta el paisatge i el patrimoni, es troben racons on no és del tot clara la manera que té d'actuar la llei. Algunes consideracions específiques com les que s'exposaran a continuació, estan directament vinculades amb aquest document i són i seran importants per a l'exposició que es pretén fer.

1.La influència del Conveni Europeu del Paisatge (CEP). Entrats els anys 90, tres regions mediterrànies van signar la Carta del Paisatge Mediterrani (1993). Van ser pioneres pel que fa a relacionar el caràcter afectiu, identitari, estètic, simbòlic, espiritual o econòmic a determinats paisatges. No obstant, la irrupció del CEP (2000) a l'agenda paisatgística europea va simplificar els conceptes. *“S'entén com paisatge qualsevol part del territori tal com la percep la població, el caràcter és el resultat de l'acció i la interacció de factors naturals i / o humans”*. Aquesta popular definició pareix tan completa com somera, però resultà atractiva per a la confecció de documents com la LOTUP (Llei 5/2014) o la Guia Metodològica d'Estudis del Paisatge (Muñoz, 2012), que la copien quasi literalment.

El que presenten les Lleis autonòmiques com a protecció està relativament clar pel que fa al patrimoni. Es pot ser crític, però en realitat està argumentat el que pretenen. Però, quan es tracta el tema del paisatge integrador, s'ha de tenir en compte que es planteja una altra escala. A pesar del component antròpic, l'abandonament actual fa que el medi rural tingui un important component natural. La funció residencial és totalment dominant en entorns urbans, i en els entorns rurals, on podria ser més vinculant el pas de la zona urbanitzada al paisatge, es generen polítiques de límit municipal endins i de

límit municipal cap a fora⁵. No existeix el nexa d'unió entre el que pretén ser compacte i dispers. Tot i això, normativament s'està a favor d'aquesta integració.

Un exemple interessant respecte a la perspectiva estatal, serà la Llei per al Desenvolupament Sostenible de Medi Rural, en què es fa referència al paisatge i al patrimoni en els seus objectius (art. 2), encara que en aquest cas, es plantegen qüestions substantives vinculades a la planificació del paisatge i el patrimoni, sobretot en els llocs de gran valor (art. 19), considerant el paisatge i el patrimoni com un element important per a la diversificació econòmica (Art. 20), i es descriu la necessitat d'evitar la degradació i fragmentació del paisatge a l'hora de construir infraestructures al medi rural (art.22) (Fanfani i Matarán, 2010).

Quan documents tant influenciadors com el CEP parla de gestió, el que predomina són les intervencions de millora, restauració i creació del paisatge (Corbera, 2016). Els valors dels que se parlava a l'inici d'aquesta secció passen a una opció secundària o simplement desapareixen. Pensant en termes econòmics, sembla que uns valors es vulguin realçar en benefici d'uns altres, creant espais de contemplació segons les dinàmiques actuals i deixant valors etnogràfics i culturals en segon lloc i per a població local o persones especialitzades en el paisatge.

Aquestes polítiques han fet que des d'ICOMOS, per exemple, s'estigui treballant des de fa ja uns anys en Directrius com Carta de Burra (1999), atribuïda a la gestió de llocs de significança cultural, i dedicada assessorar a propietaris i administracions que hagen de fer treballs en aquests espais.

D'acord amb Riesco i Zoido (2008), la funció del CEP podria ser estimular entrat el segle XXI a tothom interessat amb el paisatge, actualment eixe objectiu es queda curt degut a:

⁵ Per exemple, la *Llei 10/2012, de 21 de desembre, de la Generalitat Valenciana, de mesures fiscals, de gestió administrativa i financera, i d'organització*.

- Falta de revisió dels programes adscrits al CEP.
- Falta de comunicació entre administracions que plantegen les iniciatives del CEP.
- Falta de finançament en polítiques paisatgístiques integradores.

En aquesta última referència, és notable la desvinculació administrativa entre administracions, especialment entre Catalunya i el País Valencià, llindants pel sud i pel nord, respectivament, confeccionant paral·lelament els Catàlegs de paisatge (2010-2016) a partir de la Llei 8/2005, de 8 de juny, de protecció, gestió i ordenació del paisatge de Catalunya, avançant-se a la ratificació d'Espanya al CEP (2008), i l'Estudi de paisatge visual de la Comunitat Valenciana, d'acord amb Annex I de la Llei 5/2014, de 25 de juliol, de la Generalitat, d'Ordenació del Territori, Urbanisme i Paisatge de la Comunitat Valenciana.

2. La catalogació del patrimoni.

La significació cultural com a resultat de la unió entre valor estètic, històric, científic, social i espiritual (ICOMOS, 1999) comporta un risc de dèficit d'atenció d'entre uns elements i altres. Com s'ha vist en aquest capítol, la disparitat entre institucions implicades en la conservació de patrimoni és notable i l'escala administrativa entre aquestes, més notable si cap. Per tant, atenent al contingut dels inventaris, catàlegs i atles, es voldrien fer una sèrie de consideracions:

- La responsabilitat de les catalogacions, en el context espanyol i baix l'empara Constitucional dels articles 148 i 149, recau en l'estrat més baix de la piràmide administrativa: les autonomies i els ajuntaments. La Llei de Patrimoni Cultural Valencià (Article 47) diu "*correspon als Ajuntaments proposar justificadament, a través del Catàleg de Béns i Espais, la selecció dels immobles del seu terme municipal que aspiren al reconeixement de Bé de Rellevància Local.*" La seua anàloga estatal, no refereix catalogació sinó a les prospeccions arqueològiques (Article 42) o als fons documentals i biblioteques (Article 60). D'altra banda, a nivell europeu, la Convenció de

Granada de 1985, no esmenta cap consideració pel que fa a la catalogació, simplement fa referència als procediments de control, de forma somera, a l'Article 4.

- L'arquitectura tradicional és un terme generalista que, de no ser posat en context per cada zona a estudiada o per estudiar, proporciona als interessats en la matèria un buit metodològic quan s'ha de delimitar regionalment el tipus d'arquitectura que caracteritza el paisatge ja sigui compacte o dispers. En conseqüència, es troba que els marcs normatius es focalitzen en tipologies genèriques. La Llei valenciana, per exemple, considera BRL molins i sènies; la Llei gallega considera BIC els orris construïts abans de 1901; la Llei andalusa, no obstant, introdueix el terme "espais vinculats a activitats d'interès etnològic que englobaria millor una catalogació més rigorosa.

- La catalogació o inventariat del patrimoni ja sigui en la seua vessant material o immaterial, necessita de les dotacions que puguin promoure i desenvolupar projectes d'investigació i documentació que permetin globalitzar el concepte de patrimoni a les diferents escales locals, regionals, nacionals i internacionals; donant pas a una comunicació interadministrativa que pugui fer una valoració global de l'estat en que es troba aquest patrimoni per a prendre les mesures oportunes per a la seua gestió, difusió i conservació.

- En aquest sentit, el CEP preveu que cada Part es comprometi a identificar els seus propis paisatges, prenent nota de les transformacions i caracteritzar-los segons els valors propis de cada regió (Article 6) en vistes a complir el Capítol III del propi Conveni, referit a la cooperació. Una dada curiosa que deixa incompleta aquesta disposició, és que dels 1092 Béns catalogats com Patrimoni Mundial, només 37 són transfronterers.

3. Investigació i difusió del patrimoni. La vocació investigadora d'ICOMOS fa que en aspecte internacional, les Cartes o Convenis que els relacionen, tinguin especial dedicació investigadora. Per exemple, la Carta de Burra

(ICOMOS, 1999) fa referència a recopilar i registrar la informació sobre el lloc a tractar amb previsió de comprendre la seua significació cultural; la Carta de Nara (ICOMOS, 1994) parla de la tasca de documentar de forma clara la particular naturalesa de l'autenticitat per a emplaçaments i monuments, com una guia pràctica per al seu futur tractament i supervisió; i la Carta de Cracòvia (ICOMOS, 2000) en el seu segon objectiu ja anuncia la investigació sistemàtica com a part fonamental del procés de conservació de patrimoni.

La Llei Nacional (1985) no és tant clara pel que fa a la referència concreta a investigació. Parla més del dret que té l'investigador, mitjançant instància, a poder investigar els Béns (Article 13), però no contempla, com les seues homòlogues europees, la necessitat d'investigació per a un major enteniment i millor conservació. De la mateixa manera, no especifica mesures de divulgació més enllà de les dotacions econòmiques de l'1% de fons, sense especificar quins, per a conservació, manteniment i rehabilitació (Títol VIII, Articles 67-68).

La Llei Valenciana (1998), no obstant, és més previsor. En l'Article 3 parla de la divulgació i s'extrau una conclusió esperançadora, a priori: parla de promoure la divulgació del patrimoni cultural valencià, tant a la comunitat com fóra d'ella, impulsant intercanvis culturals, convenis i acords amb tot tipus d'organismes. Amb tot açò, té la seua part obscura, ja que no preveu la investigació del patrimoni en cap article, més enllà de parlar dels catàlegs, museus i biblioteques com a part fonamental de la investigació del Patrimoni Cultural Valencià.

4. La participació de la població. Des del Conveni Europeu del Paisatge (2000) (Article 5), passant per la Convenció de Granada (1985) (Article 14), pel Pla Nacional d'Arquitectura Tradicional (IPCE, 2015) o el cas de la Llei 5/2014, en el seu Article 53 tots preveuen, d'alguna forma, la participació com a consulta de plans o programes territorials o patrimonials, i inclús com a model educatiu. No és el cas de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol (1985) o la Llei de Patrimoni Cultural Valencià (1998), que van preveure, ni en les seues modificacions, la participació com a ferramenta cultural per a implicar a la

població amb el seu patrimoni. També cal dir que en cap dels documents descrits anteriorment, es planteja una metodologia aplicable a la participació, ni uns límits. Per tant, s'està utilitzant la figura de la participació com a escut o per a emparar-se de possibles errades?

Aplicades a aquest camp les metodologies participatives (Roura-Expósito et al., 2018) vindrien a suggerir que s'ha de definir amb els ciutadans, alhora de formar-los i apropar-los al tema, quin seria el millor ús possible, el més constructiu, dinàmic i mobilitzador per a les societats respecte a com treballar i gestionar aquest patrimoni cultural, que no deixa de ser un patrimoni ciutadà (Paño, 2012). Superar la lògica que els que s'acosten i s'interessin pel patrimoni siguin simples espectadors (García, 1995), passa ineludiblement per construir conjuntament amb aquesta ciutadania quins altres rols i papers es poden ocupar. Si es tracta de dinamitzar la vida social i cultural de cara a obtenir millores i canvis en la convivència i qualitat de vida dels seus habitants, s'ha de construir al costat d'ells quins altres papers pot complir aquest patrimoni per elaborar processos socials al voltant d'ells (Arjones, 2016).

5. La protecció dels béns. Pel que fa a la protecció dels Béns, la Llei Nacional (1985) reconeix una sola categoria de protecció, el Bé d'Interès Cultural (BIC). Les normatives regionals són més específiques pel que fa a aquests reconeixements. Totes elles, les Lleis Autònòmiques, consideren BIC els mateixos Béns que l'Estat, però la majoria d'elles ha detallat alguns casos que ixen de la Norma Estatal. El cas d'Andalusia, per exemple, tenen consideració de BIC les Zones Patrimonials i els Llocs d'Interés Industrial (Article 25); la Llei Basca (1990), en les seues disposicions generals, introdueix el concepte Espai Cultural i estableix dos nivells de protecció: Béns Qualificats com Culturals i Béns Inventariats; la Llei Catalana (1993), així com la Balear (1998), Aragonesa (1999), o Canària (1999) entre d'altres, introdueix la figura de Zona, Lloc, o Conjunt d'Interés etnogràfic o etnològic, com a figura particularitzada dins dels Paisatges Culturals. El cas de la Llei Valenciana (1998), inclou les figures d'Espai Etnològic, Lloc Històric, Zona Arqueològica, Zona Paleontològica i Parc Cultural. A més, també fa referència al Patrimoni Immaterial (Article 45) i als Béns de Rellevància Local, ja esmentats durant aquest capítol.

El cas particular dels centres històrics mereix especial menció degut a les incongruències que aporta el marc normatiu relatiu a aquesta temàtica. La Llei Nacional (1985), els preveu com a Béns d'Interès Cultural però anticipa que en els instruments de planejament, s'haurà de realitzar una catalogació segons la legislació urbanística així com plans de protecció que integren la trama urbana i l'entorn territorial (Article 21). La Llei Valenciana (1998), per contra, tot i incloure'ls en la categoria BIC, també els menciona en els Béns de Rellevància Local com a nuclis històrics tradicionals declarats BRL, des de 2007 tots els nuclis històrics tradicionals (Disposició addicional cinquena introduïda per la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998). El 2012 (Llei 10/2012, de 21 de desembre, de Mesures Fiscals, de Gestió Administrativa i Financera, i d'Organització de la Generalitat) modifica aquesta disposició, de manera que ja no s'inclouen els nuclis històrics tradicionals com BRL. Per últim, l'última modificació (2017) de la Llei de Patrimoni Cultural Valencià (1998) diu que *aquesta protecció, però, ha de recuperar-se per a parar la destrucció dels elements urbanístics dels nostres pobles i ciutats*.

3.4.2 Consideracions generals

Al recopilar informació relacionada amb els marcs normatius a distintes escales, és essencial comprendre les conseqüències del regionalisme, el nacionalisme o el internacionalisme. Els detalls de cada llei i les influències entre elles, són capitals per a prendre consciència de les dinàmiques que el patrimoni i el paisatge han d'integrar per a adaptar-se i millorar el món globalitzat.

Passar de l'urbanisme al "govern del territori" suposa en primer lloc abordar el problema de la construcció de formes interpretatives i de representació territorial adequades per orientar la integració entre les polítiques territorials i les de desenvolupament rural, superant la separació habitual, que impliquen greus límits. Les cartes i documents internacionals d'ICOMOS (1990, 1994 i 2008), la CEP (Consell d'Europa, 2000) i la Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial (UNESCO, 2003) van marcar la renovació conceptual en les lleis espanyoles. L'actualització de les Lleis valenciana

(2007) i basca (2015) va incorporar la naturalesa re-interpretativa del patrimoni immaterial. La primera parla d'esdeveniments culturals com aquells que “són expressió de tradicions” (Art. 26), mentre que la segona s'especifica en el memoràndum explicatiu que el patrimoni ha de ser “transmès generacionalment i constantment recreat per les comunitats, interactuant amb el seu entorn i història en forma d'identitat, continuïtat, diversitat i creativitat”.

El context d'aquesta última referència juntament amb la progressiva implementació dels Plans Nacionals, els Plans d'Acció Territorials donen un gir als antics marcs normatius (1985-2000). Els marcs normatius més integradors proporcionen una caracterització del paisatge menys vinculada als aspectes estètics o econòmics del paisatge i, d'aquesta manera, busquen una plenitud major del concepte patrimoni. Un exemple d'aquest context integral podria ser la Llei Valenciana (1998) on, mitjançant les seues modificacions (2004, 2007 i 2017), ha creat una figura com l'espai etnològic o parc cultural on s'integren els valors immaterials i materials protegint a escala municipal o supra-municipal.

Existeixen, també, alguns punts permeables en aquestes declaracions. Els dos casos que es troben actualment baix la legislació d'espai etnològic, són, d'una banda el Barranc dels molins d'Ares del Maestrat i la Ruta dels molins paperers de Banyeres de Mariola al riu Vinalopó. Salta a la vista la focalització en determinades tipologies, bé sigui perquè han estat considerades emblemàtiques per al País Valencià o per la relació en activitats tradicionals actualment considerades paradigmàtiques del patrimoni etnològic (activitats agrícoles o ramaderes, emmagatzematge o conservació o processos de transformació). Si es parlava d'apertura de mires amb el patrimoni immaterial, els conceptes més europeistes relacionats amb el patrimoni o l'evolució de la legislació cap a punts de vista més integrals, queda clar que encara queda camí per recórrer. Aquesta crítica pretén ser el punt de partida d'una anàlisi que centre l'objectiu en formular algunes hipòtesis sobre els conceptes analitzats en aquest capítol: les influències internacionals (especialment les europees), la catalogació de patrimoni, la investigació i difusió del patrimoni, la participació ciutadana i la protecció del patrimoni i el paisatge.

CAPÍTOL 4
El cas d'estudi:
els camins a Penyagolosa

4.1 Penyagolosa, la creació d'una imatge⁶

Segons Webster (2009) la muntanya és un lloc on les coses passen lentes, es gaudeix del silenci i les llegendes i la vida és més autèntica. Aquesta descripció de la muntanya valenciana per excel·lència, contribueix al mite de Penyagolosa com a lloc sagrat dels valencians (Roncero, 1999). No és l'únic que ho pensa. Antoni Aguilera, a la revista *Mètode* (2004) afirma que "*Es diu que Penyagolosa és més que una muntanya, més que un cim, i és ben cert*". De la mateixa manera, Sanchis i Cardona (2013), pioner de l'excursionisme a les comarques castellonenques, comenta que Amadeu Pitarch, autor d'un llibre de versos titulat *Visions i cants d'un pastor* (1914) al programa de la IV Acampada a Penyagolosa del Centre Excursionista de Castelló (CEC) de l'any 1956 que aleshores s'efectuava al solar que ocupava l'antiga serradora, just davant de Sant Joan, es transcrivia un poema seu titulat «Cant al Penyagolosa», que va ser premiat als Jocs Florals de València l'any 1944, que començava així:

Com una mà gegant al cel estesa / en dolç acatament, / Penyagolosa aixeca sa grandesa / baix el blau firmament

D'aquestes paraules, i les que segueixen a aquesta introducció, es pot veure la veneració que existeix, per Penyagolosa. Però, d'on neix aquesta devoció ?

Com diu Mateu (2017) el paisatge de Penyagolosa no sempre s'ha percebut de la mateixa forma, ha anat canviant segons els usos i les idees de la societat.

⁶ Per a completar aquesta secció del capítol 4 de la present tesi doctoral, es seguirà el mateix fil conductor que utilitza el professor Joan F. Mateu en la publicació *Paisatge, etnografia i rituals al Penyagolosa* (2017), Juan A. García-Esparza (ed.) titulada "Cultura y Naturaleza en Penyagolosa".

Des de la vida dels masovers, arrelats a la terra pot ser per devoció o per necessitat; les creences devotes del Sant que porta el mateix nom que el pic; la botànica que va remoure als il·lustrats; terra de nevaters, carboners i maquis. La significació cultural d'aquesta terra recull un ventall ben ampli. En els propers paràgrafs s'intentarà sintetitzar les opinions d'aquestes persones de renom per a il·lustrar el que trobem actualment de Penyagolosa.

Va ser Cavanilles, l'any 1797 qui parlava referint-se a Penyagolosa amb aquestes paraules:

“[...] Parece Vistabella el último descanso para subir á Peñagolosa, que cae al sudueste, y á una legua de verdadera distancia. Se camina por la llanura hasta el collado que la cierra por esta banda, el qual se descompone y se reduce á tierra y arena amarillenta. Desde el collado se descubren la falas del empinado pico, y en su raíz el santuario de San Juan Bautista, donde se hospedan los que visitan aquel desierto. Si desde el santuario se observa la masa colosal que descansa sobre los altos montes, parece de poca elevacion por ser muy ancha su base. Su figura por este lado es cónica, con cuevas suaves, y algunas quebradas : elsuelo no siempre es firme, componiéndose de fragmentos que han ido cayendo de la cumbre ; y los vegetales crecen desde la raíz hasta la punta mas elevada ; pero quando se llega á esta muda de aspecto el monte. Las escarpamentos son frecuentes, y miran al sudueste ; los precipicios, casi perpendiculares, se prolongan hasta perderse de vista;[...]”

La narració del botànic continua amb una il·lustració (Figura 4.1) i amb una descripció botànica, geològica i ambiental que conclou amb les següents paraules:

“[...] La variedad de objetos pagan con usura las fatigas de subir al pico; se descansa despues en aquel mirador ó atalaya, cuya vista se extiende á muchas leguas [...] Mirando al nordeste se descubre Vistabella á una legua de distancia, y casi en la misma visual Ares á cinco leguas con corta diferencia. Torciendo hacia el oriente se presentan la ermita de Benasál y el castillo de Culla á quatro leguas; Benafigos cae al oriente obra de tres leguas. Entre el

oriente y mediodía se ve Cabanes í seis leguas, Adsaneta á tres y media, Chodos á mas de dos, y Vilafamés á cinco. Revolviendo la vista hácia el mediodía se descubre Lucena á dos y media, y San Christóbal de la Alcora una legua mas léjos. Pasando desde el mediodia hácia poniente se ofrecen el Castillo de Villamalefa y Zucayna á dos leguas y media, y últimamente Villahermosa, que parecía sepultada en un abismo, á una legua de distancia [...]"

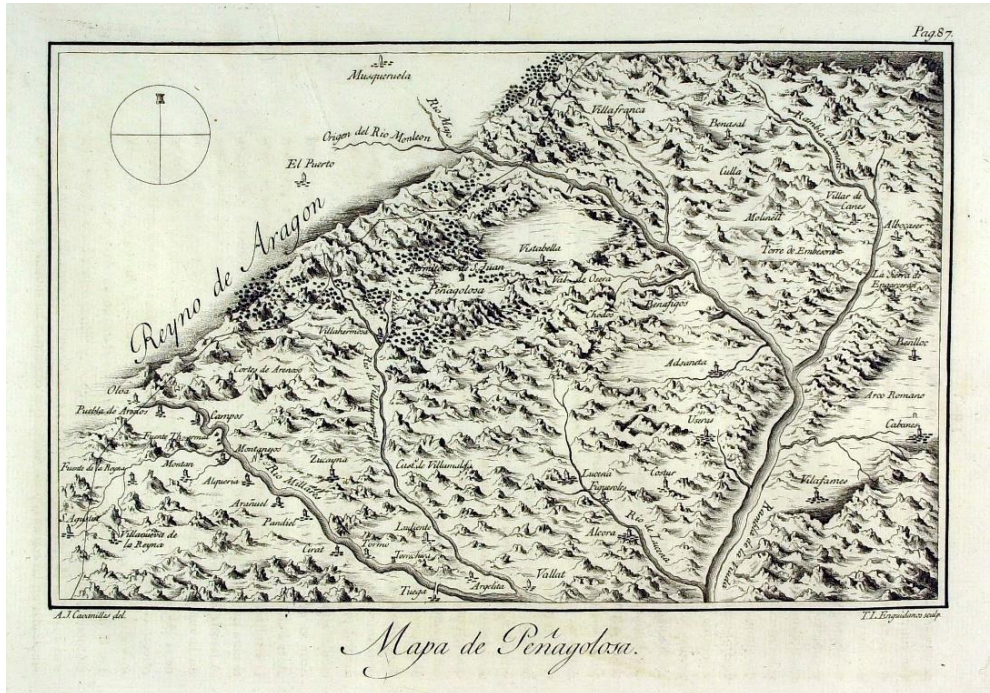

Figura 4.1 - Mapa de Penyagolosa segons Cavanilles.

Cavanilles, la llarg de les seues “Observacions”, seguirà emprant Penyagolosa com a referència, no soles geogràfica sinó també comparativa d’ecosistemes, per la seua elevació i pendent i per la botànica i el “desert” que, aparentment el va fascinar.

Anys més tard, Bernardo Mundina en la publicació “Historia, Geografía y Estadística de la provincia de Castellón” (1873), parla d’un Penyagolosa horros. En les seues paraules:

“[...] en el barranco por donde se sube á . Peñagolosa, hay otra fuente llamada de la Pregunta, cuyas aguas tienen la propiedad de ser en extremo ligeras y tan frescas, que apenas hay quien resista cuatro minutos la mano dentro del agua. A su lado se halla el encumbrado monte antedicho, que se eleva erguido 1,700 metros; por la parte del S. O. se halla cortado perpendicularmente y presenta precipicios .horrorosos formados por desprendimientos del terreno; por todas partes se ven crecer las violetas, orquídes, gencianos y otras plantas medicinales, hallándose en algunos puntos elevados fósiles de, varias familias [...]”

La visió de Mundina (1873) és la pròpia d'una persona religiosa i centrada en les Belles Arts, més atent a descriure el patrimoni arquitectònic i fer les llavors d'estadista que d'observar amb un estil *Cavanilles*. No obstant això, és capaç de descriure molt somerament la vegetació de Penyagolosa, les seues fonts i parcialment la seua geologia.

Mateu (2017) explica que molt avançada la segona meitat del segle XIX, entre les gents benestants de les ciutats valencianes es va popularitzar el valor terapèutic dels aires de muntanya. En aquest moment de difusió dels valors de la muntanya protectora i salutífera, van sorgir algunes estacions estivals, entre les quals es trobava Lluçena. Durant els mesos estivals allà acudia gent benestant de la Plana amb temps lliure per gaudir dels seus entorns pintorescos i fins i tot, per als més atrevits, d'alguna ascens a Penyagolosa. Així en l'estiu de 1906 van coincidir a Lluçena el catedràtic de l'Institut provincial de Castelló, Fernando Martínez Checa i Carlos Sarthou Carreres, jove advocat de Vila-real aficionat a l'excursionisme i la fotografia. El 24 d'agost, tots dos - amb guies i cavalleries locals - van marxar a Penyagolosa, segons crònica remesa al Heraldo de Castelló. En l'ascens van fer diverses parades per prendre alguns esbossos (Martínez Checa) i per imprimir plaques fotogràfiques (Sarthou). Martínez Checa va narrar les emocions fins arribar al cim i altres detalls de la jornada que va concloure a l'hostatgeria de l'ermita. L'endemà, van pujar de nou al cim per contemplar la sortida del sol i, ja de tornada, van realitzar noves parades, “sempre admirant, traient fotografies i prenent notes de color”. Per la seva banda, Carlos Sarthou Carreres, en “Impresiones de mi tierra” (1911),

també va publicar les seves experiències de Penyagolosa, acompanyades d'una esplèndida selecció de les seves fotografies (Figura 4.2) i dos esbossos de Vicente Castell amb detalls del pati de l'ermita. El procés de mitificació de Penyagolosa ja era imparable.

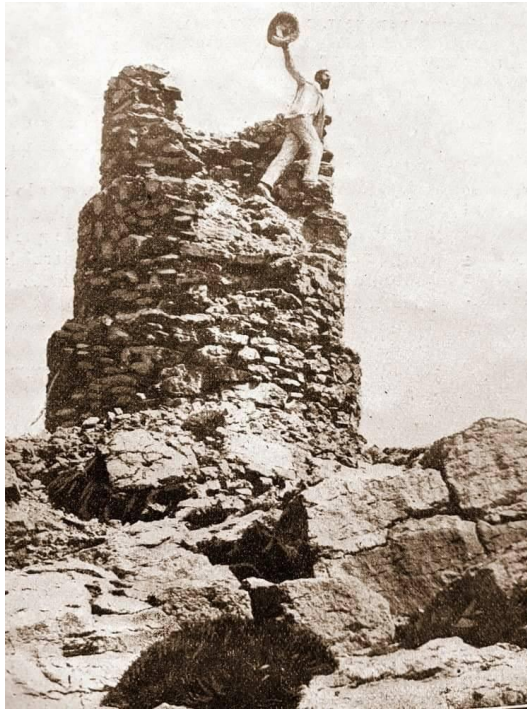

Figura 4.2 - Fotografia de Sarthou al cim de Penyagolosa (1906).

A mitjans del segle XIX a Europa i més bé a principis del segle XX en el cas de Penyagolosa, es va assentar la moda de l'excursionisme. En alguns casos més contemplatiu, en uns altres més senderista, grups de persones es desplaçaven per ascendir al pic. Primer des dels centres excursionistes de València i més endavant des dels de Castelló, Penyagolosa va ser una fita ineludible per als amants d'aquesta pràctica.

“A l'ombra del Penyagolosa” (1954) (Pitarch, 2015), és la conferència que donà Carles Salvador el dia 31 de gener de 1954 al Centre de Cultura Valenciana amb motiu de la inauguració del III trofeu de Muntanya Cavanilles, del Centre Excursionista de València.

La metàfora del títol guarda en l'interior un esborrany de la província de Castelló, més de secà que de costa, es podria dir. Parla de molts indrets: la Poble de Benifassà, Vilafranca, Morella, les Coves de Vinromà, el Maestrat geogràfic, el Maestrat històric, però sempre a l'ombra del *Penyagolosa*. Narra el seu ascens d'aquesta manera:

“ Havíem eixit de Vistabella a mitja vesprada, camí de l'ermita de Sant Joan Degollat; però prou abans d'arribar-hi trencàvem a l'esquerra, començàvem a pujar la muntanya, visitàvem una moleta amb vestigis ibèrics i a boqueta nit entràvem al mas de Cambreta. [...] Vam dormir a la pallissa, es clar, puix que els llits foren per als vels de la casa. I fosca nit encara, amb llanternes d'oli a les mans per a fer amb alguna claror els primers centenars de metres de pujada [...] Les estrelles encara llüien com a puntes d'espasí i ja arribàvem al capoll. A poc a poc es feia de dia. Cara la mar la ratlla de l'horitzó es tornava nacre i s'aclarien les fosques muntanyes. Feia fred i així com picàvem els peus a terra, aquesta anava despertant, Eixí el sol. Hi havia calitja i el moment no fon espectacular. No obstant, era bellíssim. Vosaltres bé que coneixeu aquest despertar matiner de la terra. El cel és blau sense cap núvola i sobre cada vall flota un coixí de llana fet de boira. I ací sota els peus, Xodos, allà, el pla d'Ares i més allà les muntanyes de Morella. A la dreta, Lluca; mes enllaner, la Plana. Al fons, la mar i les Columbretes. A l'esquerra, la vall de l'Ebre. Quin panorama! No obstant que l'airet talla la cara, no obstant que els peus estan gelats, aqueta visió meravellosa és una punta de felicitat, i quan una persona es mou dins la felicitat ha perdut el record de tota fadiga.”

Carles Salvador segueix parlant de *Penyagolosa* durant la conferència. No obstant, es dirà que les similituds amb *Cavanilles* són sospitoses. O bé estava influenciat o el caràcter de *Penyagolosa* absorbeix de la mateixa manera a qui es considera brillant. Els dos parlen de la visió perifèrica que dona *Penyagolosa* i descriuen àmpliament les poblacions i accidents geogràfics que l'envolten i d'altra banda, els dos admeten la fatiga que suposa arribar al pic, però conclouen que paga la pena la fatiga si el resultat és la panoràmica del cim de *Penyagolosa*.

Des d'aquesta contribució de meitat del segle XX fins l'actualitat han hagut moltes contribucions que enlairen el caràcter imponent de Penyagolosa. D'aquestes se'n destacaran dues: Centre excursionista de Castelló : 50 anys d'un camí admirable (Pitarch, 2005), on es narra el camí realitzat pels sende-ristes castellonencs, una història d'activisme i altres components, on es narra, entre d'altres, una xicoteta crònica de la pujada a Penyagolosa del mateix any de publicació i es repeteix la conferència de Carles Salvador que s'ha citat abans; i la Sega (2015) de Martí Domínguez, que novel·la magistralment la vida masovera a Penyagolosa en temps de postguerra i maquis.

Aquesta secció ha volgut donar reflex en una trajectòria que acumula més de dos segles del caràcter social que reflexa Penyagolosa. S'han quedat al tinter moltes altres publicacions que també li donen simbolisme, de la mateixa manera que aquestes. Es veurà, més endavant, quin paper pot jugar aquests valors en el Penyagolosa actual.

4.2 Aproximació a la natura

L'anàlisi d'un territori tan ampli com poden ser les comarques de l'Alcalatén, l'Alt Maestrat i l'Alt Millars requereix conèixer les múltiples variants que l'entorn genera per a conèixer cada detall de les circumstàncies peculiars de cada municipi.

Pel que fa a la geologia, les poblacions de les Useres, Culla, Vistabella del Maestrat, Xodos, Castillo de Villamalefa i Puertomingalvo, també s'assenten sobre els materials del període Cretaci. En Ludiente i Villahermosa del Río, afloren materials tant del període Cretaci com del Triàsic, sent Lluçena l'única població que es localitza sobre materials del període Triàsic. Els materials observats pertanyen a aquest període són: argiles, guixos, dolomies, calcàries, calcàries dolomítiques i margues bigarrades. Atzeneta del Maestrat és la població que s'assenta sobre els materials més recents, no diferenciats, corresponents al període Quaternari.

El període Juràssic tot just es troba representat a la zona d'estudi. Hi ha un aflorament important al Sud-est de les poblacions de Vistabella del Maestrat i Ludiente, en contacte mecànic amb els materials del Triàsic. Els materials del Juràssic reconeguts en aquesta zona són: calcàries, dolomies i calcàries margoses. Des del punt de vista tectònic la zona d'estudi presenta multitud de falles de distensió, relacionades amb l'orogènia alpina.

Sant Joan de Penyagolosa s'assenta sobre materials del període Cretaci, coincidint també aquest període a la zona per la qual discorren tots els itineraris dels camins estudiats. Tot i que els materials observats pertanyen al mateix període, presenten molta diversitat, havent-se reconegut en els diferents recorreguts realitzats: calcàries, calcàries ferruginoses, margocalcàries i calcàries arenoses, dolomies, gresos, margues, arenes i argiles.

La màxima representació de l'orografia de la zona és el pic del Penyagolosa, "el gegant de pedra". Els seus 1.814 metres d'altitud fan que sigui el segon pic més elevat del País Valencià després del Cerro Calderón, al Racó d'Ademús. El relleu de la zona d'estudi el formen altres pics de notable altitud: el Marinet

(1.466 m), el tossal de les Mallades (1.474 m), el tossal de l'Alforí (1.321 m), el tossal de Fraga (1.450 m) i cadenes muntanyoses com la serra de Boi.

No obstant això, també es troba un altiplà situat a uns 1.100 metres d'altitud, el conegut com al Pla de Vistabella. Es tracta d'una zona que secularment s'ha utilitzat com a cultiu i en xicotetes zones com pastura. Destaca que en el centre del pla, hi ha poques construccions vernacles dedicades a l'habitatge, predominant les que es puguin relacionar directament amb l'agricultura: casetes de pedra com a refugi o sènies d'extracció d'aigua. Per les vores del pla si que es troben nombrosos masos.

Figura 4.3 - Cingle dels Bous, Vistabella. 2016

Figura 4.4 - Llit del Riu Carbo, Villahermosa del Río. 2017

Figura 4.4 – Contraforts i pic Penyagolosa, Castillo de Villamalefa. 2016

Una zona tan abrupta genera valls per on transcorren xicotets rierols o rambls abastits per les pluges o les nevades. Mostres d'això són el riu Lluca (Lluca), el Carbo (Villahermosa del Rio), el barranc de l'Argivello (Xodos) o el riu Montlleó, que divideix els termes municipals de Culla, Benassal i Vista-bella del Maestrat. Amb un terreny tan extens i una altitud des dels 1.814 m del pic del Penyagolosa fins als 300 m d'algunes valls es troba una gran varietat de vegetació.

Els camins de les rogatives dels municipis cap a Sant Joan del Penyagolosa es caracteritzen per tenir al voltant de les urbs xicotetes hortes i cultius de secà, principalment ametllers (*Prunus dulcis*), oliveres (*Olea europaea*) i avellaners (*Corylus avellana*) per deixar pas a la interacció entre ecosistemes forestals i agrícoles. Es poden observar antics conreus on van apareixent plançons de pinàcies i, posteriorment, al costat de les pinàcies, bosquets de *juniperus*. Els antics masos que es troben propers als camins solen tenir antics conreus i restes d'oms (*Ulmus minor*) o altres espècies d'arbres. Al voltant dels rius o rierols es pot trobar una vegetació típica de ribera (*Populus*). L'aparició de fagàcies i pinàcies és un indicatiu en el camí de la proximitat al Parc Natural de Penyagolosa. Cal destacar que al costat de l'ermitori de Sant Joan abunden les pinàcies.

Cada regió corològica posseeix zonificacions altitudinals condicionades per la variació de temperatura i per la precipitació mitjana anual (ombroclima). Aquestes variacions altitudinals vénen condicionades per factors edàfics i orogràfics com poden ser orientació, capacitat de retenció, profunditat del sòl, vessament, pendents i, en menor grau, el tipus de sòl i competència. Aquests factors produeixen discontinuïtats biocenòtiques. Prenent unes constants físiques, s'estableixen uns pisos bioclimàtics potencials en funció d'unes temperatures mitjanes anuals, temperatures mitjanes de les màximes del mes més fred, temperatures mitjanes de les mínimes del mes més fred així com altres variables potencials. El major i millor indicador de la presència d'un pis bioclimàtic enfront d'un altre és la presència d'espècies vegetals descriptives i els talls de paisatge que aquestes suposen.

Per tant, en una anàlisi simulat dels diferents camins que s'incardinen a Sant Joan de Penyagolosa es podria considerar que els municipis d'Useres, Lluçena, Ludiente estan situats al pis bioclimàtic mesomediterrani encara que el seu territori a les cotes inferiors té indicacions vegetatives de termomediterrani. Culla és un municipi amb gran diferència altitudinal, però l'entorn que abasta aquest projecte està situat al supramediterrani. L'últim gran pis bioclimàtic que forma part del projecte és el pis oromediterrani que es pot trobar clarament en els darrers quilòmetres del camí de Xodos i de Villahermosa del Ríó a l'ermitori, així com des del ermitori cap al massís i pic de Penyagolosa pel Barranc de la Pegunta.

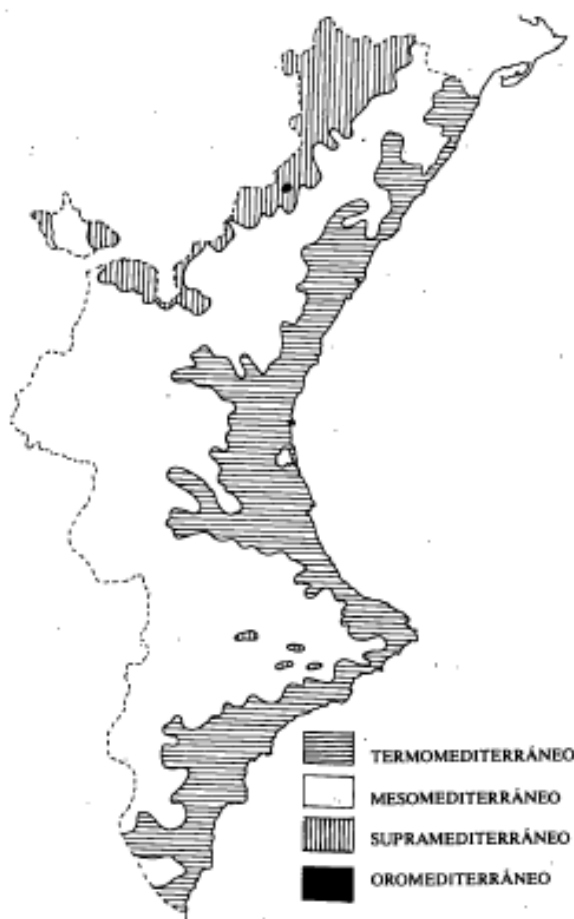

Figura 4.5 - Pisos bioclimàtics del territori valencià segons Manuel Costa (1982).

Si es té en compte en detall la situació bioclimàtica de l'àrea d'estudi es podria indicar que el projecte té el privilegi d'unir quatre els quatre pisos bioclimàtics del territori valencià. Es pot observar clarament que en la superfície que abasta el projecte es troben els pisos bioclimàtics termomediterrani, mesomediterrani, supramediterrani i oromediterrani. És l'única zona de la regió mediterrània que pot acollir els quatre pisos bioclimàtics en un espai territorial tan menut. Això és degut a la gran diferència altitudinal (400 m - 1814 m) existent entre els diferents espais del territori de Penyagolosa. Aquesta diferència altitudinal té una clara excepcionalitat i particularitat territorial i paisatgística que crea una diversitat orogràfica (recursos abiòtics) i alhora una gran diversitat dels recursos biòtics.

Totes aquestes circumstàncies van fer que pel Decret 50/2006, de 7 d'abril el Penyagolosa i els seus voltants (1.094,45 hectàrees), fossin declarats Parc Natural.

Figura 4.6 - Cabres salvatges al camí de Culla. 2015

Figura 4.8 - Vinya i ametllers prop d'Atzeneta del Maestrat. 2016

Figura 4.8 - Pinar prop de Xodos. 2016

4.3 Aproximació històrica

La investigació afecta els termes municipals de les poblacions de Culla, Vista-bella del Maestrat, Villahermosa del Rio, Castillo de Villamalefa, Ludiente, Lluca, les Useres, Xodos, Puertomingalvo i Atzeneta del Maestrat. Per tant, després d'haver introduït com es crea el concepte de paisatge a Penyagolosa, resulta apropiat veure com els diferents elements constructius que formen part d'aquesta tesi van apareixent i quedant en desús en la història d'aquestes poblacions i que es comparteix pràcticament en tota la regió interior de la província de Castelló.

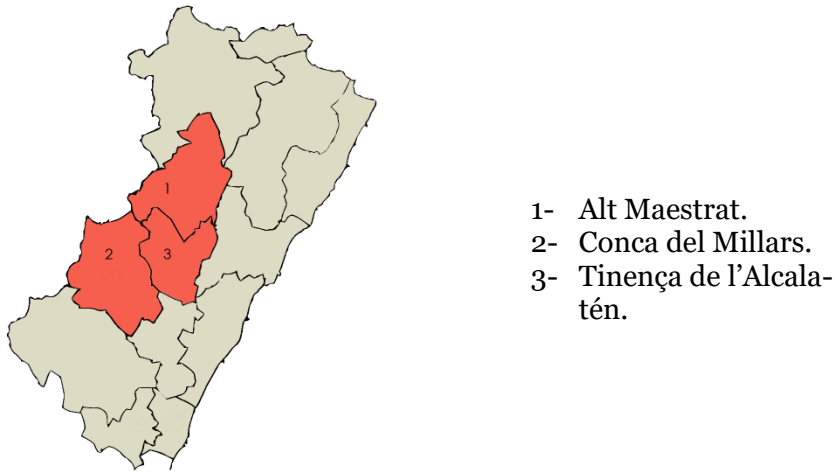

Figura 4.9 - Comarques històriques de l'interior de Castelló, segons Beüt.

Tots aquests municipis presenten diverses característiques en comú: en pràcticament tots els casos les arrels d'aquests municipis es remunten a l'època d'expansió àrab, van ser conquerits pel Rei Jaume I en la dècada entre 1230 i 1240 encara que no de forma bèl·lica: la conquesta dels castells de Morella i Culla i l'avanç pel sud de l'actual província de Castelló van provocar la rendició i posterior ocupació de les comarques de l'Alcalatén, l'Alt Maestrat i l'Alt Millars (Simó, 2008). Se'ls van atorgar les seves cartes de població entre els segles XIII i XIV. En aquestes dades es repeteixen una sèrie de característiques comunes que estableixen un creixement més o menys paral·lel en tots els àmbits poblacionals de la zona.

Tabla 4-1 - Primera aparició documentada de cada població de l'estudi (Monferrer, 2016).

Poblacions	Comarca en l'actualitat	1ª cita doc.	Observacions bibliogràfiques
Atzeneta del Maestrat	Alcalatén	1203	Barreda, 2010, 59.
Xodos	Alcalatén	1236	Cabanes et al., 1981: 50.
Llucena	Alcalatén	1305	Betí, 1951.
Les Useres	Alcalatén	1203	Barreda, 2010: 59.
Vistabella del Maestrat	Alcalatén	1251	Barreda, 2010: 54-55.
Culla	Alt Maestrat	1093	Ubieto, 1951: 151 i 223; Barreda, 1989.
Castillo de Villamalefa	Alt Millars	1236	Llorens Raga, 1973: II, 636.
Ludiente	Alt Millars	1499	Llorens Raga, 1973
Villahermosa del Río	Alt Millars	1236	Llorens Raga, 1973: II, 636.
Puertomingalvo	Província de Terol	1175	Ubieto, 1979: 52.

Els municipis anteriorment nomenats tenen un nexa en comú: Sant Joan de Penyagolosa (Figura 4.11). El santuari situat al terme municipal de Vistabella data els seus orígens en 1314 (Monferrer, 1985), conegut en aquell temps i fins al segle XVI com Sant Joan de la Font Coberta, anomenat així per una font que actualment encara persisteix en el lloc (Solsona, 2007) (Figura 4.12).

Figura 4.10 -Sant Joan de Penyagolosa, 2014.

Figura 4.11 - Font Coberta, 2014.

Connectar els municipis amb el santuari requeria d'un entramat de sendes i canyades reials que es van heretar de l'època musulmana (Escrig, 2010). La reconquesta cristiana durant el segle XIII de les terres d'aquestes comarques va comportar una repoblació de les mateixes i alhora la instauració d'una economia basada en la ramaderia extensiva. Arran d'això, encara en l'actualitat podem observar una xarxa de senderes senyalitzades amb murs de pedra en sec (Escrig, 1978). Encara que l'economia en aquests segles es basés en la ramaderia i per tant en el comerç i manufactura de la llana, no hi ha cap indici que les persones que habitaven aquestes comarques no es dediquessin també, a l'agricultura d'autoconsum a prop dels nuclis de població.

L'origen de les peregrinacions a Sant Joan de Penyagolosa pot fixar-se en la segona meitat del segle XIV (Monferrer, 2013). Els pobladors es traslladaven al santuari mitjançant un pelegrinatge penitencial, demanant a Sant Joan salut, però també protecció de les tempestes, els llamps i les pluges, sent el sant, per tant, mediador en les sequeres (Ariño, 1988). Persisteixen romeries que es daten al segle XIV, com la de les Useres (Monferrer, 2013), primeres dades que daten la de Culla a 1401 referint-se al ermitori com Sant Joan de la Font Coberta. Com ens indica Solsona (2007), el conjunt que persisteix actualment es va edificar en l'any 1607, aprofitant les restes d'un ermitori anterior. Aquesta dada és rellevant pel fet que les peregrinacions d'Atzeneta i Ludiente consten en els registres parroquials a partir de 1671 i 1789, encara que els documents que les daten donen a entendre que són costums establertes. No obstant això, sense una datació precisa, Solsona confirma l'existència de peregrinacions a la resta de municipis enumerats.

S'entén que l'inici de les peregrinacions a Sant Joan ve donat pels treballs en el camp i les adversitats que aquests comporten. Cal destacar que els increments poblacionals no van ser simplement en els municipis. Segons Escrig (2010), la població estava repartida tant en nuclis compactes com en nuclis dispersos, concretament a Lluçena representava el 43,6% de les persones vivien fora del nucli urbà. No es pot concretar el percentatge a la resta de municipis, però es creu que podria ser similar.

Els primers rastres de construccions que es troben per la zona daten de l'època de repoblació cristiana, entenent el mas com un refugi per a les persones i els animals que possiblement fossin construïts sobre assentaments que poguessin existir prèviament. Un exemple d'això podria ser Sant Miquel de les Torrocelles, al terme municipal de Lluçena. La molinaria, també present durant l'edat mitjana en aquesta regió, era propietat dels senyors feudals (Escrig, 2010), per la qual cosa s'entén que era una de les formes que aquests terratinents cobressin impostos als masovers.

Els masos seguien amb l'explotació ramadera. L'article publicat el 1976, a la revista *Quaderns de Geografia*, per Rafael García data en que, al 1510, poblacions com ara Culla, tenien 55 cases i 8276 bestiar, entenent com cases les unitats familiars i bestiar el bestiar boví, oví i cabrum. Al segle XVI es produeix una expansió poblacional, una ocupació del territori on la ramaderia, l'agricultura i el comerç de la neu són els protagonistes. El primer document que parla sobre el comerç de la neu a la zona data del 1589, quan una confraria de frares de Castelló encarrega al senyor del massís del Penyagolosa, el comte d'Aranda, neu per traslladar a la ciutat (Boira, 2012) encara que es creu que ja existien els treballs relacionats amb la neu abans d'aquesta data. En els començaments del segle XVII, 1603-1610, el comerç de la neu, les neveres i ventisquers comencen la seva època d'esplendor (Cruz, 1985). Tant és així, que l'actual Pr V79 passa a conèixer-se, i encara és així en l'actualitat, com el Camí dels Nevaters.

A partir de mitjans del segle XVIII, els masos evolucionen i creixen en volum i nombre. Les èpoques de les pestes negres i altres malalties que arrasava la població queden passades. Un increment de la pressió demogràfica fa que l'agricultura passi a ser la base de l'economia de la zona deixant a la ramaderia a segon lloc. En aquesta època, al voltant de 1750-1760 comença la primera etapa de la decadència de la transhumància. Una vida basada en l'agricultura i un terreny ple de cultius generen conflicte al pas de grans quantitats d'animals pels seus marges (Fernández, 2003). La major demanda de productes

agrícoles va generar problemes de proveïment a causa del creixement de població. La solució per la qual es va optar va ser guanyar terreny a les muntanyes mitjançant terrasses de cultiu: bancals (Escrig, 2010).

Figura 4.12 - Bancals al terme de Lluçena. 2015

Com a conseqüència d'aquesta evolució es poden trobar a la zona grans exemples d'adaptació de les construccions que tenien un ús ramader a un ús residencial o d'emmagatzematge. Es poden observar exemples com el Mas de Segundo, que adapta un antic corral a un habitatge.

Figura 4.13 - Mas de Segundo. Exemple de corral adaptat a vivenda. 2015

També s'aprecien masos on l'augment del nombre d'habitants condueix a dividir antics habitatges en dos, encegant i obrint buits, per a albergar dues famílies en lloc d'una. És també en aquesta època quan els masos generen una circumstància curiosa i que perdurarà fins a l'actualitat: el fenomen del mas de dalt i el mas de baix. Les grans propietats es divideixen en parts quan la família creixia. Els pares, propietaris de grans terrenys cedien als seus fills part d'aquests i construïen un nou habitatge batejant-la amb el mateix nom i diferenciant-la amb el "sufix" de dalt o de baix.

En els començaments XIX, amb els masos en plena època de producció agrària, la xarxa de molins existents s'amplia profusament. Això va ser a causa d'un Decret Reial que va permetre construir molins a particulars. Arran d'aquesta situació, es desenvolupa una nombrosa xarxa de molins que podem considerar moderns. (Selma, 2000). La guerra del Francès, que va tenir lloc durant els anys 1808 i 1814, va minvar la ja de per si malmesa tradició transhumant a la zona d'Aragó i a l'interior de l'actual província de Castelló (Fernández, 2003).

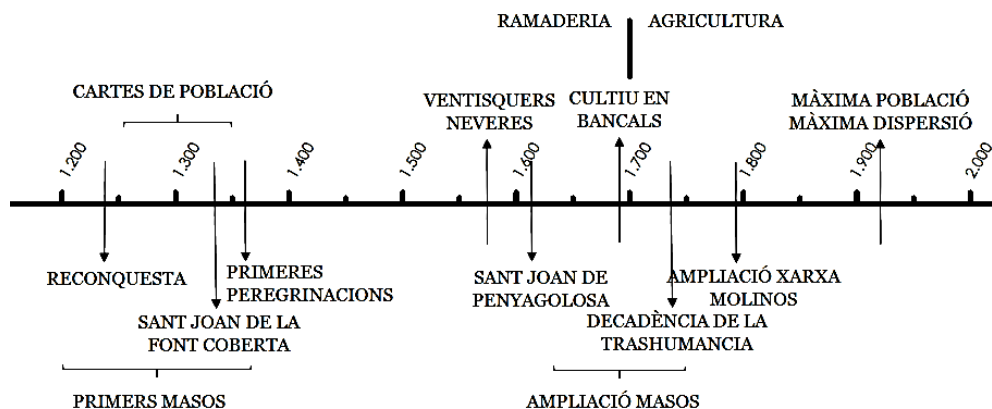

Figura 4.14 - Quadre resum de l'evolució productiva-històrica de l'àrea de Penyagolosa.

Els inicis del segle XX són el començament del declivi d'aquesta manera de vida rural i tradicional. No va ser fins a la meitat del segle XX quan es va experimentar un veritable èxode cap a nuclis de població compactes. Cal destacar que no només la migració va ser soferta per la població d'entorns rurals, les poblacions menudes també perdien habitants.

La industrialització de les feines del camp fa perdre força a l'economia agrària tal com es coneixia. La centralització de la vida als municipis i la inclusió de noves tecnologies fan que negocis i llocs de treball com el comerç de la neu o els molins fariners perdin força fins desaparèixer. Tot i que les masos es segueixin treballant, les seves edificacions ja no són la residència dels camperols. Aquests es traslladen als municipis més propers a les terres de cultiu. Com s'observa a la zona, aquests masos pròxims a les poblacions encara segueixen actius, encara que el seu ús actual en alguns casos, passa a ser com a segona residència i en casos aïllats com a lloc de treball.

4.4 Dos trets simbòlics: les rogatives i la vida a la muntanya

4.4.1 Les rogatives a Sant Joan de Penyagolosa⁷

Tot i que el valor religiós és una característica més de la història dels llocs, es creu oportú parlar de les rogatives com una valor fonamental del paisatge de Penyagolosa, en aquest cas, i de la Mediterrània en general.

Centrats en els localismes propis d'aquesta investigació, cal començar esmentant els trets fonamentals de les rogatives per a després passar a una anàlisi més detallada de cadascuna.

Les Useres: només homes. 12 pelegrins i el guia van en dues comitives (la ritual i la de subministraments) Van l'últim divendres d'abril i tornen dissabte. Les dones i els nens fan la rogativa al Piló de la Creu. 25 km. Pernoctació.

Puertomingalvo: tots sense distinció van dissabte després del primer divendres de maig. 11 km. Anada i tornada el mateix dia.

Vistabella del Maestrat: tots sense distinció van el diumenge de Pentecosta, abans dilluns. 9 km. Anada i tornada el mateix dia.

Xodos: tots sense distinció van el dilluns de la Trinitat, abans el dissabte abans de la Trinitat. 7 km. Anada i tornada el mateix dia.

Culla: tots sense distinció van el divendres de la Trinitat i tornen el dissabte, abans el dilluns i dimarts de la Trinitat. 28 km. Pernoctació.

Atzeneta del Maestrat: tots sense distinció anaven el tercer diumenge de Pasqua. Es va canviar per l'ermita del Castell a principis del segle XVIII. 21 km. Pernoctació.

Ludiente i Castillo de Villamalefa: anaven junts en data variable de primavera, alguns pelegrins amb vesta i la resta els que volguessin. Es va suprimir el 1913. 25 km. Pernoctació.

⁷ En aquesta secció s'han tingut en compte els textos redactats per Àlvar Monferrer al llibre "Camins de Penyagolosa. Itinerario cultural a conservar" (2016).

Llucena: 12 pelegrins van anar al 1670 un dia votat del mes de febrer. 20 km. No es té constància d'on s'allotjaven, tot i que per la distància recorreguda haurien de pernoctar.

Villahermosa del Río: Queda constància oral de que la població anés al Santuari, es conserva una gran devoció pel Sant. 11 km.

4.4.1.1 Les rogatives que ja no es celebren

No tots els municipis han pogut conservar les peregrinacions a Sant Joan de Penyagolosa. Bé per les guerres, per decrets institucionals o problemàtiques amb autoritats eclesiàstiques, alguns pobles han deixat d'anar en la processó ancestral a l'ermitori o també, com es dona el cas, han pogut modificar-la a conveniència. Aquests casos són els següents:

Atzeneta del Maestrat

El tercer dilluns després de Pasqua de Resurrecció, el poble d'Atzeneta va en processó de rogativa al Castell, una ermita fortificada que es troba a quatre quilòmetres de distància del poble, aproximadament. És coneguda com la del *Castell de l'estiu*, en contraposició a la que realitzen el 20 de gener, o el diumenge següent, coneguda per la seua data com la del *Castell d'hivern*. El seu origen es remunta a les que antigament realitzaven al santuari de Sant Joan de Penyagolosa, almenys fins a principis del segle XVIII.

Llucena

Pot afirmar-se amb seguretat que Llucena va pelegrinar als santuaris de Sant Salvador de l'Alcalatén, prop de l'Alcora, al costat del castell que dona nom a la comarca, i de Sant Joan de Penyagolosa l'any 1651, almenys, per acord del Consell Municipal de 25 de febrer, com últim intent després d'haver fet quatre processons a les ermites del seu terme i no haver obtingut la desitjada pluja. Aquestes quatre ermites són: Sant Miquel de les Torrocelles, situada en el camí dels pelegrins de les Useres; Sant Antoni de la Pedrenyera, Sant Vicent Ferrer i Mare de Déu de Loreto.

Ludiente

A diferència dels altres pobles en què pareixia ser anual per vot, a Lluent es votava cada vegada i la duïen a terme amb els habitants del Castillo de Villamalefa, generalment a la primavera. No obstant això, solien celebrar-se rogatives prèvies de processó claustral per a demanar les pluges que portaren pau i cultius. Si plovia, la petició i el vot es donaven per complits. En cas contrari, es votava anar a Sant Joan de Penyagolosa. Si la votació era afirmativa i plovia els dies immediats, s'hi anava a donar gràcies, com va ocórrer en alguna ocasió després d'una pluja copiosa. Pelegrinava u de cada casa, el cap com a norma, o un dels fills majors. Havien de ser dotze i vestien saial de pelegrí. Podien acompanyar-los tots els que volien, tant homes com dones.

Villahermosa del Río

Segons la tradició popular els seus habitants eixien en pelegrinatge a l'espera que no ho feren els de Puertomingalvo, en aquest cas, ells recollien el torn. Queda constància de la devoció particular que molts dels seus habitants, sobretot els que viuen en l'entorn de Penyagolosa i Sant Joan, en el costum de visitar el santuari particularment i, fins i tot, estar inscrits en la seua confraria. D'altra banda, es pot suposar que si els gojos de Sant Joan de Penyagolosa els va compondre B. L. de Argensola, qui va ser arxipreste de la parròquia de Villahermosa del Río, probablement tindria alguna cosa a veure amb la devoció que es professa al sant. Tot i això, el santuari de rogatives de Villahermosa del Río és Sant Bartomeu.

4.4.1.2 Les rogatives que encara es mantenen

Tot i que, evidentment, deuen tenir les seues diferències en les processons que van començar a anar a Sant Joan de Penyagolosa, els següents pobles han mantingut o recuperat les rogatives que demanen aigua, salut i pau:

Les Useres

La celebració d'aquest pelegrinatge des de les Useres fins al santuari de Sant Joan de Penyagolosa té lloc durant el divendres i el dissabte últims del mes d'abril de cada any. *El guia, els pelegrins, els cantors, les càrregues i les pro-*

meses comencen el seu itinerari cap a l'ermita. L'ancestral pelegrinatge té parades on els pelegrins resen, mengen o descansen. Aquestes fites són les següents: el Corral Blanc, el Mas de la Vall, Sant Miquel de les Torrocelles, font del Mas d'Ahicart, la lloma Bernat, la font dels Posos, el Marinet i l'ermita de Sant Joan de Penyagolosa.

Figura 4.15 - Els pelegrins de les Useres.

Una vegada arribats a l'ermitori, els pelegrins passen la nit en *la cova*. L'endemà s'acomiaden de l'ermitori amb una missa i emprenen el camí de tornada pel mateix itinerari, exceptuant que en la segona jornada entren a Xodos. Per a l'entrada a les Useres els pelegrins es descalcen, encenen el fanal i entren al poble xafant l'estora verda o *enramà* d'heura i plantes enfiladisses que uns moments abans han acabat de posar les dones i els xiquets. Després de passar per l'ermita del Loreto i la del Crist de l'Agonia arriben a l'església parroquial, on es canta l'últim respons. L'endemà se celebra la *Missa dels pelegrins* i s'acomiada el ritual a l'espera que es complisca la pregària d'obtenir salut, pau i pluja.

Culla

Cada divendres i dissabte de la setmana del Corpus Christi, Culla compleix la tradició dels seus avantpassats. Els veïns d'aquesta població de l'Alt Maestrat recorren a peu el camí que els separa de Sant Joan de Penyagolosa per a tornar a la població l'endemà pel mateix camí.

Figura 4.16 - Romeria de Culla. 2016

Els documents més antics que es conserven sobre aquesta rogativa participativa daten de l'any 1404, per la qual cosa és considerada una de les més antigues de la província de Castelló. L'objectiu d'aquest tipus de rogativa d'origen medieval sempre va ser el d'implorar pluges que proporcionaren bones collites, així com salut i pau, tal com diu el cant tradicional de l'*O vere Deus* amb la seua petició de *salutem, pacem et pluviam de coelis*. Dissabte, els pelegrins reprendran el camí del dia anterior. Amb la posta del sol arribaran al poble, on la processó dels *Pendons*, estandards medievals de considerable altura, i multitud de persones els donaran una càlida benvinguda en el nucli històric de la població i els acompanyaran fins a l'església, on es cantaran els gojos a Sant Joan.

Puertomingalvo

Des de l'edat mitjana, possiblement en els segles XIV o XV, es realitzava aquesta romeria el primer divendres de maig. Actualment se celebra el dissabte més pròxim al primer divendres de maig, de manera que no puguin coincidir amb els pelegrins de les Useres.

El divendres es feien voltejar les quatre campanes de l'església i es donava inici al pelegrinatge. A mitjan recorregut, l'oficiant havia de beneir els termes municipals de Puertomingalvo, Mosquerola, Villahermosa del Río i Vistabella. En arribar al Pino Cacho, molt prop del final del recorregut, es produïa un nou agrupament per a resar els misteris dolorosos, l'*O vere Deus* i les lletanies dels sants. Ja arribats a la meta, davant de la font Coberta es produïa la trobada i intercanvi de salutacions reverencials entre les banderes, les creus i les relíquies que portaven els sacerdots de Puertomingalvo i Sant Joan. Després d'un breu descans se celebrava una missa que conclouïa amb el cant dels gojos a Sant Joan i el bes a la seua relíquia.

Després del dinar s'efectuava la tornada a mitjan vesprada amb unes pautes molt semblants a les de l'anada. En els contraforts de Puertomingalvo, als peus del peiró del Dornajo, acudien a rebre els romeus els que no havien pogut acompanyar-los en l'anada.

Vistabella del Maestrat

El poble de Vistabella va tres vegades a l'any oficialment al santuari de Sant Joan de Penyagolosa. Dues en romeria festiva, i el 28 d'agost, dia de la seua degollació.

El trajecte passa pel carrer Major cap al cementeri i l'ermita de Sant Antoni, i es canten les lletanies dels sants i l'*O vere Deus*. L'antiga processó de comiat queda reduïda al mínim pels que es queden en el poble, i els altres, fins i tot les autoritats, segueixen per l'antic camí real fins a Sant Joan.

Figura 4.17 - Romeria de Vistabella del Maestrat

La campana del santuari anuncia que el pelegrinatge està pròxim i la seua pròpia processó ix a rebre-la amb la imatge del sant en la peanya. Se saluden amb el xoc del “Misericòrdia” entre els estendards, les creus processionals i els reliquiariis. De nou s’entona l’*O vere Deus* i les lletanies, ara en castellà, i es dirigeixen a l’interior del temple. Les invocacions són les titulars i altres d’especial devoció de Vistabella: Sant Joan Baptista i Santa Bàrbara, Sant Antoni i Sant Bertomeu, i acaben amb *Omnes sancti et sanctae Dei*, perquè intercedisquen per ells. En acabar es descansa uns minuts fins que comença la missa, que acabarà amb el cant dels gojos del titular, mentre els pelegrins besen la relíquia del santuari.

En acabant de dinar, a mitjan vesprada, es forma la processó d’eixida amb el mateix ritual que la del matí en el poble. Passen tots els pelegrins davant de la creu, el reliquiari i la imatge del sant en la peanya. Amb l’últim acaba la seua missió i torna al temple.

Xodos

La pregària de Xodos és la quarta que, d'una manera anual, acudeix al santuari. Antigament se celebrava el dilluns després del diumenge de la Trinitat, el mateix dia que arribaven els pelegrins de Culla, que no podien entrar-hi abans d'eixir els de Xodos.

Aquell dia la campana convoca els pelegrins, que acudeixen al temple parroquial. Durant el trajecte fins a Sant Joan paren tres vegades per a cantar responsos. Es demana la intercessió de Sant Joan perquè els doni salut, pau i aigua del cel. Remuntat el Marinet, en el Pla de la Creu i descansen uns minuts. Molt prompte se sentirà la campana de l'ermita que anuncia la seua proximitat, i la processó ix a rebre'ls. Entren tots junts i, davant de l'altar major, s'entona l'últim *O vere Deus* davant de la imatge. Al cap d'una estona, té lloc la missa.

Després del dinar, a mitjan vesprada, ixen de tornada cap al poble, amb el mateix ritual que a l'eixida al matí, i la processó de comiat torna al santuari. El pelegrinatge descansa davant del Mas de Mor i després en la font dels Posos. Arribats al poble entren al temple parroquial, on acaba la processó.

4.4.1.3 Altres rogatives de la zona

Itinerari a Sant Pere de Castellfort

Castellfort, situat al sud de la comarca dels Ports, posseeix dos bells santuaris: Sant Pere de Castellfort i la Mare de Déu de la Font. El que ens pertoca en aquesta explicació és el primer. Situada a 1.282 metres d'altitud, l'ermita de Sant Pere data del segle XIII. Formada per cinc arcs apuntats, té les traces d'una església de reconquesta. Les formacions romàniques de les seves columnes i portes, a més d'una porta del mateix estil i una finestra gòtica la doten de gran bellesa. La façana és la pròpia d'una ermita rural coronada amb una espadanya amb campanes. També posseeix una casa per a l'ermità i una hostatgeria, com gairebé tots els ermitoris aïllats de l'interior de Castelló.

Figura 4.18 - Ermita de Sant Pere de Castellfort.
2015

Figura 4.19 - Arribada de la romeria a Sant Pere de Castellfort.

Consta que en 1.439 els veïns de Vilafranca i Iglesuela del Cid peregrinaven a aquesta ermita. Altres dades confirmen que l'any 1787 les poblacions de Morella, en les seves partides més al sud, Ares, Portell, Cincorres, Catí i el mateix Castellfort també realitzaven rogatives a l'ermitori. Actualment, el pelegrinatge que més transcendència té l'ermitori és la coneguda com els Catinencs. La rogativa transcorre des Catí a Sant Pere. Els seus 35 km accepten a qualsevol pelegrí que aspi a arribar a l'ermita. Es realitza amb regularitat des de l'any 1.321 arran d'una gran epidèmia de pesta (Pepín, 2003).

Itinerari a la Mare de Déu de la Balma

El que més impressiona al visitant d'aquest santuari és el seu emplaçament: penjat a la muntanya dins d'una cova. La Mare de Déu de la Balma ha estat durant segles un lloc diabòlic pels seus rituals d'exorcismes i de curacions perverses, el que es coneix a la zona com a els endimoniats.

Actualment es pot observar un conjunt fantàstic: una escala medieval que puja fins a una hostatgeria amb traces i tradició des del segle XIII instal·lada dins d'una cova amb els finestrals construïts amb carreus, un passadís a la vora de la roca que et presenta a la façana principal de l'ermita, tota ella renaixentista, acompanyada d'un campanar. L'interior del santuari, de la mateixa manera que l'hostatgeria té el sostre de la mateixa roca que la muntanya (Fernández, 2005).

El pelegrinatge i itinerari que més s'ha transitat per arribar a l'ermitori és el que va des de la població de Sorita. Cal destacar que van existir pelegrinatges des dels municipis que l'envolten. A més, consta que uns pidolaires, per obtenir fons per a la construcció o restauració de l'ermita, van realitzar peregrinacions fins al riu Ebre. En l'hostatgeria es conserva un mapa amb els itineraris que van emprar en els seus desplaçaments.

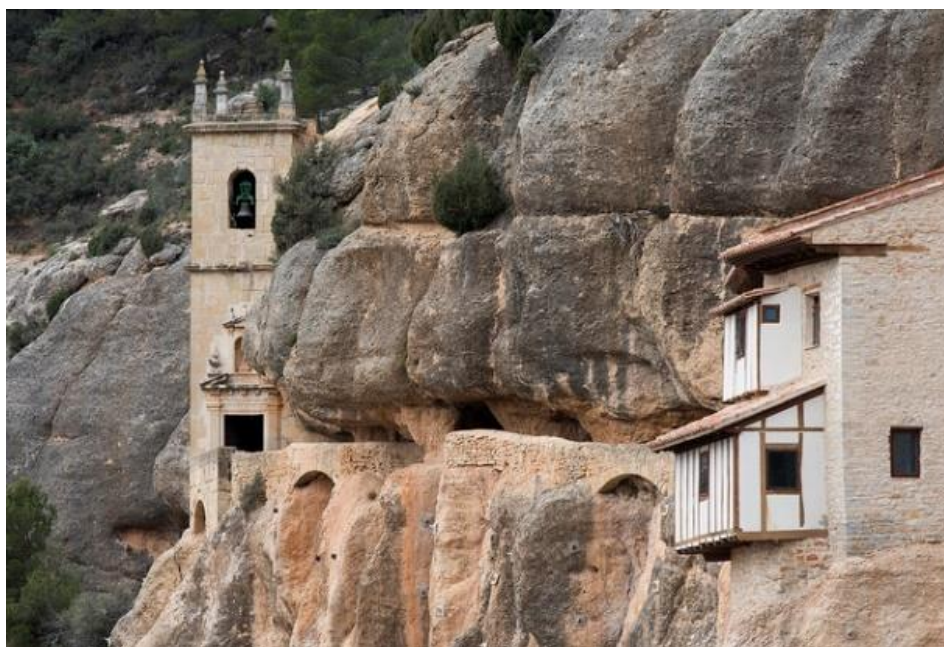

Figura 4.20 - Santuari de la Balma, Sorita.

4.4.2 La vida a la muntanya: costums, patrimoni etnològic i immaterial⁸

Aquest text pretén donar una visió global de les activitats més rellevants que es realitzaven en els masos de l'entorn del Penyagolosa i de tot l'interior de la província de Castelló. Es repassarà de forma sintetitzada els cicles agraris, la ramaderia més comuna al mas, les activitats més característiques que es realitzaven a la llar, la utilització que se li donava als boscos, així com un xicotet repàs a les activitats “industrials” que podien arribar a realitzar els habitants d'aquesta àrea.

⁸ Aquesta secció està basada, i així està indicat amb les referències bibliogràfiques utilitzades, en la col·lecció de llibres *Temes d'etnografia valenciana* dirigida per JF Mira.

4.4.2.1 El cicle agrari dels cereals

Juntament amb la ramaderia, cal ressaltar l'agricultura com la principal ocupació de qualsevol masover. Cal diferenciar les dues branques més potents de l'agricultura en l'àrea del Penyagolosa: el cereal i l'horta de secà i els cultius d'arbres (Escrig, 2010).

El primer que s'ha de tenir en compte és que la terra de cultiu seguia un ordre temporal i es sembrava d'acord amb les anyades. No es feia més d'una collita a l'any. Amb cicles estandarditzats, es deixava descansar la terra, de manera que no s'explotava tant el sòl. Però igualment, tant la terra que es sembrava com la que no s'havien de treballar.

El cicle agrari dels cereals: la preparació de la terra.

La preparació de la terra començava en els mesos d'abril o maig. La terra que descansava es deia guaret. Per llaurar la terra havia d'estar assaonada, és a dir, quan la terra ni està molt seca ni molt humida, per això el masover havia de mantenir les terres llaurades de tant en tant.

El primer que es feia era la rompuda, rompíssada o moure la terra per primera vegada quan havia passat un temps sense llaurar. Un cop acabada la ruptura de la terra del bancal, es treballava on els muls no podien entrar. Aquesta tasca es realitzava amb l'aixada, o amb els ganxos. La terra, un cop feta la rompuda, es deixava descansar fins al mes d'agost, tot i que segons zones de la comarca es feia abans, llavors es feia la mantornà. Consistia en llaurar la terra per segona vegada per remoure i escampar-la, i matar les males herbes. Hi havia masos que també feien el que s'anomenava la tercejà o grossejà, que era una tercera llaurada del camp.

Per a totes aquestes operacions era necessari tenir present les llunes. Els masovers tenen en compte els cicles lunars per fer diferents feines del camp, ja sigui sembrar, escampar fems, tallar canya, etc. La mantornà es feia sempre a la lluna vella d'agost perquè els cards i males herbes no creïessin més (Sangüesa, 1998).

El cicle agrari dels cereals: la sembra.

De finals de setembre a mitjans d'octubre es realitzava la sembra. I era per a la sembra quan moltes famílies s'intercanviaven jornals, l'anomenat jornal tornat o tornallom que no era més que la prestació del treball en la qual no hi havia circulació monetària; molt freqüent entre masovers veïns (Viruela, 1992).

El primer que es feia abans de sembrar era abonar el terreny. S'havia de res-trillar el bancal de manera que s'eliminassin els terrossos més grans de ma-nera que l'abonat penetrés en tota la superfície del camp (Pla, 1987).

La tècnica utilitzada per a la sembra, es coneixia com a grapats i consistia a llançar les llavors procurant que aquesta es escampés per tot el bancal. El gra es portava en un sac penjat que rebia el nom de taleca.

Quan ja estava el gra escampat es tornava a passar amb l'aladre i finalment amb el tauló, una taula amb ganxos a la part inferior que, enganxada mitjan-çant corretges de certa longitud a l'animal de força, acabava d'eliminar els ter-rossos i enterrava el gra.

El cicle agrari dels cereals: entrecavar

Quan les plantes havien crescut 20 o 25 cm es començava una sèrie d'entrecava-tats, birbades, periòdiques: aquesta primera (abril) era la més important per al desenvolupament posterior (Palanca, 1983). Les escardades següents eren freqüents però orientades particularment a eliminar les males herbes més grans.

El cicle agrari dels cereals: la sega.

La sega era un espectacle monòton, però d'una dignitat insuperable (Pla, 1987). El senyal per a segar era quan el gra ja està dur i no s'aixafa si l'estre-nyen amb els dits.

La sega es realitzava durant els mesos de finals de juny fins a agost segons el temps que havia fet, el tipus de terra i la varietat de cereal sembrat. Usualment es segava quan la palla estava seca i el gra a punt de madurar (Pla, 1987). Així,

l'activitat que es vivia durant la temporada de sega era intensa i el treball es realitzava de sol a sol. Els dies previs a la sega eren de molta tensió i organització, ja que l'activitat podia prolongar-se durant 9 o 10 dies segons el sembrat i posterior batuda.

Era la sega familiar, la típica dels masos, amb el pare davant, els fills darrere i les dones lligant les garbes d'espigues. En gran nombre de masos, a part dels membres de la unitat familiar s'arrendaven els serveis d'homes per jornal per treballar aquests dies.

El treball de segar, entre finals del segle XIX i la primera dècada del XX, es feia amb totes les forces, utilitzant la falç i la soqueta, que servia per protegir els dits i algunes vegades un davantal o tapanta de tela de sac que protegia part de les cames i el cos.

El cicle agrari dels cereals: la batuda.

En l'organigrama dels masos la sega era un acte important, encara que no el més important. Era un tràmit, un recull de matèria primera per a la batuda (Figura 4.21) (Pla, 1987). Aquesta tasca es feia a l'era, llocs on s'acumulaven els cereals per trillar-los. Eren esplanades circulars, en algun cas quadrades, de dimensions similars a la planta del mas i quedaven ubicades en llocs on bufava el vent. També es diferenciaven pels paviments, trobant d'argila, de lloses o rajoles i de terra. Totes aquestes superfícies es devien netejar abans de fer la batuda i cadascuna requeria un procediment diferent segons el tipus de paviment o sòl. En les de lloses o rajoles només havia de treure l'herba que havia crescut durant l'any i tapar els formiguers amb fang. Si eren d'argila es tapaven amb palla durant tot l'any fins a l'arribada de la batuda. Arribat el dia, s'humitejava i escampava palla en trossos molt menuts per després passar el corró i fer de la superfície un sòl més consistent (Palanca, 1983).

Al matí, les garbes s'escampaven en l'era per començar la batuda. Així, a la sortida del sol estava preparada l'erada, llavors començava la trilla. Es deslli-gaven els fardells realitzats per al transport a la sega i amb forques clares, un tipus de forca de fusta amb les pues separades, s'escampava la palla. Un fet molt important en aquesta tasca era les cançons. Es cantaven en l'era mentre

l'animal anava arrossegant la palla i el gra. Hi havia formes diferents per a la batuda, a pota o amb trill. A pota els animals anaven donant voltes per l'era sense trill a certa velocitat i ritme, el trotet.

Els trills eren de fusta i portaven incrustats en la part inferior una sèrie de fulles de pedra foguera i / o serres de ferro. S'utilitzava com si fos un trineu i tallava la palla separant el gra. Per a un millor tall es col·locaven damunt homes, dones o xiquets.

Quan la palla estava bastant tallada es treien els animals i es recollia l'erada en un munt. A continuació començava la despallada o la separació entre la palla i el gra. Amb l'ajuda de les forques clares, espesses i les pales, amb moviments ràpids i secs començaven a llançar a l'aire tot el producte de la batuda tornant-se a llançar una i altra vegada. A cada passada el cavalló disminuïa fins que per a les darreres només quedava el gra, trossos molts menuts de palla i molta pols (Palanca, 1983).

Figura 4.21 - Fotografia de la trilla o batuda a un mas de Penyagolosa. Fotografia de J. Cases extreta de la publicació *Aspectos de la Región Valenciana*.

El cicle agrari dels cereals: la mòlta.

Una de les parts més importants dins el cicle tradicional dels cereals i gairebé l'última, era el procés de la mòlta del gra. Quan un client arribava al molí, el primer que feia el moliner era ajudar a descarregar la rècula (conjunt d'animals), ja que cada càrrega pesava entre 100 i 125 Kg.

El procés de la mòlta es diferencia en dues parts o dos processos en certa manera independents. El primer, és el de la rentada. El gra passava al que es deia les gronses de neteja, una espècie de caixa que tenia la missió de separar la brutícia del gra i deixar-lo net. La segona fase i definitiva era la mòlta. El blat ja net es tirava amb un cabàs a les moles i poc a poc el blat anava caient en el centre de la mola i anava sortint la farina.

Quant als drets de mòlta, aquests estaven més o menys reglamentats en tots els molins. Normalment aquest dret consistia a treure quatre almuds per cafís si les sacs eren de mig cafís; i si les sacs eren de cinc barcelles es molien tres almuds per càrrega⁹ aproximadament. Quan el client tornava al molí per deixar la càrrega i emportar-se la farina, el moliner l'ajudava a carregar la rècula (Cucó, 1983).

S'ha de fer esment al fet que un masover no podia deixar el mas en qualsevol moment. La demanda era elevada, de manera que per canviar la propietat a un altre masover, s'acordava sempre realitzar en canvi el dia 3 d'abril, perquè el següent pagès pogués començar els treballs anuals (Gamundí et al., 1991).

4.4.2.2 El cicle agrari de fruites i hortalisses¹⁰

En el cas del cicle agrari dels cultius de secà, llevat de les accions de batuda que eren mixtes, eren treball d'homes. Per al cas que es pretén descriure a continuació, els treballs es distribuïen tant en homes com en dones, sent aquestes les encarregades de tenir cura l'horta i els cultius que necessitaven un manteniment més diari.

⁹ Almud, cafís, barcella i càrrega són unitats de mesura que actualment estan en desús. Un cafís eren 243 litres, un almud 1,9 litres, una barcella 11,5 litres i una càrrega 121 litres (Riu, 1996).

¹⁰ Aquest apartat està basat en la contribució de Recaredo del Molí a l'article "El calendari agrícola de Xodos" a la revista La Roca Núm. 2 (2010).

Per començar el cicle, entre gener i febrer es preparava la terra i es plantaven les cols, les faves i les cebes; era un mes de plantar ja que no es collia res. Entrada la primavera l'activitat agrícola s'intensificava. S'havien de realitzar diversos treballs en horts i bancals preveient les pluges primaverals i així aprofitar aquell temps, saó. Al març es sembraven les remolatxes, les pataques, els enciams, les safanòries, els cigrons i els pèsols. També era el moment de treballar els arbres fruiters, el que requeria podar els mateixos les branques sobrants i donar-los la forma més convenient per millorar la producció i perquè es pogués collir el fruit amb menys dificultat. Al mateix temps es feien els empelts, empelts, en els arbres (Huguet, 2003).

A l'abril se seguien plantant les pataques i era el moment de sembrar les bledes, els fesols i el panís. Al maig, en canvi, es collien les cebes plantades al febrer i es sembraven cogombres, carabasses, melons i síndries. També es tornaven a plantar cebes i fesols.

Per a juny es plantaven tomaqueres, els pebreres, les albergínies i més pataques. Al juliol ja es collien les patates primerenques, mentre que encara es sembraven naps i endívies i es plantaven cols. Durant el mes d'agost ja no se solia sembrar res, en canvi es collien molts productes sembrats anteriorment. Al setembre, que tampoc es sembrava, a més de seguir collint, es collien diverses fruites, com els préssecs, les peres i les figues. Octubre era el mes de sembrar les lleties i de seguir collint. Durant el mes de novembre pràcticament no es sembrava res i únicament es collia el que hagués quedat per collir el mes anterior, si no s'havia pogut collir abans.

Convé fer referència al cultiu d'altres fruiters. Les pomeres, per exemple, tenien la floració a l'abril o al maig, però maduraven a l'octubre i les pomes que produïen es dedicaven a consum propi. Si es guardaven envoltades amb palla o penjades del sostre podien durar fins als mesos de març o abril, mesos en què també florien les cireres. Part de la collita de cireres es menjava del temps i la resta es conservava amb vi dolç o aiguardent, o en almívar, per poder anar consumint durant la resta de l'any. Plantades als marges dels bancals, les parres es podaven al gener i es veremaven al setembre. Hi havia qui s'eixugava el

raïm i feia passes, però en els llocs més càlids i assolellats, com el raïm feia una mica més de grau, es trepitjava, i d'aquest most, més o menys fermentat, es feia una mena de vi amb gas que es deia, al municipi de Xodos, xampaina (Bernat, 2004), brises o aiguardents. També per consum propi, al setembre o octubre es recollien les figues, que alguns posaven a assecar estesos sobre de canyissos. També es collien prunes i peres de diverses classes, i préssecs. Totes elles, sovint, es conservaven en almívar, fetes al bany maria.

4.4.2.3 La ramaderia

Com bé explica Martí Domínguez a “la Sega” (Domínguez, 2015) l'entorn ramader d'un masover era molt variat, cadascun tenia un propòsit i una fi. A l'entorn del mas es cuidaven gallines per tenir ous, conills i coloms per a alimentació, se solia tenir un porc per la matança, fins i tot algun gos per custodiar i guiar el bestiar. Existien altres animals que destacaven per la seva utilitat i beneficis a la vida del masover, aquests són els animals de càrrega i les rabe-res d'ovelles i / o cabres. Els animals que es poden denominar domèstics, els que no sortien del mas, la cura estava encomanada a les dones de la casa.

Animals de força i de treball

El cavall, el mul, els bous i vaques, i en moltes ocasions, els ases, van ser emprats per transportar càrregues i llaurar. A grans trets, i no de manera exclusiva, les diferents espècies tenen una distribució ecològica (Roncero, 2013). Les hortes usaven muls i cavalls, indistintament. En el secà, era general la utilització de muls, i menys freqüent la de l'ase. Quant a l'àmbit geogràfic, a la muntanya, amb terrenys trencats i accidentats, el mul i l'ase s'adaptaven millor que el cavall.

Com s'ha esmentat, aquests animals eren un complement per facilitar les ja de per si complicades tasques agrícoles. Servien per al transport de mercaderies, treballs de camp, així com treballs d'arrossegament. S'utilitzaven molt pocs carros en els masos ja que els camins que s'utilitzaven eren bastant escarpats i la utilització d'animals no enganxats a cap mitjà de transport facilitava la feina.

En circumstàncies de treball intensiu, i en imprevistos, l'utilatge dels animals s'omplia amb ferradures de complement. Aquestes es formaven per dues peces articulades i un sistema de corretges entrecreuades amb què adaptar i fixar la nova la ferradura a la pota. La seva funció era la de reemplaçar una ferradura malmesa per així poder continuar la feina sense fer mal a l'animal. També solien proveir als animals de genolleres i coixinets amb corretges i sivelles per a aquelles altres parts de l'animal que es danyaven i que permetien a l'agricultor continuar les tasques (Martínez, 1991).

La ramaderia ovina i cabria

En termes generals l'explotació tradicional del bestiar caprí i oví a la zona ha estat caracteritzada per dos trets fonamentals: d'una banda, la desigual importància econòmica que la ramaderia ha tingut en les diferents comarques i per un altre, el lloc secundari que sempre ha ocupat, sobretot, quan se la compara amb la importància econòmica de l'agricultura (Martínez, 1991).

El ramat o ramera

El ramat estava format per cabres i ovelles. El pasturatge a la zona és conegut com l'acció de guardar (Roncero, 2006). Entre els masovers pastors, es podien diferenciar pel tipus de dedicació. Els primers són els pastors amb ramat propi a temps complet: en aquest cas el ramat és patrimoni familiar, i era un membre de la família qui s'encarregava de guardar-lo. Si el ramat era abundant solia anar el pare o un germà gran (Huguet, 2003). Si era menut, ho feien els nens o nenes. Els segons són els pastors amb ramat propi a temps parcial: aquesta circumstància es donava quan dos ramaders decidien ajuntar els seus ramats formant un de més gran. La dedicació era parcial ja que s'alternaven la feina. Els tercers són els pastors retribuïts a temps complet: aquests eren els que treballaven per a un gran propietari. En alguns casos aquesta feina la realitzaven nens de famílies més desfavorides i es denominava "anar a servir". Finalment, els pastors retribuïts a temps parcial: igual que en el cas anterior, es treballava per a un gran propietari o per ramats agrupats. La dedicació era parcial perquè el pastor tenia altres ocupacions al mas on servia (Martínez, 1991).

En línies generals els ramats solien pasturar en llocs agrestes i amb pastures pobres. Les cabres, en nombre reduït, formaven part dels ramats d'ovelles i tenien unes funcions definides i molt variades. Una de les seves funcions era la producció de llet per al seu consum o posterior elaboració, una altra era donar aliment als béns rebutjats per les seves mares. També servien per conduir el ramat i el solien encapçalar.

4.4.2.4 Tasques domèstiques

Les tasques domèstiques eren gestionades per la masovera. Entre les tasques es trobaven la neteja del mas, la bugada de roba, fer pa, blanquejar la casa, la cura de persones més joves o grans, la cura dels animals que estaven sempre al mas, així com tasques de l'horta diàries com el reg o l'entrecavat.

L'elaboració del sabó

Existeixen dues variants a l'hora de preparar detergents per fer la bugada: la reutilització de la cendra o la reutilització de matèries grasses com olis o les pròpies greixos d'animals. Ambdues es caracteritzen pel reciclatge de productes.

En primer lloc, la cendra és el mètode més tradicional de rentat de roba. Abans de la utilització d'olis, les masoveres s'encarregaven de guardar la cendra, aprofitada també com a adob de conreus en alguns casos, i conservar-la per a l'elaboració de lleixiu de cendra. Es barrejava aigua i cendra, en unes proporcions específiques, i el procés de fabricació consistia a remoure cada 12 hores i deixar reposar. Al cap de 48 hores, es decantava i colava la barreja i s'obtenia un líquid groguenc i amb textura similar a la del sabó que servia per rentar.

L'altre cas era el reciclatge d'olis ja utilitzats a la cuina. Per fabricar sabó, s'utilitzava aigua, l'oli ja esmentat i sosa. Després remoure-ho durant dies, s'enduria i el tallaven en pastilles.

La masovera es desplaçava fins als rentadors més propers a la casa, generalment els safareigs es compartien entre masos i es trobaven en un punt intermedi. Es pot dir que era el moment de socialització de les dones. El moment

d'anar a rentar era quan es veien amb altres masoveres, i xerraven ja que després la condició de mestresses de casa les ubicava pràcticament sempre al mas.

Venda de la llet i elaboració de formatges

La venda de la llet de cabra es realitzava diàriament, casa per casa, i a una clientela que solia comprar sempre al mateix lleter. La llet destinada a la venda es transportava en cànirs, tot i que una pràctica habitual era la de conduir les mateixes cabres fins a la porta del client. Els ramats de cabres amb els quals els masovers acudien als pobles o altres masos es componien de 14 a 20 caps. Per a la venda domiciliària el pastor anava proveït de les corresponents mesures de llautó de quart, mitjà o un litre. Les cabres portaven posats en aquest cas boques de cuir o d'espart perquè no mengessin dels cultius aliens (Martínez, 1991).

La indústria del formatge tenia caràcter domèstic i era una activitat que solien dur a terme les masoveres. Habitualment el formatge era de cabra o en algun cas singular de cabra i ovella. Aquestes eren munyides dues vegades al dia, una al matí abans de sortir i una altra al vespre. Els formatges es feien diàriament en acabar de munyir les cabres. La venda dels formatges més menuts solia fer-se entre els veïns dels voltants, i la resta es venien a un comprador que setmanalment els recollia per vendre'ls a tercers. La producció diària variava molt segons l'estat de les pastures. En qualsevol cas, era durant la primavera quan s'obtenien els majors nivells de producció (Martínez, 1991).

Pastar pa

La tasca de pastat del pa té una relació directament proporcional, no només al nombre de persones que habitaven el mas, sinó també a l'època de l'any. En temps de sega i trilla solia augmentar al doble els habitants del mas, a més sempre hi havia gent de pas. Això era determinant a l'hora de fer la pastada, tant per la quantitat de pa que s'havia de fer com pel temps que calia emprar per fer-ho (Escrig, 2010).

Les tasques de pastat i enforat al mas estaven regulades, no era possible pastar cada dia, s'encenia el forn, privat o comunitari, cada setmana o quinze dies i en ell es congregaven masoveres de diversos masos circumdants. Quan es

feia la pastada no només es pastaven pans sinó que en ocasions també es feien dolços. Era una tasca exclusiva de les masoveres, que, a més, tenien altres tantes tasques domèstiques de realitzar com a apilar aigua, preparar el menjar, tenir cura dels fills i de la gent gran, donar de menjar als animals de menor grandària i una infinitat d'altres tasques quotidianes més. Hi havia altres tasques que, com la de pastar, es planificaven més en el temps. Aquestes podien ser: rentar la roba, sacrificar animals per al consum setmanal o mensual o assecar i adobar les pells (Sangüesa, 1998).

La matança

La matança (del Molí, 2011) es solia fer entre el 15 de desembre i el 30 de gener, però els preparatius començaven ja uns mesos abans, quan es tallaven un grapat d'argelagues que eren dipositades baix de pedres, perquè, amb el pes, s'anessin aplanant. Cal destacar com a la casa que es feia la matança aquell era un dia de festa. Al matí, quan despuntava el dia, els participants començaven menjant coca amb oli i prenent una copa d'anís. A continuació, cada un tenia unes tasques assignades. Un cop sacrificat el porc, les dones s'encarregaven de netejar els intestins i els homes de netejar i escorxar l'animal. Part de la festa (Ariño, 1988) consistia que aquest dia es menjava més del que és habitual. Finalment, cal apuntar que del producte de la matança la família menjava tot l'hivern i bona part de la resta de l'any (del Molí, 2011).

4.4.2.5 Utilització del bosc i la muntanya amb finalitats econòmiques

En la història més recent les comarques dels Serrans, Ademús, l'Alt Millars i Palància, l'Alcalatén, l'Alt Maestrat i els Ports són àrees on l'explotació del bosc va registrar activitats importants. Aquestes es corresponen amb les zones que ofereixen un relleu orogràfic més acusat. Les espècies més importants que conformen els boscos d'aquestes serres són l'alzina, el pi blanc, així com el pi i el roure en determinats punts (Mateu, 1983).

Agents tradicionals dedicats a les activitats de muntanya

Els agents implicats en l'explotació forestal es podrien dividir en tres grups atenent a la seva organització i forma d'operar. Un grup era el de famílies itinerants que es desplaçava de manera temporal (Escrig, 1978).

Un altre grup es localitzava en el si de les comunitats rurals eren generalment de composició homogènia entre els seus membres, homes de mitjana edat. Un tret característic és que no eren propietaris de terres ni tampoc jornalers. Obtenien els seus ingressos gairebé exclusivament de les seves activitats de tria de la fusta. També solien complir les funcions de transportistes i peladors de la fusta. Finalment, cal esmentar dins d'un nou grup el d'aquelles persones que vivien als masos. El mas era la unitat d'habitatge de muntanya on es donava una interacció directa i estreta entre el medi forestal i l'acció humana mitjançant xicotets minifundis forestals (Gregori, 1983).

Classificacions de les produccions: tecnologies específiques

Explotació i transport de fusta

Dins de les activitats o oficis del bosc, l'explotació i transport de la fusta és la més important, ja que és la base de gairebé totes les altres. Per exemple, altres activitats secundàries com la producció de carbó o la recol·lecta de llenya i rostoll es poden contemplar com subsidiàries. Aquestes activitats relacionades amb l'ús de la fusta com a combustible es donaven a tot el territori, no únicament en les zones forestals principals (Gregori, 1983).

Totes les activitats de llenyataires se solien realitzar durant l'hivern. Un cop tallats els troncs, aquests podien rebien el primer tractament "in situ", encara que normalment, si el transport es produïa per arrossegament, el pelat es realitzava un cop acabat aquest. Després, si convenia, es treien estelles dels troncs o es serraven longitudinalment. Per obtenir taules s'utilitzaven falques planes que es claven dins del tronc mitjançant cop de grans malls de fusta amb cercols de ferro en els extrems.

El transport dels troncs es feia amb l'ajuda de cavalleries. En els troncs es clavaven amb el mall dues falques rodones de ferro, i d'aquestes s'enganxaven dues cadenes, les quals s'unien a un balancí. Les cavalleries podien ser una o dues, segons el pes de la càrrega. L'animal emprat era el mul, donada la major capacitat d'adaptació d'aquests al terreny muntanyós. Un cop transportats els troncs a la vora d'un camí, allà quedaven fins que a la primavera es retirarien. Si la fusta era transportada en carro aquest solia ser implicat per bous i els

camins havien de ser prou amples com per a aquests carruatges poguessin maniobrar (Gregori, 1983).

Un altre aprofitament menor que es donava a les zones boscoses era l'obtenció de resina dels pins o pegunta. L'obtenció es feia mitjançant el sagnat dels pins, amb una incisió menuda, tot i que profunda amb un estri allargat. La resina es recollia en uns recipients clavats o lligats al tronc.

Altres aprofitaments dels que, com l'anterior, podia realitzar i gestionar la masovera o els membres de la família més grans o mes joves era la recollida de tot tipus d'esbarzers i branques que resultaven de la neteja de les pinedes i les llomes. La càrrega es feia al llom, per costals, o amb cavalleria. En aquest cas, la quantitat transportada no excedia de les quatre o cinc arroves. Aquesta neteja servia al consum domèstic de masos i altres habitatges que no tenien abastiment suficient, però també per a usos comunals a tot tipus de forns com els de pa, de guix, de calç, de vidre, bòbiles, etc. (Monesma, 1998).

Processament i transport de carbó vegetal

Una activitat bastant especialitzada del treball del bosc és la producció del carbó. Aquest era realitzat per un determinat tipus de llenyataires que només es dedicaven a aquest ofici. La seva pràctica normalment es donava en el si de determinades famílies en què els pares transmetien l'ocupació als fills. Ja que la durada de tot el procés comprenia diversos dies, en aquells llocs on els desplaçaments eren difícils, al costat dels carboners es traslladaven les seves famílies; tots ajudaven en el bon funcionament de les sitges.

Les carboneres podien ser de dos tipus, les de planta rodona, i més envergadura, emprades per al comerç del carbó i les de planta allargada o de mida reduïda creades expressament per autoconsum.

El procés sencer podia variar entre 14 o 15 dies per carboneres mitjanes i entre 20 a 30 dies en les més grans i exigia la major vigilància possible ja que si

s'encenia la sitja, es cremava i calia reprendre l'acció¹¹. Finalitzat el procés, el carbó es carregava en carros si el camí era practicable. En cas contrari, el transport s'havia de fer a bast, en cavalleries, utilitzant sàries d'espart.

Aprofitament dels arbustos i el bosc baix

La flora silvestre (Vigo, 1968) ha ofert una sèrie d'explotacions de major o menor rellevància, ja que han estat de vegades l'única font d'ingressos per a determinades famílies dedicades a les activitats de muntanya. Atès que cadascuna d'elles té un procés i aplicació diferent, es nomenarà un llistat que es pot ampliar amb la referència donada. Entre els arbustos i demés plantes del bosc més utilitzades es troben la boga, el roldor o matababres, l'argelaga, els rovellons i altres bolets, l'arboç, el grèvol, la pita, el lledoner, la xisca o l'espart.

Aprofitament d'origen animal

De la mateixa manera, no eren simplement els animals en si mateixos els que s'aprofitaven al mas, també hi havia altres que es trobaven al bosc i eren útils per a la vida quotidiana. Entre aquests cal destacar la grana, que s'utilitzava per a fabricar tints; els caragols; les abelles i la seua producció de mel; o simplement la utilització del fem com a fertilitzant de bancals i hortes.

Aprofitament d'origen mineral: Els calciners i la producció de calç

El calciner, en si mateix, no ha constituït mai un ofici específic a causa de que qualsevol podia produir la calç. Als masos s'encenien els forns de calç per al consum propi i per a la venda dels excedents. A vegades, persones d'altres oficis, sobretot carboners, en èpoques de poca feina, feien fornades de calç. Pera fer els forns havia d'acumular-se una certa quantitat de llenya i pedra. Generalment el treball es realitzava per grups de quatre persones. Així, mentre uns extreien la pedra, altres recol·lectaven la llenya. La pedra que es seleccionava era la calcària blanca, encara que també hi havia altres classes de pitjor qualitat com la calcària roja.

¹¹ El cicle complet de les carboneres es pot consultar en Gregori, J. J. (1983). "L'explotació econòmica tradicional del bosc i la muntanya", dins de la col·lecció Temes d'etnografia valenciana, volum III.

Després extreure la pedra, aquesta s'estellava amb un mall procurant que quedés reduïda a trossos xicotets. D'entre la llenya recol·lectada hi havia una gran part d'argelaga, coscolls i altres arbustos que resultaven de netejar les pinedes. Una vegada arreplegat el material necessari es construïa el forn, o s'aprofitava un ja fet. Calia buscar un marge amb una altura en relació directa a la mida que se li volia donar al forn la composició seria la d'una construcció en forma cilíndrica o cònica. Tot el conjunt estava enterrat a l'interior del marge excepte la part frontal on se situava la boca del forn.

A la part inferior i fins i tot per baix del nivell de la base del marge s'obria un clot anomenat l'olla del forn, o cul de l'olla. La cavitat consistia aquest en una semiesfera excavada amb lleixes o vores pels costats que era on es recolzaven les pedres de calç viva. Aquestes es disposaven a partir de la vora pujant en ell i fent una volta amb la qual quedava recoberta tota l'olla. La boca del forn era l'única obertura del forn amb l'exterior i per on s'introduïa la llenya. Per damunt de les lloses de pedra de calç viva, col·locades a l'olla, es disposaven les de calç morta fins atapeir l'espai. Des de l'exterior, s'havia de tapar completament tota la superfície amb lloses o fang. Un cop complet tot això s'encenia el forn (Gregori, 1983).

En primera instància es feia una cocció que servia per temperar la pedra i durava gairebé tres dies en què es tirava llenya contínuament. Un cop el forn estava calent i semblava que anava a ofegar-calia apartar uns metres ja que era el senyal que el forn anava a encendre virulentament mitjançant una gran flamarada que sortia per la boca del forn. Després de la ignició cabia proveir llenya al forn de forma abundant i contínua. Durant aquest procés, l'equip de persones feia torns vetllant i carregant llenya. Després de tres o quatre dies més calia netejar l'olla que havia quedat plena de cendra. Després de prop de quatre dies més cremant acabava la cocció. El mètode per saber si aquesta estava finalitzada es basava en el fum que expulsava el forn i pel color de la pedra, blanca si encara estava crua daurada si ja estava cuïta. Mentre el fum era negre el forn havia de continuar cremant, però, quan el fum era blanc es podia extingir la foguera.

En aquest moment es tapava la boca doncs, si entrava l'aire la pedra es podia desfer. El forn es deixava reposar i refredar durant quatre o cinc dies més i, a continuació, es desmuntava començant per la pedra morta. Aquesta es tirava a una bassa en sec on era amarava més tard amb aigua suficient com perquè es desfés i es convertís en una mena de pasta. Aquesta calç era l'empleada per a la construcció. Finalment, s'extreia la pedra viva, de forma gairebé immediata procurant que el producte no s'airegés massa. La pedra es ficava en gerres o en una cambra fosca, soterrada i recoberta de calç morta per posteriorment ser emprada com calç per blanquejar (Monesma, 1998).

Aprofitament d'origen mineral: la fabricació de guixos

El procés de producció era molt similar al de la calç. Primer s'extreia la pedra de guix i després de fer la llenya es preparava el forn. Aquest també s'introduïa dins d'un marge, com l'anterior, encara que no necessitava olla o pou. La planta era quadrada amb les parets de maçoneria. En una d'elles s'obria la boca del forn, molt més gran que la de la calç. Així, a l'interior del forn es construïa una volta amb la pedra de guix. Es posava la pedra més gran en el perímetre i la més menuda a la part superior. Convenia que entre les pedres haguessin buits perquè passés el foc i la seva cocció fos millor. Després d'això, el forn s'encenia de bon matí i s'alimentaven les flames durant tot el dia. En l'ocàs, el fum sortia negre i el forn s'esfondrava. Això era senyal que ja s'havia cuït el guix. Es deixava refredar durant tota la nit i al dia següent s'extreien les pedres. Aquestes, es transportaven a una era amb paviment de lloses i es trituraven amb malls. Després es posava en sacs per a la seva conservació (Monesma, 1997).

4.4.2.6 La indústria tradicional a l'àrea del Penyagolosa

L'objectiu d'aquest apartat és descriure les activitats que, dins el marc general de la societat tradicional, suposaven la transformació, elaboració o manipulació de matèries primeres per a la satisfacció de necessitats materials bàsiques.

Les indústries de l'alimentació

Les indústries de l'alimentació han suposat la manipulació de certs productes agrícoles per facilitar el seu consum directe o per augmentar el seu temps de

conservació. Tradicionalment, moltes d'aquestes activitats transformadores estaven restringides a l'espai estrictament domèstic. Així, per exemple, la fabricació d'embotits ha estat fins no fa massa temps, una activitat casolana, com també ho eren la panificació, la pastisseria i l'elaboració d'altres dolços.

Els treballs de manipulació de les matèries primes eren realitzats pels mateixos productors (agricultors i ramaders), i suposava una prolongació natural de la seua activitat productiva. Sovint es tracta d'elaboracions destinades a un consum reduït (familiar local o comarcal).

Els molins d'oli

Els molins d'oli són un cas un poc més excepcional dins de les construccions disperses de la zona d'estudi o fins i tot dins de les feines pròpies d'un masover de l'interior de Castelló. El procés s'iniciava amb la recol·lecció de l'oliva mitjançant mètodes manuals de batuda i recollida amb teles o malles de fibra col·locades a terra. Acabada la recol·lecció i ensacades en el camp eren transportades en carros o muls al molí.

El treball en el molí comença amb la trituració. L'oliva és picada per una pedra tallada amb forma troncocònica i moguda per un animal, conformant una pasta. La pasta resultant es recollia en recipients, normalment, cabassos d'espart denominats esportons que, degut a la seva fragilitat, van derivar cap als cabassos de fibra. A continuació, el premsat consistia a aplicar pressió a la pasta obtinguda de la trituració col·locant els cabassos en una premsa que, tradicionalment era de fusta, encara que a mitjan segle XX va poder ser metàl·lica. També es treballava, en casos excepcionals, amb premses de biga (Figura 4.23), on la pressió es realitzava amb un conjunt de fustes molt pesades. El líquid restant del primer premsat sense escalfament era el denominat oli d'oliva verge que encara no havia estat refinat.

El següent pas era l'escalfat. La pasta extreta de la premsa, anomenada sansa, se sotmetia a un procés d'escalfament a 30-35 ° C. La pasta resultant de l'escalfament es tornava a premsar, obtenint l'oli de segona pressió. El procés es podia repetir i obtenir un oli de tercera pressió encara en detriment de la qua-

litat de l'oli. Després d'aquests passos es realitzava la decantació. L'oli resultant dels processos de premsat i escaldat encara no estava llest per al seu consum, ja que quedava refinar, per a això s'introduïa en grans piles i es deixava reposar de tal manera que l'oli, de menor densitat que l'aigua, acabava surant sobre la mateixa. Així, hi havia prou amb buidar el dipòsit per la part inferior per extreure l'aigua excendent.

Figura 4.22 - Premsa de biga al mas de Propet, Atzeneta del Maestrat. 2016

L'oli resultant era filtrat per eliminar possibles impureses mitjançant el procés anomenat com “l'art del volteig”, que no consistia més que en escalfar l'oli a 30 o 35 ° C per a continuació refredar-se lentament mitjançant nomenar “volteig”. Mitjançant aquest procés s'eliminava l'amargor. El producte resultant era un líquid untuós i brillant que es repartiria entre els colliters proporcionalment a la seua aportació (Mileto i Vegas, 2008).

Els cups de vi

L'elaboració del vi té diverses fases on els agricultors eren els protagonistes (Guaita i Martínez, 2011). Després del període de verema, el raïm es transportava amb animals de càrrega als cups. Un cop allà, començava el procés d'elaboració del vi. El raïm s'introduïa en banastos per pesar i determinar així la

quantitat de vi que li corresponia a cada agricultor. Un cop acordat, el següent pas era el trepitjat del raïm a la galleda. El raïm es trepitjava amb espardenyes de sola de fusta o simplement descalç sobre uns taulons que deixaven passar el producte del trepitjat l'interior del cub. Un cop transcorregut el temps de fermentació, uns 15 dies, s'extreia el vi per la part inferior del cub.

Figura 4.23 - Detall de les marques a les taules de xafar raïm. Mas la Granella. Ludiente 2015

Figura 4.24 -Obertura per a extreure el vi del cup. Mas Quemado. Castillo de Villamalefa. 2015.

Figura 4.25 - Taulons per a xafar i corda per a sustentar-se clavada a les bigues. Cup del mas la Granella. Ludiente. 2016

Figura 4.26 - Premsa manual per a extreure el líquid del raïm. Mas la Granella. Ludiente. 2016

El “punxat” o obertura es realitzava a la planta baixa del cup. S'extreia el vi i es dipositava en gerres perquè reposés i poder treure-li les impureses. Les restes de pells i ossos, anomenats brisa, es retiraven i premsaven a part per elaborar les morques. El raïm fermentat, el most net d'impureses, llavors es dipositava en tonells i ja estava llest per al seu consum (Mileto i Vegas, 2008). Les següents figures il·lustren detalls dels cups de l'àrea d'estudi.

4.4.2.7 La fabricació de tèxtils: la llana

Segons l'àrea les manufactures tèxtils eren molt variades. A la zona d'estudi, per ser la més estesa, es parlarà dels treballs de la llana. A les comarques del nord de Castelló, s'ha treballat per a la seva comercialització i ser exportat internacionalment. Però, més enllà de les exportacions i els grans comerciants, es creu necessari entendre el seu ús i transformació al propi mas. En aquest àmbit, el treball de la llana involucrava tant als homes com a les dones. El primer pas, normalment realitzat per homes, era esquilar les ovelles, una a una, lligant l'animal per les potes i tirades a terra o en un poltre i, amb ajuda d'unes tisores i gran experiència per no danyar l'animal.

A continuació, es procedia a rentar acuradament la llana amb aigua calenta, treball normalment realitzada per dones, i pel qual s'extreien totes les restes orgàniques que la llana podia contenir. Posteriorment es netejava amb aigua freda i es deixava assecant sobre una superfície plana al sol o prop de la calor del foc. Seguidament es procedia al carmenat de la llana, la qual cosa consistia en estirar els fragments de la llana esquilada separant a mà i amb cura les fibres sense que es tallessin fins a adquirir una textura suau i pes lleuger. Després d'aquest procés es realitzava el filat de la llana, que consistia a treballar les fibres de la llana escarmenada fins a obtenir un fil del gruix desitjat (Cucó, 1983).

4.4.2.8 Manufactures masoveres: la canya

L'organització productiva de les manufactures de l'espert, el cànem, el jonc i palmell de margalló va néixer, com en el cas del tèxtil, d'aquesta indústria domèstica que preparava i elaborava les primeres fases del seu procés productiu.

Al llarg del territori, es troba una àmplia xarxa de pobles on una part important dels seus habitants treballava manualment aquestes fibres vegetals. En el cas d'estudi destaca la manufactura de la canya.

Encara que també s'aprofitaven les fulles de la canya com a aliment o com a adob, aquest apartat vol fer referència a les tiges, el que es coneix com canyes. La tija de la canya ha estat un element ordinàriament empleat en les tasques domèstiques, agrícoles, en la fabricació de senzills instruments musicals (pastors), de joguines i fins i tot en diferents fases de la construcció de la casa.

Com a ús domèstic es podia utilitzar processar en forma d'escombra, o com canya llarga que, unida a un pinzell a la punta servia per blanquejar. En el processament de la llana, després mullar-se i endurir aquesta es buidava amb la punta de dues canyes. La canya també complia la seva funció en la conservació d'aliments. Una canya col·locada paral·lelament al sostre servia per penjar embotits i també fruites o hortalisses per a la seva conservació. Per l'assecat d'alguns fruits, es construïen panells de canyes on dipositar aquests fruits com la tomaca de penjar o tomàquet de penjar.

Figura 4.27 - Detall d'una teulada confeccionada amb canya mestra al mas la Granella, Ludiente. 2016

Com a ús agrícola les canyes segueixen servint com a element auxiliar per batollar els cultius d'oliva, ametlla, etc., per marcar bancals o per ajudar les plantes i arbres tendres a créixer rectes.

Finalment, com a ús arquitectònic (Figura 4.28), la canya s'ha emprat mitjançant entramats que conformaven els envans posteriorment revestida per capes de fang o com els plànols de tancament en cobertes realitzats mitjançant la tècnica de la canya mestra i sobre els quals es col·locaven les teules també amb morter de fang. Finalment, en casos on es donava aquest material en abundància i escassejaven altres, els entramats de canya s'han emprat com volta d'escalas o fins i tot de revoltó en forjats (Cucó, 1983).

4.4.2.9 Altres especialitats del masover

Cal destacar que en totes les activitats que s'han anat comentant, en gairebé cap es buscava més que l'autosuficiència. Es treballa per a poder viure del que disponible a les rodalies, intercanviar productes o fins i tot vendre alguns excedents (Comas i Comas, 2002). D'aquesta autosuficiència i del fet de viure en cert aïllament, els masovers aprenien d'una forma no professionalitzada tots els oficis apuntats (Zaragozá, 2004). Tot i no arribar a ser oficials, ja que la seva feina principal era el d'agricultor i ramader, treballaven perfectament la fusta, algunes peces de ferro, el cuir o fins i tot la construcció de pedra en sec.

El cuir s'utilitzava sobretot en les eines per als animals. Encara que possiblement els propis masovers no fabricaven aquests eines, ja que necessitaven una quantitat de temps que no disposaven, sí que eren experts en arreglar-los. Per a això, gairebé sempre les dones s'encarregaven d'adobar les pells de cabres, bous i, encara que en menor mesura ja que estava prohibit, la de muls o cavalls. Aquestes pells es reservaven per fer arranjaments cosits amb cordills i agulla grossa als elements que necessitaven reparació. Les pells també s'utilitzaven per realitzar sarrons que utilitzaven els pastors per portar una mica d'aliment quan sortien a guardar el ramat pels voltants del mas o quan transhumaven a altres terres portant la conserva en oli de la matança del porc (Cucó, 1983).

De la mateixa manera, els masovers no eren ferrers i la fabricació d'eines, claus o ferradures eren realitzades per ferrers professionals. Dit això, el masover sí que era capaç d'esmolar qualsevol eina o fabricar les més senzilles com ganyets, campanes per al bestiar o sivelles. En el cas de la fusteria, ja que aquesta requeria una menor especialització, els masovers es podien considerar bé coneixedors de les tècniques. Amb l'eina apropiada podien construir taules, finestres i portes, cadires que ells mateixos encordaven, o fer arranjaments a les eines dels animals de càrrega. Els ebenistes masovers aprofitaven el temps de pasturatge per reparar o fer les sivelles de les campanes del ramat, culleres i altres estris de cuina i fins i tot en alguns casos altres elements de gran qualitat tècnica i de disseny com mobiliari o balustrades.

Per últim, cal dir que el bon masover coneixia l'efecte de les fases lunars sobre les plantes i arbres. La llenya per al foc, per exemple, calia tallar-la en lluna nova, mentre que si la llenya anava destinada a fer bigues o portes s'haurà de tallar en lluna vella. Les plantes que es sembraven en lluna nova creixien molt, però donaven molt poc fruit, però, si es plantaven en lluna vella, creixeran menys però eren produïen més. A més, la terra era millor remenar en lluna vella. També s'havia d'aprofitar la lluna vella quan es volia netejar les basses, les sèquies, els pous i les fonts (del Molí, 2011).

4.5 Arquitectura dispersa

4.5.1 Arquitectura hidràulica

4.5.1.1 Pous

Són construccions lligades a la recollida d'aigua. Es tracta de perforacions en el sòl que aprofundeixen fins a trobar un filó d'aigua o la pròpia capa freàtica. Es revestia l'orifici perforat amb pedra per facilitar l'entrada d'aigua (Miralles et al., 2008). La cobertura per la part exterior, també construïda en pedra en sec tenia les funcions de protegir l'aigua que albergava el pou i mitjançant un sistema de politges facilitar la seva extracció. També protegia a les persones de caure dins el pou i l'entrada d'animals que poguessin contaminar l'aigua. Els pous podien estar lligats a una construcció o estar aïllats en el camp de cultiu. Es podria dir que són els antecessors de les sènies.

Figura 4.28 - Pou amb cobertura de pedra en sec. 2015

Figura 4.29 - Interior d'un pou. 2014

4.5.1.2 Abeuradors

Són construccions lligades als pous anteriorment nomenats. Es proveïen de l'aigua que generava el pou i es canalitzava perquè pogués ser consumida pels animals. Segons la zona, o els materials disponibles, la zona on abeuraven els animals podia estar fabricada amb carreus o amb gamellons. Els gamellons són troncs buidats de manera que poguessin contenir aigua. Els més comuns estan construïts amb fusta de pi o xop.

Figura 4.30 - Abeurador de pedra.

Figura 4.31 - Gamellons de fusta.

4.5.1.3 Basses d'abeurar

Les basses d'abeurar la ramaderia es construïen en llocs on es podia acumular aigua de qualsevol procedència i mantenir-la durant un temps.

Les basses tenien forma semicircular o de U i tenien el fons i les parts per on es podia perdre l'aigua cobertes amb argila. Les parts per on podia entrar l'aigua estaven construïdes amb pedra en sec (Miralles et al., 2008).

Figura 4.32 - Bassa d'abeurar.

Una curiositat que ha aportat el treball de camp és la importància de la lluna en les construccions destinades a emmagatzemar aigua. Tant la construcció com la neteja de les basses s'havia de fer en lluna vella, en el cas contrari, es diu que la bassa no suportava l'aigua.

4.5.1.4 Molins

L'evolució dels molins els emplaça, igual que els masos, en habitatge i llocs de treball. Solen ser edificis de dues plantes: la baixa contenia la sala de mòltes i un corral. Tot i que la funció principal d'un molí era moldre, els propietaris també eren agricultors i necessitaven un lloc on guardar els animals de treball. La planta superior era l'habitatge dels moliners.

Figura 4.33 - Molí Joaquín, Villahermosa.

Figura 4.34 - Molí de Xodos.

Les parts exteriors d'un molí fariner varien segons les necessitats, la localització i la facilitat per portar l'aigua a aquest. Són construccions sòlides fetes a força de carreus i amb murs de gran grossor. L'explicació és ben senzilla: la construcció havia de resistir la força i la pressió que exercia l'aigua sobre els murs. Aquestes parts són les següents:

- L'assut, també conegut com assut, resclosa, peixera o pesquera, no és més que un obstacle al llit del riu per desviar el corrent i traslladar l'aigua a una sèquia.
- El rec (canal o canalera) era una conducció que traslladava l'aigua des de l'assut fins a la bassa.
- La bassa és un dipòsit on s'emmagatzemava l'aigua perquè el procés de mòlta fos uniforme.
- Cub (pou, cacau o salt) és dipòsit vertical, generalment de gran alçada on l'aigua agafa pressió per ser llançada al rodet. En alguns casos els molins no tenen bassa i el rec diposita l'aigua directament a la galleda.

Les peces principals (Figura 4.36) de l'interior del molí són: la cabria (1); la tremuja (2); el granulador (3); la canal (4); la traveta (5); el cèrcol (6); la vara de donar aigua (7); la mola corredora (8), la laviça (9); la boixa (10); la mola solera (11); el palaferro (12); el farinal (13); la farinera (14); l'arbre (15); el rodet (16); el saetí (17); la botana (18); l'agulla (19); el dau (20); el banc (21); l'alçador (22) i el carcabà (23).

El funcionament del molí és el següent: el recorregut del gra i de la farina, representat per punts, comença en la tremuja (1) des d'on passa a la canal (2) que condueix el gra fins a l'ull de la mola, on cau enmig de la mola corredora (3) i la mola solera (4). Un cop mòlt el gra surt pel farinal (5) i cau en la farinera (6). La trajectòria de l'aigua està representada mitjançant sagetes negres. L'aigua de la bassa o del cub surt a pressió pel saetí (9) i incideix en el rodet (8), l'arbre (7) i la mola corredora (3) són les úniques peces que giren simultàniament en el molí fariner (Barberà, 2002).

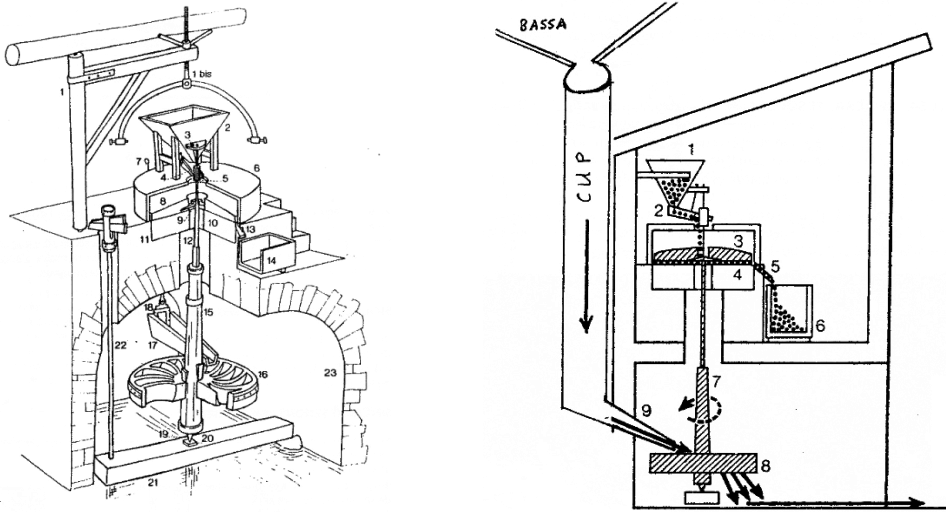

Figura 4.35 - Esquemes de les parts i el funcionament d'un molí fariner (Barberà, 2002)

La vida als molins girava entorn de l'aigua i l'energia que aquesta aportava. A les visites i treballs de camp que s'han realitzat s'ha tingut la sort de poder visitar molins que es conserven igual que el dia que van deixar la seva activitat i exemples de bones restauracions de la maquinària de mòlta. En tots els casos es va veure que l'energia de l'aigua era aprofitada per a la il·luminació de l'edifici mitjançant un generador (dinamo). En el cas del molí Batà (Llucena), mitjançant un sistema de politges es transportava la força de la roda fins a unes serres, així, en èpoques de menys treball de mòlta, el molí feia les funcions de serradora.

Figura 4.36 - Maquinària de preparació de la mòlta i serra de taula.

Figura 4.37 - Maquinària de mòlta.

Com explica Gonzalo Morís (1995) a la revista Ingeniería del Agua, al voltant i basades en els molins es van crear multitud de llegendes i divertides coples. Els molins eren llocs de reunió de la gent, vells i joves. En ells es comentaven els esdeveniments quotidians, les xafarderies i contes unes vegades reals i altres fruit de la imaginació dels contertulians, tot l'anar i venir de les parròquies properes era posat en dubte en els molins. A més a l'estar generalment allunyats de la resta de la població, la imaginació i la malícia de les gents els van donar una fama poc menys que pecaminosa i són moltes les cançons populars que al·ludeixen a això (Morís,1995).

Existeixen dues variants de molí modern: el particular i el comunal. La variant particular, com avança el seu nom era d'un ús privat. Tenia un amo que era el que treballava el molí, a qui li portaven el gra i ell ho molia cobrant per això. El seu habitatge estava tocant al molí i tenia una forma similar als masos. L'ofici de moliner comportava un treball artesanal de repicat de les moles del molí. Rafael Miralles, en una visita al seu molí, va explicar la diferència entre les mòltes francesa i catalana:

- Mola francesa: la pedra contenia sílex i era més dura, tenia els solcs rectes i el producte sortia més fi. Era la utilitzada per a la farina de rebosteria i per a la fabricació de pa.
- Mola catalana: era la més comuna i tenia els solcs corbs. També servia per als usos de la francesa, encara que el producte era més bast. Solia utilitzar-se per moldre gra que es destinava al consum d'animals.

Els molins comunals, tenien un amo o eren propietat municipal, a aquests es pagava en el producte que s'anava a moldre en funció de la quantitat que es processés. La mateixa persona que portava el gra el molia, feia un bon ús de les instal·lacions i les deixava com se les havia trobat. Per aquest motiu els molins eren un lloc de reunió, les temporades de collita eren les mateixes per a tota la zona per tant les de mòlta també.

Un exemple de refrany popular sobre moliners és: *“De moliner canviaràs però del lladre no sortiràs”*, referint-se a la mala fama que tenien els moliners.

Com a exemples representatius en la zona d'estudi podem trobar la ruta dels molins, en Lluçena, destacant la restauració del molí Assut. En Villahermosa els accessos als molins que se situen en els itineraris a Sant Joan de Penyagolosa es troben més deteriorats que en l'exemple anterior. Això repercuteix directament en la conservació dels molins. Trobem dos exemples representatius: els coneguts com a molí de Baix i molí de Dalt, tots dos afectats per la falta de manteniment, en el cas del segon la coberta ha col·lapsat i es troba en estat de ruïna.

4.5.1.5 Sènies

Les zones més barrancoses del massís de Penyagolosa tenen un nombre important de torrenteres. S'observen zones on s'agrupen sènies: construccions destinades a l'extracció de l'aigua del subsòl mitjançant la força animal. El professor Mateu, Catedràtic de la Universitat de València, els va definir com molins de sang.

Figura 4.38 - Sènia al mas de la Vall, Lluçena.

Per l'acció d'un sistema d'engranatges que articulaven el gir d'una sènia menuda, s'extreia aigua del subsòl a una zona de la superfície on s'acumulava. La tracció de l'animal sobre una roda horitzontal posava en funcionament la ma-

quinària que traslladava el moviment a una roda vertical i mitjançant un sistema de cadufes units a una cadena sense fi, es recollia l'aigua de l'interior del pou i la transportava a l'exterior, generalment per a usos agrícoles (Palau, 2003). L'enginyós sistema de captació i canalització feia que les pèrdues d'aigua fossin mínimes ja que si es vessava tornava a caure a l'interior de la sènia.

El manteniment de la seva estructura exterior és senzill: la construcció es basa en un altioplà fet de pedra en sec o en alguns casos unit mitjançant argamassa on hi havia l'espai suficient perquè girés l'animal. Al centre de la construcció hi havia el pou i tota la maquinària per a l'extracció d'aigua. Destaca que se solen trobar molts exemples de sènies junts, no són construccions aïllades, aprofitaven les vetes d'aigua. Per últim, cal dir que els exemples que es poden observar actualment no presenten un gran nivell de deteriorament: han patit més per l'acció humana que pel pas del temps.

Figura 4.39 - Interior d'una sènia a Atzeneta del Maestrat.

4.5.1.6 Neveres

Construcció destinada a la conservació de la neu. Estan formades per un pou excavat i dotades d'una coberta, en alguns casos d'obra en altres es pressuposa que vegetal, renovable anualment (Boira, 2012).

Podien tindre la planta circular (més usual), rectangular o quadrada. Les cobertes d'obra encara es poden contemplar en l'actualitat. Estaven fabricades en forma de cúpula, amb nervis que suportaven voltes de maçoneria. Els murs eren amples per absorbir les diferències tèrmiques i allargar la vida de la neu a l'interior. Estaven construïts amb carreus i maçoneria. Podien estar cobertes amb teula corba o amb lloses. Tal com explica Boira, s'entén que les cobertes més antigues estaven construïdes amb rolls de fusta ja que no han resistit el pas del temps. Les obertures apareixen a la coberta, amb una escala menuda que permet l'accés a la part inferior del cub o mitjançant un túnel a la part inferior de la nevera.

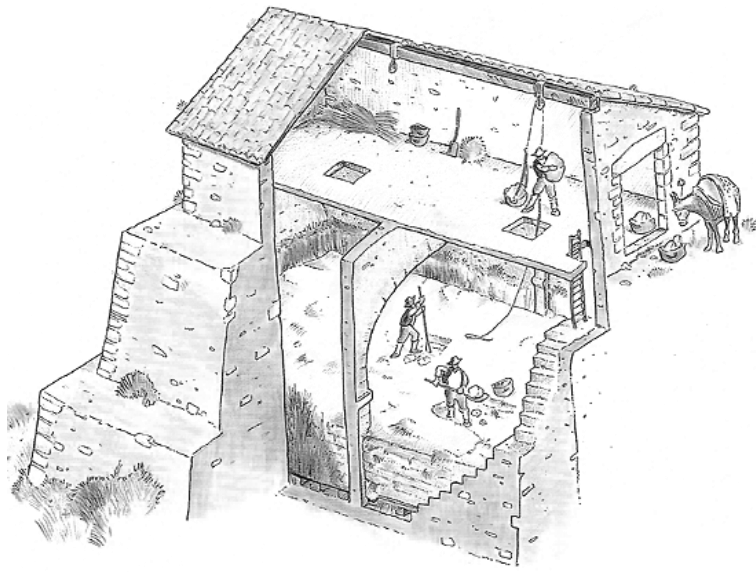

Figura 4.40 - Il·lustració sobre el funcionament d'una nevera.
Font, postal de la nevera d'Ares del Maestrat.

La neu es descarregava per la porta o portes de la nevera, es tirava simplement a l'interior i les persones que treballaven, proveïdes amb pilons, (malls fabricats amb fusta), la comprimien en capes (Cruz, 1985).

S'extreia el gel per al comerç i es realitzaven els trasllats sempre de nit per minimitzar les pèrdues ja de per si notables. Si el punt de lliurament estava allunyat es partia el viatge en jornades sempre de nit.

Les primeres dades que es coneixen sobre les neveres que es conserven en l'actualitat apareixen al segle XVI i perduren fins al segle XIX quan aquest ofici toca a la seva fi. Cal destacar que els àrabs ja utilitzaven i comerciaven la neu (Boira, 2012).

4.5.1.7 Ventisquers

Una altra construcció lligada a la conservació de la neu són els ventisquers. És una arquitectura més rudimentària, possiblement l'antecessora de les neveres, que consistia en una construcció semisoterrada on l'elevació d'uns murs de pedra en sec donava forma a un pou allargat on s'acumulava la neu i es protegia amb la vegetació que es podia obtenir a la zona. S'ubicaven en llocs on es reduïen les pèrdues per calor i la durabilitat de la neu fos major.

Figura 4.41 - Ventisquers de Fraga.

4.5.2 Arquitectura civil

4.5.2.1 Masos

El mas com a unitat d'habitatge es pot considerar com un element simple però efectiu. Es solien agrupar en conjunts d'una a quatre unitats familiars diferents. Els habitatges estaven formats per edificis de no més de tres altures, generalment tres, amb una orientació sud de la façana principal per beneficiar-se del sol i protegir-se del vent del nord (Barrera, 2006), i finestres menudes. A la planta baixa es situava un corral on hi havia les cavalleries. També podia trobar-se un forn i un magatzem on guardar eines. La primera planta

era on transcorria la vida d'aquestes famílies. Es distribuïa en una sala d'estar, un rebost i habitacions. L'última planta, *la falsa*, era on es dipositaven part de les collites, generalment el gra (del Rey, 2010).

Hi ha diferents tipus de masos segons la seva morfologia exterior: masos d'alta muntanya, masos mitjans o comunes, masos grans o cases pairals, masos amb torre, masos basilicals, masos de vinya i masos colonials (Curós, 2007). A les figures 4.46 i 4.47, es poden veure les plantes d'un mas mitjà (4.46) i d'un mas de muntanya (4.47).

La diferència principal en el cas de les tres primeres és la disposició de les vessants de coberta. als masos d'alta muntanya les vessants desguassen cap a les façanes principal i posterior, als masos comunes cap a les façanes laterals, totes elles amb dos vessants de coberta (Curós, 2007).

Figura 4.42 - Mas de Propet, Atzeneta.

Figura 4.43 - Mas de Aragón, Ludiente.

Les característiques constructives dels masos són senzilles: una coberta de fusta revestida amb teula corba a dues aigües amb els alers construïts en fusta, murs grossos (60-70 centímetres) de maçoneria amb reforços de carreus a les cantonades i arrebossats amb morters de calç completa o parcialment, sempre protegits per un estuc del mateix producte. Els carreus de les cantonades dels murs ens pot orientar sobre el poder adquisitiu de la família que habitava el mas: els blocs ben tallats i de mitjana o grans dimensions denotaven un bon poder adquisitiu. La bellesa de les portes principals i els materials amb què es construïen també diferenciaven l'economia de les famílies. Aquest tipus de

masos, generalment són els més antics. La seua construcció acurada ha fet que es mantinguin fins l'actualitat i paradoxalment, hagen suportat molt millor els anys que els masos del segle XVIII endavant. Els forjats eren de biguetes de fusta amb revoltos de maó ceràmic units amb guix, o simplement de guix i en molts casos més actuals, pavimentats amb ceràmica hidràulica. També hi ha casos de forjats construïts amb entaulats de fusta. En els conjunts més antics encara es conserva el paviment de lloses. Un element que es repeteix en molts masos és el banc de la porta, el "pedrís". Servia tant per al repòs com a ajuda per carregar les mules.

Les explotacions en els masos giraven al voltant de l'agricultura i la ramaderia. La tendència autàrquica dels habitants feia que explotessin tots els tipus de cultiu de la zona. En el següent gràfic es pot veure proporcionalment com s'explotava el camp a la zona de Llocena en el passat segle.

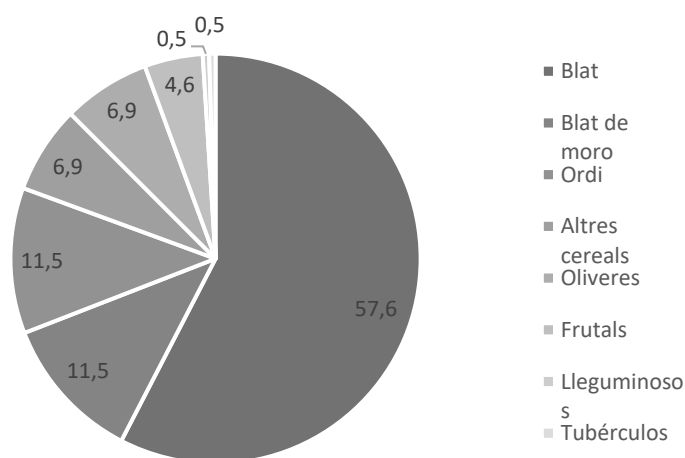

Figura 4.44 - Gràfic de la utilització del secà a una explotació agrícola tradicional.

Cal estacar que el volum del mas estava vinculat a la productivitat dels cultius. El major nombre de masos d'aspecte notori es troba en zones de terres fèrtils. (Curós, 2007)

La ramaderia d'explotació se solia basar en bestiar de llana i cabrum, a més de porcs, conills i gallines per abastir el consum més quotidià. També hi havia

bestiar de treball, que generalment estava format per una o dues mules. A part de tots aquests animals, en alguns casos també es practicava l'apicultura tenint el que es coneixia com vasos, actualment caixes, que contenien abelles per generar mel. Tota aquesta ramaderia era alimentada amb els productes que generava l'agricultura del mas: civada, palla, garrofes, sobrants domèstics..., i en el cas del bestiar de llana i cabrum es treien a pasturar pels propis terrenys (Escrig, 1978) o terrenys comunals. Aquests terrenys, en molts municipis, reben el nom de bovalars.

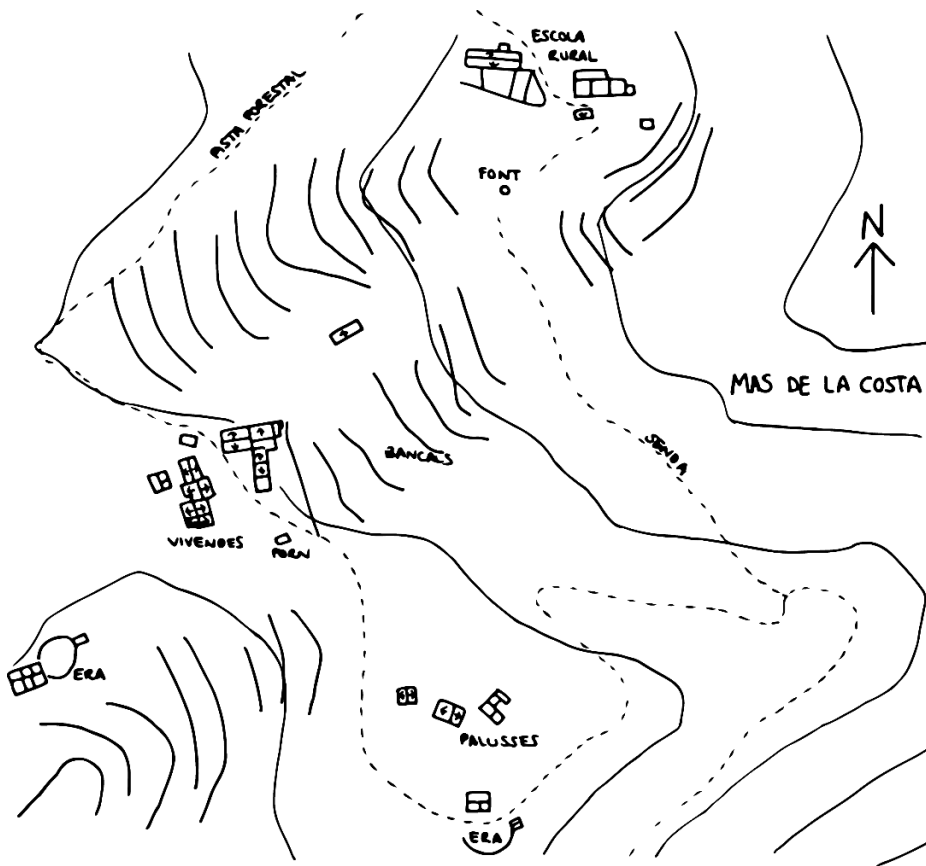

Figura 4.45 - Croquis de la distribució d'espais al mas de la Costa, Lluçena. Dibuix de l'autor.

Un patró que es repeteix en tots els masos és l'emplaçament. L'economia i la subsistència dels seus habitants depenia directament dels cultius de manera que trobem sempre la construcció en llocs elevats, posicions dominants on es

veia gran part de la terra que conreaven i sobretot llocs rocosos. Això té un doble enfocament: la roca facilitava la fonamentació de l'edifici gairebé sense excavar, a més, es tractava de terreny inútil per al cultiu o l'alimentació del bestiar.

Un altre patró, menys repetit que l'anterior, és la disposició dels cultius i la zona forestal dels masos. En els vessants, les zones abancalades de cultiu es situaven a la part inferior del mas, beneficiant-se del recer que dona la pròpia muntanya. A la part superior es poden observar terrenys forestals, llocs on es recollia llenya o malea que servia de combustible per al foc que utilitzaven en els masos. La cura d'aquestes zones la realitzava el propi bestiar del mas i el masover, netejant les parts baixes dels boscos i donant utilitat a la malea que s'extreia.

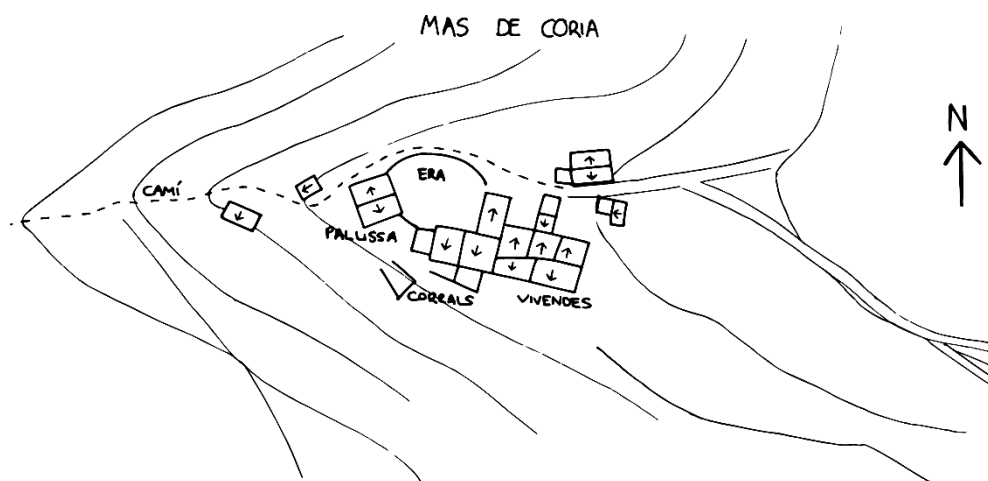

Figura 4.46 - Croquis de la distribució d'espais al mas de Coria, Villahermosa del Río. Dibuix de l'autor.

4.5.2.2 CUPS de vi

Una altra tipologia edificatòria que es troba a la zona d'estudi són els cellers de vi. Aquests tipus de construccions són menys comuns que la resta pel fet que el cultiu de la vinya no era una activitat tan pròpia del terreny com el cultiu de cereals. Possiblement la climatologia i les zones escarpades tinguin a veure amb això.

Es troben similituds entre aquest tipus de construccions i els cellers subterrànies de la comarca de la Plana d'Utiel. En el cas dels cellers de Requena, es trobaven enterrades a terra. Les que podem trobar a la zona estan semienterrades aprofitant l'orografia del lloc. Es construeixen els cellers en dos nivells accessibles des de l'exterior. La part superior era on es descarregava el raïm per trepitjar als cups. Aquests estan construïts amb murs de maçoneria, amb un entaulat superior on es trepitjaria el raïm.

En altres llocs es poden trobar que els cubs estan recoberts amb ceràmica, en aquesta zona, els exemples que s'han pogut visitar es trobaven revestits amb morter de calç. El líquid producte del trepitjat del raïm, el most, queia al fons de la galleda on es deixava fermentar. Un cop s'havia produït aquest procés, es buidava el cub separant l'orujo (parts sòlides de la verema que no tenen aprofitament per al vi). Després d'eliminar el pòsit, aquest es dipositava en tonells per al seu posterior consum (Mileto i Vegas, 2008).

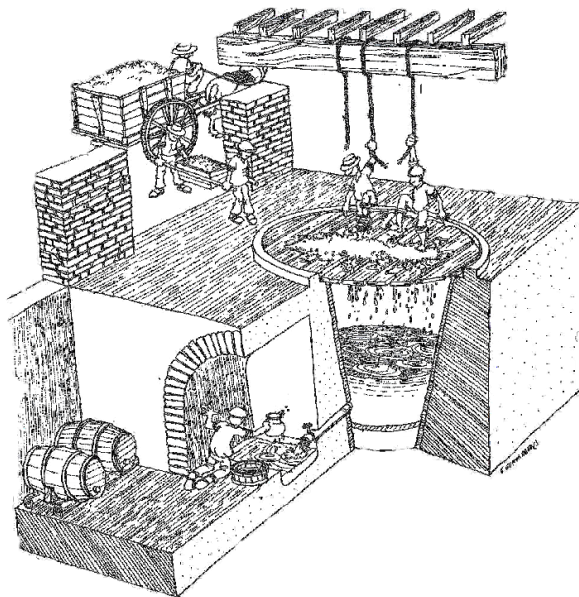

Figura 4.47 - Il·lustració del funcionament d'un cup de vi per Guillermo Guimaraens.

Figura 4.48 - Cub del celler del mas Quemado, Castillo de Villamalefa.

La conservació d'aquests tonells depenia d'una temperatura constant al llarg de l'any. En una climatologia com la de l'interior de Castelló, amb hiverns molt freds i estius calorosos això s'aconseguia enterrant els cellers o en el cas que ocupa aquesta investigació, construint contra el terreny, aconseguint així que les diferències tèrmiques fossin mínimes durant el transcurs de les diferents estacions.

4.5.2.3 Ponts

A l'àrea d'estudi no hi ha un gran nombre d'exemples de construccions dedicades a salvar obstacles. Els ponts que es troben en els itineraris han estat remodelats i reconstruïts en la segona meitat del segle passat. No obstant, el que actualment hi hagi aquest tipus de construccions, pot donar a entendre que en el passat es trobessin ponts en els emplaçaments dels actuals.

Bé és cert que els rius que travessen els itineraris no són cabalosos i tampoc discorre una gran quantitat d'aigua durant l'any. Els barrancs que formen els rierols no són molt amples de manera que la necessitat d'un pont es veu reduïda. La possibilitat d'aïllament per una recrescuda puntual del riu pot donar-se en comptades ocasions (Besó, 2001).

D'altra banda, en els voltants de la zona d'estudi sí que trobem exemples conservats de ponts vernacles. Entre els exemples trobem diferències constructives que donen caràcter a les construccions. Els més comuns estan construïts

mitjançant carreus adovellats que donen forma a l'estructura del pont. A les fotografies adjuntes podem veure un exemple de pont construït mitjançant la tècnica de la pedra en sec.

Figura 4.49 - Pont al riu Carbo.

Figura 4.50 - Pont de pedra en sec, Vilafranca.

4.5.3 Arquitectura defensiva

4.5.3.1 Fortificacions

L'arquitectura dispersa de l'àrea d'estudi ens deixa constància de molt poca arquitectura de caràcter defensiu. Els casos que es conserven o que estan pròxims a l'àrea d'estudi evidencien una tradició àrab ja que els seus murs estan construïts mitjançant la tècnica de la tàpia.

Hi ha característiques que coincideixen i diferencien les fortificacions de la resta de construccions: les principals són l'enclavament de l'edifici i els elements defensius.

L'emplaçament de qualsevol arquitectura defensiva es troba en un lloc dominant, en algun altiplà possiblement prop d'un penya-segat, encara que aquesta funció no és comuna en totes, i amb una visió de 360° per prevenir qualsevol acostament. Eren punts de referència per a la població dispersa: havien de ser visibles. Els masos del territori castellanenc ubicats en zones de pas o fronteres, solen estar construïts amb un punt de referència fortificat, ja sigui una torre o un complex emmurallat.

Figura 4.51 - Sant Miquel de les Torrocelles, Lluçena.

Les fortificacions estaven compostes per un recinte emmurallat de reduïdes dimensions format per una placeta i una torre sentinella. Els elements que actualment es conserven i que defineixen una construcció defensiva són els merlets i les espitlleres.

En el primer cas, els merlets, són els sortints verticals i rectangulars disposats a intervals regulars que coronen els murs perimetrals de les construccions defensives.

Les espitlleres són obertures verticals, fines i profundes disposades en els murs i que van creixent en obertura pel intradós del mur. S'utilitzaven per a vigilància o per llançar projectils a l'exterior (Paredes, 2011).

Els materials i el tipus de construcció és similar al dels masos però amb la diferència que es tractava d'una arquitectura que havia de resistir atacs des de l'exterior i protegir les persones que s'hi refugiaven. Els murs es construïen esvelts i d'un grossor més gran que la resta de construccions. Escassejaven les obertures ja que eren punts febles per on ser assetjats. Les portes d'entrada estaven protegides per una torre de dues o tres altures i eren àmplies i construïdes amb carreus de grans dimensions (Revilla, 2004).

4.5.3.2 Torres

Igual que amb les fortificacions, les torres o masos torrejats responen a la necessitat de defensar-se, refugiar-se o controlar el territori en temps pretèrits. S'inclouen ací alguns exemples de masos per la particularitat que suposa la torre defensiva dins d'una categoria tant ampla com són els masos en general.

La seva posició, a diferència de les fortificacions tractades en l'apartat anterior no sempre és tan estratègica com cal esperar (Mallén, 2008). No obstant això, la disposició de la parcel·lació antiga és desconeguda, en diversos casos que s'han pogut documentar, les torres se situen en els marges del terme municipal de les poblacions pel que cal esperar que més que un element defensiu era un element de vigilància i avís. En molts casos, la disposició en els límits de poblacions o fronteres les dotava de la funció de duana.

S'han dividit les tipologies de torres en cinc apartats diferenciant les seves característiques intrínseques:

- Mas torrejat: entren dins de la tipologia de torre per destacar sobre la resta d'edificacions confrontants. Es tracta de masos on un dels edificis destaca sobre les construccions annexes, mitjançant una torre de major altura. Imiten la forma de torre fortificada però sense arribar a ser-ho.
- Torre fortificada: masos formats per una gran torre, d'alçada considerable (uns 15 metres), de tipus fortificat, amb merlets a la part superior. De totes les construccions que anem a parlar, són les més espectaculars per la seva aparença de castells. Estan construïdes amb grans carreus, arcs de mig punt, escuts... En l'actualitat, la majoria s'han modificat rebaixant la seva alçada, obrint buits... Han patit processos evolutius en la seva estructura i arquitectura amb el pas dels segles.
- Mas torrejat de doble alçada: són pràcticament iguals que els masos torrejats però la coberta té la característica d'estar feta a doble alçada, amb colomar normalment. Aquesta tipologia de torre és escassa.

- Mas adossat a la torre: la torre s'ha adossat a l'edifici del mas per ampliacions posteriors, sent difícil distingir la torre original en el conjunt del mas ja que la seva altura és la mateixa.

- Vestigis de torre: es tracta de masos que, per la seva localització i per la seva història, porten el nom de torre. Estan situades en llocs on des de la seva posició s'observa una gran quantitat de terreny, el que en el passat es podia considerar de gran importància per a la vigilància. L'evolució dels masos i la seva adaptació han pogut eliminar la torre per ampliacions.

4.5.4 Arquitectura religiosa

4.5.4.1 Ermites

En aquest epígraf es pretenen descriure les característiques principals dels ermitoris situats tant a prop de les poblacions com dispersos pel territori.

En primer lloc es vol definir a les ermites com a elements d'unió social entre persones. Són construccions aïllades o acompanyades d'un habitatge per l'ermità. Les que actualment es troben dins de les poblacions deuen la seva inclusió en els nuclis urbans al creixement dels municipis ja que originalment estan distanciades. En els casos d'ermites que actualment es troben disperses en el territori l'explicació que trobem és que o tenien una gran població de masos al seu voltant o eren venerades per un poble que actualment ja ha estat abandonat, per exemple, Sant Bertomeu de Boi.

L'àrea d'estudi ens aporta exemples d'ermites que han evolucionat des del segle XIII-XIV fins a l'actualitat. En elles es poden observar les característiques constructives que inicialment se'ls donava a les ermites de la reconquesta. Els arcs de diafragma podrien ser la característica més representativa d'aquests temples juntament amb les cobertes de fusta. Aquests arcs naixien des de terra o des d'una base de carreus i amb una forma apuntada donen forma a les construccions. Les naus es caracteritzen per ser rectangulars i senzilles. També ressalten els porxos construïts amb armadures de fusta de gran escairada, uns 25-30 centímetres. Les evolucions i els recrescuts d'aquests ermitoris es poden veure actualment i representen l'evolució de l'arquitectura a les comarques

castellonenques (Estrada et al., 1997). Anteriorment s'ha descrit el temple de Sant Pere de Castellfort, podria ser un bon exemple de tota aquesta evolució.

Figura 4.52 - Ermita del Crist, les Useres.

Figura 4.53 - Ermita de Sant Antoni, Vistabella.

4.5.5 La pedra en sec

El paisatge de l'interior de la província de Castelló ha estat humanitzat des de temps immemorials. Els canvis antròpics que ha patit vénen donats per les demandes socials i econòmiques que les persones que han habitat aquesta zona han tingut al llarg dels segles (Zaragozá, 2004; García i Zaragoza, 2000). Un dels trets que caracteritzen la zona són les construccions de pedra en sec. La parcel·lació del terreny i la construcció de vies d'accés té orígens ibers, tot i que les restes que es poden contemplar actualment són probablement d'entre els segles XIV - XVII (Rodríguez-Aizpeolea i Lasanta-Martínez, 1992). Les tipologies més repetides d'aquest tipus de construcció són les parets, els murs i els pedregars, (parets, paredons i pedregars) (Miralles et al., 2008).

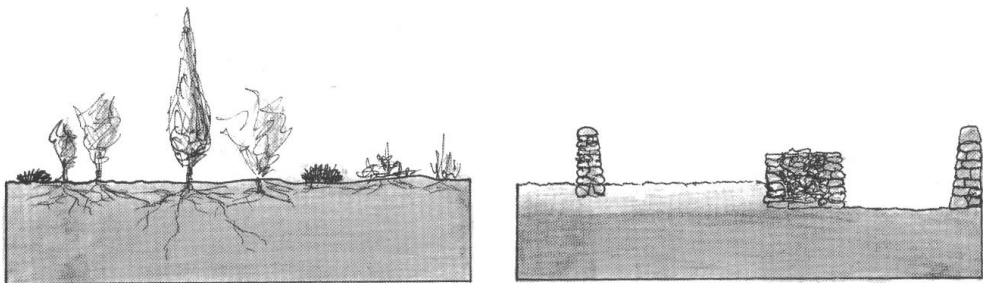

Figura 4.54 - Abans i després d'una zona forestal a una zona de cultiu segons J. Monfort.

- Pareds: construïdes a doble cara, no suporten cap esforç excepte el generat per elles mateixes. Calia executar-les amb fonamentació, buscar la roca en el terreny, han de ser una mica més amples a la base que a la part alta i procurar alguna pedra que travessa les dues fulles del mur. Un cop aconseguida l'altura per al propòsit de la paret, es corona amb lloles aleres.
- Murs: eren una forma d'acumular pedra sobrant d'una forma ordenada. Les dimensions són molt variables encara que existeixen de 2 metres d'altura, 5 d'amplada i diverses desenes de metres de llarg. Solen ocupar superfícies d'escàs valor de cultiu.
- Pedregars: són acumulacions de pedra desordenada en llocs d'escàs valor de cultiu.

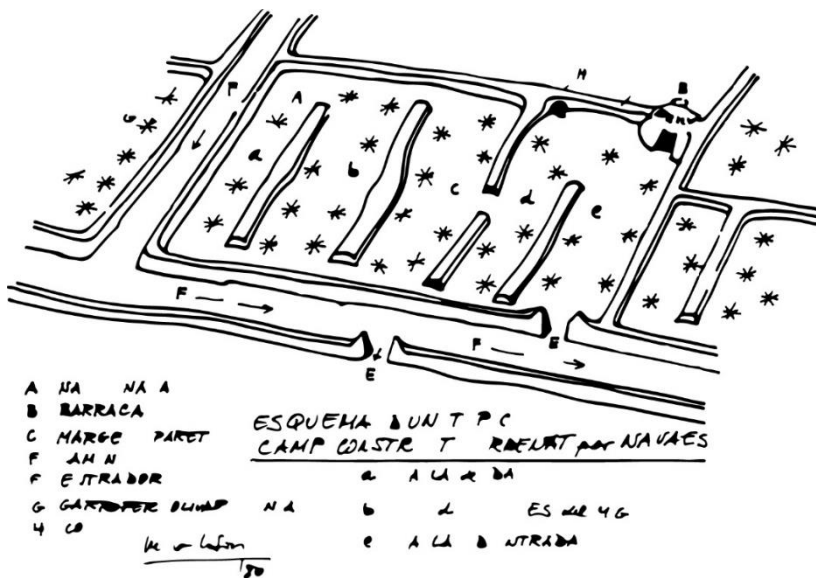

Figura 4.55 - Distribució d'un camp ordenat amb pedra en sec. Per Miguel García Lisón.

En les següents imatges es mostren elements singulars de les construccions de pedra en sec.

Figura 4.56 - Escalles de carreu a un mur de pedra.

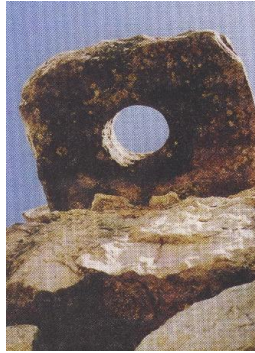

Figura 4.57 - Gorroneira per a encaixar la porta.

Figura 4.58 - Comptador de bestiar ovi.

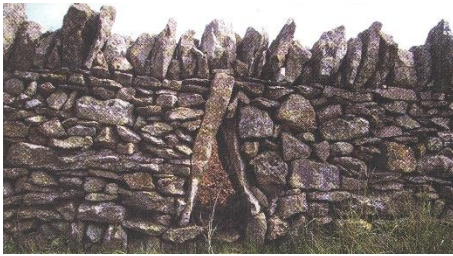

Figura 4.59 - Desguassos de bancals.

L'últim element que es pretén definir són les casetes executades mitjançant pedra en sec. Es tracta d'elements construïts únicament amb pedra. La coberta està resolta mitjançant una falsa volta de lloses del mateix material. Els murs de les casetes estan resolts d'igual manera que les parets a doble cara, de manera que arriben a obtenir resultats d'estanquitat sorprenent.

A continuació i de forma esquemàtica ja que en llibre “Els homes i les pedres” (2008) apareix ben exposada, es va a donar una classificació dels tipus de casetes que es poden trobar:

- Per les dimensions: menudes, mitjanes o grans.
- Per l'ús: refugis per a pastors, per al bestiar o refugis propis de les finques agrícoles.
- Per la seva ubicació: casetes en serrades o en finques de cultiu.

- Per la seva ubicació respecte a altres construccions: aïllades, integrades, adossades o contra el terreny.
- Per la seva forma exterior: rodones, en forma de quadrilàter o irregulars.
- Per la seva forma interior: rodones, en forma de quadrilàter, en forma de ferradura o irregulars.
- Per l'obertura de l'entrada: amb llinda, sense llinda, arc apuntat, arc de mig punt o amb arc rebaixat (Miralles et al., 2008).

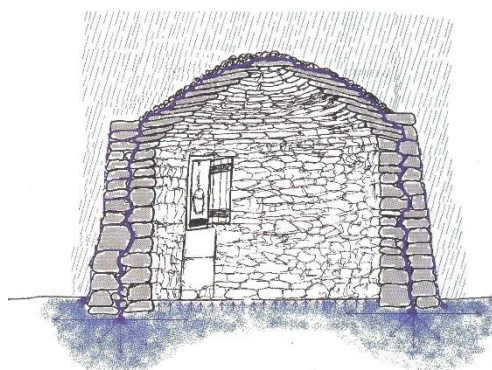

Figura 4.60 - Esquema del funcionament d'una caseta de pedra en sec segons J. Monfort.

Figura 4.61 - Exemple d'una construcció de pedra en sec.

Bancals

Es daten els bancals, també anomenats terrasses, en els primers anys del segle XVIII (Rodríguez-Aizpeolea i Lasanta-Martínez, 1992). En aquest marc temporal, la major demanda de productes agrícoles va generar problemes de proveïment a causa del creixement de població. La solució per la qual es va optar va ser guanyar terreny a les muntanyes mitjançant terrasses de cultiu: bancals.

Destaca la simplicitat de la construcció: un mur de contenció amb l'intradós farcit de terra de conreu, i els nivells de dificultat dels seus emplaçaments.

Una de les característiques principals dels bancals és la capacitat d'absorció d'aigua aprofitant l'escorrentia que fluïa entre ells. Tanta és la diferència que

es conreaven cereals de secà en les parts superiors dels abancaments i vegetals de regadiu a la part inferior (Rodríguez-Aizpeolea i Lasanta-Martínez, 1992).

Els accessos a les zones abancalades depenien directament del pendent del terreny en què es construïen. Per facilitar l'accés de les persones als bancals es construïen amb lloses unes escales a la pròpia paret del mur de contenció. L'accés als bancals amb cavalleries carregades es feia mitjançant una rampa d'accés entre els dos nivells. En valencià a aquestes rampes se'ls denomina pujadors. Quan el desnivell no era molt gran era una part del bancal la qual es deixava en rampa i servia d'accés per pujar o baixar en ziga-zaga (Miralles et al., 2008; García i Zaragoza, 2000).

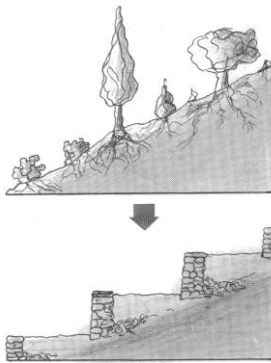

Figura 4.62 – Esquema de la construcció de bancals segons J. Monfort.

Figura 4.63 - Bancals al terme municipal de Llucena.

La humitat que circulava en els bancals i les càrregues que els murs suportaven provocaven col·lapses en els murs de contenció. Eren els propis masovers els que en èpoques de menys treball agrícola (hivern) els reposaven i feien l'oportú manteniment perquè suportessin les càrregues exercides sobre ells.

4.5.6 Camins i itineraris

Entre les múltiples sendes, senderes, canals, etc. es troba una diferenciació estandarditzada que s'ha comprovat en tots els itineraris recorreguts per a l'estudi. Tradicionalment, segons el seu ús més comú, les distàncies a recórrer i l'orografia que travessaven, variava l'ample i el tipus de calçada que s'emprava

podent trobar paviments de terra, la baixa vegetació típica de les zones muntanyoses o zones empedrades on els pendents dificultaven els accessos.

- Camí real: camí que posa en comunicació les poblacions principals. També s'anomena a certes comarques el camí seguit, lo camí vell o camí general.
- Camí de carro: camí ample, que hi poden passar carros. També es diu camí de trilla.
- Camí de ferradura: camí relativament estret, per on no poden anar carros sinó sols bísties. També es diu camí de muntanya, camí d'animal, camí de tres peus. Els camins molt estrets s'anomenen camins morralers.
- Camí sender: caminet que alguns propietaris fan per anar a les seves propietats.
- Camí de sagraments: camí que parteix des d'una església i va a una masia o altre lloc habitat, per portar-hi els sagraments. També s'anomena camí de combregar. Quan el camí de sagraments condueix a un cementeri, és anomenat camí de vius i morts.
- Camí misser o camí misseter: caminet de veïnat per on la gent va a missa.
- Camí de creu: el camí per on s'emporten el cos del qui mor a un mas o casa solitària.
- Camí molinant o dels molinants: camí que condueix d'un poblet o masia a un molí per portar-hi el blat a moldre. També s'anomena camí moliner o camí fariner.
- Camí ramader: camí per on els ramats d'ovelles poden passar i aturar-se a pasturar per les voreres. A València s'anomena camí assegador.

- Camí de pas: aquell camí molt estret, per on només pot passar una persona a peu.
- Camí de cabres: camí molt mal de transitar. També s'anomena camí de guineu.
- Camí veïnal: el camí que va de poble a poble, o del poble al camí real o a la carretera.
- Camí real de perdius: expressió per designar irònicament el camp que s'ha de travessar sense camí ni viarany de cap mena.

Els mots senda, sender i sendera, caminoi o raseret tenen el mateix significat: 'camí estret per anar-hi a peu', i si és molt molt estret l'anomenen senderol o senderó. Tirany significa 'caminoi estret i rudimentari. Viarany o viaró és un 'corriol, camí estret i de pas difícil'. Al seu torn, corriol és un 'camí estret, que no dóna pas per a gaire més d'una persona a la vegada'. Caminal, canaró o carrerany és un 'camí estret que passa per enmig del camp o entre dos sembrats'. Finalment, una tresquera és "un lloc per on cal trescar", caminar amb energia (Alcover et al., 1978; Espadàniques, 2018)

Figura 4.64 - Pas reial, Mas Quemado, Castillo de Villamalefa.

Figura 4.65 - Creu de senyalització d'un pas reial.

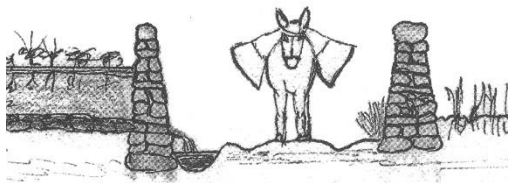

Figura 4.66 – Il·lustració d'un camí amb l'animal carregat. Fuente: J. Monfort.

Figura 4.67 – Camí de carro d'entrada a Vista-bella.

4.5.6.1 Els camins pavimentats

En l'actualitat queden trams empedrats en pràcticament tots els itineraris a Sant Joan de Penyagolosa, encara que de distintes dimensions, de diferents tipus de pedra i en un estat de conservació variable.

L'ús dels camins va perdre la seua vocació quan, a mitjan del segle XX, l'èxode rural va acabar pràcticament amb el sistema de vida masover arrelat secularment en la zona de Penyagolosa. En una altra època la voluntat era facilitar els accessos a cada lloc del territori, per la qual cosa era necessari assegurar la durabilitat dels camins; per aquesta raó, en alguns casos, es van empedrar.

Els camins s'empedraven en llocs on hi havia el risc que el ferm lliscara: terrenys molt humits i amb presència important de fang, per a reduir l'erosió produïda pels torrents d'aigua, on el trànsit d'animals és intens, com en els trams més pròxims als pobles, i per a crear un pendent constant en els trams més costeruts i facilitar d'aquesta manera la pujada i baixada dels animals carregats.

L'empedrat consisteix en el pavimentat del ferm d'un camí amb pedres travades unes amb les altres. Les pedres que conformen l'empedrat no estan unides amb cap material ni argamassa, sinó que mantenen la seua posició pel contacte entre elles. Els espais on no hi ha contacte es rebleixen amb pedres més xicotetes i terra de la zona per a acabar de travar el seu moviment.

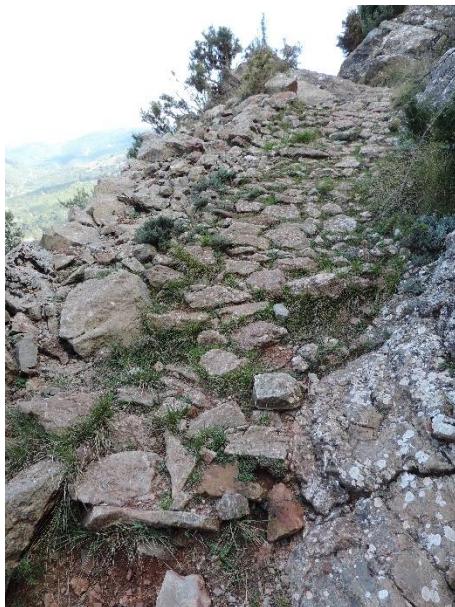

Figura 4.68 - Tram pavimentat al camí de Ludi-ente. 2016

Figura 4.69 - Tram pavimentat al camí de les Useres. 2014

4.6 Arquitectura compacta

En aquest treball, es defineix arquitectura compacta aquella que va lligada directament als nuclis històrics dels municipis.

A la primera part d'aquest capítol es descriuen les tipologies edificatòries que caracteritzen una població de l'interior de Castelló. Bé és cert, que les referències donades en aquesta part del treball podrien aplicar-se a tots els municipis que s'estan estudiant. La quantiosa bibliografia que existeix sobre aquesta temàtica ha fet que les definicions siguin breus i concises.

4.6.1 Entorn i volums

La major part dels nuclis urbans s'han format al voltant d'una església, sovint baix la protecció d'un castell, situats dalt d'un tossal, des d'on es divisaven les terres del voltant, donant lloc a una estructura de carrers més o menys concèntrics amb altres en sentit radial, que es va anar ampliant, primer seguint les traces dels camins que conduïren cap als pobles veïns, configurant, mes

tard els ravals. Posteriorment, cap a finals del segle XIX, els nuclis més grans es van engrandir amb els plans d'eixample (Muñoz, 2016).

Figura 4.70 - Trama urbana de Vistabella del Maestrat des del campanar de la seua església. 2016

Igual com passa en els nuclis rurals, l'evolució deis nuclis urbans es produeix alhora que la de l'entorn circumdant, juntament amb les vies d'accés, l'agricultura, la indústria i estructures associades, de manera que les poblacions són una part més d'un ampli territori on el paisatge és el resultat de la unió de cultura i natura (Muñoz, 2016). Les alineacions històriques, fruit del creixement orgànic més o menys espontani propi deis teixits tradicionals, ajustant-se al relleu i a les preexistències del territori, han configurat formes sovint irregulars de placetes i racons en funció dels llocs i edificis simbòlics, incorporant un ampli repertori constructiu de porxades, murs, rampes, escales, etcètera, donant lloc a perspectives singulars, riques en matisos. També la xarxa hídrica pot tenir un paper destacat amb la presència de fonts, sèquies, ponts, etc., que condicionen i conformen, juntament amb el viari, l'espai públic urbà.

Figura 4.71 - Ajuntament de Puertomingalvo. Edifici simbòlic de la població. 2018

Pel que fa a l'entorn domèstic dels patis i dels horts les construccions existents són simultànies amb la construcció de la casa. Els safareigs, pous, paviments, escales, murs, etc., i vegetació associada, són els elements de l'arquitectura tradicional propis dels espais lliures de la casa. En els nuclis rurals, les cases, a cavall entre el mas i la casa urbana, poden estar dotades de cavallerisses, de corrals i pallers, situats a la planta baixa de la casa.

La volumetria de la casa urbana ve definida per l'amplada i mides de la parcel·la, juntament amb la forma del carrer, més o menys regular segons l'època del teixit urbà. L'estudi històric de l'evolució urbana i del creixement urbanístic ens permetrà reconèixer i integrar les preexistències del territori, les estructures i elements amb valor patrimonial coma espais definidors del poble, garantint no sols la seva preservació i la de la memòria històrica, sinó també la qualitat del paisatge urbà (Muñoz 2016).

Figura 4.72 - Exemple de la trama urbana de Xodos. 2018

Per preservar el caràcter urbanístic és necessari mantenir la parcel·lació, els patis, horts, buits i altres elements singulars de la trama: placetes, carrerons, arbrat, fonts, sèquies, etc., evitant unificar parcel·les i alinear carrers. Els girs canviants dels carrers urbans són precisament una de les seves característiques essencials. El caràcter contemporani de les intervencions s'ha de manifestar en la resposta apropiada a les necessitats actuals però integrant el relat històric a partir del coneixement i la comprensió de les característiques de les estructures existents.

4.6.2 Dos exemples d'evolució urbana dels pobles del Penyagolosa¹²

4.6.2.1 El cas de Culla

Les primeres imatges que es conserven de la població són els dibuixos que fa Cavanilles en les seues observacions a l'any 1797. Aquest text pretén donar a

¹² Aquest apartat està basat en el treball de Rambla, R. (2016). *La arquitectura de los centros históricos relacionada con los "Camins del Penyagolosa": anàlisis, valores y conservación*. (Teball Final de Màster). València : Universitat Politècnica de València.

entendre que a finals del segle XVIII el castell ja estava en molt mal estat de conservació (Forcada, 1994).

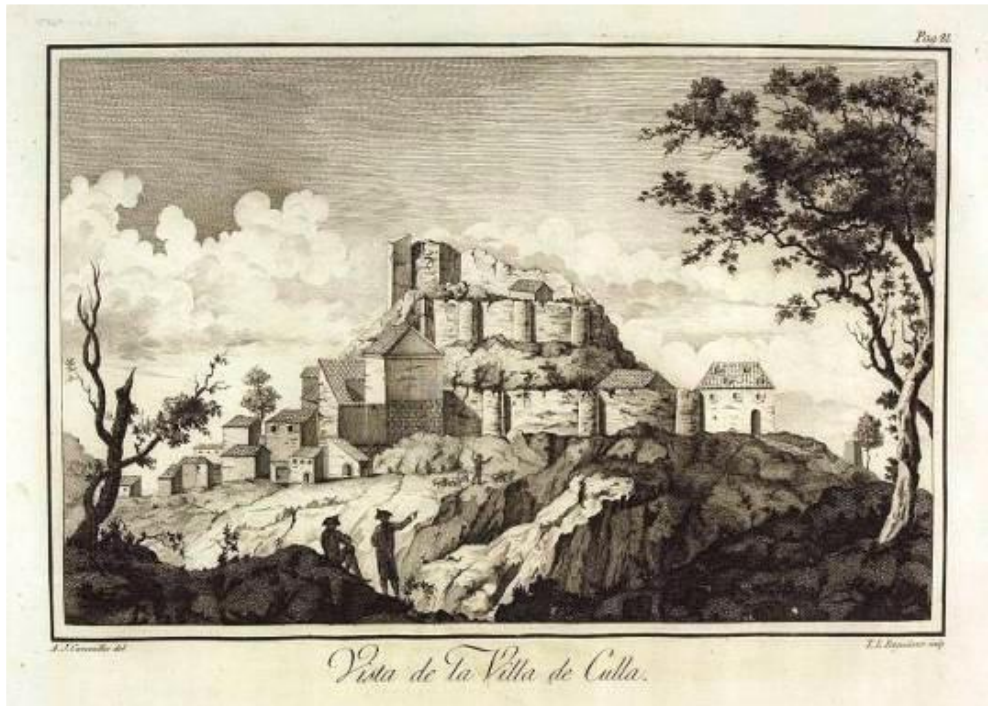

Figura 4.73 - Dibuix de Culla per Cavanilles.

Una altra documentació molt important, en aquest cas escrita, que ens permet conèixer la mida i forma de la vila és la informació consultada a l'Arxiu Municipal de Culla. En la visita a l'arxiu, es van poder obtenir dades de molts dels carrers que existien des de 1431 fins a principis del segle XX.

Llibre de Values de Tot lo Seti de la Vila y terme de Culla del any 1431 [AMC 39-19]

En aquest document constitueix la declaració de totes les possessions dins el terme municipal i la seva valoració.

- Carrer Forn: “albroch que te amb la vila al cap el carrer el forn”
- Carrer L'Aljub “Camps que foren den anthon miralles situads amb la vila de Culla en lo carrer el aljub”

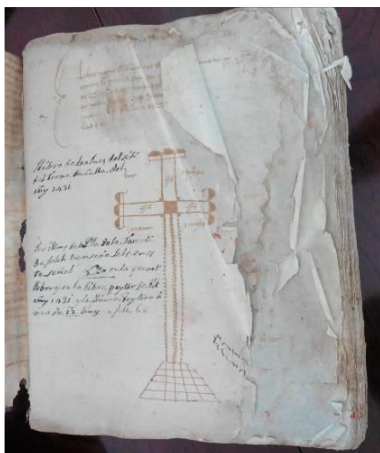

Figura 4.74 – Arxiu Municipal de Culla 39-19

Llibre de capatró de totes les lliures de tots los béns setis [AMC 15-1]

Aquest document és l'anàleg a l'anterior des de 1580 fins a finals del segle XVIII. Ací es troben nombroses referències als carrers principals de la població.

- La Porta Nova

“Thomas Ventura. En 4 de setembre de 1750 (...) se li posa altra tretat nomenada la porta nova que anava en tt de Mosen Esteve Belles que afronta en lo Vidasal en lo freginals en camí dels Basots y en lo camí de la porta nova(...)”

“Visent Bellés de Pere. En 21 d agost de 1779 (...) una casa junt a la Porta Nova que afronta ab bodega de Joseph Belles ab casa de Antoni Pitarch ab casa de Blay Bellés ab vies publiques”

- La Porta Nova, carrer Badiasa

“Apolinario Belles. En 4 de setembre de 1750 se lo posa una casa que anava en tt de son pare Visent Belles de Pere que afronta en carrer que entre a la porta nova en casa Jaume Bellés en lo perche a la Badiasa en casa Frances Pitarch y en lo carrero que puge per devant la reysa de la presó(...)”

Com es pot veure totes aquesta propietat estava situada en el que avui se segueix coneixent com la Porta Nova, a més de fer referència a edificis com “el Perche a la Badiasa” (actual referència cadastral 0892206YK4609S0002EL que recau al Carrer Badiasa 10 i Carrer Pellerich 2) i al Carrer que puja de la Prision (actual Carrer Abadia)

- La Porta Nova, El pellerich, Carrer Forn

“Esteve Belles. Ytem en 6 de mars de 1752 sels posaven dos patis de casa que anaven en tt de Llorens Pitarch que afronten la u en laltre y en lo carrer que va a la porta nova en casa de na vadia que esta davant lo pellerich (...) en lo carrer que va al forn en casa dels ereus de Josep Traver y en graner de la vila(...)”

Ací es diu que la vadia (Casa Abadia) estava situada davant del Pellerich, i es refereix a dos patis que estan enfrontats entre si, probablement els que avui en dia estan ubicats a Plaça Hospital 10 i C/ Forn 3.

- Carrer Abadia, Carrer Forn

“(...) Una casa al carrer de la preso que anava en ses lliures afronta b dit carrer ab lo carrero ab casa de Visent Belles ab carrero del graner(...)”

- Pellerich

“Miguel Belles de Monllat. Dia 25 de febrer 1772 se li posa la casa que antes era de Juliá Belles afronte anan cap a de Joseph Roig en casa de Lonciano Belles en casa de Antoni Belles y en la Plaça del Pelleric(...)”

- Carrer Pla

“Ramon Belles de Ramon. En 26 de octubre de 1783 se li posa un pati al carrer Pla al costat del entrador del Algup afront en pati de Fernando Belles pati de la nevera de les animes y dit carrer”

Els següents documents en els quals hi ha constància de les construccions de la població daten del segle XIX. Aquests són:

Llista de veïns, ordenats per partides [AMC 183-12]

Aquest document no està datat oficialment encara que es creu que és de finals del segle XIX En el mateix podem observar les cases que hi havia a la població.

Llista de carrers i cases de Culla [AMC 117-1]

En aquest document consten els números de policia dels edificis de cada carrer. Està datat en 1910.

Llista de carrers i cases de Culla [AMC 117-12]

En aquest document consten els números de policia dels edificis de cada carrer. Està datat en 1920.

Finalment, per observar l'evolució en els segles XX i XXI s'ha comparat la cartografia cadastral de la població en l'actualitat amb les fotografies de la Fototeca s'ha realitzat el següent plànol en el qual es pot observar l'evolució de la població des de 1900 fins avui dia.

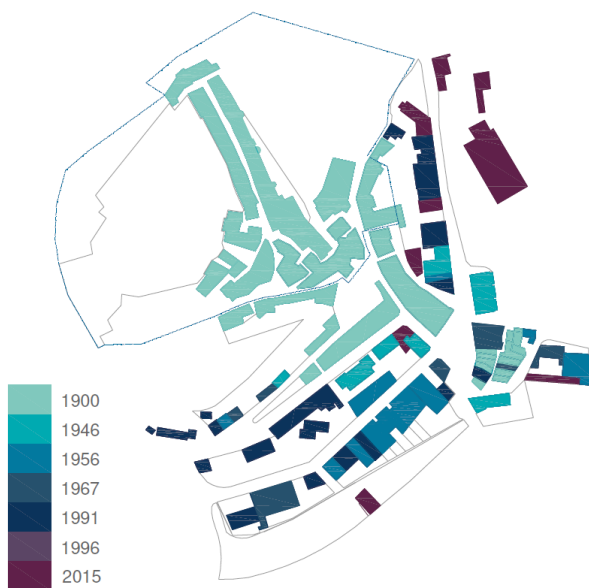

Figura 4.75 Evolució dels últims dos segles de la trama urbana de Culla.

4.6.2.2 El cas de les Useres

Per analitzar l'evolució de la trama urbana ens basem en l'escrit que apareix a la web de l'ajuntament d'aquesta població, de l'historiador de les Useres José Rubio Miguel, en el qual s'indica que:

- Els arxius parroquials i municipals van ser destruïts en la seva major part en la Guerra Civil Espanyola.
- La gran transformació urbanística va ser a partir del segle XVII.

Ermites

- Església Parroquial de la Transfiguració del Senyor (pedra de fundació posada el 9 de novembre de 1614).
- Ermita de Sant Antoni o del Crist de l'Agonia. Fundada el 1622.
- Ermita de Santa Ubaldesca i Ermita del Loreto (influència dels comerciants de llana dels segles XVI i XVII).
- Antiga ermita ja desapareguda amb una capella dedicada al Crist del Calvari i diferents estacions del Via Crucis.

Casalicis amb façanes nobles de pedra

- Casa de Xulla al Carrer Ubaldesca (1621). Antiga presó i caserna del segle XVII.
- Casa de Jaume Saera (1600).
- Casa de les Marquilles. Segle XVIII.
- Una pedra de la família Branchadell datada el 1600 al Carrer Portal.
- L'antic Ajuntament del carrer de la Sala del segle XVII.
- L'actual Ajuntament del segle XVII donat per la família Boera.

-
- Molí d'oli del Carrer la Font al costat dels safareigs públics.
 - Molí fariner (Molí de la Vila) que conserva l'antic Peiró al costat del camí reial que anava a Lluçena.

Segons les dades extretes del mateix document de les Normes Subsidiàries de Planejament:

El nucli urbà (...) té una gran unitat constructiva podent datar al segle XVII; ocupava el perímetre comprès entre l'antic camí ral i el carrer nova, ermaneciendo gairebé invariable fins a mitjans del segle XVIII “. A fins d'aquest segle es constata un fort augment de la població que continués fins a principis del segle XX. Això queda reflectit en noves edificacions al llarg del camí ral i al voltant dels límits abans esmentats.

Com en el cas de Culla, s'ha analitzat mitjançant la Fototeca l'evolució de la trama urbana, comparant les fotografies amb les dades del cadastre. Així, podem observar com en el segle XX la major evolució ha estat en el seu extrem nord-oest, a partir del Carrer Camí Real i les zones externes.

Figura 4.76 - Evolució de la trama urbana de les Useres.

4.6.3 Tipologies constructives

4.6.3.1 Fonts i llavadors

Entenem que tots dos elements van units ja que estan lligats històricament per un component comú, l'aigua. També cal destacar que antigament eren espais de reunió on generalment les dones, dedicades a les tasques de la casa, omplien els càntirs d'aigua i feien la bugada.

Figura 4.77 - Llavadors de les Useres. 2017

Els safareigs són grans basses d'aigua, gairebé sempre coberts per evitar les inclemències del clima, que disposen en el seu perímetre d'unes lloses inclinades, actualment desgastades per l'ús, on es dipositava la roba per ser rentada. Aquests elements poden trobar dispersos a prop de diversos masos o als afores dels nuclis poblacionals, els últims solen ser de major grandària. En l'època quan l'aigua corrent no estava instal·lada a les cases, les fonts feien aquest paper. Les persones, generalment dones, anaven a recollir aigua a les fonts disposades en llocs estratègics, per aïllar aigua per a l'ús quotidià.

No es considera que hi hagi una tipologia de fonts ja que els exemples són tan variats com infinits. Bé és cert que les de les places dels municipis solien ser més ornamentals. Tot i això, totes tenien la mateixa funció: l'abastament d'aigua.

4.6.3.2 Fortificacions

Els elements fortificats que han arribat fins a aquest temps solen ser els que donen caràcter a les poblacions. Han estat objecte de múltiples restauracions i posada en valor per tornar la tradició i les formes vernacles als municipis actuals.

Figura 4.78 - Muralla de Vistabella del Maestrat. 2016

En diversos municipis de la zona d'estudi es conserven les muralles que envoltaven els centres històrics de les poblacions. Aquests murs, de diversos metres d'altura, estaven construïts a força de maçoneria de grans dimensions i carreus units mitjançant argamassa. Els murs eren de gran grossor, preparats per resistir atacs des de l'exterior. Ressalten en alguns casos les parts superiors d'aquests elements pels seues merlets, i en les parts baixes o a mitja alçada les sageteres o espitlleres. La crecudada dels municipis ha fet que en l'actualitat puguem veure habitatges adossats a les muralles. Són elements que defineixen el casc històric de les poblacions ja que la crecudada dels municipis i les construccions modernes estan situades a la part exterior del perímetre emmurallat.

Les muralles necessitaven obertures per donar accés a l'interior de la població. Els buits d'entrada i sortida són coneguts com portalets. L'amplada d'aquestes portes era la suficient per a l'entrada d'un carro, però no més gran. En diversos exemples recollits durant les visites a municipis es pot observar un patró en aquest tipus de construccions: estan construïts amb dovelles en forma d'arc de mig punt; solen estar orientats amb els quatre punts cardinals i veneren a un sant o l'ofici principal del carrer a la qual donen accés. Les portes, que en escassos casos es conserven en l'actualitat, encara que si les gorreres que demostren la seva presència.

4.6.3.3 Esglésies

Cada municipi, tant de l'àrea d'estudi com fora d'ella, ha dipositat esforços tant de recopilació històrica d'informació com econòmics i de difusió per donar a conèixer els temples que contenen els seus centres històrics. Si bé es deia que el camp de l'arquitectura residencial ha estat àmpliament estudiat, l'arquitectura religiosa ha estat, si cap, més investigat.

En aquest breu fragment del treball es pretén donar a conèixer certs matisos que caracteritzen les parròquies de les poblacions. La mida de l'església dona a conèixer una dada que ressalta sobre la resta: les construccions són heretades des del segle XVI - XVIII, encara que hagin patit remodelacions, incendis

etc. podem conèixer la importància i rellevància d'un municipi en l'època feudal segons la grandària del seu temple.

Figura 4.79 - Església de les Useres. 2014

D'altra banda, l'arquitectura residencial, defensiva, industrial, ha estat tractada amb bastant menys respecte que l'eclesiàstica. Aprofitant aquesta circumstància, les esglésies són un plànol on veure l'evolució arquitectònica que al llarg dels segles ha anat discorrent per les comarques de l'interior de Castelló.

4.6.3.4 Arquitectura industrial

Pocs són els exemples que trobem intactes sobre patrimoni industrial en comparació a altres branques del patrimoni a les comarques de l'interior castellonenc. Des dels inicis de la construcció d'aquest tipus d'edificis s'han entès úni-

cament com el contenidor d'una activitat, restant-valor històric i arquitectònic. No obstant això, es troben vestigis de construccions que van ser o segueixen sent el motor de les poblacions.

El creixement industrial va arribar a la segona meitat del segle XX. L'activitat que més representació va tenir lligada a la indústria va ser la confecció de teles. S'entén que va ser arran de la tradició ramadera, especialment de l'ovina, que existia a la zona. No es treballava en grans superfícies, els treballs es realitzaven en tallers i amb uns pocs telers. Aquest tipus d'arquitectura ha anat creixent fins a l'actualitat.

Les converses amb veïns de les localitats que s'han estudiat també han revelat una altra indústria que actualment ja no existeix: l'elaboració de cordes mitjançant fibres vegetals. En aquest sentit, cal fer referència a la zona del "filador", a les Useres. Un dels exemples que han resistit els canvis en la indústria de la zona han estat les xemeneies.

Figura 4.80 - Xemeneia industrial a Vilafranca.

4.6.3.5 Residencial

Pel que fa a aquest tipus de construccions, majoritàries, evidentment, als pobles estudiats, s'observaran alguns elements que s'han conservat durant els segles. Les diferències de volums són evidents entre classes socials, encara que els contrastos més notables es poden observar en els acabats i els treballs d'artesania que feien destacar les envoltants dels edificis de les famílies amb més nivell adquisitiu.

En primer lloc es parlarà de les portes d'accés a les vivendes. Tot i que es poden trobar exemples de portes simples, portes grans amb l'entrada retallada a la mateixa porta, algun exemple de porta xapada, etc. la porta més comú de les vivendes tradicionals de l'àrea de Penyagolosa és la porta de fulla partida.

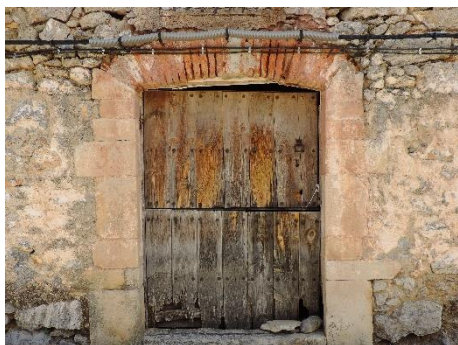

Figura 4.81 - Exemple de porta a dos fulles a Xodos. 2018

Figura 4.82 - Exemple de porta de dos fulles a Vistabella del Maestrat. 2018

Solució de fusteria composta per una porta d'un sol eix i dues fulles batents que són funcionals de forma independent entre si, per motius de ventilació, il·luminació, etc. La part superior té una alçada menor que la inferior. La part inferior sol incorporar un xicotet forat fet a la fusta. de forma més o menys circular, que s'anomena gatera. La part superior pot incorporar també finestres o forats reduïts de ventilació.

L'estructura de la porta és la habitual de travessers amb un entaulat més o menys regular, enclavat, o reblat en el cas de les construccions més nobles. Els batents de la porta s'uneixen al muntant del marc per perns, platines o frontisses depenent de l'antiguitat de la construcció.

Es troben exemples de finestres amb mallorquines, finestres amb contrafulles, amb el reixat rasant, amb balcons de ferro treballat, però les més comunes, i són una característica compartida entre l'arquitectura compacta i dispersa, són les finestres cegues.

Figura 4.83 - Exemple de finestra cega a Ludi-ente. 2018

Figura 4.84 - Exemple de finestra cega a les Use-res. 2018

Les finestres cegues permeten la il·luminació i la ventilació, però de manera simultània. Totes les finestres antigues, i queden les dels masos que corroboren aquesta teoria, han segut en primer lloc cegues i després se'ls han afegit els vidres. En l'àrea d'estudi es poden trobar casos de finestres amb dos fulles, però s'ha d'afegir que, les més antigues, són d'una fulla i d'una mida reduïda. Aquesta característica no és casual ja que servien de ventilació igualment, però no deixaven entrar tant el fred com una finestra gran.

Figura 4.85 - Exemple de reixa de fusta a Vllahermosa del Río. 2018

Figura 4.86 - Exemple de reixa metàl·lica a Vista-bella del Maestrat. 2018

Figura 4.87 - Exemple de reixa de balcó metàl·lica a Puertomingalvo. 2018

Figura 4.88 - Exemple de reixa de balcó de fusta a les Useres. 2018

Pel que fa a les reixes, se'n poden observar de fusta (poc comuns en l'actualitat), i de ferro, enrasades amb la façana, sobreixides, amb marc de fusta i en qualsevol dels casos, més o menys treballades, tot i que sempre ha primat l'eficiència a la decoració a l'àrea d'estudi.

Existeix una gama de tipologies constructives a l'hora de fer ràfecs. Els més comuns són els ràfecs de fusta, de rajoles, fets amb motlle, de teules o de pedra. La tipologia que més destaca, és la de biguetes sobreixides de la façana amb entaulat de fusta. Similar a aquesta, es pot trobar una variant resultat d'encaixar les bigues al mur de carrega i fer que del mateix mur es formi una mènsula amb un entaulat de fusta que fa la funció d'aler. Per a rebre les teules, aquesta mènsula sustenta un morter de pobre calç i mitjançant claus, en alguns casos suporta, també, la canal d'evacuació d'aigua. La part visible de les bigues que formen els ràfecs pot donar-se el cas d'estar treballada artesanalment, tot i que soles és comú en antics palaus o edificis oficials.

Figura 4.89 - Ràfec de rajoles a les Useres. 2018

Figura 4.90 - Ràfec de fusta a Puertomingalvo.

Tot i que en l'actualitat la corrent més comú és eliminar els revestiments deixant la pedra que conforma el mur a vistes, existeix una tradició de revestiment de morters de calç, algeps o simplement blanquejar amb calç, que ha recorregut secularment les construccions tradicionals de la zona. Per norma general, els enfoscats d'algeps i de calç, més comuns aquests últims, es feien de manera tosca cobrint els murs i protegint-los de les inclemències, però deixant veure la fàbrica que compona el mur. Es tracta d'un revestiment auster, que necessitava manteniment, però que ha perdurat fins l'actualitat.

Figura 4.91 - Revestiment tradicional a Puertomingalvo. 2018

Figura 4.92 - Detall dels estrats de revestiment tradicional a Atzeneta del Maestrat. 2018

Cal apuntar, per acabar aquest apartat de tipologies constructives, que amb aquesta secció de la tesi doctoral no es pretén fer ressò tant d'una forma concreta de tutela sinó posar en valor les xicotetes idiosincràcies de cada tècnica constructiva i element que, per modest que sigui, transporta a l'observador a una època pretèrita i a unes costums i necessitats que tenen tant a veure amb la tradició immaterial (oficis, per exemple) de la zona com amb la materialitat que ha pogut perdurar en l'actualitat.

4.7 Penyagolosa en l'actualitat

Aquesta secció pretén fer referència als condicionants actuals als quals s'enfronta el territori de Penyagolosa. L'esforç de síntesi es deu a la quantitat d'elements determinants que configuren l'estat actual de les comarques de l'Alcalatén, l'Alt Maestrat i l'Alt Millars.

4.7.1 La població i la seua disminució

La següent taula recopila l'altitud de cada municipi, els kilòmetres quadrats del seu terme municipal, el cens de població de 1910 i l'últim accessible del Institut Nacional d'Estadística (2017), així com la diferència de població entre aquest marge temporal, el percentatge de pèrdua de població i la densitat d'habitants per kilòmetre quadrat en les dues dates.

Taula 4.1 - Altitud, superfície i evolució demogràfica dels pobles entre 1910 i 2017. Elaboració pròpia a partir de (Monferrer , 2016)

Pobles	Altitud	Km ²	1910	2017	1910-2017	% de pèrdua de 2017 a 1910	densitat Km ²	
							1910	2017
Atzeneta del Maestrat	402	71,2	3223	1290	-1933	-60,0	45,3	18,1
Castillo de Villamaelfa	808	37,7	1455	103	-1352	-92,9	38,6	2,7
Xodos	1063	44,3	954	115	-839	-87,9	21,5	2,6
Culla	1088	116,3	3079	516	-2563	-83,2	26,5	4,4
Llucena	568	137	4446	1331	-3115	-70,1	32,5	9,7
Ludiente	431	31,4	1220	160	-1060	-86,9	38,9	5,1
Puerto-mingalvo	1449	103,6	1272	117	-1155	-90,8	12,3	1,1
les Useres	401	80,7	3464	970	-2494	-72,0	42,9	12

Villaher- mosa del Río	755	108,9	2741	477	-2264	-82,6	25,2	4,4
Vistabella del Maes- trat	1246	151	2541	352	-2189	-86,1	16,8	2,3
TOTAL		882,1	24395	5431	- 18964	-77,7	27,7	6,2

S'ha de dir que el 1910, a les terres de Penyagolosa és un moment molt rellevant degut a que s'arriba a la màxima població per municipi de la història, fet que contrasta encara més el moment que es vivia en la zona: el començament de l'emigració als grans nuclis costers.

D'aquest quadre es poden obtenir algunes dades significatives. El descens es clar i es veu documentat en la taula a primera vista. Es tracta d'un territori que en poc més de 100 anys ha perdut prop del 78% de la població. La densitat global per kilòmetre quadrat ha decrescut de la seua màxima històrica (27,7) a la seua mínima històrica (6,2). Encara és més rellevant dir que els municipis ubicats a més de 1000 metres d'altitud, la seua mitja d'habitants per km² baixa a 2,6.

És important afegir que els nuclis que conserven una densitat entorn a 10 habitants per kilòmetre quadrat, mai arribant a 20, són municipis ben ubicats geogràficament i amb un accés relativament ràpid als grans nuclis urbans. Representen aquest cas Atzeneta del Maestrat, Lluçena, i les Useres.

S'ha de comentar també, que, la població estimada al 1910 era de tot el terme municipal. En aquells temps, els masos, ventes, aldees... estaven poblats o inclús superpoblats. En l'actualitat, les dades de població estan fixades als nuclis urbans, i, tot i que s'inclouen els pobladors de masos i altres nuclis dispersos, representen una quantitat ínfima del total i sempre ubicats en xicotets nuclis

annexos als municipis. Podria ser un exemple d'açò la població de Cedraman, veïna i entitat de Castillo de Villamalefa, que conta 28 habitants del total de 103 que té tot el terme municipal.

4.7.2 La economia de Penyagolosa

En l'apartat 4.4.2 s'ha introduït la manera secular que s'ha tingut a les terres de Penyagolosa, activitats extensibles a gran part del País Valencià sempre amb les variants condicionants de cada medi, per a obtenir beneficis, no sempre econòmics. Es diu que no sempre econòmics ja que les activitats que es feien als masos, molins... anaven sempre encaminades a l'abastiment d'aliments, el benestar de la casa o al processament d'aquests aliments.

Tota aquesta activitat comença a caure en decadència entre el 1910 i 1920 (Monferrer, 2016). Com ja s'ha comentat, respecte a la demografia, l'any de major cens va ser 1910 per a tots els pobles amb excepció d'Atzeneta del Maestrat, que el va tindre l'any 1920. Entre l'any 1920 i 1930 es produeix la primera onada d'emigració, coincidint amb l'expansió econòmica de Catalunya i la bonança econòmica de la dictadura de Primo de Rivera, a pesar de les malaurades conseqüències polítiques que va tindre a l'estat espanyol.

La guerra civil de 1936-1939 va influir demogràficament potser menys del que pot semblar. No és així en termes econòmics. La gran depressió i repressió produïda després de la guerra va minvar les esperances posades en el camp de molta població a més reduir els drets socials i augmentar les desigualtats entre classes. El clima bel·ligerant creat entre guàrdies civils i maquis va fer que per als habitants de les terres altes de Castelló la zona es tornés insegura, propiciant la fugida cap als pobles o inclús l'emigració a nuclis més poblats (González, 2018).

Pel que fa a la despoblació "definitiva" de les terres de Penyagolosa van ser decisius els anys setanta, quan les fàbriques de taulells van canviar el combustible, que fins aleshores havia segut vegetal, a combustibles fòssils. Fins aquell moment les muntanyes estaven netes. La coberta vegetal, la malea, es pot comprovar fàcilment que ha reviscolat, fins a límits insostenibles i incompatibles amb els incendis forestals. Aquesta falta de recol·lecció va fer perdre molts

jornals de muntanya, per tant, l'única manera de subsistir econòmicament va ser l'emigració.

Coetàniament amb els fets narrats, es va introduir al camp la maquinària agrícola. En aquest moment dels anys seixanta i setanta es deixa de treballar molta terra on l'accés no era fàcil amb la maquinària i, consegüentment, els animals de càrrega i transport com els matxos, deixen de fer falta.

La emigració per la industrialització de les zones costeres segueix sent una problemàtica per a les zones d'interior, el següent gràfic sobre el producte interior brut del País Valencià així ho indica.

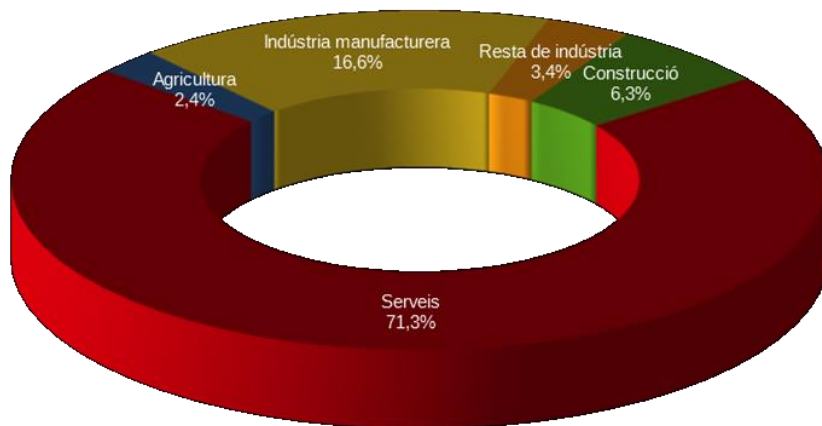

Figura 4.93 - PIB del País Valencià en percentatge i per branques d'activitat al 2016. (ICV-GVA, 2018)

Tot i que, per descomptat, la principal activitat econòmica del País Valencià és el sector serveis ancorat en el turisme de sol i platja. A les zones d'interior de la província de Castelló també irrompen en força les activitats turístiques basades en l'activitat a la muntanya i les experiències rurals com els allotjaments o les activitats donant pas a reconversions de cases abandonades dels centres històrics en allotjaments rurals. S'ha de dir que pot ser no siguin una dada considerable ja que no en són tantes, les cases rurals que donen servici als pobles que s'estudien.

A pesar d'aquestes dades desoladores, encara queden vestigis de l'activitat agrícola relativament tradicional, i testimonis, ja molt majors, de gent que ha tingut aquesta manera de viure. Però en aquests primers anys del segle XXI, els testimonis directes, malauradament, s'acaben. La gent jove que naix als pobles emigra per qüestions d'estudis a les ciutats i rara vegada acaba tornant. El que deixarà la crisi que va començar al 2008 i les posteriors conseqüències per al patrimoni i el paisatge que s'estan vivint, quedarà pendent en treballs futurs la seua avaluació.

4.7.3 Punts de partida pel que fa al patrimoni cultural

Treballant sobre les enquestes¹³ realitzades durant l'any 2016 es van observar punts de partida on es veuen carències tant pel que fa a metodologies de preservació patrimonial com de plans per a treballar en el patrimoni existent. També s'ha d'afegir que existeixen peculiaritats en alguns pobles que s'han de matisar apropiadament segons les directrius adoptades per cada poble en les últimes dècades. D'altra banda, es poden creuar dades pel que fa a les gràfiques que s'observaran a continuació i la taula referent a la demografia que s'ha pogut observar en epígrafs anteriors.

Entre d'altres qüestions, es va preguntar per legislació sobre salvaguarda del paisatge i del centre històric de cada municipi. Les diferents opcions eren les següents: a) El poble i el seu paisatge tenen una legislació local específica o ostenta una declaració de protecció - 10 anys. b) El poble i el seu paisatge tenen una legislació local específica o ostenta una declaració de protecció - 5 anys. c) El poble no té legislació ni protecció específica per al paisatge i elements patrimonials, però sí el CH - 10 anys. d) El poble no té legislació ni protecció específica per al paisatge i elements patrimonials, però sí el CH - 5 anys. e) El poble no té (o està en curs) legislació ni protecció específica per al paisatge i elements patrimonials ni per al CH. f) No ho sé.

¹³ Es pot consultar la metodologia de les enquestes en l'apartat 6.2 i 6.3 del capítol 6.

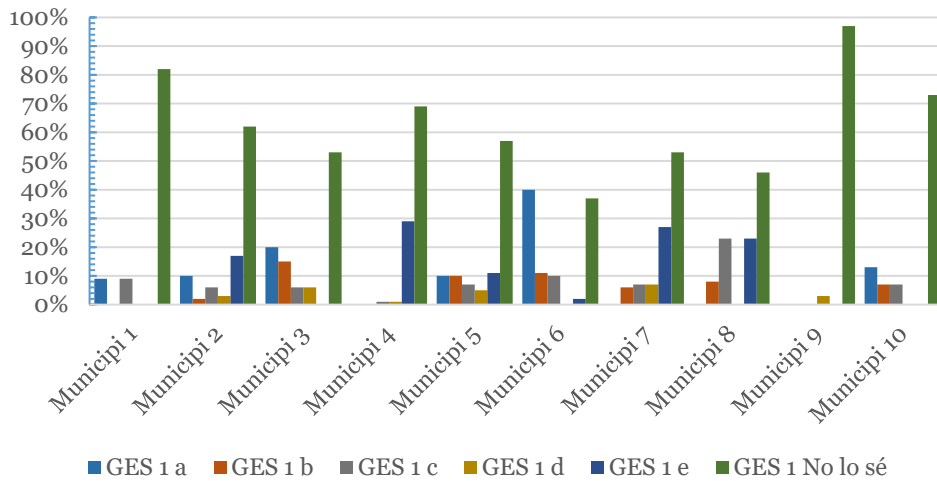

Figura 4-1 – Resultats de l'enquesta sobre legislació i salvaguarda del paisatge i del centre històric de cada municipi.

En el cas de Culla, es troba l'única població l'opció "a" (El poble i el seu paisatge tenen una legislació local específica o ostenta una declaració de protecció) sobrepassa l'opció "f" (no ho sé). S'ha d'afegir també que eixa opció no acumula ni el 50% de la població, el qual també és indicatiu. En certa manera, és significatiu d'una mala gestió que els propis habitants dels municipis no coneguin legislació bàsica sobre els seus pobles. Però, d'altra banda, s'ha de posar en dubte la feina dels divulgadors sobre paisatge en els últims anys abandonant xicotets municipis a una deriva patrimonial basada únicament en la concessió de proteccions BIC i BRL genèriques sense major informació.

Es va preguntar també sobre cohesió i activitats entorn al patrimoni, el paisatge i les tradicions de cada municipi. Les opcions eren les següents: a) hi han grups treballant davant l'abandonament del paisatge i dels habitatges del centre històric; b) hi ha algun grup de veïns que organitzen esdeveniments puntuals sobre tradicions i costums; c) no existeix un grup definit, però tots els anys s'organitzen festes populars; d) no hi ha grups ni festes locals.

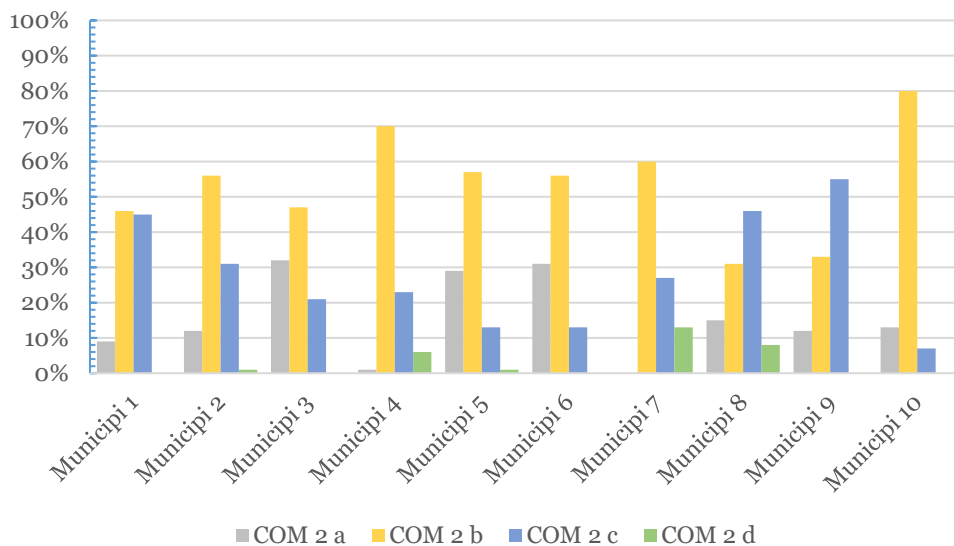

Figura 4-2 – Resultats de l'enquesta sobre cohesió i activitats entorn al patrimoni, el paisatge i les tradicions de cada municipi.

Aquest gràfic dona repercussió a aquelles persones que de manera altruista dediquen part del seu temps a realitzar tasques de preservació de patrimoni, especialment el patrimoni immaterial que té a veure amb oficis, gastronomia i tradicions ludicofestives.

Arribem a eixa conclusió ja que les dos respostes majoritàries a la pregunta plantejada han estat la “b”, hi ha algun grup de veïns que organitzen esdeveniments puntuals sobre tradicions i costums i “c” no existeix un grup definit, però tots els anys s'organitzen festes populars. També indica que hi ha voluntat de millora en quant a la manera de donar difusió al patrimoni i ganes d'educar i rebre una educació patrimonial que ajudi a entendre i a posar en valor certes formes d'observar el patrimoni.

Pel que fa a coneixements de materials i de la seua conservació, es troben un ventall de respostes més optimistes del que a priori es plantejava la investigació.

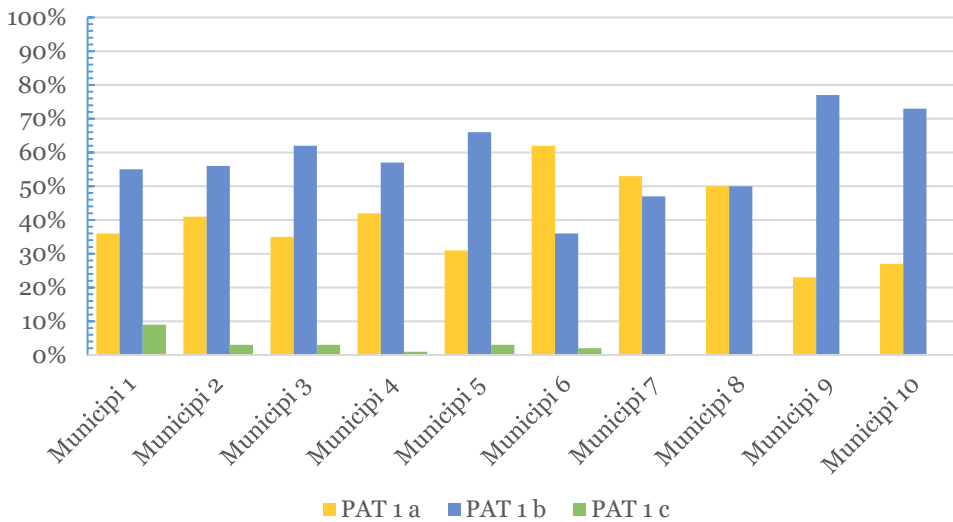

Figura 4-3 - Enquesta sobre tècniques tradicionals i la seua conservació.

Pel que fa a les respostes, es troben les següents opcions: a) Conec tècniques, oficis i materials tradicionals. Els mantinc a casa i animo a la gent del poble a mantenir-ho; b) No tinc coneixements de tècniques, oficis i materials tradicionals, però crec que aquests han de ser preservats; c) No tinc coneixements i tampoc estic interessat en aquests temes.

La participació en la resposta “c” és pràcticament nul·la, el qual aporta optimisme a la investigació, i les respostes “a” i “b” obtenen resultats prou parells amb un major percentatge de la resposta “no tinc coneixements de tècniques, oficis i materials tradicionals, però crec que aquests han de ser preservats”. Eixa resposta junt amb la mala recepció de la contestació “c” passarà a ser un dels pilars de la investigació.

L'actualitat de Penyagolosa passa per un desconeixement significatiu de la legislació vigent sobre paisatge i patrimoni, una voluntat d'aprendre de les tradicions i una intenció de difusió, pot ser puntual, però significativa de les tradicions de globals de tots els municipis o particulars de cada un d'ells. Es creu que s'ha de despertar les ganes de conèixer el patrimoni que els envolta, tant el material com l'immaterial, que hi ha grups que inclús en esferes més acadèmiques, orbitades en un altra visió del paisatge massa vegades separades del

territori, poden aprendre o ensenyar on focalitzar les mirades per a que, en alguns casos, pràcticament des de zero, es pugui aprendre uns dels altres conformant un concepte de patrimoni que pot ser no arribi a ser reconegut a grans nivells, però que sí que ajudi a preservar els béns i paisatges que alberga el territori de Penyagolosa.

4.7.4 Els itineraris en l'actualitat

S'ha intentat donar una visió del que van arribar a ser els camins. No obstant això, els itineraris en l'actualitat no tenen el mateix parèixer que van tenir fa un segle.

En aquesta secció es donarà la visió actual que presenten els itineraris que van de cada municipi a Sant Joan de Penyagolosa descrivint pas a pas les deu rutes que van a l'ermitori. Es donarà una visió general de l'estat dels itineraris de les construccions que contenen, així com alguna referència al patrimoni immaterial o a les contalles o tradicions que es veuen representades en cada fita dels itineraris.

El patrimoni material que caracteritza aquesta regió mediterrània està basat en la necessitat. L'arquitectura residencial està formada per masos. Són vivendes o grups de vivendes de dues o tres altures on es residia i es guardaven els animals per a cultivar i carregar. Estaven voltats de pellers i de les eres, on es processaven els cultius. Hi ha altres tipus de construccions basades en la necessitat: les construccions hidràuliques. Podem trobar tota una xarxa d'arquitectures relacionades amb l'extracció de l'aigua (pous, sènies, abeuradors, basses...), o que utilitzaven la força de l'aigua per a processar aliments, com els molins hidràulics. Quant al paisatge, es pot observar la humanització dels últims segles i l'adaptació del paisatge a l'ús agrícola. La parcel·lació del terreny i la construcció de vies de comunicació, així com alguns refugis, estan construïts a partir de la tècnica de la pedra seca. Una construcció menys comuna, però amb tot existent, són els cups de vi. En aquestes construccions es processaven els cultius del raïm i s'emmagatzemava. També hi ha algunes fortificacions, sobretot masos torrejats. I, finalment, destaca una llarga tradició religiosa, basada, fonamentalment, en peirons i ermites.

4.7.4.1 De les Useres a Xodos

El camí de les Useres avança pel camí dels pelegrins fins al Corral Blanc, una construcció de pedra seca fronterera amb el terme de Llucena, entre masos xicotets i construccions de pedra seca i inclús el que els pobladors diuen que és un poblat iber. Baixant pel mas de Pau cap a la Boca del Corp es troba una parada dels pelegrins, el Mas de Blai de la Vall, on la senda creua el mas passant per sènies d'extracció d'aigua i una font amb bassa i abeurador i els pelegrins troben descans després de les primeres pujades. L'itinerari continua fins a Sant Miquel de les Torrocelles, ermita fortificada d'orígens islàmics on es celebra una missa i els pelegrins dinen. S'ha de dir que s'ha recorregut la part suau del recorregut. Seguint en direcció a Xodos, a través de diversos masos, el camí troba construccions com el Mas de Noguera o el Mas d'Ahicart de Dalt, en un estat de conservació prou decadent. Pujant la lloma Bernat a través del paisatge muntanyós de ginebres i pins, s'arriba, passant pel mas de Paulo i en vistes a Penyagolosa, a la Vega. El seu peiró i el mateix mas avancen l'arribada a la població de Xodos.

4.7.4.2 D'Atzeneta a Xodos

L'eixida d'Atzeneta està marcada per l'acompanyament que suposa estar envoltats d'oliveres, ametllers i cultius de regadiu. En els primers quilòmetres del camí destaca el Mas de Propet, una antiga almàssera d'oli, ara restaurada, que conserva la premsa en biga, única en el territori de Penyagolosa. L'acompanya una era pavimentada amb ceràmica també única en aquest entorn. Seguint el camí es troben diverses construccions aïllades, com ara forns de calç o una sènia d'extracció d'aigua. Es troben masades que combinaven el cultiu de cereals amb les oliveres i els ametllers. Un exemple podria ser el Mangranar, actualment vivenda de turisme rural. Deixant a ma dreta el corral Nou o el corral de Daniel, amb suficient lloc per a recollir el ramat un dia de climatologia adversa i poc més, es passa junt al mas de Vidal, amb la seua peculiar "societat" que als anys seixanta funcionava amb l'estil d'una cooperativa (García et al., 2014). Pujant fins al Pico, es troba l'Estepar, una masada gran rodejada d'ametllers i oliveres que guardava lloc per al cultiu de secà en els nombrosos bancals que l'envolten. Més cap a Xodos es troben masos més característics o comuns en l'entorn de Penyagolosa: conjunts de dos o tres vivendes molt més

humils. Passant pel mas de Sabino, es pot contemplar la carrasca de la tia Dolores, arbre monumental que anticipa l'arribada al mas la Carrasca, de gran volum i activitat que dura fins l'actualitat. Passant la Crevadeta, i les Clotxes de mateix nom, s'arriba a la Vega de Xodos.

4.7.4.3 De Xodos a Sant Joan

En eixir del poble trobem el peiró que indica la baixada a al Barranc del Molí. El molí de Xodos, que destaca per les dimensions del seu cup d'aigua i per la seua maquinària, no soles ha parat la seua activitat, sinó que pareix que haja parat el temps degut al bon estat de conservació. Seguint l'itinerari trobem els Posos i la seua font, on descansen els pelegrins de les Useres. Encaminats cap al Marinet es troba la font de l'Argivello, i fins al cim, l'arquitectura que acompanya el camí forma part del paisatge modulant-lo amb pedra seca. Després del Pla de la Creu es troba el Mas de Mor, un mas xicotet construït a gran altura i amb vista a Penyagolosa, que augura la baixada fins al barranc de l'Antona, que obris pas a l'ermitori de Sant Joan de Penyagolosa.

4.7.4.4 De Culla a la font de l'Alforí

L'itinerari parteix cap als Saulons, encara dins del municipi de Culla, però començant a deixar-lo fora. Mereix una parada junt al peiró per a contemplar les vistes. Des del Penyagolosa, el buit que deixa al pla de Vistabella i inclús la conca del barranc del Montlleó fa que es pugui fer un plànol mental de la jornada que espera al viatjant. Eixint del poble, es poden destacar els conjunts paisatgístics que formen el Mas de l'Alar i els seus abancalaments, en els primers quilòmetres d'itinerari, a l'entorn del riu Montlleó. Travessant la rambla comença la pujada cap al tossal de Sant Bertomeu. En aquesta costosa pujada s'observen els conjunts arquitectònics del mas de Campos, amb els seus ginebres, i travessant la Foiassa pel mas de la Boira el mas Cremat i el mas de Capote, amb activitat encara en l'actualitat. A Sant Bertomeu del Boi precedeix l'arribada un xicotet peiró, que dona pas a l'ermita de reconquesta, la seua casa adjunta i les corralisses arquejades de la part de baix del conjunt. Passant el mas Nou, en direcció al pla, es troba el mas de les Lloses, o el Collado, amb vista al Pla de Vistabella. Les sènies, en el mateix Pla, pous i fonts determinen una configuració hídrica particular fins a arribar als voltants de l'Alforí, on a

l'esquerra, poc abans de la font, s'observa des de baix Vistabella. Els xops i la font de l'Alforí donen descans al caminant abans d'afrontar l'últim tram fins a Sant Joan.

4.7.4.5 De Vistabella a Sant Joan de Penyagolosa

En els primers metres del camí destaca l'ermita de Sant Antoni, de camí al cementeri, que obri la baixada fins al Pla de Vistabella per un camí entre parets i bancals de pedra seca anomenat els Pinarets. Deixant l'Alforí i la seua font enrere, el camí discorre fins a l'Espino i la seua font a través de sènies de reg, bancals que van ser de secà on ara es cultiva trufa i pataca, producte destacat al pla. El camí s'endinsa a través de les muntanyes de pi fins a l'ermitori de Sant Joan passant pel Calvari de l'Espino, on es troben arbres monumentals com el pi del Planàs o el pi de les Quatre Forques, que dona la benvinguda a l'ermitori. El camí està voltat de masos, que no intercedeixen en aquest, però que demostren la vital importància del Pla i els seus boscos llindants en una altra època.

4.7.4.6 De Llucena fins la Banyadera

L'itinerari de Llucena parteix cap al riu, un lloc on aprofitar la força de l'aigua en un altre temps. És per aquesta raó per la qual es poden observar molins, com el molí de l'Assut, o masos pròxims on aprofitaven l'aigua per a cultius de regadiu. L'escoleta del Riu dona pas a d'una dura pujada on es troba el Mas de la Costa, una gran masada on, rodejada de bancals, es cultivava el secà. Tal era la seua importància que es va construir al costat una escola rural en els temps de la Segona República que actualment és un refugi per a viatgers de muntanya. L'itinerari segueix cap al Mas de Collado travessant uns quants masos com el del Pelegrí, d'Olària o de Sabater. Aquest itinerari es coneix com El camí dels nevaters, perquè baixaven la neu de les muntanyes per als seus usos terapèutics en la Plana. Per aquest motiu es van construir les geleres de Fraga, per a conservar la neu, igual que la nevera de Penyagolosa, ben prop del mas de la Cambreta. La font Trobada, que nomena Martí Domínguez en *la Segra* (2015) obrís pas al Parc Natural de Penyagolosa, on es pot començar a veure

una important varietat botànica i amb un poc de sort, exemplars de cabra salvatge. Acabant la pujada, al voltant del mas de Sanauja, es troba la Banyadera, i el començament de la baixada cap a l'ermitori.

4.7.4.7 El cas de Castillo i Ludiente

Un cas com el d'aquest dos pobles mereix associar-los per a definir el seu camí cap a Sant Joan de Penyagolosa. Partint de Ludiente, el camí comença pujat pel cementeri i trobant a mà dreta un peiró recentment restaurat. Els camins pavimentats porten el caminant per la Hoya del Agua, mas a mitjan camí entre Ludiente i la Granella. La Granella és un mas de diverses vivendes on queden restes d'alguns cups de vi i de cultius abandonats que segurament foren vinyes temps enrere. Seguint el camí es troben el Mas del Royo i el Mas de Roque Chiva, de característiques semblants a la Granella, però de menors dimensions. En arribar al Mas Quemado el camí es comparteix amb el que prové del Castillo de Villamalefa¹⁴.

Des del Castillo, el camí parteix pel Mas de Negre i el Mas de Lobera fins a arribar al Mas Quemado, mas abandonat però que conserva la seua essència passada de lloc important. Conserva també un cup de vi que va servir per a premsar raïm en altres temps. El camí continua fins al Mas del Campo i el Mas d'Agustina, per la canyada reial d'Aragó, amb vistes imponents a Penyagolosa i camí ample i practicable. Des d'aquest punt l'itinerari puja fins al Mas de Collado, per un itinerari sorprenentment bell degut a estar quasi en tot moment en vistes al pic, travessant xicotets rierols i rambletes i amb les sendes pavimentades. El mas de Collado, ben conservat tot i el seu desús, enllaça amb el camí de Llucena a la Banyadera, ja comentat anteriorment.

4.7.4.8 El barranc de la Pregunta: de la Banyadera a Sant Joan

Per afinitat i estima a Penyagolosa, i per falta de trobar paraules millors que les que ja estan dites, aquesta xicoteta secció està extreta de les publicacions

¹⁴ Entre Ludiente i el Castillo hi ha un camí que uneix els dos pobles, però que, malauradament, és pràcticament intransitable en l'actualitat.

d'Enric Roncero "Al voltant de Penyagolosa" (2006) i "Penyagolosa: paisatges del sostre d'un País" (1999).

La Banyadera, al peu de la lloma Belart, és un dels colls alts de Penyagolosa, marcar per la presència imponent del tossal veí. La Banyadera és també una cruïlla de camins: per allí passa el camí de Sant Joan a Lluçena i un pas ramader que comunica els prats i els masos de la vessant septentrional de Penyagolosa. És un bell paisatge de pinars, prats de muntanya i terres de pastura, que s'alternen amb els antics bancals del mas de Sanaüja. A tramuntana hi ha el barranc de la Pegunta i la vall de Sant Joan. A migjorn hi ha la capçalera del barranc dels Frares i un ampli panorama que arriba fins la mar. Ben prop de la Banyadera començaren a alçar, a partir dels anys 70 del segle passat, algunes casetes de segona residència, un procés tímid d'urbanització que, per sort, s'aturà a temps. D'aquell temps queden tres casetes entranyables, discretament amagades en el bosc, conegudes com els Xalets.

El barranc de la Pegunta és el bosc sagrat de Penyagolosa. Ben mirat, si els valencians tinguérem alguna inclinació per les coses sagrades, això fóra com dir que és el bosc sagrat dels valencians. I, una vegada ficats en farina, ja estaria bé que, molt més que no himnes i draps, començàrem a tindre algun lloc sagrat, acceptat per tots, respectat per tots. I que millor si un d'eixos llocs fos un bosc!

La Pegunta, doncs, bosc sagrat. Bosc encantat, bosc de fades i donyets, bosc que captiva el caminant que s'hi endinsa. Mireu, sinó, allò que va dir el mossèn quan va entrar per primer colp en el barranc: "hay una fuente abundante y deliciosa que llaman de la Pegunta, en el barranco por donde se sube a la cumbre del pico. En este barranco corren las aguas por algún trecho, u desaparecen de repente entre peñas para salir de nuevo, y ocultarse otra vez en las entrañas del monte. Allí se ven entre los espesos pinos troncos

monstruosos tendidos por el suelo, los cuales o fueron arrancados por los vientos o perdieron la vida de vejez: la multitud de ellos, y más aún la de grandes ramos, ponen a cada paso obstáculos que las caballerías vencen con dificultad.”

Després de Cavanilles, vingué l'ICONA i la intensa explotació forestal. Els pins deixaren d'envellir de retornar a la terra que els havia vist créixer. Durant anys i anys, els troncs monstruosos rodaren per terra abatuts per les destrals dels llenyataires. I amb els pins marcats, caigueren també tots els arbres i arbustos que solen compartir bosc amb els pins: ginebres, i aurons, grèvols, teixos i rosers eren talats per a obtenir sotabosc esclarissat, on només l'herba creixia sota els pins.

També al font va patir. La font de la Pregunta era un ullal generós, on l'aigua brollava quasi gelada entre les penyes. Fou canalitzada fins a la nova casa forestal que es bastí vora Sant Joan. En el seu lloc, on abans hi havia l'ullal, s'emplaçà un dipòsit, des d'on raja l'aigua. Ara a la Pregunta li ha eixit una fillola, una vot nova, aigües avall. La Pregunta també abasteix d'aigua els campaments que envolten Sant Joan. Massa exigències per a un doll tan prim. El barranc que la font alimentava es va eixugant any rera any. Juntament amb això, es promogué el turisme interior, es senyalitzà una senda ecològica, amb tot i tríptic divulgatiu; s'ompli el barranc de passejants que xafaven pertot i que, de tornada a al capital, s'enduïen de record fulles i flors. Així fou.

Però no hi ha mal que cent anys dure, i els mateixos forestals, d'un temps ençà, indultaren la Pregunta, l'estalviaren de pistes i de noves tales. Fins i tot, recentment, s'ha declarat reserva integral una petita part del fondal del barranc. Nous aires, sense dubte, que han permès que el bosc repregna l'alè: s'estenen els teixos, creixen grèvols i ginebres, es vesteixen de roig intens els aurons, van engrosint les soques dels pins. Les raboses i els donyets van tornant al seu lloc. El bosc torna a ser sagrat.

4.7.4.9 De Villahermosa a Sant Joan

En els primers quilòmetres del camí destaca el molí Morte, al costat del riu Carbo, abans d'agafar la senda cap a la Masía Roncales. Aquesta masia, adaptada ara en allotjament rural, està voltada d'hortes i bancals, ja que en estar prop del riu hi havia certa abundància d'aigua. El riu va sustentar una xarxa de molins que, seguint el camí, es troben en aquest ordre: molí Morte, molí Carbo, la Molineta i molí de la Roca.

El molí Carbo conserva la seua maquinària a dures penes, però mereix una parada pel lloc entranyable on es troba. En emprendre la pujada cap a l'Ereta es troba Cardas, un conjunt de cases on vivien nombroses famílies, i el Mas de Coria, amb espectacular vista del barranc del Carbo. El tram més dur de la pujada porta al caminant a la lloma del Barranc Obscur, on, seguint el pinar de baixada s'arriba a Sant Joan de Penyagolosa.

4.7.4.10 De Puertomingalvo a Sant Joan

En els primers quilòmetres del camí destaquen el Mas de la Vega, la Torrica i el Mas de Juanau, en l'horta de Puertomingalvo on, passant pel peiró, es deixa la protecció de Puertomingalvo per a aventurar-se senda endins. Seguint el camí es troba el Mas Umbrión i el Masico Juan, molt a prop del barranc del Carbo i a una altura pròxima als 1500 metres. En passar al terme municipal de Vistabella del Maestrat es troba la Torre Mosquit, un mas amb torre defensiva amb vistes a l'Alt Millars. Abans d'arribar a Sant Joan es troba el Mas Roig. Per les seues característiques constructives podria ser un dels masos més antics de l'entorn de Penyagolosa on es pot destacar el seu arc de mig punt d'entrada. Hi ha també construccions que aprofiten les formes de les roques per a, mitjançant un mur de pedra seca, formar un recer per a quantitats xicotetes de bestiar o per als mateixos pastors. Durant tot el camí predominen els pins, però cal esmentar alguns fruitals com pomeres, que es troben silvestres a la vora del camí.

4.7.5 Monuments i proteccions

4.7.5.1 Parc Natural de Penyagolosa

Els antecedents que cita Mateu (2012) amb les creacions dels Parcs nacionals van implicar el començament de les iniciatives que conclouien amb la protecció d'espais naturals a Espanya, concretament, en el cas de la província de Castelló, Sant Joan de Penyagolosa i el paratge de les Agulles de Santa Àgueda.

Aquest precedent denota la llarga temporalitat de l'actual protecció de Penyagolosa. Des de maig de 2000, Penyagolosa és una Zona d'Espacial Protecció per a les Aus (ZEPA) de més de 28.300 ha i un Lloc d'Interès Comunitari (LIC) de la Xarxa Natura 2000, proposat al juliol de 2000 amb una superfície de 31.921 ha. Per la seva banda, l'administració autonòmica promou una ordenació i gestió del massís i dels seus recursos naturals mitjançant diverses figures legals de protecció (Mateu, 2017).

El Pla d'Ordenació de Recursos Naturals (PORN), afecta unes 26.000 ha dels termes de Vistabella, Xodos, Villahermosa, Castell de Vilamalefa i Lluçena. És el marc normatiu per dur a terme una estratègia de desenvolupament sostenible basat en l'ús racional dels recursos naturals mitjançant la col·laboració de l'administració i els agents socials. A l'interior del PORN hi ha una zona de protecció, declarada Parc natural pel decret 50/2006 de 7 d'abril de la Generalitat que comprèn la muntanya d'utilitat pública de Sant Joan de Penyagolosa (1094 ha), localitzat entre els termes municipals de Vistabella, Xodos i Villahermosa. Aquesta figura jurídica promou la protecció compatible amb l'ús sostenible dels recursos naturals en els sectors forestal, ramader, cinegètic, agrícola i de serveis, així com amb la funció social d'estudi i gaudi ordenat dels valors ambientals i culturals (Mateu, 2017).

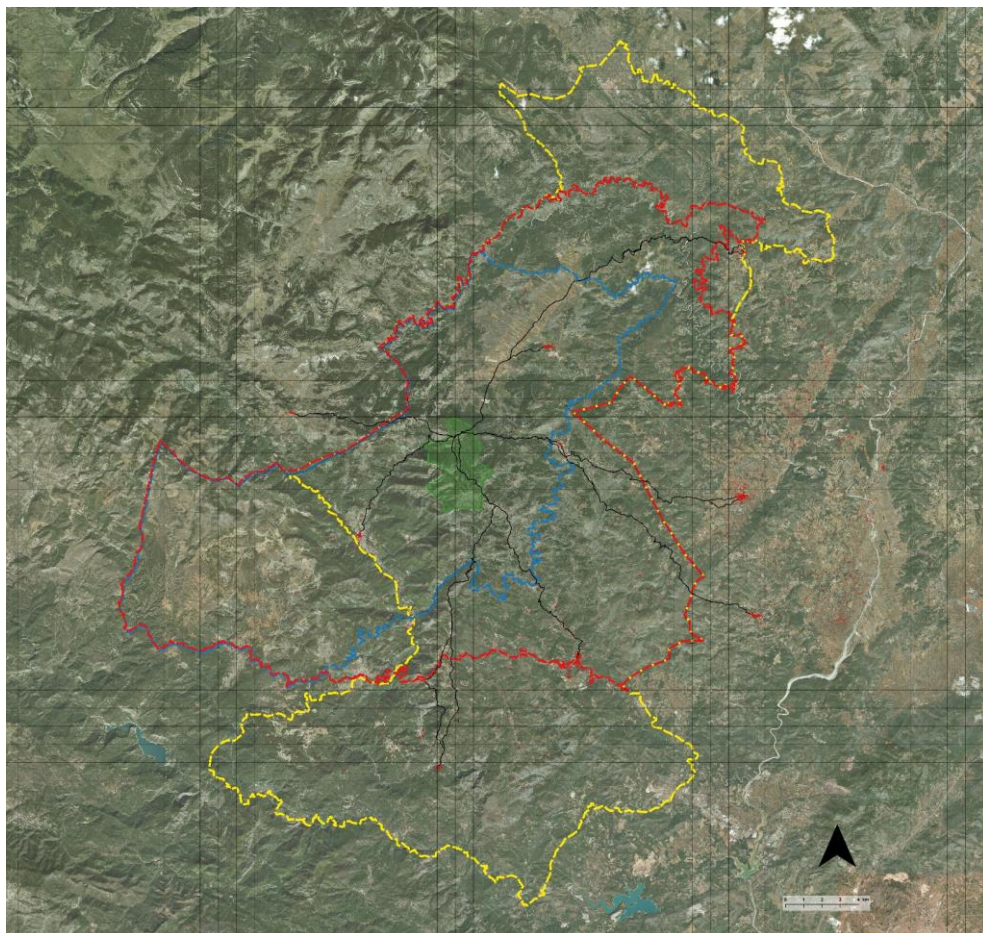

Figura 4.94 – Delimitacions del Parc Natural de Penyagolosa, la zona ZEPA, LIC i IBA.

Llegenda:

- Parc Natural de Penyagolosa (DOGV núm. 5239 de 12.04.2006)
- ZEPA Penyagolosa (Zona de Especial Protecció per a les Aus, Xarxa Natura 2000)
- LIC Penyagolosa ES5223004 (Lloc d'Interès Comunitari, Xarxa Natura 2000)
- IBA 150 Penyagolosa (Àrea Important per a la Conservació de les Aus, designada por SEO/BirdLife)

Igualment dins del PORN hi ha dos importants microreserves vegetals. Així en 2003 es va crear la Microreserva de la Picoso per preservar i reforçar els bosquets de teixos. També el Barranc de la Pregunta, un dels enclavaments de major diversitat del massís va ser declarat microreserva vegetal en 1998 per afavorir la conservació de més de 20 ha on conviuen espècies vegetals rares, endèmiques o amenaçades. Finalment, dins el PORN també hi ha diversos arbres monumentals protegits.

D'altra banda el camí a Sant Joan que recorren Els pelegrins de les Useres va ser declarat monument natural per decret de la Generalitat 40/2007 de 13 d'abril. El recorregut és d'uns 25 km de longitud amb un desnivell acumulat de més de 1.000 m. La declaració contempla a més una franja contínua d'amortiment d'impactes de 50 m d'amplada a banda i banda del camí.

4.7.5.2 BIC i BRL

Pel que fa a les proteccions que intenten salvaguardar els béns materials i immaterials del territori de Penyagolosa, es troben els BIC i BRL. Ja s'han explicat els detalls del que impliquen aquestes figures. En la següent taula apareix el número de béns protegits de cada poble a excepció de Puertomingalvo, tot ell declarat BIC en la figura de conjunt històric, dins la categoria de conjunt d'interès cultural. També tenen la categoria de BIC la cova del mas Navarro, que conté manifestacions d'art rupestre; la casa Fuerte, mas fortificat i el castell de Puertomingalvo com a fortificació.

Taula 4.2 - Taula resum dels béns de les poblacions estudiades. Elaboració pròpia a partir de les dades de la GVA.

Municipi	Comarca	Patrimoni Reconegut
Atzeneta del Maestrat	L'Alcalatén	8 BIC / 13 BRL
Culla	Alt Maestrat	33 BIC / 7 BRL
Vistabella del Maestrat	L'Alcalatén	11 BIC / 9 BRL

Xodos	L'Alcalatén	2 BIC / 8 BRL
Villahermosa del Rio	Alt Millars	1 BIC / 9 BRL
Castillo de Villamalefa	Alt Millars	1 BIC / 2 BIC
Ludiente	Alt Millars	3 BIC / 2 BRL
Llucena	L'Alcalatén	4 BIC / 8 BRL
Les Useres	L'Alcalatén	1 BIC / 4 BRL

Entre aquestes proteccions es troben algunes particularitats. El centre històric de Culla, que amb el Decret 83/2004, de 21 de maig, del Consell de la Generalitat Valenciana, es va declarar Bé d'Interès Cultural. També s'ha de destacar la Resolució de 20 d'abril de 2015, de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport, per la qual s'incoa l'expedient de declaració de Bé d'Interès Cultural Immaterial a favor dels pelegrinatges per camins del Penyagolosa: les Useres i Culla.

Pel que fa a la resta de proteccions, es troba que cauen baix la resolució de Béns d'Interès Cultural o Béns de Rellevància Local de forma genèrica. Des del punt de vista de la protecció o preservació, pareix, en certa manera, una protecció que premia més la quantitat de patrimoni existent en les terres valencianes que la salvaguarda d'aquest patrimoni.

4.7.5.3 Patrimoni Mundial

La zona d'estudi i generalitzant en estes categories, la província de Castelló, està representada a nivell mundial per dues declaracions: l'Art rupestre de l'arc mediterrani de la Península Ibèrica i la tècnica de construcció de la pedra en sec.

Art rupestre de l'arc mediterrani de la Península Ibèrica

L'Art Rupestre de la Conca Mediterrània a la Península Ibèrica és el grup més gran de pintures d'Europa, i ofereix una imatge excepcional de la vida humana en una fase crítica del desenvolupament humà, que es mostra de manera gràfica i pictòrica de forma única en estil i matèria.

Els llocs d'art rupestre prehistòric de la Península Ibèrica es troben a les seralades litorals i interiors de la conca mediterrània, separats en més de 1.000 quilòmetres de costa, des de Catalunya fins a Andalusia. L'arc inclou 758 llocs distribuïts per sis comunitats autònomes: Andalusia, Aragó, Castella-la Manxa, Catalunya, Múrcia i País Valencià, situades en zones escassament poblades amb elevats valors ecològics i paisatgístics.

Les pintures es troben en refugis a cel obert, a les parets frontals i, de vegades, als sostres dels refugis. Tenen una sèrie de variacions regionals, que no sempre són fàcils de distingir. La zona septentrional té, principalment, xifres zoomòrfiques simples i naturals i figures humanes rares i estilitzades. Les zones del Maestrat i del Baix Ebre inclouen representacions d'escenes dinàmiques de caça i combat que contenen figures humanes. Les zones de muntanya de Cuenca i Albarracín tenen pintures en refugis i roques silícies, mentre que la cova del riu Xúquer i la zona de muntanya veïna tenen representacions d'escenes de caça plenes d'acció. Les pintures de les regions de la Safor i la Marina (València i Alacant) mostren escenes de caça i socials, però no hi ha cap combat, mentre que a la conca del riu Segura i les zones de muntanya veïnes predomina el zoomorfisme.

La zona d'estudi està representada en aquesta declaració ja que municipis com Xodos, Vistabella, Culla o Atzeneta, que es coneixen, tenen zones protegides amb coves o balms de les característiques que s'han descrit.

La tècnica constructiva de la pedra en sec

L'ordenada col·locació d'unes pedres sobre altres, sense llaurar, travades sense argamassa de compactació i només sustentades pel seu propi pes i la solidesa que confereix la correcta disposició constructiva, conforma la minimalista i sàvia arquitectura de la pedra seca. Paisatge d'elaboració humana

que representa per la seua formació un extraordinari llegat cultural, la protecció del qual és necessària. D'acord amb aquesta extensió territorial, l'arquitectura de pedra seca presenta una gran varietat tipològica i de solucions constructives, i s'adequa a les variables geogràfiques, humanes i ambientals del territori valencià. Aquesta diversitat constructiva no haguera sigut possible sense la transmissió, generació rere generació, d'una sèrie de coneixements, tècniques i pràctiques que, en el seu conjunt, conformen la tècnica constructiva de la pedra seca. La seua transmissió es produeix tradicionalment de forma oral i apareix lligat a un altre component immaterial molt valuós, com és el del lèxic relatiu a ferramentes, elements constructius, tècniques específiques, etc., el qual presenta variacions fonètiques i semàntiques en els distints llocs del nostre territori en què es manifesta aquest bé. En quant a la seua relació amb l'entorn natural, encara que l'edificació en pedra seca manca, aparentment, de planejament formal, sí que s'exerceix una actuació conscient sobre el medi, que ha donat lloc a la generació de paisatges antròpics en què les construccions de pedra seca s'adapten i integren en l'entorn.

En aquest cas, s'ha de fer èmfasi en la resolució de 27 de juny de 2016, de la Direcció General de Cultura i Patrimoni, per la qual s'incoa expedient per a declarar Bé Immaterial de Rellevància Local la tècnica constructiva tradicional de la pedra seca a la Comunitat Valenciana. Legislació que procura la protecció de la tècnica constructiva tradicional de la pedra seca i que es concreta en les mesures següents: Realitzar tasques d'identificació, descripció, investigació, estudi i documentació amb criteris científics dels elements i la tècnica, incorporar els testimonis disponibles a suports materials que garanteixin la seua protecció i preservació i vetlar pel normal desenvolupament i la pervivència d'aquesta manifestació cultural, així com tutelar la conservació dels seus valors tradicionals i la seua transmissió a les generacions futures.

4.8 Consideracions finals del capítol

El patrimoni és àmpliament conceptualitzat com “els significats que s'adjunten en el present al passat” i, més en particular, “el coneixement definit en contextos socials, polítics i culturals, que inclou el material, el intangible i el virtual”; un mitjà de comunicació i un mitjà de transmissió d'idees i valors,

que produeix i distribueix codis culturals tant a nivell local com global (Silverman, 2011). El monument ja no es considera solitari, sinó també es considera en el seu context, la qual cosa significa l'adopció d'un enfocament integral del patrimoni (Vecco, 2010). D'una manera semblant, una crítica de l'aspecte tradicional del patrimoni (tangible) demana una millor connexió entre el patrimoni, la seva gestió i la planificació i la vida real de les comunitats; una millor reflexió dels seus valors i percepcions; i adoptar un enfocament “més ampli”, més inclusiu i amb perspectives de futur (Turnpenny, 2004).

El sentit de caràcter com a senyal o marca que s'imprimeix en alguna cosa, en aquest cas al territori, incorpora el temps històric i queda molt proper a la idea sobre que l'aportació geogràfica a l'enteniment del paisatge com fesomia del territori (Besse, 2000). Aquest desenvolupament també ha permès reconèixer el patrimoni cultural immaterial, que va ser ignorat durant molt de temps, com patrimoni per ser protegit i salvaguardat.

Més enllà del culte al monument (Glendinning, 2001), amb la democratització de la cultura i la seva nova definició socioantropològica, la distància entre el patrimoni cultural com a monuments i persones com a creadors, guardians, i els usuaris s'han reduït significativament (Loulanski, 2006). Parlar d'un “patrimoni de la transició” i contra el “culte del monument objectivat” històricament dominant i obsolet, reconeixement el patrimoni com a construcció de present i futur, no soles del passat, en comptes d'un símbol de resistència material, ens permet veure amb una noves perspectives. S'ha dit recentment que les societats rurals fomenten la recreació: utilitzen, dramatitzen i revitalitzen esdeveniments específics (Daugbjerg i Fibiger, 2011), la qual cosa planteja nous horitzons pel que fa a la comprensió convencional del patrimoni i la seua autenticitat preestablerta.

La comprensió del lloc (García-Esparza, 2016) ha de seguir la tendència actual a Europa que es caracteritza per la integració de la cultura, per un canvi d'èmfasi des dels llocs d'excel·lència fins a la consideració de tot el territori, pel desig de conservar la identitat cultural i per la preocupació per la qualitat de

vida de les poblacions senceres. A més de considerar el paisatge com a artefacte, també es pot considerar un document, un arxiu o una tradició (Scazzosi, 2004) dins del mateix paisatge.

Des d'aquesta perspectiva, el concepte d'autenticitat experimenta una nova definició (ICOMOS, 1994). De fet, ja no està lligada estretament a la coherència física de l'objecte en un sentit més restringit, ni del patrimoni, en un sentit més ampli. Es tracta d'un concepte que no es pot definir unívocament i sobre la base de criteris fixos, ja que sempre cal tenir en compte les diferències que existeixen entre les diferents cultures (García-Esparza, 2018).

En aquest sentit, les teories recents consideren que l'autenticitat dinàmica es basa en la percepció actual, l'acció, l'experiència i la pràctica social, així com els valors de temps i lloc (Pendlebury i Gibson, 2009). Es tracta d'objectes que fan o transformen l'espai, i que ja no formen part d'ell (Crang, 2001). L'objecte autènticament dinàmic es veu directament afectat pels processos contemporanis de presa de decisions i és el resultat de reconstruccions socioculturals acumulades de cultures modestes. Per tant, el seu valor resideix en com els objectes reflecteixen les circumstàncies en lloc de la seva pròpia importància (García-Esparza, 2018).

La pèrdua d'autenticitat és particularment probable que es produeixi quan el patrimoni intangible estigui administrat per les autoritats estatals (no confondre en autonòmiques), d'acord amb prioritat a interessos externs als seus creadors i portadors. Per exemple, els estats poden tendir a acomodar les característiques de d'un determinat patrimoni a les expectatives dels sectors dominants de la societat, que poden ser diferents dels interessos de les comunitats específiques especialment preocupades pel patrimoni en qüestió (Lenzerini, 2011).

Aquesta caracterització dinàmica del patrimoni cultural immaterial pot aparentment plantejar un problema en termes de teoria jurídica. De fet, per funcionar correctament, la llei necessita una definició precisa de l'objecte a la qual s'aplica, i aquesta definició ha de caracteritzar-se per elements constitutius

que permeten, precisament, identificar l'objecte d'una norma legal en qualsevol moment. Pel que fa al patrimoni immaterial, es podria preguntar com és possible garantir constantment la seva salvaguarda si es recrea contínuament i, per tant, canvia constantment els seus elements constitutius (Lenzerini, 2011).

La identificació pròpia està estretament relacionada amb el patrimoni immaterial com “transmesa de generació en generació, constantment recreada per comunitats i grups en resposta al seu entorn, la seva interacció amb la naturalesa i la seva història” (UNESCO, 2003). De fet, s'identifica alguna cosa que representa el propi patrimoni cultural només si i en la mesura que el que es tracti reflecteix adequadament les característiques d'aquest patrimoni.

En aquest sentit, tenint en compte que la cultura és una entitat viva i canviant, una manifestació cultural donada pot representar una cultura al llarg del temps només si aquesta manifestació és capaç de modificar-se contínuament en paral·lel amb les transformacions que caracteritzen la cultura tot el que forma part. El patrimoni immaterial és, per definició, una entitat viva, i la seva capacitat d'adaptar-se constantment en resposta a l'evolució històrica i social dels seus creadors i portadors representa una de les seves principals característiques distintives. Per tant, no s'ha de considerar com una entitat que es conserva immaculada, tal com succeeix amb el patrimoni monumental, sinó com un espai cultural que ha de ser objecte d'una doble estratègia de salvaguarda, amb l'objectiu de fomentar simultàniament la seva preservació i adaptació, amb una adequada i particular gestió segons els condicionants històrics, culturals i socials que entengui i faci visible l'actual evolució-transformació o fossilització, si és el cas, de la tradició en qüestió, adaptant l'evolució cultural dels seus transmissors.

Relacionant aquesta reflexió amb el text que dona forma a aquest capítol, cal entendre, en primer lloc, la significança cultural que reflecteixen els diferents erudits citats en el punt 4.1. Són visions des d'una perspectiva acadèmica que, més enllà de la cultura popular arrelada al territori, busquen una perspectiva il·lustrada que actualment cabria dins la concepció de patrimoni immaterial

que dicta ICOMOS (1999). La botànica que entusiasma als acadèmics dos segles enrere, veu en l'actualitat processos de transformació i adaptació a noves circumstàncies climàtiques. Les seues descripcions junt amb les aportades en aquest document, pretenen donar-li el caràcter natural a un paisatge antropitzats secularment. L'arquitectura que es descriu en el capítol 4.5 i 4.6 intenta caracteritzar l'aspecte actual del territori de Penyagolosa. Una primera descripció del que va ser Penyagolosa vol introduir al lector en un univers paral·lel on la vida del masover era possible amb els espais i les tècniques constructives explicades. Actualment, dins dels marcs de sostenibilitat, l'arquitectura tradicional constitueix en sí mateixa un aprenentatge. S'ha de tenir en compte que la premissa bàsica d'aquesta arquitectura era el respecte al medi natural, contenidor de la mateixa, i que la seua adequació a contextos inversemblants com Penyagolosa, demostren un caràcter adaptatiu pràcticament impropï en la societat actual.

En la reflexió anterior, calia adonar-se'n que els nous models integradors, dinàmics i exponencials referits a les noves perspectives que introdueixen la intangibilitat dins del monument, no són més que la resiliència d'una circumstància que ja es donava segles enrere. La immaterialitat de les tradicions condicionava els espais tant territorials com habitacionals. Es pot veure que, com en l'actualitat, els creixements, el coneixement i les noves tècniques feien que s'adaptés, per exemple, un barranc a un terreny de terrats cultivables.

En l'actualitat, aquests llocs sofreixen l'abandonament propi d'una societat centrada en grans nuclis per les circumstàncies que s'han narrat. Aquesta condició adaptativa es pot seguir veient tant en la manera que s'està emprant per descriure els conceptes més bàsics relacionats amb el patrimoni fins a condicionar la quotidianitat actual fent ressorgir anualment les rogatives explicades durant el capítol¹⁵. També és cert que l'èmfasi per conservar les tradicions fa que s'haja pogut descriure l'estat actual dels itineraris (secció 4.7.4). A les societats occidentals que es van divorciar dels seus orígens a través de la urbanització i la migració de la població, s'han de crear sentits d'orgull i lloc

¹⁵ Més endavant es veurà com afecten en la visió del paisatge aquests valors religiosos.

(McIntosh i Prentice, 1999). L'autorealització, en aquest sentit, és la necessitat d'escapar del rol i de ser autèntic. Com a complet desenvolupament de l'autenticitat, s'expressa com a identitat, autonomia, individualitat, auto-desenvolupament i autorealització. És l'afirmació de la identitat a través de mirar enrere, com a memòria però amb el dolor eliminat. Com s'ha explicat, la cultura immaterial és un concepte viu i adaptatiu. Els pobladors que segueixen les tradicions citades durant el capítol no són més que emissors que fan que aquestes costums mai s'acaben de perdre.

Tot aquest capítol forma part de la imatge cultural que té el paisatge de Penya-golosa. És part de la seva essència, és un aspecte més per caracteritzar el territori i per donar explicació a certs aspectes de les preferències de la població investigant vectors de transmissió com són la cartografia històrica, la pintura, la literatura, la fotografia, la transmissió oral o altres. La imatge cultural nodreix al model de la visualitat i la caracterització d'un rerefons sociohistòric molt important atorgant-li un caràcter explicatiu.

El paisatge és, en la configuració formal, la petjada de la societat sobre la naturalesa i sobre els paisatges anteriors, la marca o el senyal que imprimeix caràcter al territori. Un lloc sol guardar una memòria, relacionada en moltes ocasions pel pas de l'home (ja sigui imaginari o real), però sobretot presenta una certa morfologia física, una forma prou homogènia com per atorgar-los identitat. Per aquest motiu, una conceptualització extensa com la que s'ha realitzat en aquest capítol pareixia necessària per a traçar futures hipòtesis que diagnostiquen i que ajuden a configurar un marc sostenible de conservació tant material com immaterial.

CAPÍTOL 5

Anàlisi metodològic d'elements constructius i paisatgístics

5.1 Aspectes teòrics de l'anàlisi d'elements

5.1.1 La diversitat de metodologies

Atendre la multifuncionalitat i la multidisciplinarietat del paisatge ha implicat que els investigadors o analistes del paisatge trobin en les metodologies d'estudi una sortida a la desvinculació entre l'evident i el desitjat. En aquesta secció s'analitzaran les metodologies que han suposat una inspiració o un referent per a la present investigació.

Començant per Stephenson (2008) i el seu Model de Valors Culturals, cal dir que trobem punts comuns entre el seu discurs i el que s'està pretenent aplicar a la investigació que engloba aquesta tesi doctoral. Troba en la identitat cultural un llaç fortament associat amb les persones que interactuen en el paisatge. Creu que alguns paisatges poden tenir valors universals o excel·lents, però que quasi tots tenen valoracions diferents o valors predominants diferents segons qui els valora, especialment si ho fan persones relacionades amb els paisatges. Creu que és important que qui pren decisions que afecten als paisatges siguin conscients de la naturalesa potencial i el rang dels valors culturals, especialment quan s'utilitzen tècniques estandarditzades per a avaluar aquests valors. També aporta una visió relativament innovadora que té a veure amb el dinamisme potencial que tenen alguns valors per damunt d'altres. Aquest dinamisme requereix un marc conceptual integral per a poder comprendre plenament els conjunt de valors d'un paisatge.

Un altre punt de vista és el desenvolupat en els Països Baixos per Wagtenonk i Vermaat (2014) amb l'objectiu de quantificar la saturació del paisatge que es

percep. Aquest mètode està verificat en comparació amb una avaluació subjectiva d'experts i provat en escenaris del país en qüestió a través d'un model de simulació de canvis d'ús de la terra anomenat "Land Use Scanner". Aquest model va incloure tres factors principals:

- 1- Elements del paisatge visualment intrusius.
- 2- Diversitat d'usos del sòl.
- 3- Obertura del paisatge.

Aplicant un model esquema de ponderació a aquests tres factors, es van extraure les puntuacions de saturació resultants. Conclouen que les avaluacions ja foren objectives o subjectives estaven significativament correlacionades i que la saturació disminuïa en quant es distanciaven dels centres urbans. Es troba aquesta metodologia massa allunyada de la població per al que pretén aquesta investigació, tot i que els factors d'impacte que valoren, poden ser un punt a valorar.

Pel que fa al mapeig participatiu (PPGIS), que consisteix bàsicament en identificar i quantificar els valors dels paisatges o territoris a través de la participació pública, s'observa en la publicació de Brown, Weber i de Bie (2015) com una anàlisi pot ser a la vegada rigorós i adonar-se que presenta limitacions. Brown i Fagerholm (2015), expliquen aquestes limitacions. Amb el propòsit d'identificar les millors pràctiques en l'ús de PPGIS a l'hora de cartografiar els valors que transmeten els paisatges, van classificar treballs en aquesta àrea durant un període que entre l'any 2000 i 2015. Consideren que la millor pràctica encara no s'ha consolidat en un cos coherent de coneixement, ja que el mapatge participatiu segueix sent més un art que una ciència. El pluralisme metodològic i la investigació d'estudis de casos segueixen sent la norma en aquest camp, per tant acaben sent avaluacions disgregades i inconnexes on és difícil obtenir conclusions extrapolables. Per a aquesta tècnica troben dos enfocaments: mesurar i quantificar els serveis dels ecosistemes en els valors econòmics tradicionals que revelen la importància dels sistemes naturals i els actius que proporcionen beneficis humans a llarg termini en comparació amb altres alternatives d'ús de la terra (Schägner et al. 2013). O centrar-se en la

valoració de serveis en funció del lloc en termes no monetaris per a proporcionar una orientació espacial explícita per a futures decisions sobre l'ús de la terra. Es podria dir que els dos enfocaments són necessaris, però tots dos romanen a l'exterior, mirant cap a dins, lluitant per guanyar acceptació dins d'una societat guiada per objectius econòmics a curt termini.

Una altra metodologia a tenir en compte és la que utilitzen Tempesta (2010), Stewart et al. (2004) o Dupont et al. (2015): la planificació, anàlisi i gestió d'espais patrimonials a través de la percepció en fotografies del paisatge. Aquesta tècnica participativa pot incloure diferents versions d'una mateixa imatge o paisatge depenent de qui l'observa. Dupont et al. (2015), troba diferències de criteri en funció d'un observador expert o inexpert en la matèria. Les valoracions sovint divergents d'ambdós grups podrien explicar-se parcialment per la seva visió literalment diferent dels paisatges, sobre la qual es basa el seu judici. Aquesta conclusió és important per a la gestió participativa del paisatge en què es demana als experts i inexperts que avaluin visualment els paisatges. D'altra banda, Tempesta (2010) utilitza la mateixa tècnica però treballa amb diferents grups d'habitants: xiquets, estudiants universitaris i adults. Això permet determinar si, i fins a quin punt, els valors estètics i culturals es comparteixen entre generacions. Segons comenta l'autor, no sempre es comparteixen criteris i aporta que això suggereix una necessitat de programes d'educació paisatgística, especialment per als joves, perquè les futures generacions afavoreixin les intervencions en la preservació dels paisatges agraris històrics i culturals.

Martín et al (2016) afirmen que la planificació i el seguiment dels paisatges no es poden reduir a les seves característiques excepcionals, sinó que han de tenir en compte totes les seves característiques. La relació del paisatge amb els camins és de particular importància, ja que alteren els recursos ambientals del territori, però també constitueixen un recurs a través del qual l'individu entra en contacte amb el paisatge. La metodologia utilitzada consisteix en avaluar tant el caràcter com la qualitat escènica del paisatge tal com es veu des de les carreteres i proporcionar mesures per avaluar si aquestes transmeten el caràc-

ter del paisatge del qual formen part. La principal contribució d'aquesta investigació ha consistit en avaluar el caràcter del paisatge mitjançant una nova sèrie d'indicadors basats en mapes i combinar els resultats amb un mètode fotogràfic d'avaluació de la qualitat del paisatge visual. D'una manera similar, Chamberlain i Meitner (2013) treballen un cas pràctic on a partir d'una ruta analitzen la visibilitat d'elements per a la gestió del propi paisatge. Treballant amb conques visuals pretenen valorar més positivament els elements més visibles i utilitzar-los com a referents en quant a la planificació i posta en valor de zones patrimonials. Cal afegir que els models matemàtics també s'han estudiat per a una millor adaptació de les conques visuals en models digitals de terreny (Nutsford et al., 2015), estudis que podrien utilitzar-se per fer evolucionar les aportacions de Chamberlain i Meitner (2013) o Martín et al (2016), per exemple.

Quan es parla de Landscape Character Assessment (LCA), el que pretenen Swanwick (2002) o Tudor (2014), entre d'altres, és donar a entendre, buscar una ferramenta, una metodologia que integri una planificació física efectiva per al control del desenvolupament i l'avaluació ambiental i que sigui aplicable en un rang d'escala, transferible entre llocs i prou pràctic i comprensible per a que tingui una fàcil aplicació entre llocs i no quedi tota l'acció en un simple exercici acadèmic.

Tudor (2014) aporta els passos inalterables que ha de tenir una anàlisi del paisatge segons la teoria del Landscape Character Assessment:

Pas 1: definir el propòsit i l'abast de l'avaluació. El propòsit de l'avaluació ha de ser comprès i clarament definit. Això influirà en l'abast de l'avaluació, inclosa l'escala a la qual es durà a terme, els nivells de detall, els recursos requerits (inclosos els conjunts d'habilitats), el compromís de les parts interessades, etc. Els registres generalment es requereixen com un dels resultats d'una avaluació i poden sol·licitar-se i qüestionar-se en una data futura en relació amb les decisions que l'avaluació haurà informat. Per tant, un bon manteniment de registres serà essencial. La informació haurà de registrar correctament i el client podrà accedir-hi fàcilment. Els registres de l'enquesta de

camp, per exemple, poden proporcionar un recurs important per permetre l'actualització futura d'una avaluació.

Pas 2: treball de despatx. Aquest pas implicarà la recopilació i revisió de documents de fons rellevants i dades espacials. L'anàlisi de dades i altres formes d'informació permetran la identificació d'àrees de caràcter comú, el mapatge d'àrees / tipus de caràcter de paisatge i la preparació de les descripcions d'aquestes. L'estudi teòric no ha de ser massa determinista en reconèixer que pot haver aspectes del caràcter del paisatge que no són obvis a partir de textos i que aquests només poden identificar-se a través d'una enquesta de camp o el compromís de les parts interessades.

Pas 3: enquesta de camp. La informació es recopilarà al camp, de manera rigorosa i metòdica, per provar i refinar i afegir els resultats del treball de despatx. El treball de camp és essencial per capturar les qualitats estètiques, perceptives i experiencials dels paisatges. De vegades, l'enquesta de camp pot identificar problemes que s'han d'aclarir mitjançant un estudi teòric addicional, i això pot requerir més d'una etapa d'enquesta de camp per redactar els tipus de caràcters i les àrees.

Pas 4: classificació i descripció. Els resultats del procés de caracterització es refinen i finalitzen classificant, cartografiant i descrivint àrees i tipus de caràcters del paisatge. Les descripcions dels personatges estan informades per l'estudi teòric i el treball de camp que, a més, inclourà el compromís dels interessats.

Un cop redactat, signat i aprovat per l'administració corresponent, l'avaluació hauria de poder utilitzar-se per a la finalitat per a la qual es realitzava aquest informe. Depenent dels seus objectius finals i objectius originals, l'avaluació ha de ser capaç d'informar decisions i judicis sobre la planificació, la gestió i la protecció/conservació de l'entorn avaluat.

Evidentment, i com aporta Swanwick (2002), tot açò està condicionat per l'escala, o els tipus d'escala amb les quals interessa o s'està obligat a treballar.

Idealment, les avaluacions a diferents escales haurien d'encaixar com una jerarquia de tipus o àrees de caràcter paisatgístic, de manera que l'avaluació a cada nivell proposi més detall a l'anterior. Tot açò fa que es qüestionï els tipus d'escala amb les quals un observador es pot aproximar al paisatge.

5.1.2 L'escala del paisatge

Aquest apartat pretén fer un xicotet incís en un concepte que pot ser ja s'ha esmentat en anterioritat i que en aquest capítol passarà a ser recurrent: l'escala del paisatge. Diuen Folch i Bru (2017) que l'escala no dóna la mesura de les coses, sinó el caràcter dels fenòmens. El que varia en canviar l'escala d'un mapa és la llegenda, no només la seva dimensió. Canviar d'escala és molt més que ampliar o reduir. Quan augmentem l'escala, no veiem les mateixes coses a una mida més gran, sinó unes altres coses diferents i per això canvia la llegenda. S'està d'acord amb la seua argumentació més bé poètica i un poc enrevessada quan afirmen que *“l'escala no és només qüestió de percentatges”*.

L'escala territorial, no obstant, sí que es pot definir en forma de percentatges. Això significa que cada àmbit escalar té associat un tipus de fenomen que es torna incompreensible contemplat des de massa a prop o des de massa lluny. D'una manera aproximada, es poden establir els àmbits escalars bàsics següents:

- L'escala biològica (< 1:100)
- L'escala arquitectònica (1:100-1000)
- L'escala urbanística o ecològica (1:1000-10000)
- L'escala microterritorial (1:10000-50000)
- L'escala macroterritorial (1:50000-250000)

Per tant, cal afegir que l'elecció de l'escala en la qual es pretén interpretar un determinat element, un determinat paisatge o un determinat territori és crucial per a poder transmetre el que realment trobem en ells. A aquest fenomen

li direm escala de percepció (Riesco et al. 2008). Quins atributs generals es fan visibles segons l'escala de percepció que s'utilitzi? En aquest cas, la investigació ha establert cinc criteris per diagnosticar el paisatge:

- Vista general del paisatge. Una anàlisi desagregada s'ha de completar amb una visió global.
- Intensitat. Anàlisi del domini dels elements. Què defineix l'essència estètica?
- Espai. Composició estètica.
- Visibilitat. Interpretació selectiva de variables visuals.
- Fragilitat. Alteracions o impactes induïts en el paisatge.

Les escales administratives dels paisatges, patrimonials, culturals o simplement paisatges, solen ser escales mitjanes, sobretot comarcals i locals. Determinades peces o elements (un monestir, un molí, una font) poden constituir fites paisatgístiques rellevants, però són part de l'essència, no paisatges. El mateix cal assenyalar pel que fa a les escales regionals (el paisatge mediterrani, el paisatge cantàbric, per exemple) i als paisatges amb una determinada dominant (de la pedra en sec, de la vinya, les marjals), que tampoc són paisatges patrimonials pròpiament dits, sinó abstraccions o tipus de paisatges.

Les adhesions patrimonials s'organitzen al voltant de paisatges concrets, ja que ningú s'identifica amb els conjunts històrics en la seva generalitat, sinó amb els de la seva zona. Sigui com sigui, les escales mitjanes són extremadament variables, ja que abasten des de nuclis rurals i els seus entorns fins comarques senceres on els paisatges urbans i rurals es recolzen uns a altres. Així doncs, en els paisatges patrimonials, les escales no són només territorials, sinó que també hi ha les escales perceptives, depenent de l'abast de les identitats patrimonials, dels observadors potencials i segons els rangs dels reconeixements patrimonials (de rang local, regional, nacional i internacional). Inter-

nament, els paisatges són unitats territorials complexes i completes. Estan integrats per una superposició de capes espacials (estructures físic-naturals, usos del sòl, unitats de poblament, vies de comunicació, etcètera) i temporals (gestades en diferents moments històrics). A efectes analítics, resulta molt operativa la descomposició d'aquestes capes, però els paisatges són totalitzadors territorials i històrics, de manera que també cal fer l'exercici contrari de recomposició de tals capes en el conjunt del paisatge, on sovint minven en el seu significat. Com a unitats territorials complexes i completes, els paisatges patrimonials contenen elements d'especial valor patrimonial, al costat d'altres components del paisatge o territori que no tenen per què posseir valors reconeguts i ni tan sols unes qualitats estètiques especials. No tot en els paisatges pot o ha de ser conservat. El paisatge és, en essència, dinamisme i es resisteix a la museïtzació, per la qual cosa les actuacions relacionades amb l'ordre en l'estructura territorial i amb la gestió dels canvis resulten bàsiques per a la preservació dels seus valors.

A tota aquesta argumentació, cal afegir que generalment mai s'observa el paisatge de forma zenital. Això ens porta directament al tema de les conques visuals. L'obliquïtat de la mirada al territori fa que vegem sempre el paisatge mitjançant la successió de plànols cada vegada més allunyats. Trobem en aquesta distorsió visual algun avantatge? Des d'un punt de vista acadèmic o com a intèrprets de paisatges, sí.

Es passa a avaluar el paisatge de maneres distintes segons la primera visió general que es té. S'avalua la intensitat d'elements, la seua rellevància dins d'un marc concret, la seua harmonia en contraposició d'altres peces o elements i trobem fàcilment la fragilitat del paisatge quan es percep una nota discordant dins l'harmonia del propi paisatge. Tenint un territori concret per a analitzar, com analitzem els valors d'aquest paisatge?

5.1.3 Anàlisi de valors

Tota aquesta argumentació respon a un principi bàsic que pot ser no sigui útil a la majoria de paisatges, però que sí que ho és en aquest cas. Utilitzant la

mateixa escala territorial trobem realitats molt variants en funció de l'orografia. Es diu que no poden ser útils perquè no en tots els territoris trobem la diferència altitudinal que apareix en l'interior de la província de Castelló i conseqüentment l'anàlisi posterior no seria viable, per exemple, soles en territoris plans, o en marjals, per exemple. També, en aquest cas, es comparteix la identitat pròpia d'un espai reduït i amb característiques compartides (vida masovera, peregrinacions...), problemàtiques similars i inquietuds per part de la població que es podrien considerar paregudes quan es generalitzen. Totes aquestes circumstàncies fan que es barregen els conceptes d'escala territorial, escala temporal i escala perceptiva i que s'haja pogut simplificar l'anàlisi fins reduir-la a tres hipòtesis dins del territori d'estudi: hipòtesi 1, pics i zones altes; hipòtesi 2, zones planes i hipòtesi 3 els barrancs.

5.1.3.1 Hipòtesi 1: pics i zones altes

Les àrees escarpades, com el cas d'aquest estudi, ofereixen dimensions on la visibilitat és molt alta. Aquests llocs ofereixen vistes panoràmiques de 360° aproximadament. D'ells, es pot obtenir una visió general de tot el paisatge. Es pot veure la vista panoràmica que es genera per tipus d'espais per a una observació sempre condicionada per l'altitud. Tot i que la composició estètica és més difícil de definir, aquestes àrees proporcionen uniformitat. Paradoxalment, aquesta uniformitat sovint contribueix a tenir un sentiment més enllà de la realitat objectiva de l'entorn. Això dificulta la interpretació selectiva de les variables visuals en restar els atributs d'autenticitat i integritat als béns que es poden observar. Les alteracions induïdes per persones, com infraestructures, nous desenvolupaments urbans, etc., es poden veure més fàcilment perquè hi ha menys obstacles.

5.1.3.2 Hipòtesi 2: zones planes

L'àrea d'estudi té algunes planes que representen l'harmonia del paisatge. En termes perceptius, l'harmonia s'entén com la combinació entre uniformitat i contrast. L'efecte d'algunes composicions escèniques obté interès i animació per la presència d'un element discordant que trenca l'homogeneïtat proporcionalment. En aquests casos, hi ha dues percepcions descrites anteriorment, ja

que pot tenir una visió global o desintegrada del paisatge, d'acord amb la subtileza de l'observador i les pautes perceptibles. L'autenticitat i la integritat dels actius de l'àrea són perceptibles tant globalment com enfocats a elements vernacles. El predomini està marcat per cultius, que proporcionen la continuïtat a l'escena. Els edificis vernacles apareixen com a elements discordants, estan prou separats com per no obstaculitzar l'activitat agrícola. L'harmonia, en certa manera, és fràgil. S'observen fàcilment elements discordants, que actualitzen les construccions preindustrials i l'impacte en el contingut del paisatge. En aquests casos, a l'àrea d'estudi, l'observador està condicionat per la muntanya i la plana ja que aquests plans estan sempre cercats per muntanyes. Des del punt d'observació, generalment es visualitza una panoràmica de 180°.

5.1.3.3 Hipòtesi 3: els barrancs

Segons els criteris marcats anteriorment, aquestes zones vénen condicionades per una visió de conjunt esbiaixada i, per tant, es pot realitzar una anàlisi desagregada més precís. Aquestes zones solen tenir una dominància natural, situada en els vessants del barranc i un entorn hídric potent ja que les torrenteres van a parar a la conca hídrica principal que domina aquesta unitat paisatgística. En aquest grup geomorfològic, prevalen les composicions amb una ordenació estructural poc evident, complexa, variada però amena. Es produeixen processos ambientals que originen una organització sistèmica amb composicions més o menys ordenades. Es poden observar modulacions del relleu i pisos de vegetació depenent de les altures, les orientacions dels vessants, la presència de l'aigua, etc. Encara que podrien ser les zones més perjudicades per l'abandonament, s'observen menys alteracions induïdes per l'ésser humà i tot i que sí es poden apreciar impactes, són totalment reversibles.

De la mateixa manera, en aquestes zones i pel fet que les visibilitats són més reduïdes i que la intervenció recent de l'ésser humà és menor que en altres entorns paisatgístics, l'autenticitat i la integritat dels béns es percep d'una manera ajustada a la realitat de principis del segle XX. Es pot apreciar una visió molt més condicionada que en els casos anteriors. De la mateixa manera,

aquest enfocament aporta subtilesa a l'observador pot focalitzar més en aspectes patrimonials concrets. En verd es pot observar una massa més homogènia on prevaldran els detalls i la visualització més comunicativa del patrimoni.

5.2 Aspectes pràctics de l'anàlisi d'elements

5.2.1 Metodologies utilitzades en l'estudi

La metodologia clàssica per a un estudi científic, en aquest cas arquitectònic-etnogràfic, divideix els treballs en dues vessants: la teòrica i la pràctica. Després de l'estudi teòric de la tècnica constructiva i després de valorar l'heterogeneïtat de les construccions relacionades amb la pedra en sec, es va decidir tractar a les zones pavimentades dels itineraris que conflueixen en el Penya-golosa com una prioritat dins d'una anàlisi i catalogació més general. Aquesta catalogació constitueix un pas previ a la protecció, possible intervenció, conservació i gestió d'aquests elements.

5.2.1.1 Treball de camp

Primera recollida de dades

Després de la primera tanda de reunions amb els municipis, es va acordar fer eixides als propis itineraris per a poder tractar de primera mà l'estat actual d'aquest entorn mediterrani. La primera problemàtica va sorgir quan es va comprovar que alguns itineraris estaven en condicions penoses per a ser transitats amb seguretat. La segona, quedava record d'alguns trams de les rogatives que ja no es practiquen en l'actualitat. En el primer cas, es va aproximar al màxim l'itinerari per a realitzar-lo en condicions segures fins que es pogués netejar i fer-lo viable; en el segon cas, va haver un treball de despatx, i també participatiu, per a poder traçar els itineraris per on antigament havien transitat.

Figura 5.1 - Treball de camp amb persones de l'àrea d'estudi.

En especial, el cas de Ludiente, fins la intersecció amb el camí que els uneix a Castillo de Villamalefa, va suposar haver de recórrer a tres fonts: primera la cartografia històrica, la bibliografia i els arxius parroquials. Pel que fa a la cartografia històrica, es van utilitzar els plànols de treballs topogràfics que es van fer per part de l'Institut Geogràfic i Estadístic, i que van formar part dels Plànols geomètrics per termes municipals manats fer per la llei del 27 de març de 1900 i fets a principis de la primera dècada del segle XX. En ells es podien observar els traçats més lògics per a arribar a meta en el menor temps possible, unint sendes que sí que estaven clares i donant pas a una primera hipòtesi de per on circulaven els camins oblidats (Figura 5.2).

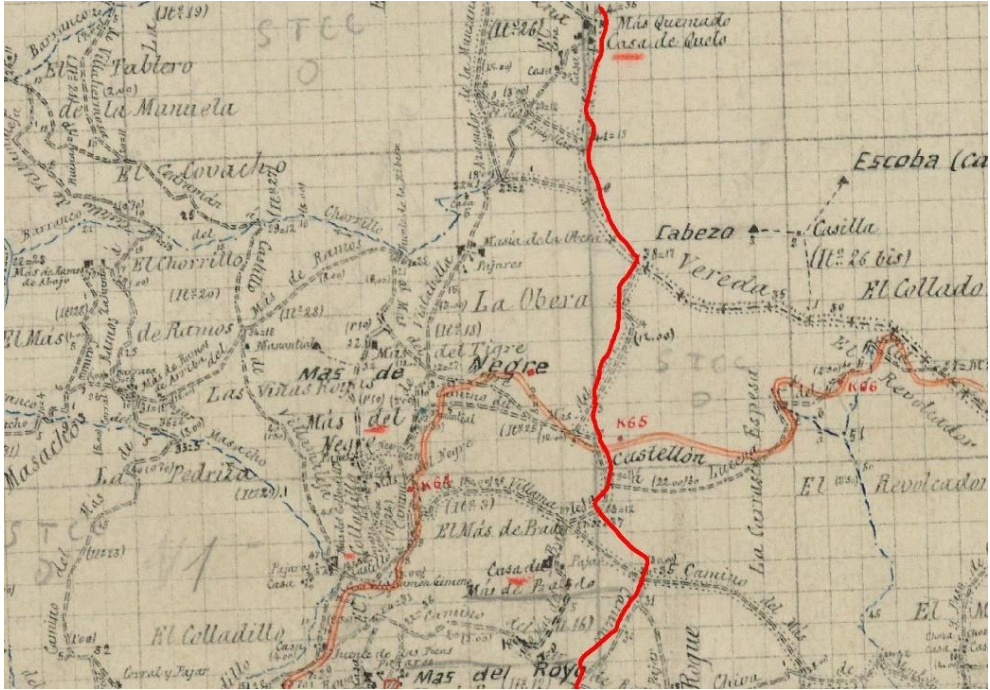

Figura 5.2 - Plànol de principis del segle XX amb l'hipotètic traçat de l'itinerari.

Pel que fa a la bibliografia, van ser vàries obres les que es van consultar, però la que va donar una pista de la bona direcció de les hipòtesis va ser les descripcions de Sarthou Carreres (1913), Bernardo Mundina (1873) i Vicent Serra i Fortunyo (1894) on apareixen els rituals i la toponímia que es corrobora als documents de l'arxiu parroquial de Ludiente, en una referencia a la peregrinació datada en el 1783.

Amb tots els itineraris demarcats, es va programar eixides participatives (no en tots els casos), per a començar la catalogació arquitectònica, veure les primeres panoràmiques paisatgístiques i recollir informació geològica i botànica.

Els resultats es van esbossar en un primer croquis per a tenir referències de l'entorn que estàvem tractant.

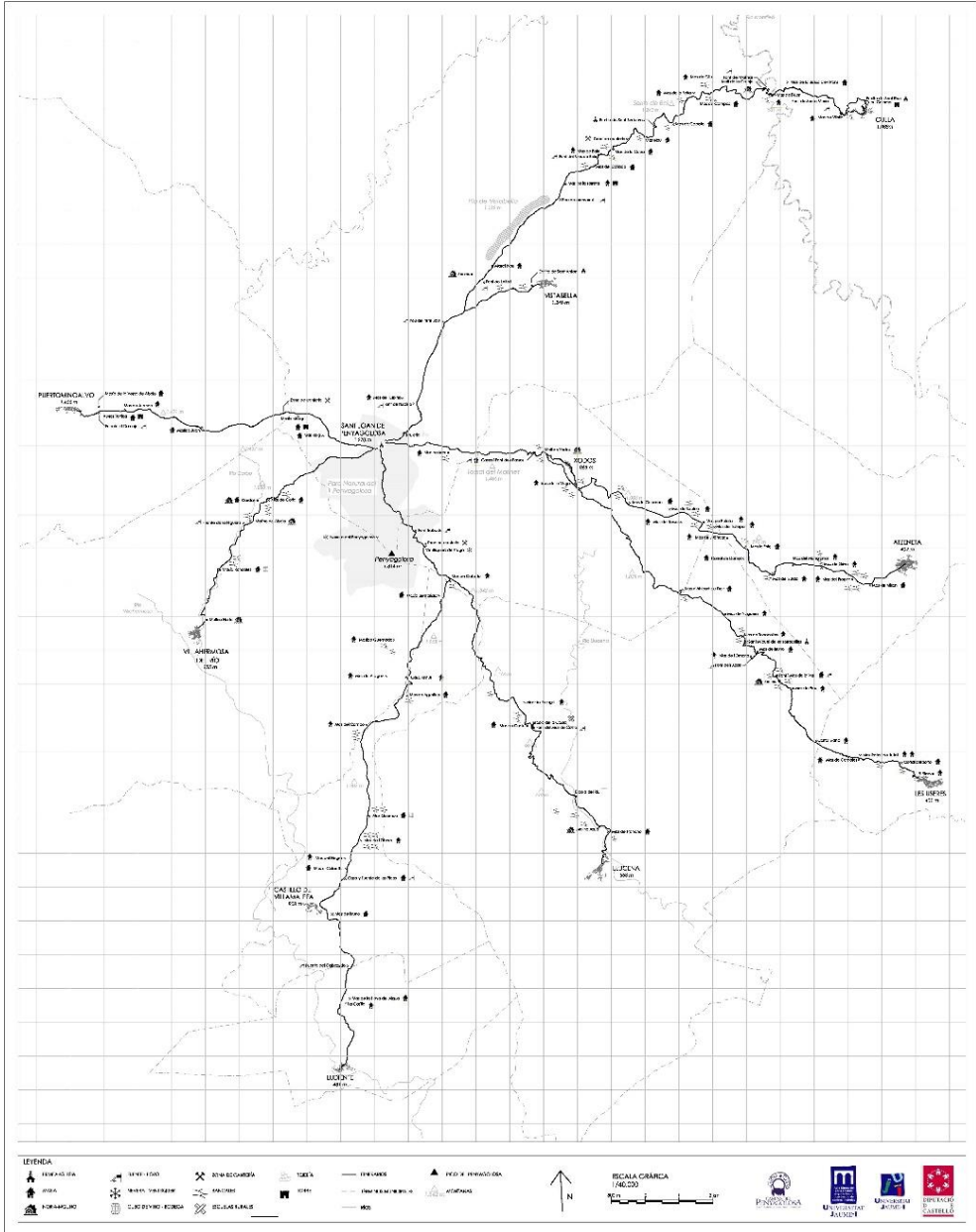

Figura 5.3 - Primer croquis dels elements catalogats en el treball de camp. 2015 (Veure annex I)

Segona recollida de dades

Per a la segona presa de dades, es van dividir els prop de 172,5 quilòmetres d'itineraris-ris en 13 jornades que es van realitzar entre els mesos de març i juny de 2016. En cada jornada, l'objectiu va ser georeferenciar mitjançant un

sistema de posicionament global la ubicació concreta de cada construcció que havíem pogut obviar en les primeres eixides de camp i, a més, catalogar cada tram de paviment de pedra existent en els itineraris.

Es van diferenciar les àrees pavimentades en dues categories: les pavimentacions puntuals, que consistien en zones on la superfície de paviment no tenia una continuïtat; o seccions de paviment, quan sí mostraven una continuïtat de diversos metres. Després anotar la posició mitjançant *waypoints*, es fotografaven les àrees pavimentades des de diverses perspectives associant a cada punt o secció les fotografies que li feien referència.

Per a més claredat i enteniment entre els tècnics encarregats d'aquesta tasca, es van acordar prèviament a la catalogació els codis per anomenar les àrees pavimentades:

Taula 5.1 - Nomenclatura per a la catalogació de les zones pavimentades.

Pavimentacions puntuals:	PAV_US1		Seccions de paviment*:	PAV_US1_i PAV_US1_f
PAV: Paviments		US: Municipi		1: El número indica l'ordre.
US: les Useres	AT: Atzeneta del Maestrat	LC: Lluçena	LD: Ludiente	PM: Puerto-mingalvo
CU: Culla	VH: Villahermosa del Rio	VB: Vista-bella del Maestrat	CV: Castillo de Villamalefa	XD: Xodos
* La nomenclatura seria la mateixa que en el cas dels paviments puntuals afegint els sufixos <i>_i</i> <i>_f</i> a les zones on s'inicia i es finalitza la secció de paviment				

De la mateixa manera, i amb la intenció de corroborar i ampliar les dades recollides en les primeres eixides, es va plantejar la nomenclatura per a les construccions disperses de cada itinerari.

Taula 5.2 - Nomenclatura per a la catalogació de les construccions disperses.

Exemple de nomenclatura: 2016CPUS012CD				
2016CP: Any i projecte Camins de Penyagolosa	US: Municipi		012: El número indica l'ordre.	CD: Construccions disperses
US: les Useres	AT: Atzeneta del Maestrat	LC: Llucena	LD: Ludiente	PM: Puertomingalvo
CU: Culla	VH: Villahermosa del Rio	VB: Vistabella del Maestrat	CV: Castillo de Villamalefa	XD: Xodos

En aquesta ocasió, es va decidir treballar també amb els centres històrics (arquitectura compacta). Es van planificar 22 eixides per a catalogar les vivendes més representatives dels pobles que conformen l'àrea d'influència de Penyagolosa. En aquest cas, es va optar per una nomenclatura que inclogués el poble, el carrer, el immoble estudiat en cada cas. Es va parar especial atenció en els elements descrits en el capítol 4 en l'apartat referent a arquitectura compacta, que són els següents: portes i finestres, ràfecs, revestiments, arcs, balcons i elements singulars que denoten treballs d'artesanía, com poden ser acabats de les portes, tècniques específiques de revestiment, treballs amb ferro o elements auxiliars en balcons o façanes. Mitjançant plànols cadastrals, rúbriques amb el llistat d'elements potencialment observables i càmera fotogràfica es va fer la recollida de dades que es pot observar en l'annex II.

5.2.1.2 Treball al despatx

El següent pas va consistir en el bolcat de les dades a l'ordinador i la transcripció de les anotacions que s'havien realitzat a les jornades de camp. Encara que aquestes jornades són laborioses, la georeferenciació de les rutes i els punts proporciona un ampli ventall de possibilitats a l'hora de treballar en un entorn SIG amb les dades preses.

Catalogació de paviments i arquitectura dispersa

Els Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG) són un conjunt de metodologies, procediments i programes informàtics especialment dissenyats per gestionar informació geogràfica i dades temàtiques associades. Hi ha molts programes informàtics per transformar dades en format *gpx* que exporta el GPS. Es va decidir utilitzar programari lliure treballant en tot moment amb BaseCamp per descarregar les dades referenciats i tindre una primera impressió del que traçat en les rutes i amb QGIS per a l'edició (Figura. 5.4).

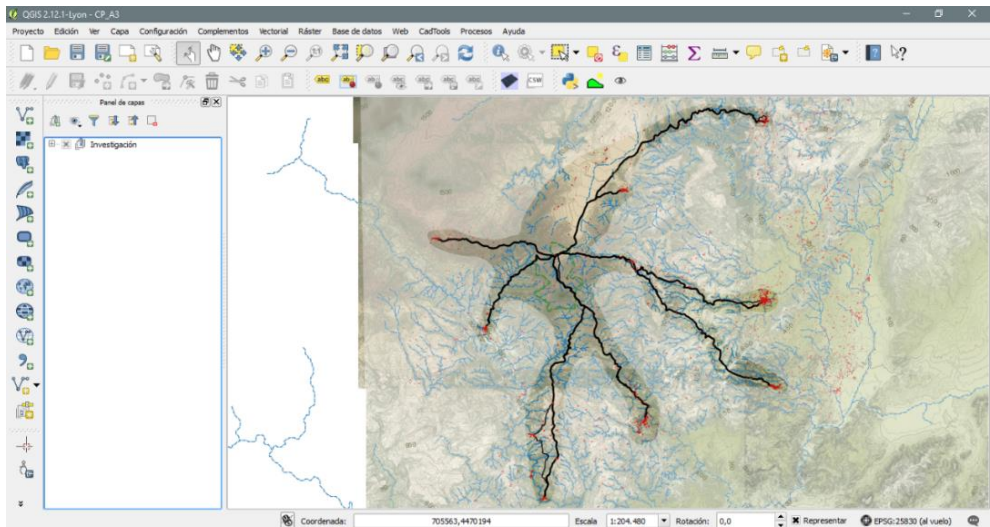

Figura 5.4 - Entorn de QGIS per al treball d'edició de les zones pavimentades.

Actualment, la informació geogràfica base per a la realització de treballs de recerca és de fàcil accés a través d'Internet, i moltes capes amb format ràster o vectorial es poden obtenir a través de la xarxa o en tot cas, es poden trobar a través d'un servidor WMS i integrar-les en un SIG. Per al present estudi, s'han utilitzat les següents capes:

- Capes de Paviments: capa *shape .shp* obtinguda a partir d'un document *.csv* amb les dades dels treballs de camp. Format vectorial puntual.
- Capes d'elements arquitectònics i etnogràfics: capa *shape .shp* obtinguda a partir d'un document *.csv* amb les dades dels treballs de camp. Format vectorial puntual.

-
- Capa d'itineraris: capa *shape .shp* obtingudes a partir d'arxiu gpx amb les dades obtingudes dels treballs de camp. Format vectorial lineal.
 - Cartografia Infraestructura Verda: capa *shape* obtinguda de l'Institut Cartogràfic Valencià ICV. Sistema de referència ETRS89H30. Format vectorial punt, línia i polígon.
 - Cartografia base per Infraestructura Verda: capa *shape* obtinguda de l'Institut Cartogràfic Valencià ICV. Sistema de referència ETRS89H30. Format vectorial punt, línia i polígon.
 - Límits municipals: Capa *WMS* integrada al SIG a partir de l'enllaç de l'Institut Cartogràfic Valencià ICV. Format ràster.
 - Model Digital del Terreny: *MDT* amb pas de malla de 5 m. Sistema geodèsic de referència ETRS89 i projecció UTM en el fus corresponent a cada full. Segons el full de què es tracti, el *MDT05* s'ha obtingut d'una de les dues formes següents: per estereocorrelació automàtica de vols fotogramètrics del Pla Nacional d'Ortofotografia Aèria (PNOA) amb resolució de 25 a 50cm / píxel, revisada i interpolada amb línies de ruptura on fora viable, o bé per interpolació a partir la classe terreny de vols LIDAR del PNOA. Aquestes capes es van modificar per formar una gamma de colors lligats a l'altitud geogràfica. Format ràster.
 - Corbes de nivell: capa *shape .shp* obtinguda a partir de les capes *MDT* utilitzant el programari QGIS. Format vectorial lineal.
 - Ortofotos aèries: Ortofoto PNOA Institut Cartogràfic Nacional; Institut Cartogràfic Valencià ICV, anys 2009 i 2012. Format ràster.

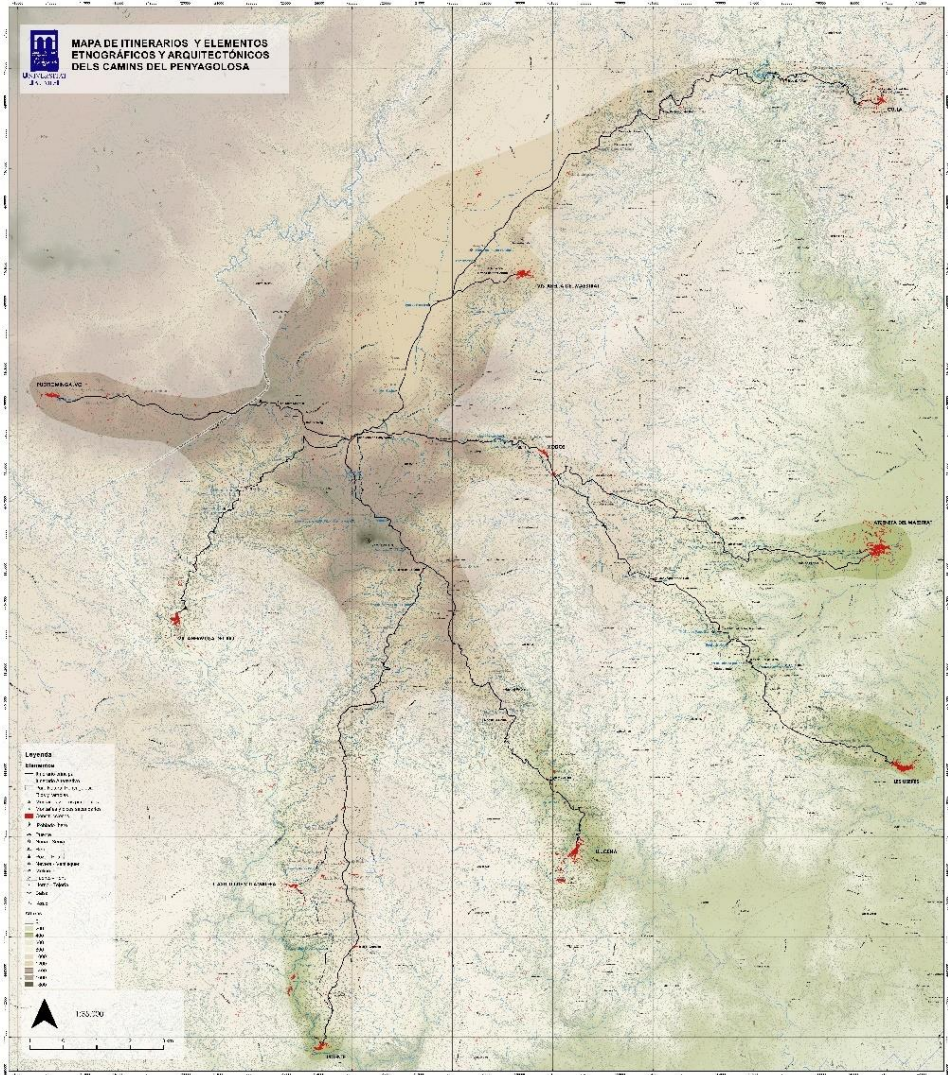

Figura 5.5 - Mapa resultat del treball de camp i el treball amb QGIS. (Veure annex I)¹⁶

5.2.2 Catalogació i inventaris dels Camins a Penyagolosa

Existeix un treball previ, realitzat per desenes d'investigadors o simplement persones que ha estat vinculades a l'entorn de Penyagolosa d'alguna manera especial. Tot aquest recull d'informació ha seguit d'ajuda a l'hora de treballar la toponímia, algunes ubicacions, construccions que pel pas del temps ja estan

¹⁶ El mapa conté totes les construccions catalogades, el model digital del territori creat per colors així com les corbes de nivell i els traçats dels itineraris tant els coneguts com els que es van "descobrir" amb la investigació.

pràcticament mimetitzades en l'entorn o que estaven en ubicacions difícilment localitzables. Algunes obres consultades apareixen en el següent llistat:

- Barberà, B. (2002). Catàleg dels molins fariners d'aigua de la província de Castelló. Vinaròs: Antinea.
- Bernat, J. (2000). Toponímia rural d'Atzeneta del Maestrat : recull toponímic i estudi primerenc. Castelló: Servei de Publicacions. Diputació de Castelló.
- Bernat, J. (2004). Xodos: l'Alcalatén. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Centre Excursionista de Castelló. (2000): "S.G.R. 33: Castelló de la Plana - Sant Joan de Penyagolosa: Sender de la Lluna Plena" Diputació de Castelló.
- Centre Excursionista de Castelló. (1994): "Penyagolosa: excursions a peu" Diputació de Castelló.
- del Rey Aynat, J. (2010). Arquitectura rural valenciana. Tipos de casas y análisis de su arquitectura. Valencia: Galerada.
- Escrig, J. (2010). La Lluçena Masovera. Lluçena: C.I.T de Lucena y Societat Castellonense de Cultura.
- Muñoz, R. (1996): "El Maestazgo, l'Alcalatén, Ducado de Villahermosa: veredas de ganado, historia y costumbres: 100 excursiones del Penyagolosa al mar" Ed. Antinea, Vinaròs.
- Roncero, E. (1999): "Penyagolosa: paisatges del sostre d'un País" Ed. Tàndem, València.
- Roncero, E. (2006): "Al voltant de Penyagolosa" Ed. Tàndem, València.

- Sanahuja, G. (2005): “Vistabella del Maestrazgo: entorno, patrimonio y vida rural” Ed. Diputación de Castellón.
- Serrador, J.P. (2007): “Descubriendo Penyagolosa: El Rio Montlleó” Ed. Avantpress, Valencia.

També està el cas de Puertomingalvo que ha publicat un mapa del seu terme recentment (2018), Vistabella del Maestrat que publicà al 2010, Xodos ho va fer al 2008 i Lluçena, gràcies als Amics de Camins de Ferradura entorn al 2015.

Cal afegir dues revistes que han resultat útils per a aquest treball de catalogació, la revista la Roca, de Xodos i la revista Penyagolosa, publicada per la Diputació de Castelló durant 1955 al 2002.

Si bé és cert que degut al caràcter simbòlic que desprèn Penyagolosa i el seu entorn ja existeix una documentació molt més extensa que la d'altres regions menys emblemàtiques, es va optar per un treball molt més adequat a les circumstàncies del projecte i que acabés reflectint una empremta, d'alguna manera, més localista, però extrapolable a diferents àrees d'estudi donat el cas.

5.2.2.1 Arquitectura dispersa

Per al treball d'inventari i catalogació dels elements arquitectònics annexos als itineraris a Sant Joan de Penyagolosa es va utilitzar un model de fitxa que reflecteix les dades generals del bé a inventariar: la seva denominació, situació mitjançant coordenades, tipologia constructiva, estil, cronologia i elements destacables. Se situa mitjançant un plànol de localització i s'identifica tant fotogràficament com gràficament. La segona part de la fitxa forma una descripció del immoble, el seu ús històric, un estat de conservació aparent i el seu nivell d'ocupació. També es reflecteixen les principals patologies, així com els criteris de catalogació, els tipus i graus de protecció i les intervencions recomanades tant per al bé com per al seu entorn. El resultat final d'aquesta catalogació van ser 227 elements arquitectònics i etnogràfics distribuïts en una àrea d'influència de 50m a cada costat del camí i al llarg dels 172.5 km d'itineraris. Un exemple de fitxa seria el següent:

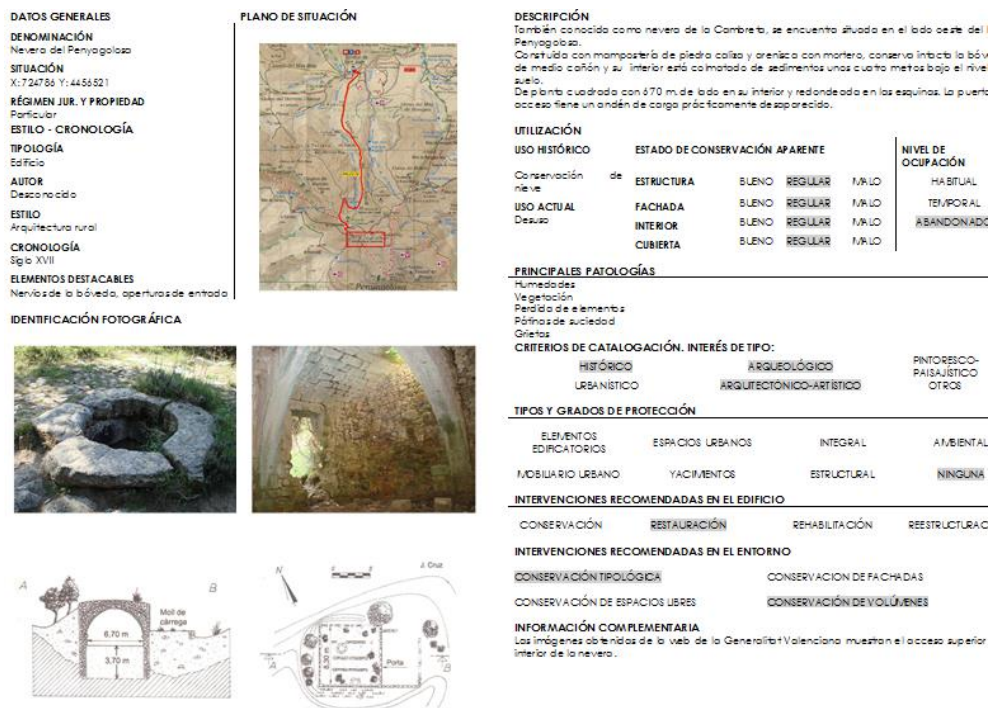

Figura 5.6 - Exemple de fitxa utilitzada per a l'inventari i catalogació dels béns immobles dels itineraris a Sant Joan de Penyagolosa. (Veure annex II)

5.2.2.2 Trams d'itinerari pavimentats

De la mateixa manera, es va realitzar un treball paral·lel a aquesta catalogació, referent a les zones que conserven pavimentacions. La feina basada en el treball de camp i la nomenclatura descrita en la secció anterior, conclou en un document annex (III) a aquest treball i que pretén documentar un patrimoni material, que pràcticament passa desapercebut per a una majoria social, i que presenta un estat de conservació, en la majoria dels casos, alarmant. Al llarg dels 172.5 km de recorreguts, es van catalogar 250 trams entre puntuals i continus, fotografiant cada un d'ells des de diverses perspectives i anotant la posició. El resultat de la catalogació es pot observar en la següent figura.

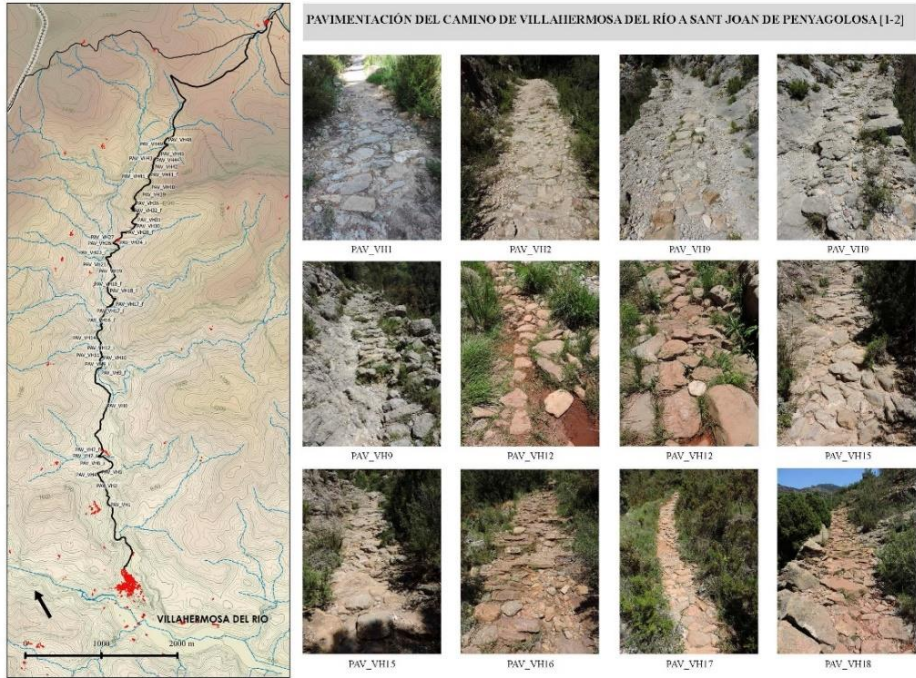

Figura 5.7 - Exemple de fitxa de catalogació dels paviments dels Camins a Penyagolosa. (Veure annex III)

5.2.2.3 Paisatge arquitectònic compacte

També es va realitzar un treball d'identificació i catalogació d'immobles i elements constructius dins dels centres històrics dels municipis de l'estudi. Per a aquests efectes, es va utilitzar un model de fitxa similar a la dels elements dispersos, amb algunes variacions. Es fa referència mitjançant un codi a l'element en qüestió, es descriuen les dades generals com el municipi, la situació i la referència cadastral, l'estil, la tipologia i els elements destacables, s'adjunta un plànol i una identificació fotogràfica. En la segona part de la fitxa es descriu mitjançant un text curt les principals característiques de l'edifici, la seua utilització i estat de conservació aparent, les altures que ocupa i la descripció cromàtica de la façana principal. També es descriu detalladament els elements característic com arcs, balcons, portes, finestres, ràfecs o revestiments i una breu descripció de les patologies més comuns que es poden observar.

384

Annex I. Penyalgosa, paisatge cultural de memòria i fe

DESCRIPCIÓN

Edificio con un portal de arcos adintelados. Se trata de un tipo de casa costera con alfileres en escajón, el cual consta de mampolenica como sus alfileres en los pisos de este y bajo. Por el tamaño tiene forma de la masada. Se ubica en terreno de cerro que miran hacia el interior y exterior y al lado de la plaza. Se trata de un edificio de un y de otro tipo, que se ven en el primer plano. Fue realizado en 1940 según datos de catastro. Se observan elementos afines como: cornisamento, estereos y dentales en maderas.

UTILIZACION:

USO HISTORICO	ESTADO DE CONSERVACION AFERITE	NIVEL DE OCULTACION			
VIVIENDA	HECHO DEBIL	BUENO	REGULAR	MAJO	FUEBIA
USO ACTUAL	HECHO DEBIL	BUENO	REGULAR	MAJO	TEMPORAL
VIVIENDA	HECHO DEBIL	BUENO	REGULAR	MAJO	ABANDONADO
CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MAJO		

ORGANIZACION DE FACADA	SIMETRICA		ASIMETRICA ORDENADA		SIMETRICA
	FEI	FE 2	FE 3	FE 4	
COLOG	ABANDONADO	ELEGIDO			REPLICADOR
	BLANCO + VANDOS AZULES				BLANCO + VANDOS AZULES
	FACADA VERTICAL VANDOS AZULES				REPLICADOR

ELEMENTOS CARACTERISTICOS	SAFFOS	MAGNEROS	CARFOLAS	ESCODAS	INCONSPICIONES
	AFRIGES	ABILEDES	SOFORIAS	MITIGIAS	COLUNNA SIBLADA
	PLAFIS	ARCOS DE DOBLAS	TUPANOS	MARQUEBIAS	ESCARBAS
	FAROLAS	BANDOS HORISONTALS	POLEAS	ROCCAS	PIRONES
	BALCONES	CANECOS	CALENAS	ANTEREDOS	BALUNDES

JERIAS	TRIGIAS		ZIGZAGS		ZIGZAGS	
	DE TEL CERAMICA		DE TEL MADERA		DE TEL HORWOLDI	
	DE TEL CERAMICA		ARCO		CAPALLADO	
	DE TRONC		OTROS			
VERFANAS	LIGAS		ZIGZAGS		SIBOIAS	
	DE TEL PEDRA		DE TEL MADERA		DE TEL HORWOLDI	
	DE TEL CERAMICA		CAPALLADO			
	OTROS					

386

CARPINTERIAS	MADEIRA	MADEIRA Y VITRO	MADEIRA	MADEIRA
	FERRA	COMBINADA	MADEIRA	MADEIRA
	MAHONJIAS	MADERAS JAMAS	FERRA	FERRA
	FERROCALAS	MADERAS	FERRA	FERRA
	OTROS	OTROS	OTROS	OTROS
ALFESOS	MADERA		FERRA	
	MADERA Y VITRO		MADERA Y VITRO	
	FERROCALAS	FERRA	FERRA	FERRA
	OTROS	OTROS	OTROS	OTROS

ALFESOS

FERROCALAS	MADERA	FERRA
OTROS	OTROS	OTROS

A LOSQUE			
DESDICION	RECONSTRUCCION	RECONSTRUCCION	RECONSTRUCCION
DESDICION	RECONSTRUCCION	RECONSTRUCCION	RECONSTRUCCION
DESDICION	RECONSTRUCCION	RECONSTRUCCION	RECONSTRUCCION

Figura 5.8 - Exemple de fitxa utilitzada per a l'inventari i catalogació dels béns immobles dels centres històrics de l'àrea de Penyalgosa. (Veure annex II)

5.2.3 Anàlisi territorial mitjançant GIS

Es pretén proporcionar una visió objectiva dels elements que defineixen l'experiència diària percebuda per qualsevol persona que transita pels itineraris, i més concretament, pels punts senyalats en l'estudi. Per a l'estudi, s'han seleccionat punts que tenen importància per a la població local: són llocs de parada de pelegrinatges, edificis simbòlics, ubicacions geogràfiques amb impor-

tància cultural, conques hidrogràfiques rellevants o panoràmiques dels itineraris amb un recorregut històric i cultural considerable. Aquests punts es poden observar en la figura (5.9).

En aquest cas, les eines SIG s'utilitzen per mostrar gràficament l'abast de la percepció objectiva del paisatge a diferents distàncies. Després dels treballs de camp, es van analitzar com aquests punts paisatgístics estarien millor representats. En aquest sentit, donat un terreny i un punt de vista, el problema principal de la visibilitat resideix en l'anàlisi de la conca visual, els elements i la porció del terreny que són perceptibles des d'aquest punt.

Diferenciant entre conques visuals curtes (1000 metres) i conques visuals llargues (fins a 3000 metres), es van modelar les tres hipòtesis esmentades en la secció anterior: pics, planes i barrancs. Les conques visuals en punts consecutius al llarg de totes les rutes es van utilitzar en una primera prova. Es va concloure que no eren útils per apreciar els diferents enfocaments que pot tenir el paisatge estudiat.

Donada una superfície del terreny i un punt de vista, el problema clàssic de la visibilitat és detectar la porció de terreny perceptible des d'aquest punt, la conca visual. Per a la realització d'aquest tipus d'anàlisi és imprescindible comptar amb informació altimètrica de la zona d'estudi, ja que només a partir d'ella és possible predir, de forma teòrica, que zones són visibles o no. En els models ràster l'altimetria s'associa al centre de cada cel·la i, per extensió, a tota la seva superfície. Com a conseqüència, la unitat mínima d'informació és la cel·la, i a ella s'adjudiquen els valors de Vist / No Vist.

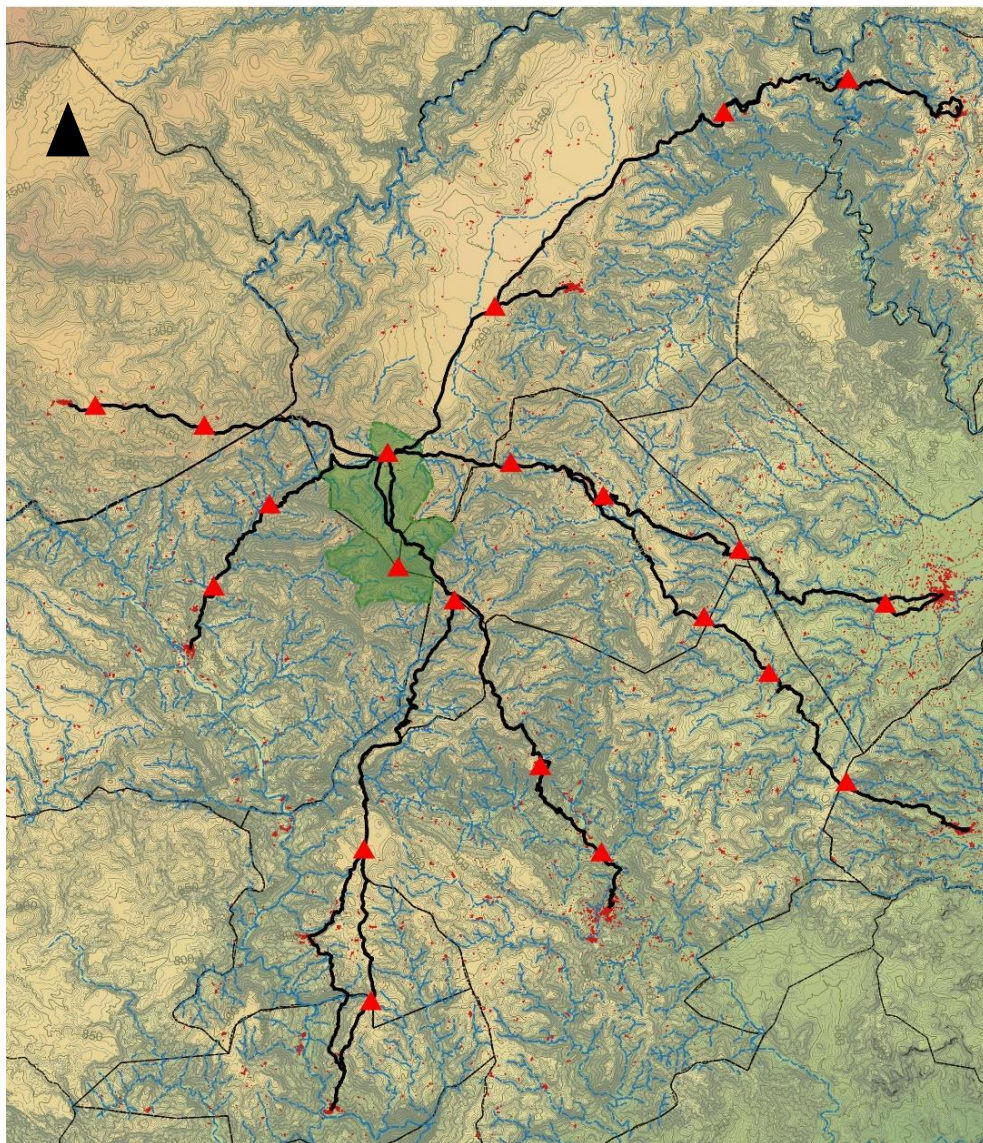

Figura 5.9 - Llocs d'especial significació històrica, cultural o social. (Veure annex I)

Si bé el relleu es pot considerar com a element essencial d'aquest tipus d'estudis, no és l'únic, ja que hem de considerar els següents elements que influeixen, de vegades de forma determinant, en l'anàlisi. El territori, encara que en ocasions apareix representat per roques nues, generalment sol estar cobert per alguna cosa que dificulta la visibilitat. Aquest component pot ser des de la cobertura vegetal fins a construccions disperses en l'àrea d'estudi o elements discordants propis d'una construcció recent. El fet que la Terra sigui rodona fa

que, a mesura que un element s'allunya en l'espai, la seva altura disminueixi tot i que aquesta pèrdua d'altura relativa es veu compensada per la refracció de la llum. En tercer lloc, per a una anàlisi rigorosa caldria conèixer l'altura de l'observador sobre el terreny, l'alçada del que s'observi, i la màxima distància a la qual cosa pot ser distingida.

En aquesta avaluació es van utilitzar el programari QGIS Lyon 2.12 i el plugin Viewshed Analysis. L'eina ofereix diverses opcions per afegir les dades, i es van utilitzar els següents paràmetres en el procés:

- Ràster d'elevació: MDT25-0615-H30 C
- Punts d'observació: seleccionats pels criteris esmentats.
- Radi de cerca: 3000 o 1000 m
- Alçada de l'observador: estandarditzada a 1.8m.
- Sortida: Binary Viewshed
- Arxiu d'eixida: Mas Coria 1000 Alto_2_Binary

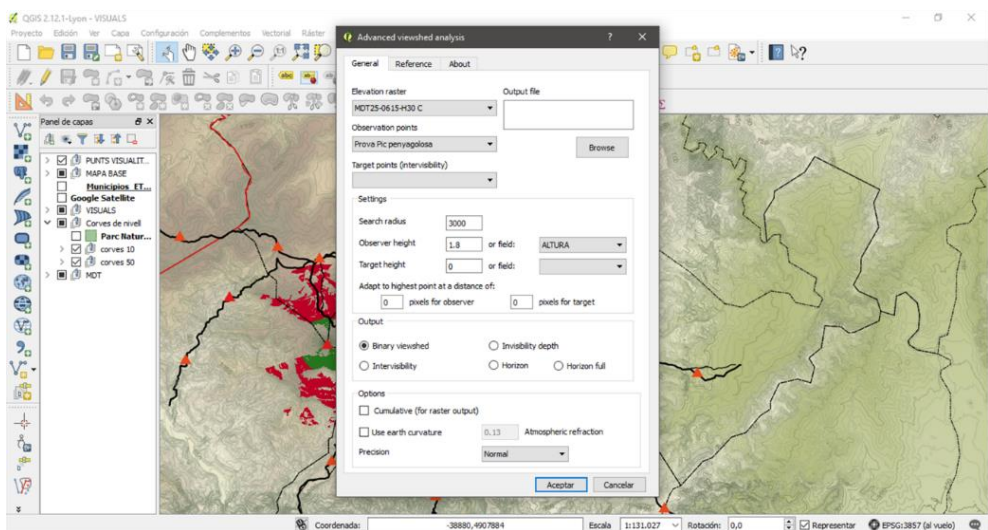

Figura 5.10 - Programari QGIS Lyon 2.12 i plugin Viewshed Analysis.

Aquest procés proporciona una capa ràster basada en models d'altitud que sintetitza informació en cel·les anomenades Visible i No visible. El pas final és

l'assignació d'opcions de transparència a través dels estils de capa als quadrats que no són quadrats visibles i un color als que són visibles. El color verd s'utilitza per conques visuals curtes (1.000 metres), mentre que el color roig s'utilitza per conques visuals llargues (fins a 3.000 metres).

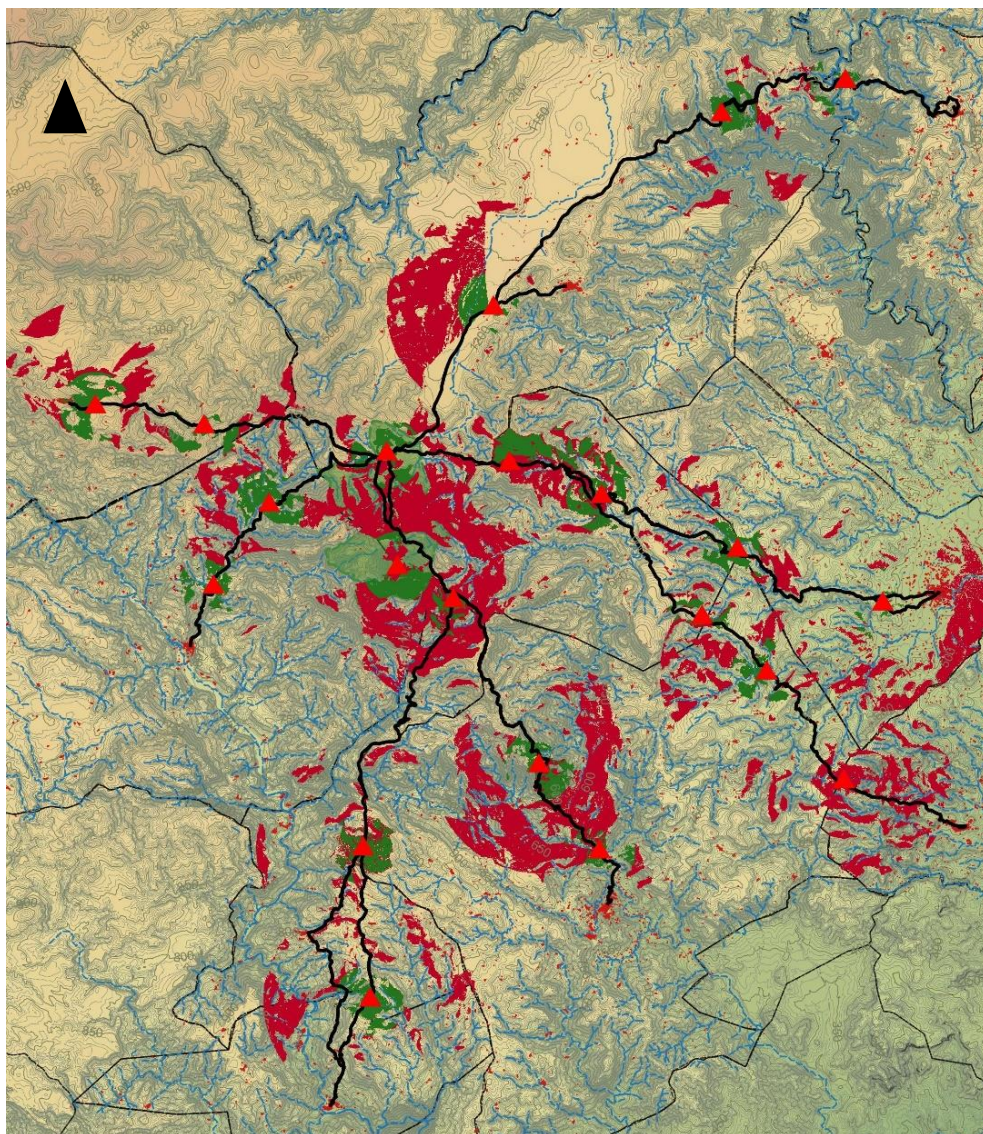

Figura 5.11 - Resultats generals de l'anàlisi de conques visuals. (Veure annex I)

Es poden extreure dues consideracions de la figura 5.11. Tot i que la lectura de la figura sembla complicada, deixa esbossat uns límits visuals que s'han de

tenir en compte per a l'elaboració de futurs plans de gestió, plans directors o ampliacions de proteccions. La segona consideració és que l'escala supramunicipal, en aquest tipus d'anàlisi condiona l'enteniment, i per a garantir el rigor d'una anàlisi de visuals, s'ha d'optar per hipòtesis a una escala menor.

5.2.3.1 Hipòtesi 1: pics i zones altes

El pic Penyagolosa

El cas de Penyagolosa, que és el punt més alt de l'àrea d'estudi (1814 m), té una vista panoràmica de l'àrea. A partir d'aquest punt, el valor que preval és el natural. Es poden diferenciar els diferents patrons morfològics en l'àrea, la varietat ambiental segons l'orientació i el clima i la fauna i flora d'aquestes altituds. Encara que en menor mesura que en altres unitats de paisatge, també es poden apreciar valors com l'etnogràfic i productiu, històric o cultural en un catàleg de construccions adequades a l'entorn. Entre aquests edificis hi ha neveres, glaceres, fonts i, en menor mesura, masos.

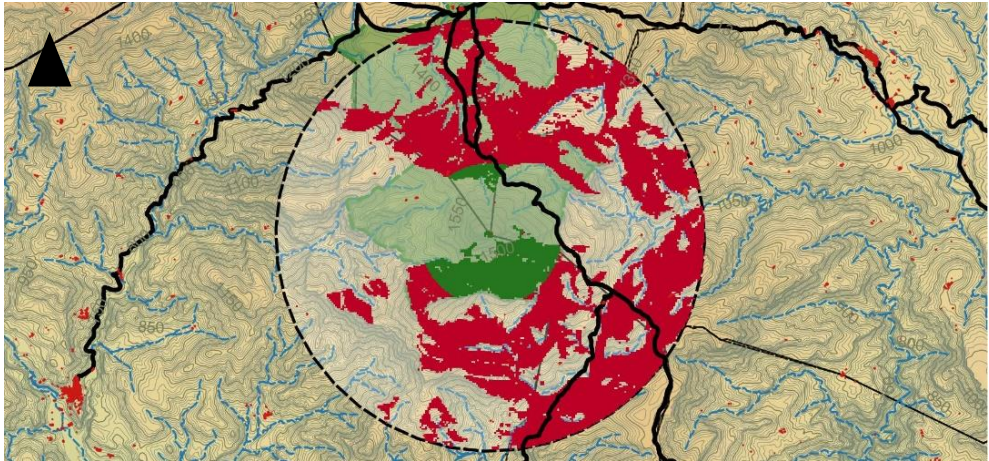

Figura 5.12 - Prova de visibilitat del pic Penyagolosa. Hipòtesi 1: pics i zones altes

Els cims aporten visió global al valor estètic. En aquest cas, el valor estètic està vinculat al valor social. El cim és el lloc que milers de persones trien per al senderisme i fins i tot és un escenari de carreres. Culturalment, Penyagolosa ha estat i segueix sent un punt de referència per a escriptors intel·lectuals i acadèmics de múltiples disciplines, el que li atorga un valor simbòlic o identitat que transcendeix la seva àrea d'influència a nivell regional.

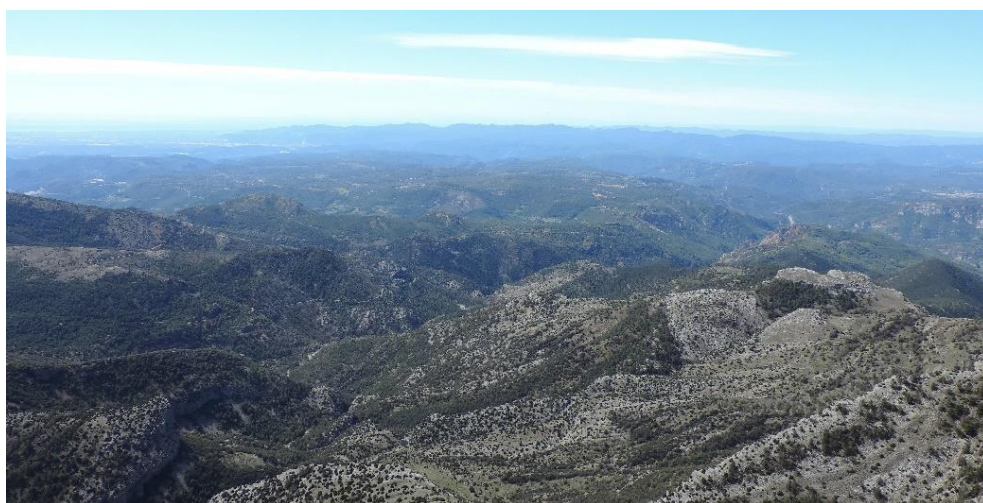

Figura 5.13 - Exemple de visibilitat des del pic Penyagolosa.

Cal afegir també, com s'ha esmentat abans, que les visuals són un exercici teòric. Quan es parla de visió global, l'enteniment planteja una visió total i absoluta, com la que representa la figura 5.14 que es pot veure a continuació. En l'exemple plantejat en aquesta hipòtesi s'entenen bé les limitacions visuals que poden condicionar un punt de vista elevat, com és el cas del cim Penyagolosa, que tot i ampliar la percepció descriptiva global i la composició estètica, limita interpretació selectiva ocultant algunes traces del paisatge contemplat.

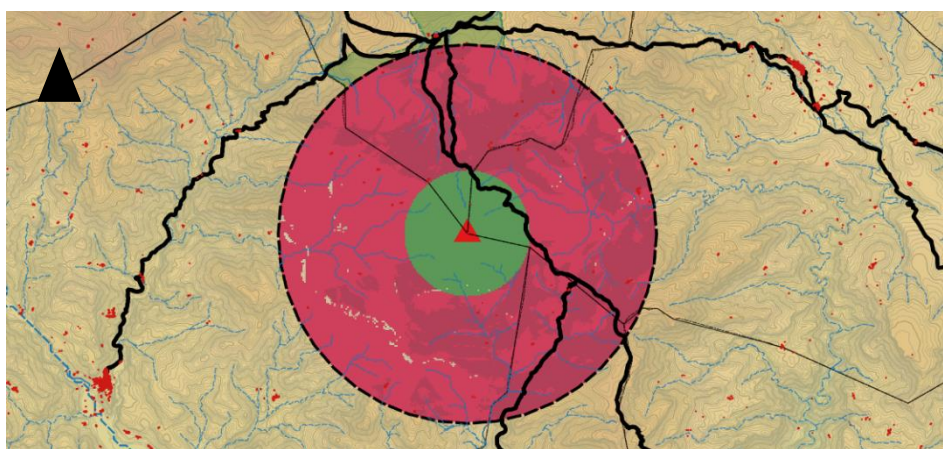

Figura 5.14 - Figuració de la primera hipòtesi de visió global del paisatge des d'un punt elevat.

5.2.3.2 Hipòtesi 2: zones planes

El pla de Vistabella

El pla de Vistabella és única pel que és l'única plana significativa situada a 1100 metres d'altitud a la regió geogràfica, i més específicament en l'àrea d'estudi. Els valors de producció prevaleixen, ja que segueixen creixent amb les tècniques agrícoles actuals per raons d'accessibilitat. Té un important valor estètic perquè és visible des de tots els rangs que l'envolten i també té un encant canviant segons el cromatisme de la collita i la temporada de l'any. Cal destacar el valor cultural, etnogràfic i històric d'aquesta plana. En la plana es poden observar construccions com masos, pous, fonts, casetes de pastors i l'assignació del territori amb tècnica de pedra seca. Tres peregrinacions de dos municipis prop de l'àrea són a través dels camins de la plana anualment. També és un escenari de carreres esportives. Finalment, cal destacar el seu valor natural. El pla de Vistabella és un polje, una plana on corre un riu estacional i es pot inundar en condicions climàtiques severes.

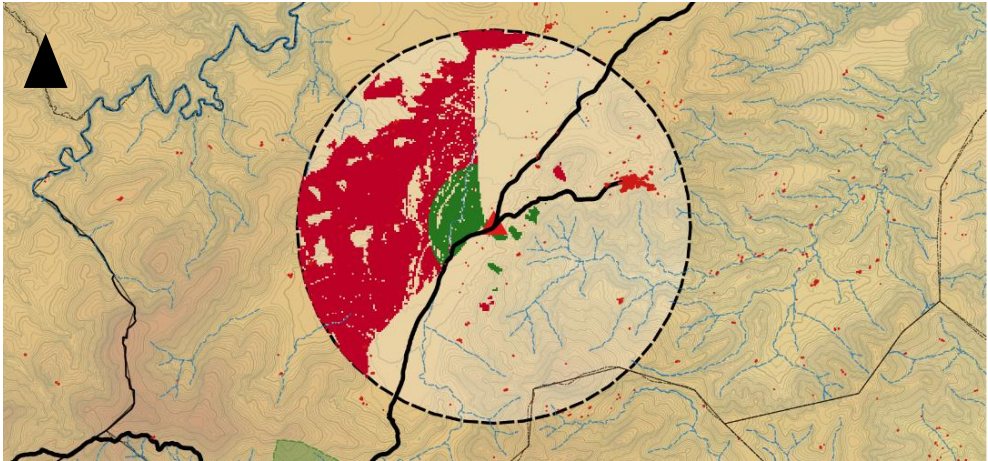

Figura 5.15 - Prova de visibilitat del pla de Vistabella. Hipòtesi 2: zones planes.

Figura 5.16 - Fotografia d'un exemple de zona plana a l'àrea d'estudi.

5.2.3.3 Hipòtesi 3: els barrancs

El barranc del Carbo

A l'àrea d'estudi, i més específicament en el barranc del riu Carbo, s'observen aspectes molt directes i llegibles. A més dels valors naturals i la biodiversitat que proporcionen un entorn aquàtic favorable condicionat per la diferència d'altura, es poden observar valors etnogràfics com granges, molins, cellers, fonts o ponts. Aquest valor i l'històric es veuen en l'arquitectura que dona forma al paisatge: terrasses, camins de còdols i preses. En termes de valor de producció, es poden observar restes de cultures antigues, especialment vinyes i arbres fruiters en pisos bioclimàtics que són favorables a aquest tipus d'agricultura. Culturalment, s'ha de tenir en compte que les àrees de barrancs solien ser llocs de pas on es reduïen les distàncies. Per tant, eren un lloc d'intercanvi de béns i àrees per al pas de reduïdes quantitats de bestiar.

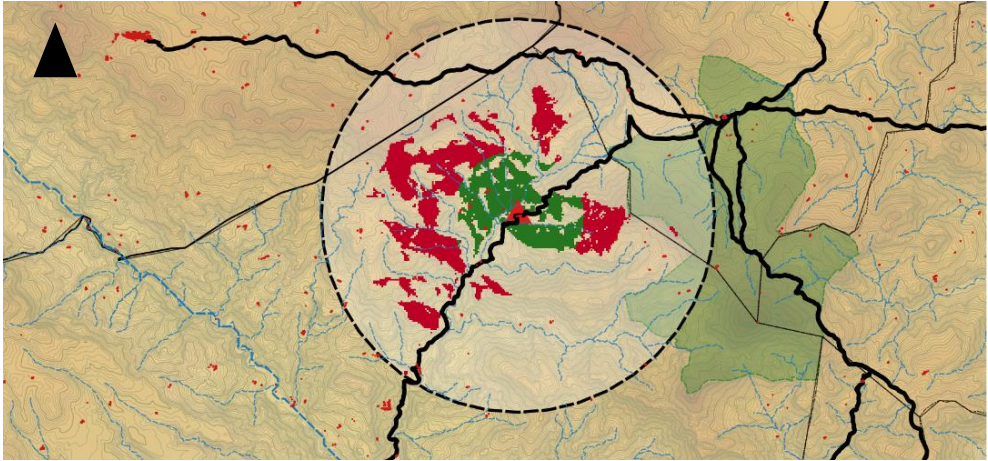

Figura 5.17 - Prova de visibilitat del barranc del riu Carbo. Hipòtesi 3: els barrancs.

Figura 5.18 - Fotografia d'un exemple de percepció a les zones escarpades de l'àrea d'estudi.

A continuació es mostra un mapa general de les zones analitzades. Els cercles marquen fins on pot arribar la visió des dels punts seleccionats. El color taronja va lligat a la hipòtesi 1, el color verd a la hipòtesi 2 i el color blau a la hipòtesi 3.

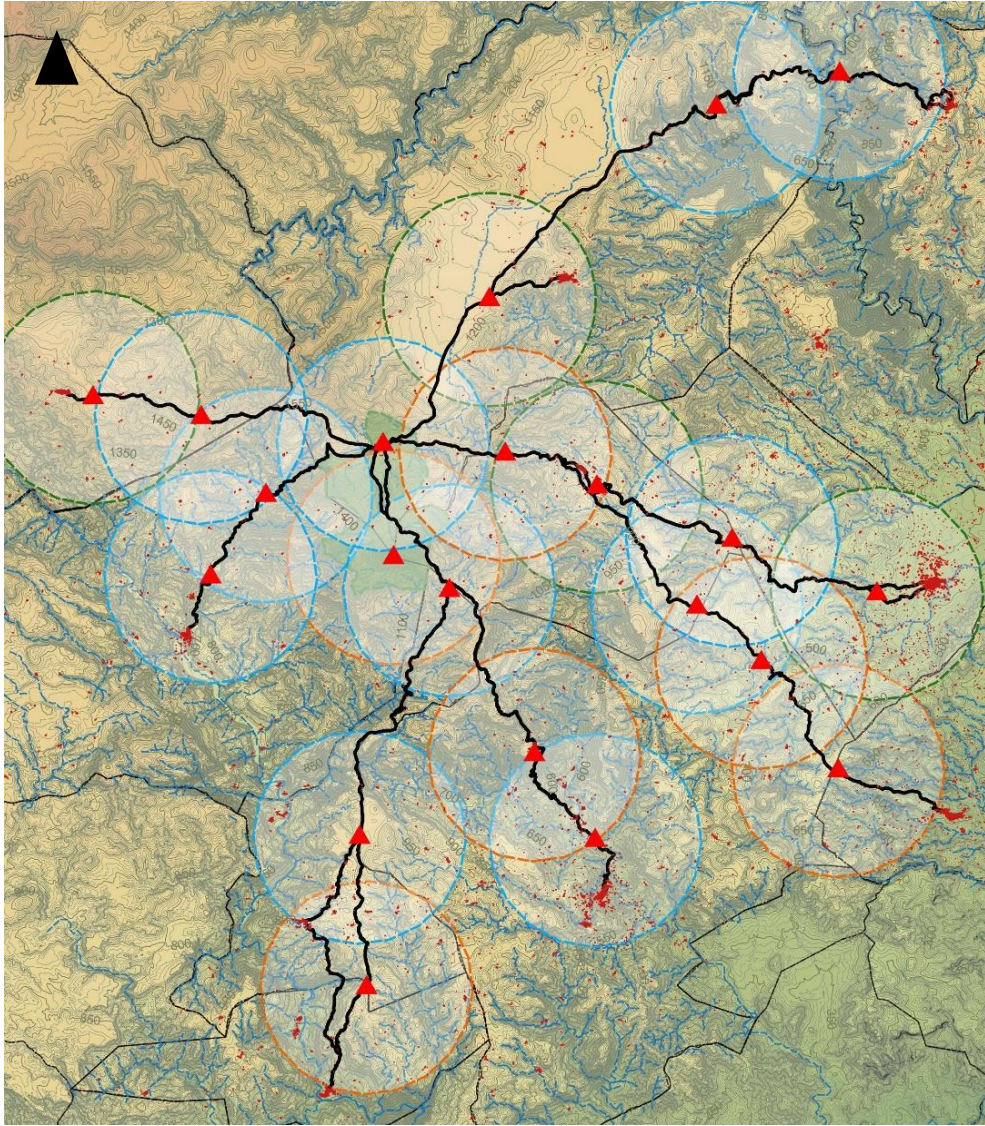

Figura 5.19 - Resum de les hipòtesis analitzades amb l'estudi.

Taula 5.3 – Resum dels criteris d'anàlisi i les zones avaluades.

Criteris d'anàlisi	1. Zones altes i pics	2. Zones planes	3. Zones de barrancs
1. Descripció general del paisatge	+++	++	+
2. Intensitat. Dominància dels elements	-	--	---
3. Espai. Composició estètica	+++ -	++ --	+ ---
4. Visibilitat. Interpretació selectiva	+	++	+++
5. Fragilitat. Alteracions d'impactes	---	--	-

+++ : molt bona percepció general; ++ : bona percepció global; + : mala percepció general. // --- : > 66% dels elements visibles relatius; -- : entre el 33% i el 66% de la mitjana ; - : <33%.

Per últim, cal dir que es veu el patró de zona escarpada tal i com els itineraris es van apropant a Sant Joan de Penyagolosa. La successió zona de barranc, zona elevada és el patró més regular en la zona d'estudi. Les zones planes es limiten a les rodalies dels municipis, tot i no ser un patró en tots els casos, i al pla de Vistabella, com a excepcionalitat dins l'àrea d'estudi.

5.3 Consideracions finals del capítol

5.3.1 Els catàlegs

Pot ser cal introduir els catàlegs de la manera que ho fa Querol (2010), com una vella obsessió, ja que la seua trajectòria data de 1900 amb el Reial Decret que ordena la *catalogación completa y ordenada de las riquezas históricas de la nación*. Tot i que les catalogacions han evolucionat molt, realment, què sabem del que ens envolta? Com es pot identificar si no es cataloga?

Pel que fa als catàlegs, almenys a Catalunya, el seu principal objectiu és el de contribuir a la incorporació del paisatge en els plans territorials parcials però també en els plans directors territorials i en els urbanístics, així com en els plans sectorials que impulsa la Generalitat i són alhora de gran utilitat en el desenvolupament d'altres polítiques i estratègies de caràcter sectorial lligades al paisatge (conservació de la natura, agricultura, indústria, infraestructures de transport, cultura i turisme), així com en la sensibilització de la societat sobre el paisatge i els valors ambientals, culturals i estètics (Sala, 2009).

La intenció de catalogar neix de la prioritat de saber la realitat que envolta a un territori, ja sigui catalogant el paisatge o els elements que li donen forma. D'aquesta manera, els catàlegs també transmeten les diferents realitats i donen pistes i prioritats pel que fa a la gestió d'espais.

Tot i que són una ferramenta metodològica i estricta en quant a la concepció i realització, els catàlegs també poden ser participatius. En el cas de catàlegs de paisatges importància també rau en el fet que és mitjançant el procés participatiu que es poden detectar els factors més perceptius, identitaris i intangibles del paisatge com, per exemple, el sentit d'un lloc, factors que difícilment s'identificarien exclusivament amb el treball tècnic en un despatx. La tipologia de participants, la diversitat de perfils i discursos que representen, el seu nombre i la seva cultura participativa són factors que condicionen significativament el procés.

La experiència del treball de camp diu que realitzar un catàleg d'elements arquitectònics amb participants externs fa que aprenguin a donar valor a la quotidianitat que els envolta. També s'ha d'afegir que, en estudis de topònims com el que ha realitzat Jesús Bernat (2015), que no deixa de ser un catàleg o inventari de noms, la participació ho és tot ja que sense les pertinents entrevistes, mai s'hagués pogut descobrir la riquesa toponímica de l'entorn de Penyagolosa.

Per a concloure aquest apartat cal dir que, tot i que hi ha molta feina feta, en queda molta per fer. Hi ha publicacions, declaracions per part d'administracions on es llisten immobles dispersos pel paisatge o plans generals d'ordenació urbana que intenten enumerar els elements més notoris dels municipis que analitzen. Però, que en sabem de l'arquitectura més incògnita? Aquella que passa desapercibuda per comú i que en perdre-la pareix extraordinària?

Els catàlegs no pretenen dibuixar el futur paisatge, mes enllà de ressaltar certes tendències que semblen evidents. En canvi, si que defineixen objectius, criteris i accions concrets que, un cop transformats en directrius, contribueixin a millorar la qualitat dels paisatges. Els catàlegs constitueixen una magnífica ferramenta per a reflexionar sobre el model de proteccions. Han de permetre avançar amb decisió cap a una nova cultura d'ordenació del territori que exigirà altes dosis de sensibilitat paisatgística per part de tots els agents que intervinguin (Sala, 2009).

5.3.2 Les metodologies

Retrocedint un poc en aquest mateix capítol, es recopilen una diversitat de metodologies que coincideixen en set conceptes bàsics i que es creuen imprescindibles per a caracteritzar i, d'alguna manera, intentar vertebrar el territori i el paisatge: la participació, el reconeixement de valors, la percepció de l'entorn, escala del paisatge, fragilitat del paisatge, l'autenticitat i la integritat.

La majoria de metodologies pretenen ser integrals en quant a reconeixement de valors, planificació territorial, síntesi de resultats, mapatge d'aquests resultats, etc. La pluralitat del paisatge, les diferents escales i la diversitat d'objectius dels projectes paisatgístics expliquen el caràcter molt obert de les metodologies d'anàlisi dels paisatges i la varietat d'instruments destinats a la defensa dels seus valors i l'ordenació de les seues dinàmiques i transformacions (Mata, 2008). S'està d'acord quan es diu que els mètodes d'estudi del paisatge, ja sigui per a l'ordenació i gestió dels seus valors com en projectes relacionats amb l'arquitectura del paisatge, han de llegir i entendre el caràcter de cada paisatge. Però, utilitzar el concepte paisatge com a objecte de tot allò que fa a cada part del territori distinta a una altra fa que les metodologies generalitzades tinguin un element que condicioni greument la naturalesa dels estudis: l'escala.

Després de l'experiència obtinguda a través del treball de camp, la hipòtesi que es planteja gira entorn a que sortir d'una escala regional i dins d'aquesta, detallar localment els factors rellevants és perdre intensitat en quant a la descripció del caràcter del paisatge. Estudis rellevants en matèria paisatgística com els desenvolupats per Rocío Silva i Victor Fernández (2017) afirmen que prioritàriament, tots els paisatges de les zones habitades són potencialment patrimonials, en tant que formen part de la identitat dels habitants. Aquest axioma es reconeix a escala local, una escala propera a l'individu i al seu camp d'experiències. No obstant, la majoria de paisatges busquen un reconeixement més enllà del local. Busquen transcendència i eixir del localisme cap a un reconeixement supralocal. Per tant, quina escala és l'òptima a l'hora de reconèixer els valors d'un determinat territori?

En aquest sentit, no s'ha trobat cap declaració contundent sobre aquest tema, ja que, tothom es justifica amb arguments poc rebatibles. El cas del LCA, per exemple, parla de la teoria de les nines russes: la relació jeràrquica a nivell d'escala també justificable amb el zoom d'una càmera que pot anar des d'una escala nacional a local (Swanwick 2002). De la mateixa forma, però més específica, es troba el *Atlas de los paisajes de España* (Mata i Sanz, 2003) que agrupa 1262 unitats de paisatge, o simplement paisatges, agrupades en 116 tipus de paisatge i resumides en 34 associacions de tipus de paisatge basant-se en la seua configuració topogràfica, les característiques bioclimàtiques o per semblances en grans característiques del tipus de sòl. Soles es pot treure una conclusió molt bàsica d'aquesta anàlisi: per molt gran que siguin les previsions a abastar, el resultat és el mateix, si es vol obtenir una caracterització de valors sòlida, cal acudir a l'escala local.

Pel que fa al reconeixement de valors, l'enfocament sistemàtic com el que aporta el LCA, pot donar certa integritat al concepte paisatge. No obstant això, també hi ha trampes en una metodologia aparentment transparent com LCA, que iguala l'entrada de característiques del paisatge físiques i quantificables amb els quals es construeix culturalment, qualitativa i contextual (Sarlöv, 2016). Hi ha un risc que la gent que comenci a tenir en compte els valors com definits i veraders si es col·loquen en un mapa, delimitat per les fronteres i fixats a un sistema d'informació geogràfica. El resultat principal de el LCA pot ser, com suggereixen Butler i Berglund (2014), per donar a conèixer les diferències dins del paisatge o, si s'utilitza en un procés de participació amb el públic, per crear una comprensió més àmplia del que significa paisatge (Butler i Berglund, 2014). I per a major comprensió, cal que es tingui en compte la reflexió de Tempesta (2010) quan diu que es necessiten programes d'educació paisatgística, especialment per als joves, perquè les futures generacions afavoreixin les intervencions en la preservació dels paisatges agraris històrics i culturals.

Parlar de la integritat dels enfocaments metodològics es dir que s'incorporen tota la gamma de significats atribuïts al paisatge, tractar-lo, en paraules de

Tress i Tress (2001) com una entitat espacial, una entitat mental, una dimensió temporal i com un nexa entre la natura i la cultura. Tot i estant d'acord, s'ha de tenir en compte que les amplies significacions que s'adjunten al paisatge poden condicionar la seua aplicabilitat pràctica davant una necessitat urgent de planificar paisatges que resisteixin a la pressió constant de les amenaces com per exemple l'abandonament de la terra, especialment si parlem d'entorns mediterranis (Griffiths 2018).

Per tant, hi ha dues vessants a tractar pel que fa a les metodologies. Com s'avalua el paisatge sense recaure únicament en la visualitat i basant els estudis en els atributs naturals deixant de banda els aspectes culturals que contribueixen, inclús més, en la realitat actual del territori? Com es pot traslladar aquesta realitat actual del paisatge si no és detallant cartogràficament les variacions que s'observen en el territori?

Aquesta tensió continua sent real i problemàtica en el sentit que, en alguns contextos, principalment a escala local i regional, s'està limitant el desenvolupament i l'aplicació de mètodes per a una planificació més sostenible. No obstant això, ambdós tipus d'enfocament són necessaris si el sistema ha de ser usable, en el sentit de fronteres en un mapa, i perceptiu, en el sentit de lloc o objecte reconegut i apreciat per les persones.

D'aquesta manera, el dibuix de les fronteres i la categorització d'àrees, per exemple, els tipus de paisatge, són les unitats espacials cartografiades que pretenen orientar, controlar i guiar el desenvolupament del paisatge i és central en la comprensió del que constitueix la integració i integritat de vectors o valors.

En aquest sentit, l'anàlisi amb models geogràfics del territori, agrupa bé les diverses intensitats i pot servir de model per a delimitar el territori segons les sinèrgies que es creen amb els vectors o valors patrimonials. Atenent a una visió global del paisatge, a la dominància d'elements, a la composició estètica, a la interpretació selectiva o a la visualització d'impactes, l'anàlisi focalitza les zones més abandonades o més concorregudes no per l'ús directe, sinó per la percepció que es té d'elles. És important senyalar que la intensitat de vectors,

si es relacionen amb la seua integritat i autenticitat, és vincula a unes àrees per damunt d'una altra. Per tant, i sense pretensions ni influències terceres, l'anàlisi dona les pistes suficients per a traçar plans que donen prioritat a unes àrees per damunt d'unes altres. Cal entendre que si s'han de materialitzar canvis en perspectives globals (Hipòtesi 1) s'han d'efectuar canvis en les altres dues hipòtesis i, com s'ha marcat en l'anàlisi, aquestes han d'estar clarament definides.

Això, per descomptat, comporta els seus propis perills pel que fa a objectivitat: la percepció que una línia en un mapa és "veritat" en lloc d'una simplificació espacial o generalització de la diversitat de "terra". Per contra, sovint el paisatge només es considera "real" si es percep a través de la lent de la percepció i l'associació que fa que els diferents paisatges siguin recognoscibles i diferents, depenent de l'associació i la comprensió. Com a exemple d'aquesta tensió, les polítiques de protecció i millora de la biodiversitat han de ser sensibles a les forces històriques que han donat forma a la distinció (Olwig, 2016), sovint ignorades, per exemple, els habitants de les poblacions més menudes o els treballadors i treballadores de la terra.

Des del punt de vista d'aquest treball, les problemàtiques teòriques o les que es generen en el territori a partir d'enfocaments teòrics, tenen una solució pràctica: la participació. L'obediència cega imposada des d'una posició autoritzada fa que el dubte i la negativitat s'apropien del que és fonamental des del punt de vista de la investigació: la preservació de valors, autenticitat i integritat de la cultura. En aquest sentit, aquesta investigació ha optat per una perspectiva participativa pel que fa a la descripció del territori, senyalant els valors tangibles i intangibles, catalogant-los o deixant constància d'ells a través d'entrevistes amb actors locals, treballant l'horitzontalitat i deixant pas a un rizoma on cap actor està per damunt d'un altre. Decisions comunes com senyalar punts d'observació on la heterogeneïtat dels valors s'homogeneïtza per a igualar cultures locals ha donat cohesió i comença a donar pas a una vertebració del territori.

CAPÍTOL 6

Participació ciutadana: anàlisi de conceptes, processos i problemàtiques

6.1 Aproximació conceptual inicial

En algunes regions mediterrànies, els espais rurals s'han transformat des d'espais per a la producció i la vida, fins a convertir-se en espais de consum i conservació (Holmes, 2012). Cada societat té el seu paisatge, perquè cada territori és el resultat de transformar la matriu biofísica d'acord amb les necessitats i prioritats de cada àmbit sociocultural (Folch i Bru, 2017). És possible trobar una contradicció axiomàtica al cor de les disciplines tècniques, teòriques i científiques que actualment estudien els paisatges: la realitat material del paisatge i la imatge cultural col·lectiva que es vol transmetre. Al mateix temps, s'observa una desconexió entre la perspectiva dels especialistes del paisatge, la major part de la societat que viu en aquests paisatges i els visitants ocasionals. La naturalesa multifuncional i multidisciplinària del paisatge ha portat els investigadors i analistes del paisatge a trobar una sortida a la desconexió entre allò que es pot veure i el que es desitja veure: les metodologies d'estudi. En qualsevol cas no hem d'oblidar que el concepte de paisatge -com qualsevol altre- no és més que una construcció intel·lectual, un artefacte, una porta de coneixement, un objecte d'estudi, un instrument per a la intervenció política o per l'especulació econòmica. Per aquest motiu en part el seu polisèmia, més que ser degut a les diferents aproximacions disciplinàries, està relacionada amb la utilitat que se li dona (Corbera, 2016).

És obvi començar dient que els valors són una creació humana: només els humans valorem i discutim sobre valors. Però, quan la realitat que valorem desborda allò estrictament humà o social i se situa en el terreny transcendent o

en el natural, les coses no són tan simples. La qüestió dels valors s'ubica aleshores en la interfície natura/cultura, en la mesura que els paisatges, entenent el paisatge com l'aspecte del territori, materialitzen diferents graus de transformació i diversos moments d'una relació secular entre els éssers humans i els entorns vitals (Scazzosi, 2006).

La situació actual del patrimoni està vinculada a un canvi cultural que ha portat al fet que els valors intrínsecs del patrimoni que s'abandona s'entenguin com construccions socials (Parkinson et al., 2016). D'acord amb això, els valors del paisatge es consideren mutables per definició. Es presenten nous tipus de valors, mentre que altres s'agrupen o simplement desapareixen (De la Torre, 2013). Aquest sistema rígid dona lloc a una comprensió incompleta dels valors (Fredheim i Khalaf, 2016). Tot i que els valors es consideren conceptes adaptatius i mutables, els conceptes d'integritat i autenticitat també s'adapten a noves perspectives (García-Esparza 2016). En aquest sentit, ICOMOS (1994) va destacar la necessitat de canvis i d'evolució conceptual per trobar una visió més àmplia de l'autenticitat dels actius culturals. L'autenticitat, comunament compresa com l'oposició a la tematització, s'associa amb la veritat i la preservació de funcions i significats (Silva i Fernández, 2017) veient el patrimoni com una experiència i la representació social i cultural amb la qual participen activament (Smith, 2011). Igualment, es defensa el fet que els llocs tenen qualitats inherents sense importància cultural (De la Torre, 2013). També cal afegir que els individus reconeixen valors en una ubicació específica en funció de les seves pròpies necessitats o desitjos, i la conformen d'acord amb les seves circumstàncies socials, culturals o econòmiques (Spennemann, 2006). Cal destacar, per tant, que la conservació d'un lloc ha d'identificar i tenir en compte tots els aspectes de la seva importància cultural i natural, evitant l'èmfasi injustificat d'alguns atributs o valors en detriment d'altres (ICOMOS, 2000).

L'objectiu és treballar en la naturalesa tangible i intangible dels paisatges com a punts bàsics per interpretar-los mitjançant una classificació "autoritzada" (Pendlebury, 2013). L'anàlisi proposada per Speed et al. (2012) també s'ha de tindre en compte, comparar i analitzar la diferència en la integració i valoració

de valors naturals i culturals, detallant l'anàlisi, observant diferències quan s'avalua per separat i combinant aspectes de la natura i la cultura. Finalment, Harrison (2015) parla de models de patrimoni dialògic que condueixen a un examen més fluid de la relació entre el patrimoni i altres assumptes socials, polítics i mediambientals. Aquests models no insisteixen a veure els diferents camps com a separats, sinó que estan interconnectats en els nivells més bàsics i complexos.

Moltes institucions, associacions i investigadors han revelat les característiques singulars del paisatge i el patrimoni. Exemples recents d'aquestes avaluacions inclouen les propostes d'English Heritage (2008), assignant quatre rangs de valor segons la tipologia: valor probatori, valor històric, valor estètic i valor comú. Per contra, una altra hipòtesi que va intentar centrar-se en la teoria dels valors va ser implementada per Stephenson (2008) que dividia el patrimoni en forma, relacions i pràctiques. Altres mètodes proposats es centren primer en les històries, després en la importància i finalment se centren en altres llocs (Pocock et al., 2015). Aquests exemples i més es poden trobar a la taula realitzada per L. Harald Fredheim i Manal Khalaf (2016) on es recopila les diferents postures que alguns acadèmics i algunes associacions han anat publicant durant quasi tres dècades.

Taula 6.1 - Visió general d'una selecció de tipologies de valor publicades per al patrimoni cultural (Fredheim i Khalaf, 2016).

Riegl (1982)	Austràlia ICOMOS (1979)	Lipe (1984)	Darvill (1995)	Carver (1996)
Antiguitat	Estètic	Econòmic	Segons l'ús	Segons el mercat
Històric	Històric	Estètic	Arqueològic	Capital / Estat
Commemoratiu	Científic	Associatiu Simbòlic	Científic	Productiu
Utilitari	Social	informatiu	Creatiu	Comercial
Artístic			Educatiu	Residencial

			Recreatiu Turístic	Comunitat
			Simbòlic, Representatiu	Amenitat
			Legitimador d'accions	Polític
			Solidari, Social, Integrador	Minoritari
			Monetari, Econòmic	Localista
			Opcionals	Humà
			Estabilitat	Ambiental
			Misteri i enigma	Arqueològic
			Existencial	
			Cultural	
			Resistència al canvi	

Frey (1997)	Ashley-Smith (1999)	Pye (2001)	Throsby (2001)	Mason (2002)
Monetari	Econòmic	Històric	Estètic	Històric
Opcional	Informatiu	Artístic	Espiritual	Cultural
Existencial	Cultural	Científic	Social	Social
Hereditari	Emocional	Cultural	Històric	Religiós
Prestigiós	Existencial	Contextual	Simbòlic	Estètic
Educatiu		Condicional	Autèntic	Econòmic
		Econòmic		Existencial
				Hereditari

Feilden (2003)	Keene (2005)	Appelbaum (2007)	English He- ritage (2008)	Orbaşlı (2008)
Emocional	Social	Artístic	Probatori	Antiguitat Raresa
Preguntar	Estètic	Estètic	Històric	Arquitectònic
Identitat	Espiritual	Històric	Estètic	artístic
Continuïtat	Històric	Utilitari	Comunal	Associatiu
Espiritual, Simbòlic	Simbòlic	Recerca		Cultural
Cultural	Autèntic	Educatiu		Econòmic
Documental		Antiguitat		Educatiu
Històric		Nou		Emocional
Arqueològic		Sentimental		Històric
Estètic		Monetari		Paisatgístic
Arquitectònic		Associatiu		Distintiu
Paisatgístic		Commemora- tiu		Polític
Tecnològic		Raresa		Públic
Utilitari				Religiós
Funcional				Científic
Econòmic				Social
Social				Simbòlic
Educatiu				Tènic
Polític				Paisatgístic urbà

Stubbs (2009)	Gómez Robles (2010)	Szmelter (2010)	ICOMOS Nova Zelanda (2010)	Lert-charnrit (2010)
Universal	Tipològic	Cultural	Estètic	Informatiu
Associatiu	Estructural	Identitari	Arqueològic	Educatiu
Curiositat	Constructiu	Artístic	Arquitectònic	Simbòlic
Artístic	Funcional	Raresa	Commemoratiu	Econòmic
Exemplar	Estètic	Social-Econòmic	Funcional	Recreatiu
Intangible	Arquitectònic	Econòmic	Històric	
Utilitari	Històric	Funcional	Paisatgístic	
	Simbòlic	Educatiu	Monumental	
		Social	Científic	
		Polític	Social	
			Espiritual	
			Simbòlic	
			Tecnològic	
			Tradicional	

La integritat també s'hauria d'incloure com un factor quantificable en els estudis del paisatge. Gullino i Larcher (2013) esmenten les diferents perspectives i graus d'integritat en funció dels àmbits de coneixement dels quals s'avalua el paisatge. Donen suport a la concepció multidisciplinària del territori com a mitjà per avaluar la integritat dels paisatges perquè la integritat està relacionada amb la conservació i és un valor important a tenir en compte en l'anàlisi paisatgístic i patrimonial. No obstant això, el valor donat en si mateix

no és una qualitat. En canvi, el teixit, objecte o mitjà és el portador d'un significat cultural o històric específic imposat externament i basat en els marcs dominants d'un període específic (Pendlebury i Gibson 2009).

En termes de significació cultural, el paisatge és un element clau en la identitat d'una àrea o regió específica. Aquesta idea es refereix al concepte d'estima i els aspectes tradicionals de l'adhesió al lloc d'origen i dependència (Hammit et al., 2009). Alguns investigadors van afegir altres dimensions com ara l'afectivitat (Kyle et al., 2004), vincles socials (Kyle, Graefe i Manning, 2005) i la familiaritat, pertinença i arrels (Hammit et al., 2006). Aquesta identificació es pot relacionar amb un element específic del paisatge, la relació històrica entre una comunitat local i el seu entorn. La identitat no està necessàriament vinculada a un paisatge particularment destacat, sinó que es pot relacionar amb un paisatge comú o deteriorat (Consell d'Europa, 2000; Plottu i Plottu, 2012). Així doncs, el patrimoni i el paisatge representen la identitat individual i la idiosincràsia de les comunitats locals.

Una altra realitat a tenir en compte quan es pretén desgranar un paisatge és la mal promulgada identitat cultural. Tenint en compte que la identitat i la cultura són conceptes complementaris, la confusió els condueix a que, de vegades, s'utilitzen com a sinònims intercanviables. La cultura es refereix a pràctiques rutinàries, creences i significats que estan fortament establerts. D'altra banda, la identitat es refereix als sentiments de pertinença a un lloc o col·lectiu. El problema teòric prové del fet empíricament demostrable que els límits culturals no sempre coincideixen amb els de la identitat. Un grup social amb el qual tots els membres s'identifiquen no és necessàriament homogeni culturalment parlant (Grimson, 2010). D'una banda hi ha identitats que no es descriuen i que podrien ser les identitats bàsiques que es transmeten d'una generació a la següent, mentre que de l'altra hi ha identitats que s'imposen o es perfilen i creen administrativament (províncies, estats...) (Mira, 2007).

Un paisatge pot ser reconegut com a cultural per diferents col·lectius o comunitats, encara que només alguns els reconeguin com a identitaris (Silva i Fernández, 2017). Per tant, la identitat ha de ser homogènia per veure la resta de

valors com heterogenis a causa de la seva percepció social. Un dels aspectes més importants de la noció d'identitat del paisatge és que proporciona una idea del subtil equilibri entre l'agregació i la segregació. Pot unir persones amb un sentiment d'afecte a la seva regió. Això pot generar interès i implicació en la conservació i el desenvolupament de les característiques espacials i existencials del paisatge. Una interpretació holística multidisciplinària d'aquests processos pot conduir a la creació d'una consciència col·lectiva a la recerca d'objectius comuns (Stobbelaar i Pedrolí, 2011) o com Watson i Waterton (2010) sostenen, la creació d'una comunitat patrimonial.

La història del paisatge de muntanya autotòpica mediterrània reflecteix les successives onades de creixement i disminució de la població, amb els primers vestigis de l'activitat humana que es remunten als assentaments neolítics (Gasco i Guthertz 1983). Des de l'edat mitjana, la majoria de les terres altes mediterrànies han sofert canvis. Els assentaments dispersos originals a les terres altes i les seves successives capes d'ocupació van sorgir per necessitat, el que va provocar l'autosuficiència en l'explotació dels recursos de la terra. Això va donar lloc a un paisatge menys natural que mostrava moltes característiques d'un espai altament humanitzat. La història recent d'aquests paisatges continua evocant la necessitat i la fe. Els habitatges vernacles, que van simular una cultura medieval basada en la mobilitat i la vida de la terra, es van veure com un símbol d'estabilitat, independència, afecte a la terra i un codi de conducta i moral (Jackson 1990). Malgrat els importants canvis econòmics i socials, les famílies autònomes, els patrons espacials supervivents, les arts i oficis dels edificis i les històries territorials que contribueixen a aquest context persisteixen fins als nostres dies (García-Esparza 2018).

L'autotopia es refereix a pràctiques espacials en què el paper del no expert està involucrat, on els residents participen en la construcció intel·lectual i material de llocs (García-Esparza 2018). Tot i que aquest paisatge autotòpic sofreix la decadència, l'abandó i el deteriorament, transmet la veritat social d'una població modesta. La pèrdua actual d'habitants, juntament amb l'abandonament relatiu d'aquest tipus de vida rural tradicional, no només suposa una amenaça

relativa als criteris de conservació específica, sinó que també planteja interessants dificultats per a la viabilitat econòmica, cultural i ambiental del lloc (Agnoletti, 2014).

La Mediterrània occidental es caracteritza per un procés de canvi desigual que ha afectat molt les xicotetes comunitats de la regió mediterrània de muntanya des de mitjans del segle XX. Els casos d'estudi es troben a l'est de la serralada Sistema Ibèric, a la zona de Penyagolosa. Aquest terreny variable oscil·la entre 400 i 1800 metres sobre el nivell del mar, que condiciona el clima produint quatre capes bioclimàtiques diferents segons l'altitud i l'orientació. Els municipis del territori que s'està estudiant al voltant d'aquesta muntanya s'han vist afectats per la migració cap als nuclis més importants. També ha passat de sectors socioeconòmics agrícoles i ramaders secularment ancorats, a sectors secundaris i terciaris, sempre condicionats pel turisme rural.

És per això que els edificis disseminats per un paisatge dedicat a l'habitatge (masos, molins, almàsseres) estan en desús o s'han utilitzat com a segones residències, generalment condicionades per la proximitat als municipis o carreteres. En aquest paisatge rocós, es varen construir bancals aterratsats per augmentar l'àrea de sòl cultivable. Avui en dia poques d'aquestes terrasses encara s'utilitzen per a l'agricultura, ja que aquestes no són accessibles per a la maquinària agrícola. La major part de la producció es troba a la plana, és més fàcil d'accedir amb vehicles i de manera extensiva. En molts països europeus es troba un procés similar amb implicacions socioeconòmiques i ambientals com la despoblació i la disminució dels ecosistemes agraris, amb la consegüent pèrdua de biodiversitat.

La recerca d'aquest paisatge autotòpic va tenir en compte els factors positius i negatius que podrien condicionar la percepció de la realitat material del territori. Com s'ha pogut veure en el capítol anterior, a aquest efecte, l'equip de recerca i altres persones vinculades directament al paisatge van observar i catalogar els diferents elements etnogràfics i l'arquitectura agrícola, relacionats amb l'ús de l'aigua: masos, molins, almàsseres, rodes, fonts, ponts, etc. trobat, encara que abandonat o ja no s'utilitzi (Altaba, 2018). Aquesta arquitectura

està completament lligada al paisatge i està estratègicament posicionada per fer el millor ús possible de les condicions ambientals. A més, aquesta xarxa d'itineraris uneix els rius, els municipis i l'ermita als peus de la muntanya Penyagolosa, que ha estat la destinació de les peregrinacions des de l'Edat Mitjana. El paisatge antròpic usava parets de pedra seca per repartir cultius. Es va observar la presència de recursos hidràulics essencials, combinats amb una gran biodiversitat i una mostra espontània de necessitat i fe, realçant els valors específics d'aquest entorn sociocultural. El paisatge contenia assentaments vernacles en àrees pròximes a les fonts d'aigua o rius i rierols, un patró que data de l'època àrab, fins i tot models que utilitzen el paisatge agrícola-forestal per construir masos que reflecteixen la fervorosa religiositat que encara conviu amb els altres valors del paisatge.

6.2 Participació veïnal¹⁷

En el capítol anterior s'ha parlat de les diferents metodologies d'avaluació tant d'anàlisi de paisatge com a nivell participatiu en els veïns de les zones d'estudi a tractar. En el cas d'aquesta avaluació, pràcticament des dels seus inicis a finals de 2014 es plantejaven els següents dubtes: Qui es competent per a valorar un paisatge? A qui deuen acudir els experts per recollir informació? Les respostes pareixen obvies, però tenen un doble fons. Swanwick (2002), en la seua aplicació del Landscape Character Assessment, es decideix per un segment de la població que no només pot participar en la valoració del paisatge sinó també involucrar-se en els processos de gestió, conservació i recreació, que podríem traduir com "qui aposta pel paisatge". Una aposta sostinguda per diferents interessos materials, com els dels propietaris de la terra o els residents, però també subjectius, que tenen a veure amb les seves relacions íntimes i sensibles amb el territori o amb el gust estètic (Corbera, 2016).

Tot i que les col·laboracions entre locals i acadèmics poden causar certa tensió (Pendlebury i Townshend, 1999) a causa de diferents interpretacions del mateix territori, pareix ser una de les millors formes d'anàlisi. El fet que la participació sigui cultural garanteix relacions transversals inclusives entre experts

¹⁷ A l'annex IV es poden trobar els materials que es van utilitzar per a les reunions i tallers participatius.

i ciutadans, fins i tot si existeixen desacords, per tant, la participació no s'utilitza com a escut o simple mètode de validació sense més conseqüències (Jiménez-Esquinas i Sanchez, 2016). Els resultats s'aconsegueixen gràcies a la identificació i avaluació deliberada d'interaccions socioculturals, econòmiques i ambientals que componen el paisatge (Dalglish i Leslie, 2016).

Així va ser com a finals de 2014 es van establir reunions a cada un dels municipis per tal d'establir una primera valoració social del projecte i treure les primeres hipòtesis de com els residents perceben el paisatge. Segons Fredheim i Khalaf (2016), com les tipologies de valor són separades, és impossible obtenir una interpretació completa.

La resposta per part de la població local a aquests encontres es va considerar positiva a la majoria de municipis ja que van participar entre 15 i 20 persones de mitja. Com ja s'ha esmentat, les primeres aproximacions provoquen una certa tensió ja que són persones forasteres les que s'interessen per la cultura d'un determinat lloc. Una vegada llevades les primeres pors, amb el projecte de posta en valor de la zona de Penyagolosa explicat, les reunions fluïen amb un caràcter més amable fins el punt de trobar una colla de voluntaris i voluntàries relativament permanent a tots els municipis estudiats.

Amb aquestes primeres reunions es va aconseguir una primera presa de consciència de l'estat de conservació dels itineraris a Sant Joan de Penyagolosa i de l'arquitectura que els envolta. D'aquesta confluència i amb les dades aportades per les dues parts, acadèmica i veïnal, es van planificar eixides, treball de camp, en alguns casos amb els propis veïns, que van fer, d'una banda, per a l'equip investigador, conèixer i poder recollir dades verídiques sobre els traçats i per als veïns, sembrar la llavor del dubte, de repensar el paisatge o començar a plantejar-se alguns casos des d'un altre punt de vista.

Figura 6.1 - Primera reunió participativa a Vistabella del Maestrat. 2014

D'aquesta manera, passats uns mesos, es van plantejar una altra sèrie de reunions on els objectius ja eren un poc diferents. Plantejant un taller de foto-elicítació (Arias, 2011), es van proporcionar imatges d'ubicacions representatives dels valors de la zona per ressaltar la seva importància i analitzar els vincles que la gent tenia amb el seu entorn. Es van separar els valors dels paisatges en cinc categories diferenciades: valors històrics, valors naturals, valors religiosos, valors socials, valors productius i valors etnogràfics i arquitectònics.

El nucli dels estudis culturals és la interpretació dels signes. Una crítica comuna dels estudis culturals és que sovint els investigadors assumeixen com el públic defineix missatges ideològics o hegemònics. L'elicítació fotogràfica ofereix un mitjà per fonamentar els estudis culturals en les interpretacions mundanes dels usuaris de la cultura. Diversos estudis d'elicítació es van centrar en el significat de les cultures locals. En aquests estudis, un investigador fa fotografies d'un grup fent la seva normal activitat. Les entrevistes inspiren temes per definir com interpreten els esdeveniments representats (Harper, 2002).

En primer lloc, la investigació demostra que la foto-elicítació no substitueix els estudis basats en entrevistes convencionals i es pot considerar com a com-

plement a aquests mètodes, proporcionant una validesa i profunditat addicionals als estudis tradicionals oferint nous punts de vista i oportunitats d'evolució metodològica. Certament, aquesta tècnica no sempre funciona, i el seu ús no sempre és apropiat (o recompensat). Atès que la foto-elicítació és una activitat que consumeix relativament temps (per a investigadors i informants), preferiblement s'ha d'adoptar quan pugui proporcionar una contribució efectiva a la recerca.

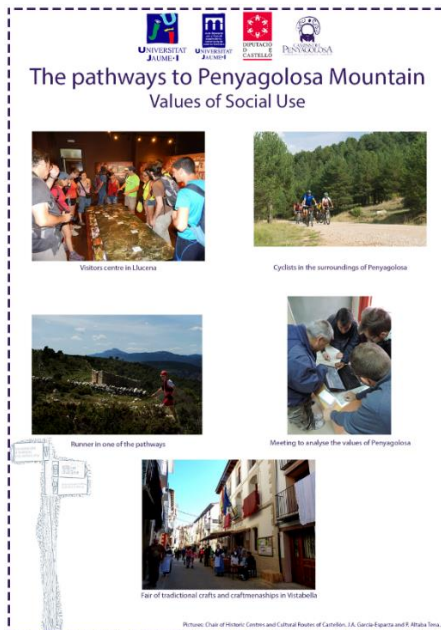

Figura 6.2 - Exemple de metodologia del taller per avaluar els valors del patrimoni.

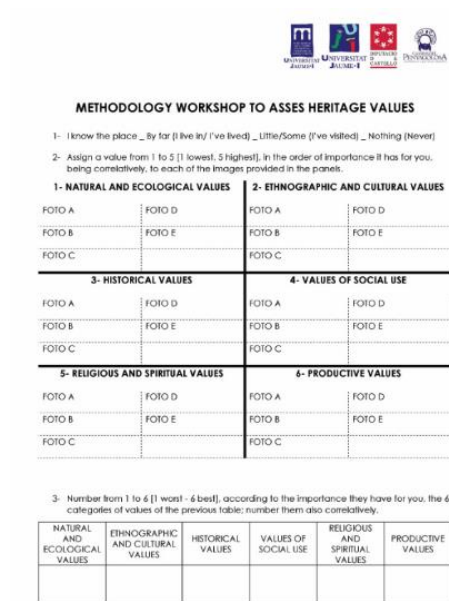

Figura 6.3 - Metodologia del taller per avaluar els valors del patrimoni.

En segon lloc, la foto-elicítació estimula la capacitat dels informants d'expressar el seu coneixement pràctic a través de l'atribució i l'associació de significats. En aquestes activitats, els informants no només proporcionaran informació, sinó que també se'ls demana que descriguin les seves percepcions de fenòmens específics i els valors que els atribueixen (Bignante, 2010). Amb aquestes premisses, es va preguntar sobre els valors esmentats. Les interpretacions presentades en aquest capítol es van obtenir utilitzant els següents materials.

Tanmateix, els mètodes utilitzats en les reunions inclouen l'avaluació del caràcter paisatgístic, aplicable a diferents paisatges i basats en l'escala, característiques intrínseques i valor (Swanwick, 2002; Tudor, 2014). Butler (2016) suggereix que LCA diferencia massa l'objectivitat i la subjectivitat. Després d'això i basant-se en els estudis de Laurajane Smith (2006, 2011, 2013) i Pendlebury (2013) es proposa una classificació «autoritzada» del paisatge, reduint-la a un monument independent dels valors culturals i els significats del lloc. Posteriorment, estudiosos i residents es van unir per combinar ambdues visions: la visió objectiva acadèmicament establerta per criteris i estudis analítics i una visió subjectiva que la vincula a la terra, proporcionant una comprensió i una anàlisi rigorosa de tot el material i valors intangibles relacionats amb aquesta àrea d'estudi.

Un dels objectius primers de la investigació era recollir l'opinió i els coneixements dels habitants dels pobles objecte d'estudi i barrejar-los amb conceptes acadèmics objectius per tal d'obtenir una visió clara de la realitat material de l'entorn que s'estudia. Per aquest motiu, els temes introductoris es van examinar conjuntament per establir punts de partida comuns sobre conceptes del patrimoni paisatgístic global. En aquest cas, es van preparar enquestes adaptades a les inquietuds trobades en les diferents reunions i buscant un espectre més gran de població es va preguntar directament sobre integritat i autenticitat del paisatge i l'arquitectura, el coneixement cultural i patrimonial, el sentit de comunitat i la gestió institucional del paisatge i el patrimoni.

En la següent secció d'aquest mateix capítol es poden avaluar els resultats significatius pel que fa a paisatge i patrimoni que es van registrar amb les enquestes. Cal dir que tant les enquestes com els tallers de foto-elicítació corroboren les hipòtesis de desvinculació entre acadèmia i població, tot i que no estan fets de forma tendenciosa per a tenir els resultats que corroboren les nostres hipòtesis, amb l'anàlisi aquesta teoria queda demostrada.

6.3 Percepció conceptual en el cas pràctic

6.3.1 Percepció d'integritat i autenticitat

Per avaluar la percepció d'aquest deteriorament del paisatge autotòpic abandonat, es va preguntar a 100 residents dels municipis estudiats els efectes d'aquest abandonament. L'objectiu era establir la percepció de l'arquitectura vinculada al paisatge, als itineraris que connecten els municipis amb la muntanya Penyagolosa. Es van catalogar 211 elements a la zona estudiada, incloent masos, molins, fonts, rodes, ponts i esglésies. L'estat de conservació d'aquests elements era el següent: un 28% en bon estat; 47% que necessiten una intervenció urgent a causa del risc de col·lapse; i el 25% en ruïnes.

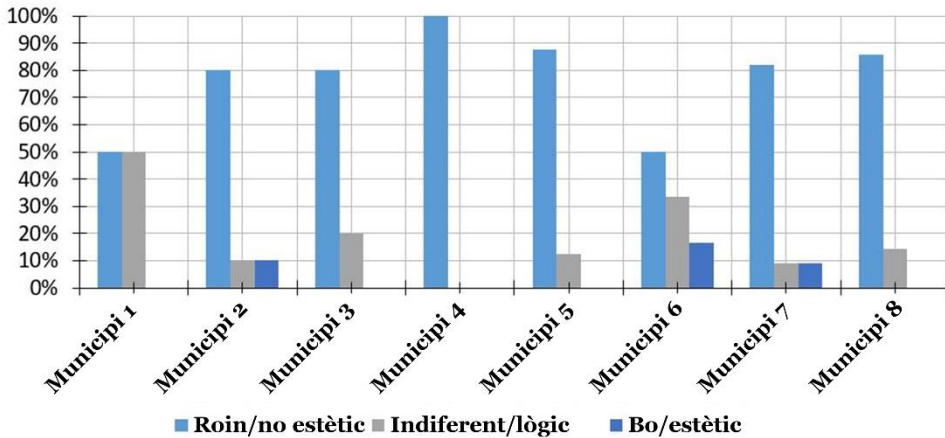

Figura 6.4 - Percentatges de respostes sobre l'abandonament de l'arquitectura vernaclea.

Quan es va demanar als residents que descriguessin l'estat de l'arquitectura, els termes més utilitzats eren 'roïna o no estètica', una opció seleccionada pel 100% dels entrevistats en un dels municipis. Cal destacar que en 7 dels 8 municipis "roïna o no estètica" era l'elecció més freqüent. Per contra, el resultat menys comú és que es descriu l'abandó com "bona o estètica". Aquesta opció només apareix a tres dels vuit municipis i sempre en menys del 10% dels casos. Finalment, l'opció de "indiferent o lògica" es va utilitzar a tots els municipis, excepte en un cas on va coincidir amb l'opció "roïna o no estètica".

Basant-se en resultats anteriors i ampliant el camp de la percepció de l'entorn i augmentant el nombre de participants enquestats (400 persones), es volia conèixer els criteris dels habitants locals quant a l'autenticitat del paisatge. Les respostes es van dividir en tres grups: (a) el paisatge conté i conserva l'ús antròpic original, (b) el paisatge conté l'ús, però a causa de l'abandonament alguns components antròpics no són visibles i (c) el paisatge ha perdut per complet tots els signes d'usos passats (Figura 6.5). Encara que els resultats són pràcticament els mateixos per a les opcions (a) i (b), val la pena destacar la percepció sobre l'ús del paisatge als municipis 2 i 6, amb un 75% i un 85% de la població, respectivament, veient l'ús antròpic original els seus voltants.

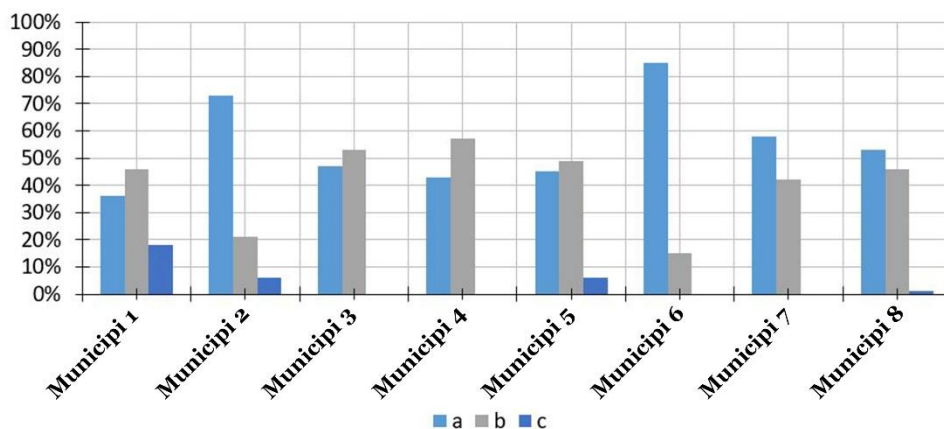

Figura 6.5 - Percentatges de respostes sobre l'autenticitat del paisatge.

El fet que en tots els casos, excepte un de l'ús original del paisatge, es percep que més del 40% dels enquestats són positius i un exercici significatiu en la memòria col·lectiva per a la recerca. En segon lloc, per a l'opció (b), els resultats representen aproximadament el 50% del total de l'enquesta tot i que cal assenyalar que, en dos d'aquests municipis, els resultats superen la mitjana, demostrant que la població local, són conscients de l'estat d'emergència dels ecosistemes. Finalment, l'opció (c) no va ser seleccionada en 5 dels 8 municipis, i va ser inferior al 10% en dos municipis, només arribant al 18% en un cas.

La comparació dels resultats d'ambdues enquestes mostra dues tendències inverses notables: l'abandonament es considera negatiu, mentre que el paisatge es percep com a positiu. S'han de tenir en compte dos factors, l'escala del que es percep i l'estima o la identificació de l'enquestat. Els primers elements avaluats van ser construccions a una escala més bé menuda amb la qual els residents dels municipis es veuen identificats en les formes de vida tradicionals que podrien remuntar-se a aquest tipus d'assentaments que, per tant, podrien representar vincles de familiaritat, pertinença o estima (Hammit et al., 2006). En retrospectiva, això podria donar lloc a una visió negativa de l'evolució, perdent valors històrics, culturals i etnogràfics que es van convertir en vestigis d'un temps anterior.

6.3.2 Identitat

Tot i que els edificis tendeixen a deteriorar-se, el paisatge s'adapta a les circumstàncies climàtiques i de producció que se li imposen. No obstant això, les enquestes van mostrar que, a part de la perspectiva negativa de l'entorn, s'ignoren els canvis ambientals mentre es destaquen les parts que transmeten valors positius. Per tant, la connexió social (Kyle et al., 2005) que el paisatge crea amb els colons continua existint, tot i que amb usos i costums actuals. Si, com hem dit, el paisatge és l'aspecte del territori, és lògic que hi hagi una relació entre els paisatges antropitzats i les maneres de viure de la societat de cada lloc. Per tal d'obtenir més informació sobre la connexió entre la societat i el patrimoni paisatgístic de Penyalgolosa i el seu entorn, es van celebrar diverses reunions per explicar les anàlisis que s'estan duent a terme. Una hipòtesi és que els canvis rurals que s'estan produint en aquest tipus d'àrees creen microidentitats (Paniagua, 2014) basades en localismes. La participació cultural va descartar aquesta opció ja que es va establir que la majoria de la gent continuava sentint-se vinculada als seus orígens o connectava amb l'assentament del qual venien originàriament els avantpassats, ja sigui el municipi o edificis dispersos al seu voltant. La majoria de la gent sentia que estaven representades pels elements patrimonials del seu municipi, excepte en el cas de la muntanya Penyalgolosa i la seva església. La muntanya és vista com un element identitari simbòlic en tots els municipis. La vida als masos, amb la seva arquitectura, tradició, natura, etc. donen lloc a un paisatge compartit que facilita una imatge

cultural conjunta. Cal assenyalar que aquestes dades reflecteixen una connexió entre els pobladors i representen un sentiment de pertinença a una categoria, són un element clau en la cultura de la regió que confirma la hipòtesi inicial. Els límits de la cultura no sempre coincideixen amb els de la identitat i les identitats, tal com es descriuen per les administracions o creats des de baix, no sempre es respecten socialment o culturalment, la qual cosa estableix com a vàlid el postulat sobre la identitat demarcada que es plantejava a la introducció d'aquest capítol.

6.3.3 Percepció dels valors del paisatge

Mitjançant la foto-elicítació esmentada anteriorment, juntament amb la incorporació dels valors del paisatge (Figura 6.6), es va proposar catalogar la seva importància d'acord amb el valor adjunt.

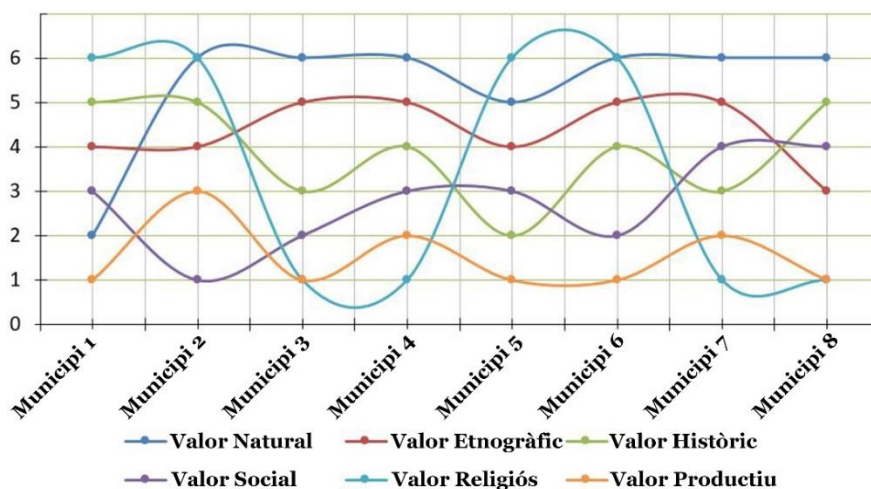

Figura 6.6 - Percepció dels valors del paisatge de Penyagolosa.

Es va observar que el valor natural es reconeix com el més important, seguit del valor etnogràfic. El valor històric i el valor social van obtenir resultats similars, mentre que el valor de producció va ser el darrer. Paradoxalment, el valor de producció que configurarà l'espai rural estudiat va ser l'últim en les enquestes de la majoria de municipis. No obstant això, hi ha un valor que depèn de la tradició secular de fer romeries, per necessitat i fe, pluja, salut i pau, a l'ermitori de Penyagolosa. Els municipis on encara queden aquestes tradicions

constitueixen el valor religiós com el més important. En canvi, en els pobles que ja no practiquen la tradició de les peregrinacions, aquest valor es col·loca en últim lloc.

Una de les principals característiques del paisatge és que s'entén millor i es valora quan es combinen tots els valors. Les tipologies de valor milloren o legitimen certs valors en benefici d'altres (Stephenson, 2010), i com a resultat de tot això o bé es descuiden o inclús finalment s'obliden. La percepció social, tot i que en aquest estudi parteix fraccionada, apunta a la connexió de valors. Per exemple, sense un valor etnogràfic o natural, no hi haurà un valor productiu. La desconexió o diferent evolució d'aquests valors a l'àrea d'estudi és evident en l'entorn físic, però la percepció social d'aquests valors contradiu això. Un fet palpable en tots els municipis va ser que per a la conservació del paisatge es té molt present una imatge cultural pretèrita. Se suposa que pot haver una desconexió dels valors a causa de la importància que s'adjunta als valors històrics, culturals o etnogràfics, però l'evidència mostra que aquests valors es poden trobar entre la població. Igualment, també hi ha presents els afectes o la connexió de la societat amb els valors naturals, tot i que és la sorpresa apareix quan els valors socioeconòmics apareixen en l'últim lloc. En aquest context, és possible veure una sola circumstància que valida la herència del territori. La tradició s'entén com un desencadenant per al futur, fent que els valors naturals i culturals siguin la base i especialment necessaris per impulsar els valors socioeconòmics.

Tal com es creu haver mostrat, i tal com es continuarà argumentant, s'entén que aquesta pluridimensionalitat totalitzadora de l'experiència que presenta el paisatge ha estat fruit d'un procés. Un procés complex en el qual els diversos eixos assenyalats interactuen per construir l'actual percepció d'un paisatge que ha anat expandint-se des d'una recapitulació d'imatges culturals i processos físics fins a representar la totalitat del territori que actualment trobem.

6.4 Connotacions dels entorns sostenibles

L'impacte humà sobre el paisatge pot ser tan lleuger i subtil com la simple contemplació, o tan intens com el de les intervencions que comporten la ruïna

total de les preexistències i la generació d'un paisatge nou, forçadament antròpic o antropitzats ja vinga d'un natural agrícola o urbà (Folch i Bru, 2017).

Parlar de paisatge o patrimoni implica assumir la condició d'agent transformador pròpia dels humans i, anant encara més enllà, qüestionar-se si la mirada que els humans projectem sobre els paisatges «naturals» no els confereix irremissiblement una condició cultural. Establerta aquesta condició cultural de qualsevol paisatge, cal situar-ne la dimensió axiomàtica.

6.4.1 L'empremta humana en l'actualitat: el turisme

La definició clàssica proporcionada per Higgins-Desbiolles (2018) a través de Butler (1999) se centra en “el turisme que es troba en una forma que pot mantenir la seva viabilitat en un espai per un període indefinit”. Aquesta definició és essencial per comprendre plenament l'abast de l'estancament que es troba a les zones rurals de la Mediterrània, com en el cas d'estudi presentat ací. Igualment, el turisme sostenible, tal com Ruhanen (2013) explica en referència a Wesley i Pforr (2010), es basa en la necessitat d'un canvi polític i econòmic que equilibri aspectes ecològics, econòmics i socioculturals per avançar cap a formes més adequades de desenvolupament turístic.

Les connotacions d'entorns sostenibles es basen en aspectes específics dels llocs, incloent el volum de població, la divisió de diferents actors locals, regionals o nacionals, i com assumeixen la responsabilitat que es deriva dels intents d'equilibrar els conceptes d'ecologia, economia i socialització dels espais. L'aposta que la majoria de partits, incloses les institucions governamentals locals, tenen en la planificació del desenvolupament turístic, tot i que no són institucions turístiques (Hall 2008), complica encara més la comprensió d'aquesta relació.

Snowdon et al. (2000) defineixen diferents intensitats del turisme, que van des de lleus a fortes. Aquestes intensitats són importants per afrontar l'impacte d'estratègies de creixements insostenibles, inclosa la colonització d'espais i l'excés de capacitat de càrrega, així com l'esgotament dels recursos i el desigual desenvolupament. El turisme, lluny dels tòpics del creixement eco-

nòmic o la repoblació d'àrees abandonades, requereix que el propòsit i el significat d'accions conscients i responsables siguin qüestionades metafísicament. En aquest cas, el turisme pot ser un facilitador de l'educació, el compromís intercultural, l'apreciació ecològica, el desenvolupament intel·lectual i la transmissió de valors i cultures.

Inicialment, el turisme cultural era una forma alternativa de turisme per al turisme de masses. Stebbins (1996) va definir el turisme cultural com una mena de turisme d'especial interès basat en la recerca i la participació en experiències culturals noves i profundes, ja siguin estètiques, intel·lectuals, emocionals o psicològiques. Actualment, el turisme cultural se centra en la integració de la producció i el consum, alhora que augmenta els vincles entre proveïdors i consumidors. En lloc del consum passiu, els turistes culturals exerceixen un enfocament proactiu per satisfer i respectar les necessitats i participar activament en la creació d'experiències durant les visites (Jovicic, 2016). Això de vegades requereix la mercantilització del patrimoni cultural, alhora que revela una experiència “real” que es defineix com autèntica, original i local.

Hi ha una gran preocupació entre els visitants sobre l'autenticitat de les pràctiques turístiques, ecològiques i culturals quan s'avalua intel·lectualment, culturalment i ambientalment a regions remotes (Tiberghien et al., 2017). El turisme de qualitat, que se suposa que és sostenible i durador en el temps, tendeix a evitar paisatges mediocres, danyats i homogeneïtzats, buscant paisatges originals, autèntics, estètics i ben cuidats.

Matsuoka i Kaplan (2008) van parlar de la preferència personal per entorns naturals i parcialment antropitzats sobre els urbans. Aquesta elecció també depèn de la importància natural, agrícola, cultural, simbòlica o històrica d'aquests entorns, juntament amb les seves activitats i realitats socials. D'aquesta manera, alguns contextos donen lloc a les anomenades experiències estètiques de “bellesa escènica”, mentre que altres provoquen experiències emocionals diferents, com l'atenció percebuda, l'apego i la identitat (Gobster et al., 2007).

Encara que l'apreciació del paisatge és inherentment depenent de les preferències subjectives, la percepció només pot ser referenciada si els elements en joc estan objectivats. Per tant, veure la percepció com la capacitat dels paisatges per comunicar resulta en una objectivitat que depèn del coneixement i la immersió cultural.

6.4.2 Visualització dels paisatges

La visualitat es podria entendre com la manera més comú en que el conjunt d'elements que componen un entorn poden ser percebuts per una comunitat. Crear patrons formals, la seua exposició visual o l'aprehensió per part d'una població són els principals reptes a l'hora de mostrar un determinat paisatge (Díez, 2015).

La percepció en els sers humans es una experiència única condicionada per nombrosos factors, molts d'ells difícilment abordables, que són el mateixos que probablement formen la personalitat de l'individu. Per tant, pel que fa a les visualitzacions individuals, es pot concloure vagament que cada individu genera les imatges més properes a les seues experiències. No obstant, quan es tracta de grups o col·lectius en traces culturals comunes, com hem pogut observar amb els tallers d'elicitació, se poden extraure modes de percebre el paisatge que són reiterats dins d'una comunitat. Com més proper sigui el vincle social, majors similituds es trobaran en aspectes paisatgístics com els que podrien agrupar-se en les diferents rames de la identitat, estima o el simbolisme dins d'un territori relativament menut.

La visualitat és un enfocament sobre el paisatge, una manera d'aproximar-se que vol integrar tota la complexitat del paisatge, entenent-lo com un substantiu. La visualitat, la percepció seria la forma correcta d'adjectivar aquest substantiu, desmembrant-lo i contrarestant models merament analítics que no fomenten ni la crítica ni el debat. Per aquestes raons, una anàlisi visual va més enllà d'una descripció. El debat parteix de la base d'entendre, d'una banda, els models socials, històrics, el trajecte del paisatge, la imatge cultural actual i la pretèrita. Tractaria de donar explicació i context a valoracions i judicis fets per grups heterogenis amb perspectives comunes.

6.4.3 Els atributs visibles i invisibles

Alguns estudis se centren en com el paisatge pot comunicar-se a través dels seus valors. Com ja s'ha esmentat, Fredheim i Khalaf (2016) van revisar la literatura sobre valors, argumentant que una falta de flexibilitat sistemàtica impedeix que els valors s'entenguin plenament. Van defensar el dinamisme dels valors a través dels canvis de percepció. El conjunt de valors es concep com a construccions socials (Parkinson et al., 2016), els conceptes d'integritat i autenticitat també accepten noves perspectives que afecten la cognició dels llocs (García-Esparza 2016 i 2017), especialment els paisatges vernacles abandonats.

ICOMOS (2017) ha reconegut recentment els canvis físics dinàmics i l'absència de material com a inherents a paisatges específics. Aquests processos es consideren progressions intrínseques dels paisatges vernacles contemporanis. L'autenticitat, per tant, està relacionada amb la veracitat i la preservació de funcions i significats (Silva i Fernández, 2017). Tot i que cal tenir en compte que les expectatives d'autenticitat són un poc controvertides, la indústria pot proporcionar aquesta autenticitat sense modificar les atraccions individuals i estimular les experiències del consumidor a través del reconeixement i l'habitució (Cohen, 1988). Les nocions turístiques d'autenticitat es veuen impulsades principalment per la connexió i l'associació amb la qualitat de l'experiència, i no necessàriament s'ajusten a criteris estrictes de veracitat o falsedat paisatgística (Hall 2007).

En llocs com els que són objecte d'aquest estudi, el patrimoni proporciona experiències socials i culturals “de representació” en què les persones participen activament (Smith 2011). També s'argumenta que, tot i que els llocs tenen característiques innates que poden no tenir importància cultural (De la Torre 2013), els individus tendeixen a reconèixer valors basats en les seves pròpies expectatives o desitjos, configurant d'acord amb les seves circumstàncies socials, culturals o econòmiques (Spennemann, 2006). Ramón Folch i Josepa Bru (2017) reflexionen a través dels pensaments del filòsof Joan Manuel del Pozo (2009), a propòsit de les relacions entre valors i paisatge. S'identifiquen

quatre eixos antropològics bàsics i complexos: el racional, l'ètic, el social i l'estètic. Aquests eixos cobreixen l'espectre total dels valors, entesos com «tot allò que els humans considerem d'interès positiu per a la construcció del nostre projecte individual i col·lectiu com a persones i com a ciutadans [...]; tot allò que ens ajuda a ben viure, a créixer, a personalitzar-nos positivament...» (Pozo, 2009), Del Pozo afirma que el paisatge, tot i que es relaciona prioritàriament amb els valors racionals i estètics, involucra també els altres dos grups de valors, els ètics i els socials, de manera que es configura com un àmbit de la realitat en el qual es projecten les diverses dimensions de l'experiència humana (Folch i Bru, 2017). Els valors associats a certs paisatges no són qualitats innates en si mateixes. En canvi, el context, el teixit, l'objecte o el mitjà són els transportadors de significats imposats, específicament significats naturals, culturals o històrics, determinats en termes de marcs perceptius de certes èpoques (Pendlebury i Gibson, 2009).

Per tant, la cognició no es pot dissociar de l'enfocament i el temps en què viu l'observador. La percepció està condicionada per coneixements previs, experiències i judicis posteriors de l'individu. La percepció i l'apreciació estètica dels paisatges es basen en molts factors, alguns dels quals són comuns i fixos en el temps i l'espai. Alguns factors estan determinats pel context social en què viu el turista, mentre que altres estan vinculats a experiències adquirides al llarg del temps.

Nassauer (2011) suggereix que l'evidència visible de cura i atenció al paisatge evoca una resposta estètica que fa que l'espectador se senti bé. La gestió de la terra ja no té l'únic propòsit de produir beneficis econòmics, sinó que respon a les necessitats multifuncionals de la societat, com la recreació i la qualitat de vida. Domon (2011) destaca com s'apreciaven els paisatges anteriors en funció de la seva capacitat per produir béns, mentre que l'apreciació dels espais rurals depèn actualment dels factors decisius de les qualitats estètiques, ambientals i patrimonials.

Com a conseqüència d'això, el terme “disseny” s'utilitza per definir el “canvi intencional del paisatge” (Nassauer i Opdam, 2008). El que és més sorprenent

d'aquests canvis, generalment vinculat al desenvolupament del turisme o la gestió dels recursos naturals, és que poden condicionar la vida dels residents locals. Per tant, les estratègies de disseny que inclouen dinamització, homogeneïtzació i fossilització han de ser examinades en profunditat des de diferents perspectives.

D'acord amb l'anterior, cal esmentar que el concepte clau de temporalitat (Stenseke, 2016) contribueix a la comprensió dels paisatges vernacles abandonats. Els espais porten cicatrius en forma de disruptions (per exemple, l'abandonament) que poden ser d'utilitat per identificar i confirmar els diferents estrats de la seva evolució cultural i natural (Harvey, 2001). Amb el pas del temps, el desenvolupament d'aquest paisatge s'expressa per la seva naturalesa temporal, contínua i lineal, que permet als visitants veure diferents períodes o edats. Com s'analitzarà més endavant, els valors no han de basar-se només en atributs estàtics, sinó també en atributs dinàmics que mostren com els paisatges evolucionen i continuen evolucionant amb el temps (Coeterier, 1996). Amb això en ment, es seguiran noves idees sobre els paisatges vernacles abandonats:

- Un enfocament que ajuda a dissenyar interaccions sostenibles en paisatges fràgils.
- Establir una comprensió respectant els valors existents de paisatges fràgils.

6.4.4 Comparativa de valors

En aquesta secció es plantejarà mitjançant una taula comparativa, a nivell internacional però en l'àmbit mediterrani, de paisatges que comparteixen valors dins dels criteris UNESCO (2012) que s'han esmentat al capítol 3 i amb els criteris que, com s'ha treballat en el capítol 4, podria complir el paisatge de Penyagolosa.

Una possible candidatura del paisatge de l'interior de Castelló a Patrimoni Mundial es recolliria dins dels criteris: (iii), (v) i (vi).

(iii) - Ser un exemple eminentment representatiu d'un tipus de construcció o de conjunt arquitectònic o tecnològic, o de paisatge que il·lustri un o diversos períodes significatius de la història humana.

- L'arquitectura de l'aigua i de la pedra en sec. L'arquitectura de l'aigua es refereix al fort estrès hídric que sofreix la zona. Artefactes ibers, com els cocons (aigua condensada), i altres àrabs com sènies, pous, aljubs a prop de les poblacions i en època Medieval també al costat de masos i molins. També es dona el cas de l'aigua comercialitzada en forma de neu i les construccions com ventisquers i neveres que encara queden al territori.

- Els camins pavimentats. Fan referència als trams descrits en el capítol 4 i 5 que encara queden al territori de Penyagolosa.

(v) - Ser un exemple destacat de formes tradicionals d'assentament humà o d'utilització de la terra o del mar, representatives d'una cultura (o de diverses cultures), o d'interacció de l'home amb el medi, sobretot quan aquest s'ha tornat vulnerable a causa de l'impacte provocat per canvis irreversibles.

- Habitar la muntanya, la vida medieval i vernacla del masover (capítol 4).

(vi) - Estar directament o materialment associat amb esdeveniments o tradicions vives, idees, creences o obres artístiques i literàries que tinguin una importància universal excepcional.

- Els pelegrinatges medievals, el culte i la necessitat. Les rogatives són una manifestació religiosa-cultural cristiana medieval que perdura des del segle XIV fins al XXI. Una rogativa penitencial on cobra importància la vida al mas. Es demana pau, salut i aigua, les majors amenaces d'aquest estil de vida. D'altra banda, Penyagolosa ve sent una cimera per a la ciència des del segle XVIII, per la seua riquesa botànica-medicinal. També va ser destí per als inicis de l'excursionisme a principis del segle XX fins l' beneficiis per a la salut.

Amb aquests tres criteris, s'ha elaborat un llistat de paisatges culturals que els compleixen i que formen part del Patrimoni Mundial de l'UNESCO. En les següents taules, es pot veure la comparativa entre ells i el paisatge de Penyagolosa.

Taula 6.2 - Comparativa del **criteri iii** UNESCO del paisatge de Penyagolosa i diversos paisatges mediterranis.

Itàlia. Via Appia "Regina Viarum" (i) (iii) (iv) (v) (vi)	Via Appia és el primer i més important dels grans camins construïts pels antics romans i és, per tant, també conegut com "Regina Viarum". Va ser construït a finals del segle IV abans de Crist, l'any 312, per garantir una comunicació ràpida i directa entre Roma i Capua.
Grècia. Butrint. (iii)	L'evolució de l'entorn natural de Butrint va portar a l'abandó de la ciutat a la fi de l'Edat Mitjana, amb el resultat que aquest lloc arqueològic és una prova important de les civilitzacions antigues i medievals en el territori de l'Albània moderna.
Líban. La Santa Vall i el Bosc dels Cedres de Déu. (iii) i (iv).	Des dels començaments del cristianisme, la vall de Qadisha ha donat refugi a les comunitats monàstiques. Els arbres del bosc de cedres són els supervivents d'un bosc sagrat i un dels materials de construcció més preuats (fusta) en l'antiguitat.
França. Els Causses i els Cévennes, paisatge cultural agro pastoral mediterrani. (iii) i (v).	És l'evolució de l'agro-pastoralisme Mediterrani de l'Edat Mitjana. Sobre la base de les estructures socials distintives i races locals d'ovelles, es reflecteix en l'estructura del paisatge, assentaments, camps, aigua evolucionat, des del segle XII. La tradició agropastoral encara està viva i s'ha revitalitzat.

<p>Israel. Ruta de l'encens: ciutats del desert del Negev (iii) i (v).</p>	<p>Les ciutats nabatees i les seves rutes comercials són testimoni de la importància econòmica, social i cultural de l'encens en el món hel·lenístic-romà. Les rutes eren un mitjà de pas no només per l'encens i altres productes comercials, sinó també per a les persones i les idees.</p>
<p>Croàcia. Stari Grad Plain (ii), (iii) i (v).</p>	<p>La plana agrícola de Stari Grad s'ha mantingut en ús continu, amb els mateixos cultius inicials que s'han produït, al llarg de 2400 anys. Això dóna testimoni de la seva permanència i sostenibilitat dels segles.</p>

Taula 6.3 - Comparativa de paisatges mediterranis, criteri iii. Elaboració pròpia.

Paisatges mediterranis	Paisatge de Penyagolosa
 <p data-bbox="189 1251 632 1309">Figura 6.7 – Exemple d'itinerari a la via Appia, Itàlia. Font, UNESCO.</p>	 <p data-bbox="687 1251 1130 1309">Figura 6.8 - Exemple d'itinerari als camins de Penyagolosa.</p>
 <p data-bbox="189 1657 632 1715">Figura 6.9 – Paisatge de la pedra en sec a Stari Grad Plain, Croàcia. Font, UNESCO.</p>	 <p data-bbox="687 1657 1130 1715">Figura 6.10 - Paisatge de la pedra en sec als camins de Penyagolosa.</p>

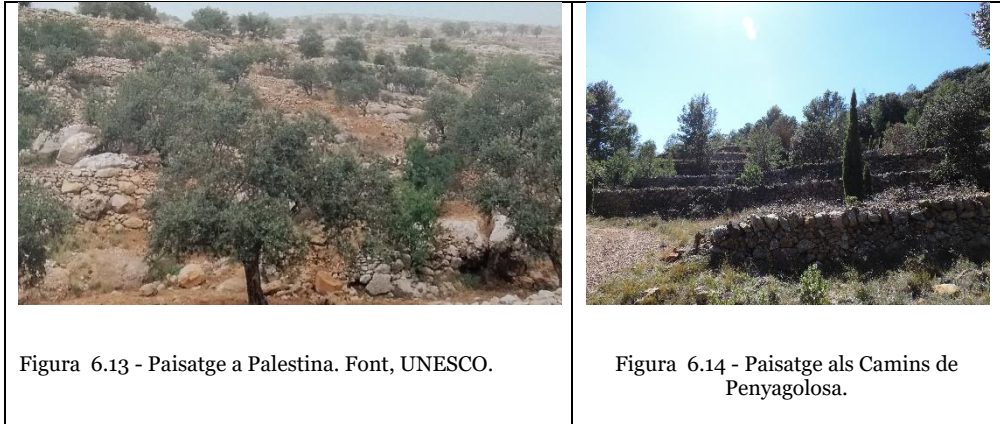
Taula 6.4 - Comparativa del **criteri v** UNESCO del paisatge de Penyagolosa i diversos paisatges mediterranis.

<p>Palestina. Terra d'olives i vinyes. (iv) i (v).</p>	<p>La disponibilitat de brolladors va atraure gent per adaptar paisatge escarpat en terres de cultiu. És un ús de la terra tradicional, les terrasses, disposaven d'un sistema de reg. És un dels mètodes de cultiu més antics coneguts i una font important d'ingressos per a les comunitats locals.</p>
<p>França. Els Causses i els Cévennes, paisatge cultural agro pastoral mediterrani. (iii) i (v).</p>	<p>És un exemple d'agro-pastoralisme, silvi-pasturatge (millora), transhumància i pasturatge sedentari. Es denota evolució al llarg de diversos segles de societat pastoral. El patrimoni construït, el paisatge i el pasturatge immaterial són sostinguts pel renaixement contemporani de l'agro-pastoralisme.</p>
<p>Itàlia. Portovenere, Cinque Terre (ii), (iv) i (v).</p>	<p>Les comunitats van construir assentaments compactes sobre la roca. L'ús de la pedra natural dóna un aspecte característic. S'agrupen al voltant d'edificis religiosos o castells medievals i ports. Es remunten a la fi de l'Edat Mitjana, les terrasses tipifiquen aquest paisatge d'olivar amb origen al segle XII.</p>
<p>Israel. Ruta de l'encens: ciutats del desert del Negev (iii) i (v).</p>	<p>Les restes gairebé fossilitzades de ciutats, fortalisses, punts de trobada i sofisticats sistemes agrícoles s'encadenen al llarg de la Ruta de l'Encens al desert de Negev, mostren una resposta excepcional a un entorn hostil desèrtic i que va estar en auge durant cinc segles.</p>

<p>Croàcia. Stari Grad Plain (ii), (iii) i (v).</p>	<p>La plana agrícola i el seu entorn són un exemple de paisatge cultural conreat i fèrtil l'organització territorial d'època de la colonització grega, i que avui dia està amenaçada pel desenvolupament econòmic modern, per la despoblació rural i l'abandonament de les pràctiques agrícoles tradicionals .</p>
<p>Espanya. Paisatge Cultural de la Serra de Tramuntana. (ii), (iv) i (v).</p>	<p>L'adaptació humana a una zona amb pocs recursos, terra i aigua. La subdivisió de la terra feudal i l'orografia extrema. La tecnologia sofisticada (sèquies) reg d'origen àrab. La distribució de la terra i patró d'ús, les vessants amb terrasses de pedra seca, grans extensions farratgeres, vinyes o conreus fruiters en terrenys plans.</p>

Taula 6.5 - Comparativa de paisatges mediterranis, criteri v. Elaboració pròpia.

Paisatges mediterranis	Paisatge de Penyagolosa
 <p>Figura 6.11 – Paisatge a Causses i els Cévennes, França. Font: UNESCO</p>	 <p>Figura 6.12 - Exemple de paisatge als camins de Penyagolosa.</p>

Taula 6.6 - Comparativa del criteri vi UNESCO del paisatge de Penyalgosa i diversos paisatges mediterranis.

<p>Via Romea-Franci-gena: Comença a Canterbury i finalitza a la Ciutat del Vaticà.</p>	<p>Va ser utilitzat des de l'Edat Mitjana pels anglosaxons com a manera d'arribar a Roma. S'unien, en diversos punts, altres Vies Romeas utilitzades per pelegrins procedents de diverses àrees del continent que també desitjaven viatjar a la ciutat de Sant Pere. Actualment s'utilitza aquesta ruta com a via per arribar a Roma caminant o amb bicicleta</p>
<p>Regne Unit. El Camí de St. Cuthbert</p>	<p>Les antigues carreteres romanes per les quals va la ruta d'aquest pelegrinatge estan envoltades d'un impressionant paisatge anglès i escocès. Tot i que el pelegrinatge es va associar amb un acte de penitència, avui en dia els caminants prenen la ruta per gaudir del paisatge i la natura.</p>

<p>Palestina. Lloc de naixement de Jesús: Església de la Nativitat i Ruta del Peregrinatge, Betlem (iv) i (vi).</p>	<p>L'Església i la ruta de peregrinació a ella, estan directament associades amb el naixement de Jesús, a través dels edificis que es van construir al segle IV i VI. Aquests són un símbol important per a més de 2 mil milions de creients cristians i musulmans.</p>
<p>Itàlia. Val d'Orcia, paisatge agrícola de Sienna (iv) i (vi).</p>	<p>El paisatge va ser celebrat pels pintors de l'Escola de Siena, que va florir durant el Renaixement. Les pintures de paisatges, on la vida de la gent es representa en harmonia amb la natura, han arribat a ser vistes com icones del Renaixement i han influït en el desenvolupament del pensament del paisatge.</p>
<p>Espanya. Rutes del Camí a Santiago de Compostela. (ii), (iv) i (vi)</p>	<p>És una ruta angosta de 800 km, i dóna testimoni del poder i la influència de la fe entre persones de totes les classes socials i orígens a l'Europa medieval. Un veritable encreuament de camins, fomentant un diàleg cultural continu, un eix comercial important i un lloc per a la difusió del coneixement.</p>

Taula 6.7 - Comparativa de paisatges mediterranis, criteri vi. Elaboració pròpia.

Paisatges mediterranis	Paisatge de Penyagolosa
 <p data-bbox="266 668 727 716">Figura 6.15 - Imatge del Camí de Santiago. Font, UNESCO.</p>	 <p data-bbox="823 668 1163 716">Figura 6.16 - Imatge dels camins de Penyagolosa.</p>
 <p data-bbox="257 1089 732 1118">Figura 6.17 - Romeria a Palestina. Font, UNESCO.</p>	 <p data-bbox="814 1089 1171 1137">Figura 6.18 - Rogativa a Sant Joan de Penyagolosa.</p>

6.5 El futur dels paratges patrimonials: la patrimonialització d'espais

6.5.1 Qüestions anteriors a la patrimonialització

Patrimonialitzar el paisatge significa posar de relleu els valors més característics i simbòlics d'una àrea geogràfica. Cal assenyalar que la conceptualització del patrimoni es genera tant des de la localitat com des de les institucions (Clark i Drury, 2000). Segons el procés d'herència que els legitima, els paisatges patrimonials són aquells que proporcionen una identitat per als seus habitants i són avaluats a nivell local o aquells reconeguts per institucions que els assignen un valor no merament local sinó que es basen en criteris regionals

i nacionals o valors internacionals (Silva i Fernández, 2017). Un lloc patrimonial mai no serà plenament patrimonial si els habitants que viuen amb l'actiu no participen en el procés de posta en valor. Han de ser les bases, les que tenen més interès en la patrimonialització del seu paisatge (Stephens i Tiwari, 2015).

En relació amb això val la pena referenciar els processos de gentrificació rural estretament relacionats amb la identitat d'una classe sobre el poder d'una altra (Sorando i Ardura, 2016). Alonso (2017) explica la consciència d'aquest procés dins de les grans àrees urbanes, que apareix tan a poc a poc en zones predominantment rurals que no s'assimilen fins que es consolidi per complet. La gentrificació pot portar amb si la turistificació, la pèrdua d'autenticitat, la pèrdua d'oficis tradicionals. També s'ha d'entendre que, tot i que el paisatge té valor, no té preu. Un problema pot ser que els paisatges patrimonials es considerin actualment com un recurs econòmic, en lloc de la combinació de tots els factors que han determinat la història, la cultura i la identitat d'una determinada regió geogràfica. Segons la interpretació gentrificadora, el patrimoni es converteix en un recurs econòmic, un bé de consum (Hernández Hernández, 2009). El desenvolupament de la societat capitalista ha creat necessitats bàsiques de consum basades en l'oferta lúdica i turística que han fet que els processos patrimonials s'involucren en un context de rendibilitat econòmica i social (Urtizberea, León i Tomàs, 2016).

Els processos patrimonials s'han de considerar graduals, provisionals, intermitents i inseparables de la vida quotidiana. L'àrea estudiada reflecteix nombrosos condicionants i variables que requereixen un procés de reflexió per comprendre el flux d'elements tangibles i intangibles que la formen. En la dinàmica de preveure una possible patrimonialització, es va preguntar als habitants de l'àrea d'estudi com veien la gestió del centre històric de les seues poblacions. Les respostes oscil·laven entre: opció (a), molt bo, existeix un pla clar i acordat pels veïns per a optimitzar la gestió i funcionalitat del centre històric; opció (b), mitjà, existeix un pla de penalitzacions per abandonament de vivendes o edificis; opció (c), roí, no se penalitza l'abandonament ni es fomenta l'alquilar vivendes; i l'opció (d), que representava els que desconeixien per complet els assumptes referents a la gestió del seu municipi.

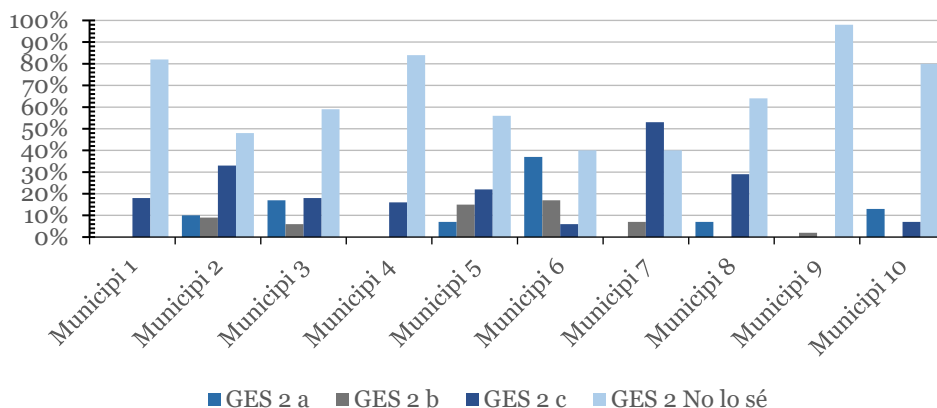

Figura 6.19 - Coneixements de la gestió dels centres històrics dels municipis de l'estudi.

Com es pot observar a la gràfica, l'opció (d) és la que més representa el coneixement dels habitants dels municipis estudiats. Aquesta opció dona pas a reflexionar en com han segut de participatives les decisions preses per les administracions gestores i dona peu, també, a plantejar certes mesures que s'exploraran a continuació.

Per exemple, hi ha una tendència a pronunciar el judici des d'un punt de vista individual sobre com la vida quotidiana es veurà afectada pels canvis derivats de la patrimonialització. Els processos patrimonials no solen ser altruistes, sinó que tots tenen interessos. Poden fins i tot valorar-se de la incertesa de les accions futures. Cal destacar que, en comptes dels resultats, el que és veritablement important és el procés que determina la realitat futura de l'objecte. Per tant, es pot concloure que no hi ha un procés de patrimonialització òptim. Les relacions i les interaccions entre agents o actors han de ser el més horitzontals possibles, ha de ser una tasca ètica que asseguri la cobertura de les interpretacions objectives i subjectives del paisatge, ja sigui natural o urbà. La trajectòria a llarg termini del fenomen patrimonial ha de ser reconeguda, comprensible i acceptada (Harvey, 2001) per tal d'entendre's en profunditat.

6.5.2 Com s'hauria d'abordar la patrimonialització?

Tal com afirmen Pinto-Correia i Kristensen (2013), els espais rurals estan experimentant processos de transició complexos en moltes escales i ritmes diferents. El paisatge és evolutiu i com a conseqüència l'ésser humà s'habitua a veure'l en una contínua degradació. Fins i tot si es considera les condicions del paisatge són roïnes o antiestètiques, encara així es considera una escena més en la vida quotidiana. S'ha de canviar el paradigma, probablement no tant en l'aspecte material, però sí en el conceptual de paisatge. L'evolució mateixa hauria de servir a la memòria col·lectiva, d'aquesta manera, aprendre i ensenyar a valorar, caracteritzar i observar valors. Així, l'anàlisi ha demostrat que, tot i que la decadència està present en el material tangible, la identitat pot mantenir-se prou forta i afavorir un concepte diferent d'autenticitat i integritat dinàmiques en el paisatge.

La regió estudiada busca el futur reconeixement internacional dels valors trobats dins d'aquest paisatge muntanyós mediterrani. Per això, la realitat material del paisatge s'ha de combinar amb la seva imatge cultural, centrada en quatre aspectes principals:

- Anàlisi del territori
- Promoció i participació
- Reflexió sobre les pautes a seguir
- Potenciació de la població local

L'estructura proposada per iniciar el procés de patrimonialització va cobrir tots els conceptes inicials, totes les opinions i contradiccions generades per un paisatge. Amb això en ment, abans de treballar en les pautes a seguir, va sorgir la pregunta de com s'ha d'abordar la patrimonialització. L'anàlisi de Penyagolosa ha mostrat com la combinació de valors que podrien descriure com “passats” encara es troben a la població. Per tant, cal reconèixer el teixit dels valors, garantint un grau equilibrat d'integritat i autenticitat tant per al paisatge com per als elements dins d'ell, per tal de preservar la imatge cultural del paisatge.

S'estan debatent postures crítiques i de canvi pel que fa a l'evolució que plantegen els paisatges actuals (García-Esparza 2016). Per aquesta raó, la gestió dels espais patrimonials s'ha de reflectir en una millor protecció, fins i tot quan no està clar com els conceptes d'integritat i autenticitat poden tornar-se innovadors i més dinàmics en el paisatge i les seves construccions. Es considera preferible que certes construccions conservin l'evidència del seu origen històric en lloc de la integritat total, mantenint així rols actius en la societat, l'economia i el paisatge en general (Agnoletti, 2014). Les metodologies de Virtudes i Almeida (2016) a Portugal, Ferreti i Comino (2015), Ferreti et al., (2014) a Itàlia o van der Vaart (2005) als Països Baixos, entre d'altres, han tractat de garantir aquests diferents graus d'integritat cultural en l'arquitectura.

Per tant, s'estableixen conceptes bàsics per al redescobriment, comprensió i reinterpretació del paisatge patrimonial. L'ús d'aquests conceptes com a punt de partida requereix una comprensió de la perspectiva sociocultural del paisatge. L'èxit de la valorització o patrimonialització depèn en gran mesura de la perspectiva social que complementa les accions, no en termes de reconstrucció literal, fossilització o reinterpretació escènica a través d'altres autors i paisatges escènics (Olwig, 2016), sinó pel que fa a la importància de la identitat i la cultura en la memòria col·lectiva de les comunitats.

Després dels tallers realitzats, es va prendre la decisió de treballar per unir valors històrics, etnogràfics, culturals i naturals amb valors socials i econòmics. Fomentar el paisatge, fins i tot el que es troba deteriorat, encara pot proporcionar nombrosos factors valuosos i atractius. D'aquesta manera es garanteix la valoració dels elements quotidians de l'entorn i es reconeix el seu caràcter, creant el teixit de valors esmentat en la introducció: democratitzar el paisatge (Vik, 2017) i fer-lo transversal i comprensible. Aquestes trobades amb residents i forasters van ressaltar com amb el respecte necessari entre els agents, les diferents perspectives poden crear un rizoma on tothom pot aprendre de tots els altres (García-Esparza 2015) aportant profunditat i validesa al concepte de paisatge i patrimoni. Es van intentar unir perspectives objectives i subjectives en una participació cultural per assegurar una harmoniosa participació entre usuaris, veïns i experts.

No obstant això, cal treballar en la retroalimentació per evitar que la participació es faci servir com un escut o un mètode de validació simple sense més implicacions (Jiménez-Esquinas i Sanchez, 2016). El contacte fluid, la crítica, l'autocrítica i la comprensió se sumen als conceptes introduïts inicialment. S'ha d'emfatitzar que l'administració i la legislació han d'estar presents en aquests processos que impliquen noves perspectives per al patrimoni. Un equip multidisciplinari ha de liderar aquests processos, sent sensibles a ells i a la majoria social que els dóna suport i identificar-se amb el paisatge. Perquè això tingui èxit, el govern regional i les ONG són essencials en el marc de la reestructuració integral del paisatge, mentre que la distribució justa de les càrregues i els seus beneficis són clau per a l'èxit.

Cal tenir en compte que aquests paisatges, que ara són candidats per a l'herència, han estat cuidats i modelats per treballadors i voluntaris durant segles. Més que una excusa per a la participació, aquesta és una font de coneixement del territori (Mydland i Grahn, 2012). La combinació de paisatge i imatge cultural per generar una nova perspectiva del paisatge inclou l'estudi, d'autenticitat i simbolisme, i com es reflecteixen els valors. Aquest procés per al reconeixement del paisatge passat és el mitjà per crear, conservar i administrar el paisatge actual.

Adoptar una estratègia a llarg termini per al paisatge de Penyagolosa és essencial per contextualitzar amb èxit el canvi contemporani (Emanuelson 2009). El patrimoni és també un procés de comunicació, transmissió i actualització de coneixements i idees. Es tracta de declarar i expressar la identitat, i de recrear els valors i els significats socials i culturals que responen. Les identitats i la memòria no es troben simplement produïdes o reflectides en els llocs i moments patrimonials. En canvi, es recreen i es negocien contínuament a mesura que les persones, les comunitats i les institucions reinterpreten, recorden, obliden i revaloren el sentit del passat en les necessitats socials, culturals i polítiques del present (Smith 2011). Igual que el patrimoni i el paisatge requereixen processos de gestió llargs i duradors, aquesta gestió implica un estudi, prevenció i acció contínua. Aquestes àrees s'han de mantenir vives i en bon

estat de conservació (Rossler 2012), o equilibrar els paràmetres econòmics i el benestar humà, social i ambiental (Rivera et al., 2018).

6.6 Consideracions finals del capítol

Aquests paisatges són un testimoni considerable de l'adaptació humana en regions amb una escassetat de recursos vius: condicions orogràfiques extremes, pendents en bancals, terres de pastura, camps de conreu, vinyes i cultius fruiters. Aquests paisatges testimonien la contínua evolució dels assentaments humans i proporcionen una resposta excepcional als condicionants naturals que exposava i segueix exposant la natura.

Els termes “visualització” i “autenticitat” en paisatges no només denoten com un paisatge evoluciona i es veu afectat en termes materials. També es relaciona amb com el passat és vist i experimentat per locals i estrangers, un aspecte clau en molts estudis del patrimoni (Waite, 2000). El paisatge per si mateix ofereix un sentit d'identitat, ancorant la memòria col·lectiva proporcionant vincles tangibles entre el passat, el present i el futur (Millar, 1989). En aquest sentit, atès que les visions i percepcions del paisatge no estan merament arrelades en la societat, l'evolució d'un paisatge és un factor característic amb un resultat culturalment dependent que es projecta cap al futur.

Investigacions anteriors van identificar dues tendències principals pel que fa a les percepcions de paisatges abandonats aparegudes a Europa. La primera d'aquestes tendències reflecteix el rebuig, mentre que la segona destaca les connotacions poètiques i els sentiments de llibertat associats amb aquests espais (Hunziker, 1995; Rouay-Hendrickx, 1991). L'impacte social provocat per l'encerclament del paisatge pels boscos i la pèrdua de qualitats escèniques, juntament amb la despoblació i la pèrdua de la percepció d'un paisatge amb opcions, pot generar sentiments de desolació, aïllament, opressió i pèrdua de contacte (Bell et al., 2009; Benjamin et al., 2007). D'acord amb això, alguns creuen que el paisatge està desfigurant per la tancada dels paisatges muntanyencs, la desaparició dels contorns i la pèrdua de jerarquies espacials (Liou, 1991).

Per tant, els paisatges tenen una història important per explicar, altament influenciada per les capes successives de l'evolució socioeconòmica i cultural de cada lloc. La percepció, la valoració i la recreació de paisatges culturals abandonats es basen en la transmissió de coneixement. Atès que el paisatge és un concepte que ha de construir-se, tant física com intel·lectualment conèixer i ajudar a altres a identificar com una capa actual és una resposta a les capes anteriors i el marc per als canvis posteriors afectarà directament la forma en què es gestiona un paisatge. De fet, una de les moltes maneres d'entendre la història del canvi de paisatge és reconèixer que el canvi en si mateix és en realitat una part del paisatge (Fairclough 2012), encara que el canvi significa abandonament.

En aquest sentit, com es tracta en el apartat 6.4.4, un paisatge es pot veure reflectit en un altre, tot depèn de l'observador que ho aprecii. La qüestió identitària consultada amb la població local denota un afecte del que s'ha de fer partícip a més població, arrelant el sentiment en propis i forans en benefici únicament del territori. Tot i que el significat cultural i la identitat poden coexistir dins d'un col·lectiu, la identitat col·lectiva neix d'un procés col·lectiu de "seducció" conscient o creació. La identitat és, per tant, un procés desenvolupat de baix a dalt (Mira i Sanmartín, 2007) i implica descobriment, interpretació i, per descomptat, comprensió (Tilden, 1957).

Des d'aquests punts de vista, els conceptes d'autenticitat i integritat, juntament amb la percepció de l'entorn de la població local, denoten la contradicció de la que ja s'ha parlat: una visió acceptada del paisatge però no dels elements arquitectònics-etnogràfics que conté. És cert que costa assumir alguns canvis quan s'està vinculat a algun element o lloc, però s'ha de tractar aquest pessimisme des d'un altre punt de vista. Per exemple, l'abandonament porta el misticisme, una manifestació intangible que roman materialment en el paisatge. Entendre que aquests valors productius que tenia el paisatge es troben desplaçats per una globalització o la necessitat d'una agricultura no tant d'abastament familiar i més comercial, és un principi per a conèixer la història intrín-

seca de les construccions. Saber per a que servien, saber per què se van abandonar i adonar-se de que l'autenticitat pot estar en aquesta comprensió de l'estat actual d'alguns elements del paisatge.

La comparativa amb paisatges mediterranis té com a objectiu entendre que aquestes àrees fràgils estan determinades no només per distintius específics, sinó també per espais modestos i ordinaris (Plottu i Plottu, 2012). Pot ser costí relacionar un paisatge d'oliveres de Palestina amb el pla de Meanes, per exemple. Cal tenir en compte que els resultats anteriors en l'avaluació del paisatge poden estar condicionats culturalment, ja que la identitat depèn dels col·lectius, no de les cultures. Una hipòtesi és que els canvis rurals que ocorren actualment en aquest tipus de paisatges creen micro-identitats (Paniagua, 2014) basades en localismes. En si mateix, aquesta concepció cultural no té perquè ser negativa ja que tot i ser un territori reduït, la identitat dins d'ell també té escales. Això queda demostrat quan preguntant a la població, Penyagolosa és una imatge ben valorada arreu dels pobles estudiats mentre que en qüestions més particulars es centren en el seu poble.

Aquest últim punt de vista ha de ser el ressort on s'impulsi una transmissió dels valors tant per a la població local com per a la forastera. En altres paraules, tornar a veure els atributs que han estat invisibles durant l'últim segle. La identitat localista proporciona a aquesta àrea una possibilitat de gestió conjunta. Utilitzar el símbol Penyagolosa en benefici de tots. S'ha de plantejar de quina manera es pot utilitzar un referent per a que es pugui seguir treballant amb la horitzontalitat pròpia d'un marc integral on els valors no queden sobreexposats uns sobre altres i on aquestes postures localistes siguin extrapolables a l'empremta humana actual del territori.

CAPÍTOL 7
Marc per a la conservació i
sostenibilitat dels paisatges
vernacles

7.1 Començar amb algunes premisses

El paisatge ha anat canviant cap a posicions molt idealitzades entre les societats actuals. Es passa d'un mitjà de producció a un mitjà de socialització i en alguns casos com en alguns llocs de l'àrea d'estudi, d'abandonament. Entendre que les dinàmiques d'abandonament són una realitat difícil d'aturar hauria de fer que la societat es preparés culturalment a aquest repte: entendre el patrimoni i el paisatge com una cosa imprescindible però volàtil. Els enfocaments i plantejaments (Consell d'Europa, 2000) suggereixen la unió entre la conservació, la gestió i l'ús. Tot i que les actituds envers el paisatge són diferents. El productivisme, utilitarisme, funcionalisme, formalisme, patrimonialisme o naturisme (Folch i Bru, 2017) no són més que estereotips que poques vegades coincideixen amb els plantejaments i enfocaments esmentats.

Com s'ha descrit en el capítol 5, els tres models de paisatge de l'àrea d'estudi són casos molt diferenciats, amb característiques històriques i culturals comuns, amb usos actuals diferents i perspectives de futur obertes. Des d'aquests tres punts d'observació és difícil entendre que s'hagi de tenir el mateix criteri i la mateixa gestió per a espais tan diferenciats. El paisatge pla segueix pertanyent als agricultors. El seu interès és la productivitat. Aquest treball incansable és un valor afegit al paisatge ja que conserven valors productius, culturals i etnogràfics. A l'àrea d'estudi, els valors socials es veuen representats en el pic Penyagolosa. El caràcter simbòlic que aporta la muntanya a la zona d'estudi fa que estigui concorreguda de persones que busquen el caràcter recreatiu de la natura. L'apreciació paisatgística global. Aquestes persones, en general, basarien el seu interès en la bellesa estètica, en el turisme. Per tant,

hi ha dues perspectives diferenciades el paisatge de l'àrea d'estudi: la visió local i la visió forana. La tercera zona d'estudi, les zones abarrancades, són una categoria oblidada tant en gestió particularitzada com en conservació ecològica i estan destinades al manteniment o funcionalitat que persones anònimes li vulguin donar.

Arribats a aquest punt, s'ha de tenir en compte la temporalitat (Stenseke, 2016). Tant en la introducció d'aquest document com en el capítol 4, quan es descriu l'àrea d'estudi, s'ha posat èmfasi en les diferents etapes que han produït canvis significatius a la zona. S'ha de reconèixer, estudiar, comprendre i acceptar la trajectòria temporal a molt llarg termini dels conceptes patrimoni i paisatge (Harvey, 2001) per així arribar a comprendre-ho en profunditat.

El desenvolupament del paisatge en el temps s'expressa pel seu caràcter temporal, continu i lineal, i així presenta una imatge de les activitats de l'home en diferents períodes o eres. Per tant, els valors no només han de fundar-se en atributs estàtics, com contrast entre el que és antic o modern, sinó dinàmics, aquells que mostren com el paisatge s'ha desenvolupat i s'està desenvolupant en el temps (García-Esparza, 2017), on i com s'està renovant, adaptant-se (o no) als temps moderns (Coeterier, 1996).

En aquest sentit, en l'avaluació de les zones barrancoses es pot observar millor aquesta temporalitat. La percepció a una distància curta aporta subtileza. S'observen pautes perceptibles, però no evidents. Per exemple, el creixement de coníferes amb patrons escalonats en vessants de barrancs indica que en un altre temps hi va haver bancals. Un rigorós treball de camp aporta aquests detalls i ajuda a matisar la percepció per arribar a observar aquests canvis d'etapes històriques.

Aquesta mateixa subtileza i els diferents punts d'observació que ha tractat l'estudi fan que conceptes com autenticitat i integritat tinguin un paper fonamental en la gestió d'espais. La tasca de preservar el caràcter dels paisatges abandonats consisteix en repensar permanentment aquests conceptes (García-Esparza, 2017) i en com enllaçar l'intangible com a factor permanent i visible en

els paisatges. Les construccions vernacles i les representacions segueixen donant un caràcter potent al paisatge, però pràcticament han perdut la seva funcionalitat original. De la mateixa manera, l'àrea d'estudi, igual que moltes altres regions mediterrànies, són zones de peregrinació. Aquests esdeveniments aporten misticisme al paisatge, li aporten caràcter. Són manifestacions intangibles que es veuen representades materialment en construccions, fites o en els propis senders per on discorren. Pel que fa a significació cultural, aquestes peregrinacions i el paisatge que les envolta, són elements clau en la identitat de l'àrea, així ha quedat demostrat en l'avaluació de la participació ciutadana. Per tant, la identitat de la zona no està necessàriament associada amb un paisatge o arquitectures particularment notables, també podria ser un paisatge ordinari, deteriorat (Plottu i Plottu, 2012) o abandonat condicionat pels factors que s'han descrit.

El que s'ha descrit anteriorment té a veure amb la percepció de l'observador. Els elements estàtics, la seva composició, percepció i estima de l'entorn, evocuen significats i interpretacions diferents en cada cas. López-Martínez (2017), compila les característiques sociodemogràfiques estudiades per diferents autors entre les que es troben: lloc de naixement, nacionalitat, ocupació, classe social, necessitats motivacionals, gènere o educació. Per valorar paisatges com els de l'àrea d'estudi, l'últim concepte és clau. Els paisatges abandonats generalment tenen una lectura molt complicada i la seva gestió sol anar lligada més a l'entorn natural que als béns patrimonials inclosos en l'espai patrimonial. No obstant això, sempre es tracta de fossilitzar tot l'espai patrimonial o fins i tot de restaurar tots els béns considerant un fracàs la seva pèrdua. En qualsevol cas, podria ser suficient la llegibilitat del paisatge mitjançant traces menys evidents, més subtils?

La resposta pot dependre de si l'observador està buscant el procés cultural del paisatge, que és dinàmic, o si prefereix l'experiència visual, que té lloc en un paisatge espacialment estàtic (García-Esparza, 2017). Per al segon cas s'entén millor que l'observador hauria de recórrer a visions globals com les definides en l'avaluació de zones elevades. Però com s'ha comentat, la seva percepció

contrastada és menor, i buscaria interpretacions homogènies limitades als cànons de bellesa estètica. Per contra, entendre els processos culturals exigeix una anàlisi menys immediat. El dinamisme tracta la percepció present, l'acció, l'experiència i la pràctica social sobre valors de temps i lloc (Gibson i Pendlebury, 2009). L'objecte dinàmicament autèntic està directament afectat pel seu valor estàtic i pels processos socioculturals posteriors als quals s'ha vist sotmès fins al moment de la seva percepció. Per tant, el seu valor resideix en com l'objecte reflecteix les circumstàncies més que en la importància de l'element en si (García-Esparza, 2017). Aleshores, si el que interessa del paisatge a l'observador és la percepció d'aquestes pautes dinàmiques, aquest ha d'adoptar distàncies menors com les que es donen en zones barrancoses i planes. En elles es pot observar que la contraposició d'aspectes tan diferenciats com l'autenticitat o integritat, dinàmica i estàtica, interactuen per entendre culturalment el paisatge, el context, el temps i el lloc d'on prové. Aquesta comunicació de l'observador amb el paisatge demostra que la percepció, valoració i recreació cultural dels paisatges, i en especial dels abandonats, pot dependre del coneixement i interpretació.

7.2 Per un projecte integral de paisatge

El Pla Nacional d'Arquitectura Tradicional (2015), nombra entre els seus objectius les següents qüestions:

- *Reconèixer l'arquitectura tradicional com un element característic, propi i inseparable de la construcció d'un territori i del paisatge cultural resultat de la interacció prolongada de les col·lectivitats humanes, la natura i el medi ambient.*
- *Fomentar el manteniment i l'ús coherent i adequat dels béns que l'integren, reconeixent-los com un recurs no renovable, necessari per al desenvolupament social i econòmic de les col·lectivitats humanes i per al desenvolupament sostenible dels territoris.*
- ***Desenvolupar una metodologia que reconegui i salvaguardi la diversitat, la relació amb el context i amb el paisatge***

dels béns propis d'aquesta arquitectura, les seves característiques singulars, específiques i pròpies, així com les seves formes singulars derivades de la resposta al clima, de l'ús dels materials locals i dels sistemes constructius que li són propis.

D'altra banda, el Pla Nacional de Paisatge Cultural (2015) parla d'identificació, caracterització, salvaguarda, sensibilització social, reconeixement polític i cooperació a nivell internacional, nacional i autonòmica.

Aquestes qüestions no resulten innovadores ja que s'esmenten en els documents internacionals citats en el capítol 3. Però en les acaballes de la segona dècada del segle XXI, amb entre vint i quaranta anys de convenis i normatives que segueixen vigents, l'abandonament del paisatge i la seua arquitectura segueix sent un tema d'actualitat.

L'esperança d'alguns recau en rebre reconeixements a nivell internacional que serveixin de ressort per escalar cap al futur. L'adaptació i la lectura de criteris UNESCO (2012) a paisatges que resulten quotidians és possible, s'ha vist en la comparativa que s'ha realitzat en els últims apartats del capítol 6. Probablement s'estigui parlant amb raó i justificant correctament l'excepcionalitat de paisatges que resulten habituals i la cerca d'aquests reconeixements sigui un camí a recórrer. Però en el moment de patrimonialitzar s'ha de ser franc i buscar metes assequibles a les circumstancies locals.

És per això que, arribats a aquest punt, cal una normativa que tingui visió internacional i que reguli el patrimoni i el paisatge de forma eficaç. El cas valencià, com s'ha vist en el capítol 3 està obert a aquests mitjans.

Dins de les categories de Bé d'Interès Cultural (BIC), apareixen els espais etnològics, per a salvaguardar construccions o instal·lacions o conjunt d'aquestes, vinculades a formes de vida i activitats tradicionals, que, per la seua especial significació sigui representativa de la cultura valenciana. O en el Béns de Rellevància Local (BRL) el cas dels espais etnològics d'interès local, que alberguen tipologies d'edificis o representacions com caves de neu, molins o inclús retaules anteriors a 1940. És un principi, però cal obrir fronteres.

L'espai de Penyagolosa representa la tradició masovera, les peregrinacions, la biodiversitat, els camins; un patrimoni com aquest requereix una figura protectora amb l'amplitud suficient per a que tinguin cabuda des de l'espai natural al patrimonial passant pel social. Aquesta figura podria ser el **Parc Cultural**. Una figura que justifiqués mitjançant connectors bé radials o bé circulars (camins) unes àrees d'especial protecció pel seu caràcter natural, patrimonial, cultural i social.

El disseny d'Àrees d'Especial Protecció en paisatges culturals abandonats té com a objectiu enfortir experiències, intensitat, estètica, visualització i respecte sense polaritzar o desfigurar excessivament el caràcter del lloc. Per tant, una forma d'enfocament sostenible requereix que els llocs s'entenguin mentre es planifica en funció de la distància (àrees de pressions d'intensitat més baixa o més alta), el que es suma a la comprensió i el respecte dels processos extrínsecs i intrínsecs a què està subjecte aquest tipus d'àrees fràgils habitades per la població local.

En aquest sentit, hi ha la necessitat de transmetre correctament els valors d'autenticitat i integritat dels paisatges, i com depenen de les interaccions dinàmiques i estàtiques que, al seu torn, defineixen el context, el temps i el lloc. Es pot afirmar que els enfocaments sostenibles dels paisatges culturals abandonats necessiten percepcions, avaluacions i immersions culturals que es recolzin en el coneixement i la interpretació i com depenen d'interaccions dinàmiques i estàtiques que al seu torn defineixen el context, el temps i el lloc.

En aquest sentit, seguint els objectius del Pla Nacional d'Arquitectura Tradicional (IPCE, 2015) amb la voluntat d'integració i difusió dels valors del paisatge mediterrani, s'ha traçat una metodologia que busca com a resultat traçar Àrees d'Especial Atenció (AEA).

7.3 Propostes per a generar un marc per a la conservació i sostenibilitat dels paisatges vernacles mediterranis

Aquesta proposta, extrapolable a paisatges mediterranis com els que s'han ressaltat al capítol 6 d'aquest document, està centrada en els paisatge de Penyagolosa. Es creu oportú centrar les propostes en aquest territori pel treball d'anàlisi realitzat i perquè, tot i que algunes propostes es poden presumir generalistes, s'entén que ser taxatius o massa fermes en una proposta, contradiria la participació veïnal, sempre oberta a noves propostes de gestió.

7.3.1 Disposicions per a l'àmbit geogràfic de Penyagolosa

La metodologia utilitzada per a l'organització d'aquest marc de conservació ha s'està realitzant amb un enfocament de Marc Lògic¹⁸. La consecució de les accions que es plantejaran a continuació es creuen essencials per a assolir l'objectiu de conservació a nivell de lloc i que els paisatges avaluats puguin tenir un estat de conservació favorable que es pugui veure recompensat amb més protecció, gestió, divulgació i enteniment.

Aquest objectiu es podrà aconseguir mitjançant un seguit de disposicions estratègiques, disposicions reguladores i disposicions executives, que abordaran les prioritats d'intervenció i els nivells de protecció del territori analitzat. La naturalesa contextual o global d'aquestes disposicions afectarà en gran mesura el caràcter i l'avaluació del paisatge.

En aquest sentit, les **disposicions** per a assolir els objectius operatius, es classificarien depenent de les següents categories:

7.3.1.1 Disposicions estratègiques

Són les directrius d'àmbit general proposades a fi de facilitar l'execució del marc de conservació i al·ludeixen a la coordinació d'agents, l'establiment d'acords o l'aprofundiment en el coneixement d'hàbitats o espècies. Cal assenyalar que aquest llistat és modificable i adaptable a qualsevol paisatge, per tant

¹⁸ L'enfocament de Marc Lògic és una eina analítica per a la planificació de projectes orientada mitjançant objectius. Aquest mètode considera que l'execució del pla s'ha d'abordar com una sèrie d'esdeveniments amb una relació causal entre ells.

està obert a addicionar noves disposicions. Algunes d'aquestes mesures són les següents:

- Posar en marxa mecanismes de col·laboració i coordinació per a l'aplicació del marc amb òrgans de l'administració nacional, autonòmica i local amb competència en el territori, així com amb entitats i organitzacions socials o professionals.
- Programes d'interpretació del patrimoni natural, social i cultural per tal d'augmentar el coneixement i posar en valor els seus elements patrimonials i la seva protecció.
- Establir mesures de prevenció i de restauració d'incendis forestals i disposar de mitjans d'extinció així com promoure la reducció (en zones crítiques i d'alt risc) la càrrega de combustible vegetal per garantir la resistència enfront d'incendis forestals i malalties o plagues.
- Dur a terme iniciatives de foment de l'ocupació a través de la capacita-ció de professionals per a la conservació dels valors naturals (foment del "ocupació verda") així com fomentar la col·laboració amb associacions i agrupaments veïnals seu objectiu sigui el manteniment del bé natural, social i cultural.
- Investigar i definir models de posada en valor del Paisatge Mediterrani així com de les ocupacions i oficis des d'un punt de vista econòmic i medi-ambientalment sostenible.
- Establir acords de col·laboració amb els propietaris i / o titulars de drets de terrenys on la gestió pugui tenir incidència directa o indirecta sobre els hàbitats i / o espècies amb el fi de fomentar bones pràctiques agrícoles, ramaderes o forestals, que minimitzin l'impacte sobre hàbitats i espècies, compensant les càrregues econòmiques que es derivin i millorant així l'entorn natural, social i cultural.

- Establir criteris amb la col·laboració d'institucions i federacions relacionades amb la pràctica d'esport, per a la pràctica d'aquestes activitats de forma respectuosa amb la conservació de l'hàbitat.
- Realitzar estudis d'actualització i localització de les espècies amenaçades, rares i en perill d'extinció vinculada a l'àrea d'estudi.
- Fomentar el manteniment d'aprofitaments forestals tradicionals o sostenibles.

7.3.1.2 Disposicions reguladores

Seràn les mesures de caràcter obligatori fixades en les Lleis, Decrets, Ordres, etcètera de cada Estat, Autonomia o Regió on es cregui convenient aplicar aquest marc de conservació.

7.3.1.3 Disposicions executives

Seràn les accions operatives d'aplicació directa a les Àrees d'Especial Atenció per al control de les pressions o amenaces detectades. De la mateixa manera que en el cas de les disposicions estratègiques, aquest llistat és modificable i adaptable a qualsevol paisatge, per tant està obert a afegir noves disposicions. Algunes propostes podrien ser les següents:

- Realitzar campanyes de sensibilització dirigides a la població en general, especialment en els municipis propers, així com als potencials usuaris.
- Realitzar plantacions de flora autòctona tenint en compte les característiques fisiogràfiques (orientació, altitud, litologia, et) i edafoclimàtiques (tipus de sòl, clima) amb criteris de canvi global.
- Instal·lar elements de senyalització, informació i interpretació dels valors naturals, etnogràfics, culturals, religiosos i històrics dels espais gestionats.
- Realitzar accions de recuperació d'espècies amenaçades o rares per tal de perpetuar aquestes espècies en el seu entorn natural.

-
- Conservar hàbitats mitjançant la permeabilització de barreres naturals.
 - Conservar el patrimoni cultural i etnogràfic mitjançant la millora del ferm, desbrossament i manteniment de marges de pedra i recuperació d'elements de la cultura de l'aigua.
 - En zones afectades per incendis forestals, realitzar actuacions de preservació del sòl i prevenció de fenòmens erosius i processos de desertificació com ara feixines, desembosc i / o trituració o estellament de material vegetal afectat, així com altres actuacions que puguin establir-se al corresponent pla de restauració ambiental de l'àrea afectada per l'incendi.
 - Catalogar els itineraris actualment utilitzats per a l'ús recreatiu i esportiu identificant els possibles usos i les seves restriccions.
 - Fomentar la construcció d'abeuradors, basses o punts d'aigua per a minimitzar l'afecció de la fauna silvestre o domèstica sobre l'hàbitat eliminant progressivament elements impropis.
 - Realitzar intervencions de restauració en fons de barrancs degradats, mitjançant plantació d'espècies autòctones i típiques.
 - Realitzar accions d'intervenció patrimonial a elements arquitectònics o etnogràfics segons l'estat de conservació i a partir d'un estudi analític sever.

7.3.1.4 Prioritats per a la intervenció a nivell ambiental

La figura que s'utilitzarà d'ara endavant per a definir les parts del territori a estudiar serà l'Àrea d'Especial Atenció. Els objectius de conservació per a les eines de planificació sostenible han de complir les prioritats d'intervenció, respectant els diferents estats de conservació. Aquests dos paràmetres garanteixen la continuïtat del caràcter i la diversitat dels valors naturals, socials i cul-

turals de períodes específics, la cognició i l'enfocament en els hàbitats contemporanis que, en certa mesura, estan oberts al dinamisme, però d'alguna manera són susceptibles de patir afeccions desequilibrades imposades.

La selecció dels elements prioritaris es basa en el diagnòstic de tipus d'espais, d'hàbitats i en l'interès comunitari així com del grau de conservació. Partint d'aquesta informació s'estableix una relació causa-efecte dels problemes detectats i la seva influència sobre els factors que s'han de mantenir inalterats per garantir un grau de conservació favorable de cada hàbitat. Les prioritats per a la intervenció en hàbitats de paisatges vernacles abandonats es basen en tres nivells d'intensitat:

A. Prioritat Alta: Hàbitats amb gran biodiversitat en un entorn destacable des del punt de vista del paisatge natural, social i cultural.

M. Prioritat Mitjana: Hàbitats amb gran biodiversitat en un entorn no destacable des del punt de vista del paisatge natural, social i cultural.

B. Prioritat Baixa: Resta d'hàbitats.

7.3.1.5 Disposicions estratègiques particulars per a la conservació d'hàbitats

- Realitzar estudis poblacionals d'espècies d'animals per conèixer el nombre d'individus i la seva distribució.
- Elaborar un estudi per millorar la permeabilitat de les barreres físiques (parets de pedra, carreteres, etc.) existents.
- Fomentar entre els propietaris i / o titulars de drets l'aplicació de pràctiques que conservin els mosaics agrícoles i les discontinuïtats o afavoreixin la seva creació, per potenciar la biodiversitat i amb això l'augment de la producció d'insectes profitables per espècies d'aus insectívores. Identificar i aplicar fórmules que incentivin aquestes actuacions.

- Establir acords de col·laboració amb els propietaris i / o titulars de drets, per mantenir bones pràctiques agràries. Identificar i aplicar fórmules que incentivin aquestes actuacions.

- Fomentar el manteniment d'aprofitaments forestals tradicionals o sostenibles i el restabliment d'ecotons mitjançant la recuperació de cultius de muntanya abandonats.

7.3.1.6 Disposicions executives particulars per a la conservació d'hàbitats

- Realitzar intervencions per a la retirada d'espècies al·lòctones invasores presents en els hàbitats.

- Realitzar campanyes de sensibilització adreçades a la població per a la conservació de les espècies autòctones.

- Instal·lar elements de senyalització (normes i regulacions) per minimitzar atropellaments en els vials crítics.

- Tots els hàbitats i espècies han de ser avaluades tenint en compte criteris com ara: adequació de refugis de fauna, adequació d'infraestructures, adequació d'itineraris, reparació àrees d'ús públic, arranament de camins i sendes, neteja i reconeixement, tractaments silvícoles segons normes establertes.

7.3.1.7 Diagnòstic de l'estat de conservació

De la mateixa forma que els hàbitats, l'estat de conservació dels elements arquitectònics i etnogràfics defineixen el caràcter i la temporalitat de cada zona. En aquest cas, seguint les directius que s'han emprat per a definir les diferents zones de prioritat, es classificaran els elements anteriorment esmentats segons unes rúbriques específiques a cada tipologia d'element especificant el seu estat de conservació, la significança cultural i la ubicació:

B. Bo. Quan es consideri la mitjana del valor de l'element a conservar igual o superior a 67 punts en una escala de 100. L'objectiu de conservació quan es

consideri Bo serà mantenir aquest valor almenys en el mateix estat de conservació prenent les mesures o accions oportunes establertes en el Pla d'Acció per tal de no minvar aquest estat de conservació.

R. Regular. Quan es consideri la mitjana del valor de l'element a conservar entre 34 i 66 punts en una escala de 100. L'objectiu de conservació quan es consideri Regular serà:

- Manteniment: mantenir aquest valor almenys en el mateix estat de conservació prenent les mesures o accions oportunes establertes en el Pla de gestió per tal de no minvar aquest estat de conservació.
- Intervenció de 2n ordre: Intentar millorar aquest valor amb accions que no afectin la seva integritat ni la seva autenticitat.

D. Deficient. Quan es consideri la mitjana del valor de l'element a conservar igual o inferior a 33 punts en una escala de 100. L'objectiu de conservació quan es consideri deficient serà:

- Intervenció de 1r ordre: Intentar millorar aquest valor amb accions que no afectin la seva integritat ni la seva autenticitat.

Per a assignar els nivells de conservació (Bo, Regular o Deficient) es treballa amb unes rúbriques concretes per a cada element paisatgístic. A continuació es pot observar l'exemple de rúbrica per a l'anàlisi dels masos:

Una vegada assignada la Prioritat d'Intervenció dels hàbitats i el Nivell de Conservació de cada un dels elements se'ls assignarà una periodicitat per a la realització de les pertinents accions necessàries per assolir l'objectiu de conservació. Cadascun d'aquests elements estan relacionats físicament amb els tres ordres de prioritat d'intervenció en l'àrea d'estudi, en base als criteris establerts prèviament.

Tècnic:		Municipi:		
Immoble:				
Elements constructius (50%)	si	Pèrdua o en mal estat	no	Puntuació
Façana				
1. Conserva el revestiment original exterior	15	0-9	10	
2. Conserva el revestiment original interior	10	0-9	10	
3. Conserva els murs originals	30	0-29	30	
4. Conserva els balcons originals i / o amb transformació	10	0-14	10	
5. Conserva inscripcions, elements decoratius originals	15	0-14	15	
6. Conserva els buits i la fusteria (i vidres) original (es)	10	0-14	10	
7. Conserva l'aler original	15	0-14	15	
Forjats				
1. Es veuen i conserva les bigues i biguetes originals	40	0-39	40	

2. Conserva els revoltos originals	30	0-29	30	
3. Conserva un o més paviments originals de la casa	30	0-29	30	
Escales				
1. Es conserva i observa l'estructura de l'escala original	50	0-49	50	
2. Conserva l'esglaonat i paviment original de l'escala	50	0-49	50	
Particions				
1. Conserva tota o part de les particions original i distribució	30	0-29	30	
2. Conserva revestiments originals, rajoles, esgrafiats	30	0-29	30	
3. Conserva elements originals, llar de foc, cuina, bany	40	0-39	40	
Mobiliari				
1. Conserva mobles d'interès històric	50	0-49	50	
2. Conserva elements etnogràfics d'interès històric	50	0-49	50	
Serralleria				

1. Conserva fallebes, banures, reixes, etcètera, originals	100	0-99	100	
Coberta				
1. Es veuen i conserva les bigues i biguetes originals, cata inferior	50	0-49	50	
2. Conserva la coberta original, de fusta o canyís	50	0-49	50	
Elements associats				
	si	pèrdua / mal estat	no	
1. Es conserven immobles annexos a l'edifici principal (corral, forn)	50	0-49	50	
2. Es conserven elements relatius al seu ús agrícola o ramader (bancals, zones de cultiu)	50	0-49	50	
Rehabilitacions				
1. Creus que la / rehabilitacions són respectuoses?	100	0		Puntuació
Patologies més significatives que presenta l'immoble				
1. S'observen problemes d'humitat a la Planta Baixa	0	15		Puntuació

2. S'observen filtracions d'aigua a la coberta	0	15		
3. S'observen esquerdes significatives en elements estructurals	0	30		
4. S'observa un abandonament general de l'immoble	0	40		
Accessibilitat (30%)				
- Distància inferior a 2 km des accés rodat	67-100			
- Distància superior a 5 km i inferior a 10 km des accés rodat	34-67			
- Distància igual o superior a 10 km des accés rodat	0-33			
Valoració social (20%)				
Importància				

Figura 7.1- Exemple de rúbrica per a avaluar el nivell de conservació dels masos.

En **primer** lloc s'haurà d'intervenir sobre els elements amb una Prioritat Alta i un Nivell de Conservació Deficient. (AD) El període màxim d'actuació serà de dos anys des de l'inici de l'aprovació del Pla, i l'objectiu de conservació serà almenys el de millorar aquest valor a la categoria superior (Nivell de Conservació Regular). Per a aquests elements s'establirà una primera revisió a un any, després de la qual es determinaria, si no s'ha complert l'objectiu, una nova acció a realitzar. Després d'aquesta revisió, als 10 anys es realitzarà una segona acció de manteniment.

En **segon** lloc s'haurà d'intervenir sobre els elements amb una Prioritat Alta i un Nivell de Conservació Regular. (AR) El període màxim d'actuació serà de quatre anys des de l'inici de l'aprovació del Pla, i l'objectiu de conservació serà com a mínim el de mantenir el seu valor o millorar aquest valor a la categoria superior (Nivell de Conservació Bo). Per a aquests elements s'establirà una primera revisió als dos anys, després de la qual es determinaria, si no s'ha complert l'objectiu, una nova acció a realitzar. Després d'aquesta revisió, als deu anys es realitzarà una segona acció de manteniment.

En **tercer** lloc s'haurà d'intervenir sobre els elements amb una Prioritat Mitjana i un Nivell de Conservació Deficient. (MD) El període màxim d'actuació serà de sis anys des de l'inici de l'aprovació del Pla, i l'objectiu de conservació serà almenys el de millorar aquest valor a la categoria superior (Nivell de Conservació Regular). Per a aquests elements s'establirà una primera revisió a l'any, després de la qual es determinaria, si no s'ha complert l'objectiu, una nova acció a realitzar. Després d'aquesta revisió, als deu anys es realitzarà una segona acció de manteniment.

En **quart** lloc s'haurà d'intervenir sobre els elements amb una Prioritat Mitjana i un Nivell de Conservació Regular (MR). El període màxim d'actuació serà de vuit anys des de l'inici de l'aprovació del Pla, i l'objectiu de conservació serà com a mínim el de mantenir el seu valor o millorar aquest valor a la categoria superior (Nivell de Conservació Bé). Per a aquests elements s'establirà una primera revisió als dos anys, després de la qual es determinaria, si no s'ha

complert l'objectiu, una nova acció a realitzar. Després d'aquesta revisió, als deu anys es realitzarà una segona acció de manteniment.

En **cinquè** lloc s'haurà d'intervenir sobre els elements amb una Prioritat Alta i un Nivell de Conservació Bueno (AB). El període màxim d'actuació serà de deu anys des de l'inici de l'aprovació del Pla, i l'objectiu de conservació serà com a mínim el de mantenir el seu valor. Per a aquests elements s'establirà una primera revisió als tres anys, després de la qual es determinaria, si no s'ha complert l'objectiu, una nova acció a realitzar. Després d'aquesta revisió, als quinze anys es realitzarà una segona acció de manteniment.

En **sisè** lloc s'haurà d'intervenir sobre els elements amb una Prioritat Mitjana i un Nivell de Conservació Bueno (MB). El període màxim d'actuació serà de deu anys des de l'inici de l'aprovació del Pla, i l'objectiu de conservació serà com a mínim el de mantenir el seu valor. Per a aquests elements s'establirà una primera revisió als tres anys, després de la qual es determinaria, si no s'ha complert l'objectiu, una nova acció a realitzar. Després d'aquesta revisió, als quinze anys es realitzarà una segona acció del manteniment.

A la següent taula es recull:

- El període màxim d'actuació de la primera acció a executar sobre cadascun dels elements.
- Els anys que transcorreran fins a la revisió de la mateixa, en la qual s'avaluarà el grau de compliment dels objectius de conservació, i es proposaran en el seu cas noves accions de considerar que aquests no han estat complerts.
- El període en què s'haurà de realitzar una segona acció, que en aquest cas serà de manteniment sobre els elements.

Taula 7.1 - Taula resum de les accions a realitzar depenent de l'estat de conservació i prioritat d'intervenció.

Prioritat i estat de conservació	1 ^a Acció	Revisió	2 ^a Acció
AB	10 anys	+3 anys	+15 anys
AR	4 anys	+2 anys	+10 anys
AD	2 anys	+1 any	+10 anys
MB	10 anys	+3 anys	+15 anys
MR	8 anys	+2 anys	+10 anys
MD	6 anys	+1 any	+10 anys

Les disposicions proposades per al marc de conservació, com s'ha esmentat de forma resumida abans, es poden classificar en disposicions estratègiques, disposicions executives i disposicions reguladores. Cadascuna d'aquestes disposicions ha d'estar vinculada a un objectiu concret dins de la planificació estratègica de disposicions de conservació.

La intervenció en béns arquitectònics o etnogràfics s'entén com el conjunt d'activitats que recullen les mesures a prendre davant els processos patològics, per recuperar les característiques històriques, funcionals i fisicoquímiques dels elements constructius afectats.

Prèviament a aquesta intervenció s'haurà de realitzar un diagnòstic de l'immoble per conèixer la seva caracterització constructiva i la seva evolució, la seva funcionalitat, els seus valors històrics i culturals i la seva patologia i lesions. Un cop realitzat aquest estudi previ s'estimaran les corresponents mesures a prendre. Dins de les mateixes s'estableixen mesures de primer i segon ordre.

Primer Ordre: Dur a terme intervencions de consolidació o reparació per als elements arquitectònics que es troben en estat de conservació deficient. S'entendrà estat deficient com la patologia que afecta greument elements estructurals i que podria comportar la seva desaparició de no ser esmenada. Aquestes obres seran les primeres a realitzar.

Taula 7.2 - Accions de primer ordre en cas d'intervenció en elements arquitectònics o etnogràfics.

Element Constructiu	Lesions	Consolidació
Murs	Esquerdes Desploms Humitats	Rejuntat d'obra Consolidació amb morter de reparació Apuntament
Fonamentacions	Assentaments	Apuntament
Forjats	Grans fletxes i deformacions Afecció per xilòfags	Apuntament Tractament contra insectes xilòfags
Cobertes	Pèrdua o trencament de material de cobriment	Reposició d'elements de cobriment

Segon Ordre: Dur a terme intervencions de restauració i rehabilitació dels elements arquitectònics, atenent a la prioritat d'intervenció assenyalada en els objectius.

Taula 7.3 - Accions de segon ordre en cas d'intervenció en elements arquitectònics o etnogràfics.

Element constructiu	Lesions	Intervenció restauració / rehabilitació
Murs de façana i particions	Fissures Esquerdes Desploms Humitats Retirada de revestiment Erosió	Rejuntat d'obra Consolidació amb morter de reparació Estintolament i apuntalament
Forjats	Ruptura d'elements Afecció per xilòfags Putrefacció d'elements Deformacions	Apuntalament Reforç de forjats Tractament contra insectes xilòfags Substitució d'elements danyats
Cobertes	Pèrdua o trencament de material de cobriment Falta d'estanquitat Lesions derivades de la humitat Aïllament deficient	Reposició d'elements de cobriment Reforç de forjats Tractament contra insectes xilòfags Substitució d'elements danyats Col·locació d'aïllament Col·locació d'impermeabilització
Fusteries	Pèrdua o trencament d'elements Falta d'estanquitat	Substitució d'elements danyats Reparació de materials

	Podriment d'elements de fusta	
Serralleries i proteccions	Oxidació d'elements metàl·lics Ruptura d'elements	Substitució d'elements danyats Reparació de materials
Paviments	Ruptura d'elements deformacions Humitats Erosió	Substitució d'elements danyats Reparació de materials

Manteniment. Són les mesures a prendre un cop l'element ha estat intervingut, encaminades a aconseguir un correcte ús del mateix. Entre elles es destaca:

- Dotar de funció als elements intervinguts o restaurats. Un cop intervinguts, es procurarà que els immobles conservin la funció primigènia per la qual van ser construïts. Quan això no sigui possible perquè ha desaparegut aquest ús les funcions prioritàries seran: funció educativa i cultural: museus, centres culturals, centres educatius o altres funcions públiques.
- Realitzar programes de manteniment periòdic per als elements catalogats. S'establirà un programa de manteniment preventiu de l'immoble amb accions a realitzar per a la seva conservació, així com la periodicitat de les mateixes.

7.3.1.8 Disposicions estratègiques particulars per a la conservació d'elements etnogràfic-arquitectònics

Pel que fa a les iniciatives de caràcter social i de coneixement d'elements etnogràfics i arquitectònics caldria:

- Desenvolupar estratègies i dinàmiques d'ensenyament-aprenentatge al voltant del patrimoni i els valors que li són inherents.
- Divulgació dels elements patrimonials, juntament amb l'administració nacional i autonòmica, i establir convenis o acords amb organismes públics i amb particulars, nacionals, supranacionals o estrangers.
- Polítiques de màrqueting i promoció que incorporin les eines com Internet i les xarxes socials per a divulgació respectuosa amb els valors de les zones.

Pel que fa a la gestió i coordinació d'acords per a la conservació d'elements arquitectònics i etnogràfics caldria:

- Fomentar la col·laboració amb associacions de voluntariat per a la conservació i difusió del patrimoni.
- Fomentar la col·laboració amb els titulars per a la conservació i difusió del patrimoni de la seva propietat.
- Realització de programes de conservació i manteniment d'aquests béns, en els quals s'han d'assenyalar les actuacions necessàries per a la seva adequada conservació i el cost estimat d'aquestes.

7.3.1.9 Mesures de gestió a nivell social

La participació es fonamental per a aconseguir la perdurabilitat de les accions citades. En aquest sentit s'haurà de procurar:

1. Redactar un document o manual per a dur a terme la restauració dels elements immobles catalogats d'acord amb una sèrie de criteris d'intervenció formulats després de l'estudi exhaustiu d'aquests elements (vàlid tant en centres històrics com en arquitectura dispersa).
2. Realitzar acords de cessió amb els propietaris dels béns catalogats per poder intervenir en els mateixos.

3. Promoure convenis amb les diferents administracions col·laboració amb institucions públiques i privades -universitats, associacions- per dur a terme cursos, tallers i accions de difusió.

4. Promoure tallers d'ocupació per a capacitar professionals en els oficis i tècniques tradicionals per poder intervenir en les construccions vernacles.

5. Participació activa de la població a través de l'educació patrimonial a tots els nivells, incidint en l'educació escolar.

6. Realitzar accions d'educació i difusió dirigides als propis habitants i usuaris d'aquests elements, perquè aquests siguin coneixedors d'aquest patrimoni.

7. Impulsar la creació de grups locals d'intercanvi de coneixements i experiències, i donar suport tècnic als mateixos.

7.3.1.10 Metodologia del seguiment i avaluació

El seguiment del Pla s'abordarà per tècnics especialitzats. Es realitzarà un seguiment intermedi i un altre final en concloure el seu període de vigència. Una vegada es disposi dels mesuraments derivades de l'aplicació del seguiment, es realitzarà una valoració interpretativa de les mateixes en què s'estableixin, com a mínim, les següents consideracions:

- Anàlisi de l'evolució.
- Anàlisi de la incidència de la gestió en els objectius operatius plantejats.
- Grau de compliment dels objectius.
- Anàlisi d'eficàcia i eficiència de les mesures i actuacions proposades per a la consecució dels objectius generals per a cada hàbitat i / o espècie.
- Factors no previstos que puguin haver influït en els resultats.

En funció dels resultats es podran proposar canvis en la gestió amb la finalitat d'assolir de manera més eficaç i eficient els objectius proposats, o reformular, suprimir i incorporar nous objectius, si cal.

7.4 Primeres impressions del Marc aplicat a l'àrea d'estudi

Aquest apartat pretén recopilar les accions, proves i situacions experimentals que s'han treballat durant el període d'investigació en el qual s'ha elaborat aquest document.

Aquest treball va subjecte al treball de camp relatat al llarg del capítol 5 i en la línia investigadora dels capítols 3 i 4. Cal dir també que va subjecte a la voluntat participativa que s'ha explicat i experimentat en el capítol 6. En primer lloc es parlarà dels treballs relacionats amb la posada en pràctica del marc de conservació pel que fa a la selecció d'hàbitats i al diagnòstic de l'estat de conservació.

7.4.1 Cartografia de les Àrees d'Especial Atenció

Com ja s'ha esmentat, el treball de camp va aportar a la investigació una gran quantitat de dades per a analitzar. La forma correcta d'anàlisi pel que fa al tractament d'aquestes dades va ser la representació cartogràfica de les mateixes. En els mapes anteriors es pot veure com es van traçar els itineraris, els elements arquitectònics i etnogràfics, etcètera. Calia, com a part fonamental de l'estudi, avaluar quines àrees eren prioritàries i determinar mitjançant les rúbriques esmentades en la secció anterior, l'estat de conservació dels béns que limitaven amb els itineraris estudiats. Amb les premisses que s'estudien en les rúbriques es va poder igualar característiques d'edificis de diferent tipologia, el qual formava part d'aquest anàlisi per a poder llevar el tabú de valorar algunes tipologies per damunt d'unes altres.

7.4.1.1 Les zones prioritàries

Les zones amb prioritat d'intervenció, indiquen hàbitats amb gran biodiversitat en un entorn destacable o no, des del punt de vista del paisatge natural, social i cultural.

En la figura 7.2 es poden veure, de color verd, els trams d'itinerari considerats (A), prioritat alta, per ser hàbitats amb gran biodiversitat en un entorn destacable des del punt de vista del paisatge natural, social i cultural; i de color taronja els hàbitats amb condició (M), de prioritat mitjana, per estar situats en un lloc menys destacable.

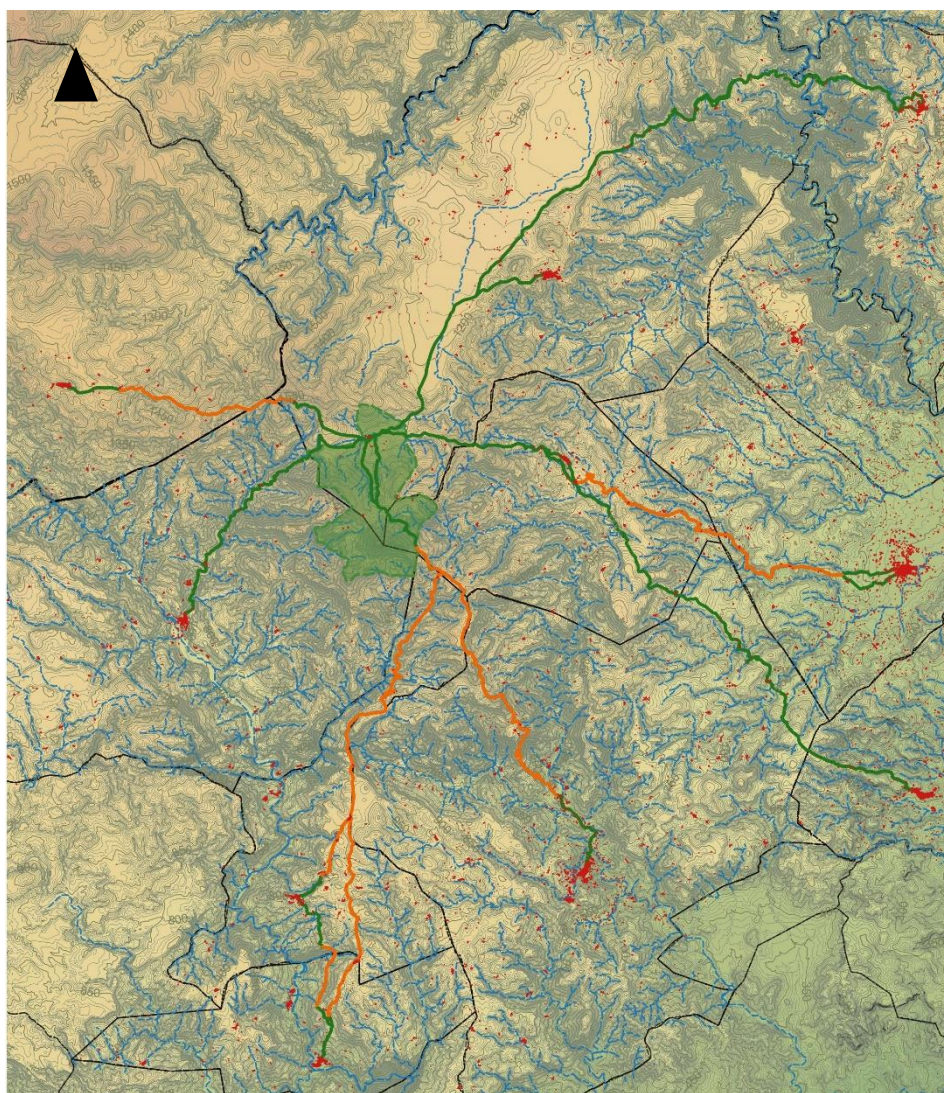

Figura 7.2 – Croquis de les zones de prioritat dins dels itineraris a Sant Joan de Penyagolosa. (Per a més detall del plànol, veure annex I)

Per a extreure aquestes conclusions han hagut certs criteris a tenir en compte. En primer lloc el Parc Natural de Penyagolosa. Ja s'han esmentat les particularitats d'aquesta àrea protegida, però cal afegir també que la delimitació és purament legislativa, ja que, les immediacions de la delimitació del parc, segueixen tenint els valors que es preserven dins de la protecció. D'una altra banda, s'ha considerat el camí dels pelegrins de les Useres com a zona "A" perquè està protegida amb la denominació de Monument Natural, de característiques homònimes als Parcs Naturals de la Generalitat Valenciana. Una altra raó, i per la qual també s'ha considerat el camí de Culla a Sant Joan amb denominació A, és pel Decret 53/2016 del Consell de la Generalitat Valenciana, pel qual es declaren Bé d'Interès Cultural Immaterial els pelegrinatges de les Useres i Culla al santuari de Sant Joan de Penyagolosa. Per aquestes raons i perquè a més, comparteixen camí amb les rogatives de Xodos i Vistabella, s'han considerat prioritaris "A" aquests camins.

El camí de Culla, com el de Villahermosa, estan emplaçats en llocs peculiars, el pla de Vistabella i el riu Carbo. A més de les característiques legislatives o socials-culturals, Valentín et al. (2017), destaquen el valor natural d'aquests dos llocs, l'un per ser una zona de cultius que alimenta a una gran varietat de fauna i l'altra pel condicionant que suposa un riu de caudal continu en una zona mediterrània. Aquests condicionants fan que es justifiqui la seua condició prioritària.

Per últim, s'han seleccionat les àrees properes als municipis com a zona "A" per ser el paisatge socialment més reconegut, perquè són els llocs on es conserven millor els valors productius de l'àrea d'estudi i perquè serveixen d'amortiment i vincle entre les zones urbanes i les zones rurals. La resta de zones dels itineraris s'han considerat de prioritat mitjana "M" perquè tot i mantindre un alt grau de biodiversitat (Valentín et al., 2017), s'ubiquen en zones menys destacables social, cultural i naturalment.

7.4.1.2 Diagnòstic de l'estat de conservació

A l'apartat 5.2.2, del capítol 5, i a l'Annex 2 d'aquest document, es pot veure la metodologia i catalogació, respectivament dels béns arquitectònics i etnogràfics que existeixen en els camins que van a Sant Joan de Penyagolosa. Aquests elements serien els que es veurien afectats per la tutela experimental exposada en els apartats 7.3.1.7 i 7.3.1.8 d'aquest mateix capítol. Pel que fa a l'anàlisi d'elements arquitectònics-etnogràfics, es veurà l'exemple del camí de Culla a Sant Joan de Penyagolosa. En primer lloc, es pot veure un exemple dels resultats de la rúbrica utilitzada per als elements que configuren aquest itinerari.

Taula 7.4 - Taula resum dels resultats de l'aplicació de les rúbriques als elements arquitectònics-etnogràfics del camí de Culla a Sant Joan de Penyagolosa.

Priori- tat	Codi del bé	Protec- ció	Resultat de la rú- brica	Estat de conserva- ció	1a acció
A	CU_01	BRL	80	B	10 anys
A	CU_02	BIC	55	R	4 anys
A	CU_03	BRL	70	B	10 anys
A	CU_17	BRL	10	D	2 anys
A	CU_05	NO	85	B	10 anys
A	CU_08	NO	50	R	4 anys
A	CU_19	NO	60	R	4 anys
A	CU_29	NO	55	R	4 anys
A	CU_32	NO	75	B	10 anys
A	CU_39	NO	85	B	10 anys

El següent mapa traça la ubicació dels béns i amb un codi de color de l'estat de conservació. El color verd indica un estat de conservació bo, el groc regular i el roig deficient. L'experiència adquirida durant l'anàlisi de les hipòtesis del capítol 5, fa que utilitzar *buffers* amb distàncies tant amples com 1 i 3 km proporcionen una delimitació molt gran i pot ser inabordable a nivell administratiu. Per tant, intentant ser conseqüents amb un treball realista, es van estipular un criteri per als elements etnogràfics i arquitectònics: l'espai ambiental d'especial consideració serà de 500 metres a la vora del bé a protegir.

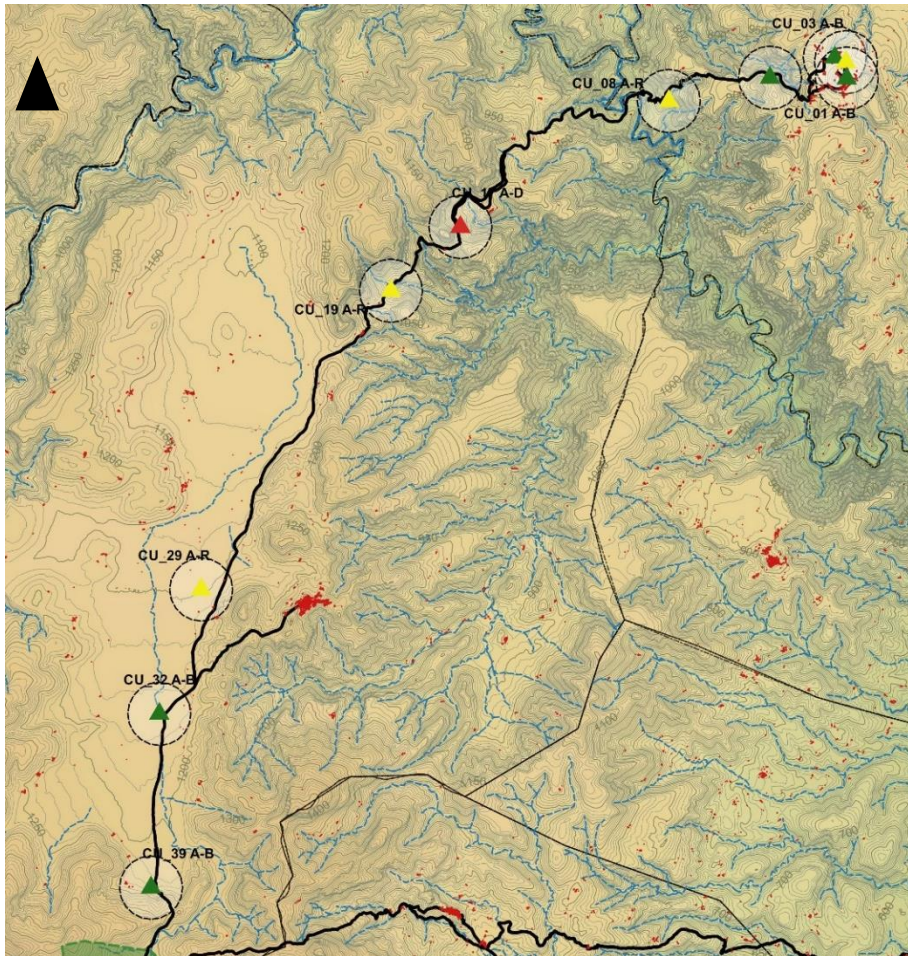

Figura 7.3 – Croquis de l'itinerari de Culla amb l'estat de conservació i el codi que indica les mesures de gestió. (Exemple ampliat a l'annex I)

En la següent figura es presenta un mapa amb les zones prioritàries juntament amb el mapa general creat segons l'amplitud de percepció de l'observador. El

color roig i verd indicaria la percepció a 3000 m i 1000m respectivament; els itineraris verds serien un nivell “A” de prioritat i els taronja “M”; per últim els cercles blaus indiquen percepció des d’una zona barrancosa, els verds des d’una zona plana i els taronja des d’una zona elevada.

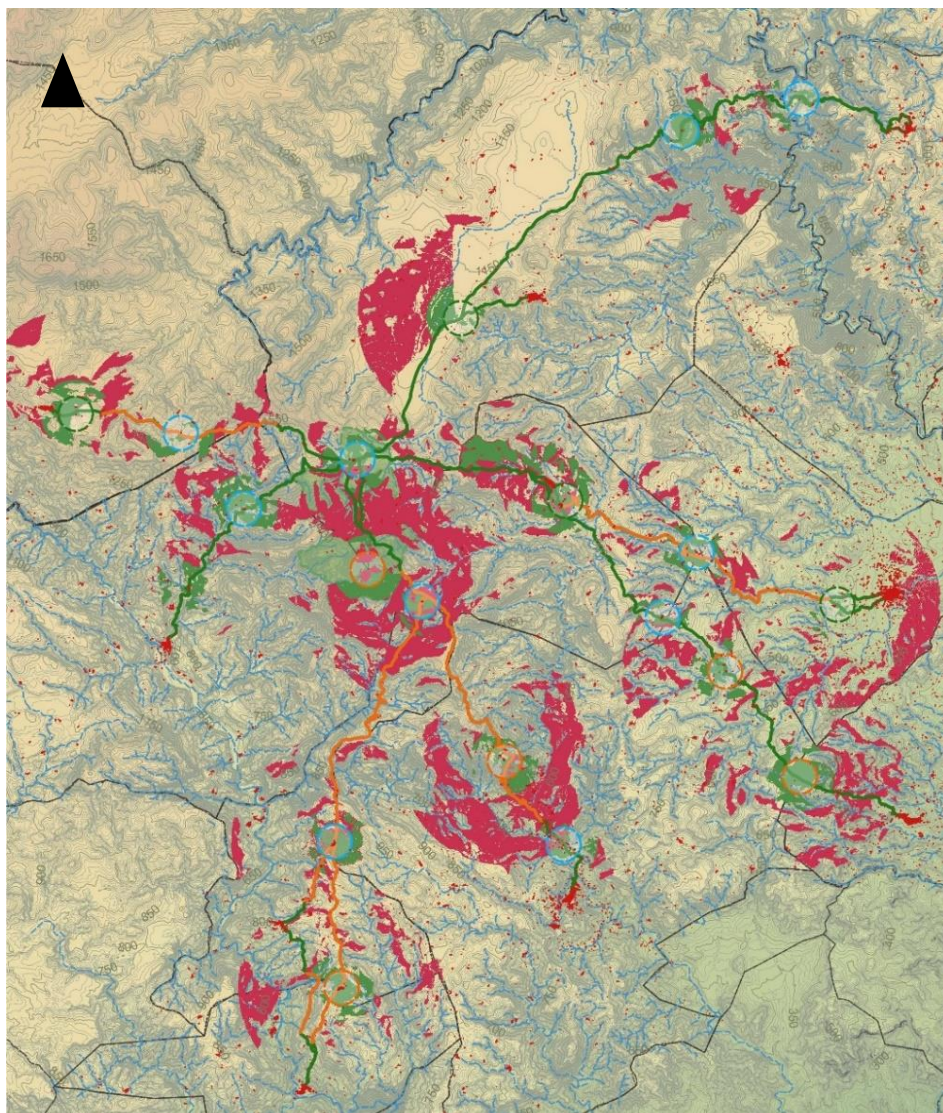

Figura 7.4 - Croquis del mapa amb les zones prioritàries i percepció de l'observador des dels punts estudiats. (Per a més detall del plànol, veure annex I)

Cal dir que aquest últim mapa donaria a un observador objectiu les pistes suficients per a entendre on anar a buscar els valors dinàmics i estàtics en funció dels seus interessos.

Per últim, per a una millor lectura dels casos d'estudi, s'amplia l'exemple de la masia Roncales, a Villahermosa del Río. Es tracta d'un mas ubicat a una zona barrancosa, al riu Carbo. Es pot observar que la percepció a 3 kilòmetres es molt limitada, i, per tant, excessiva per a un àmbit administratiu. No obstant, la percepció que es pot apreciar dins del perímetre de 500 metres podria entrar dins d'una figurada àrea administrativa nova, on l'autenticitat i la integritat de l'espai que la conforma anés lligat a una conservació material dels béns que alberga però també lligada a la conservació ambiental dels valors naturals i productius. En la imatge s'aprecia com la percepció més restringida pot eixir del cercle plantejat, eixa condició es repetirà en tots els llocs, però es creu que s'ha de limitar adoptant una postura més realista amb el patrimoni i l'espai natural o antropitzat que l'envolta.

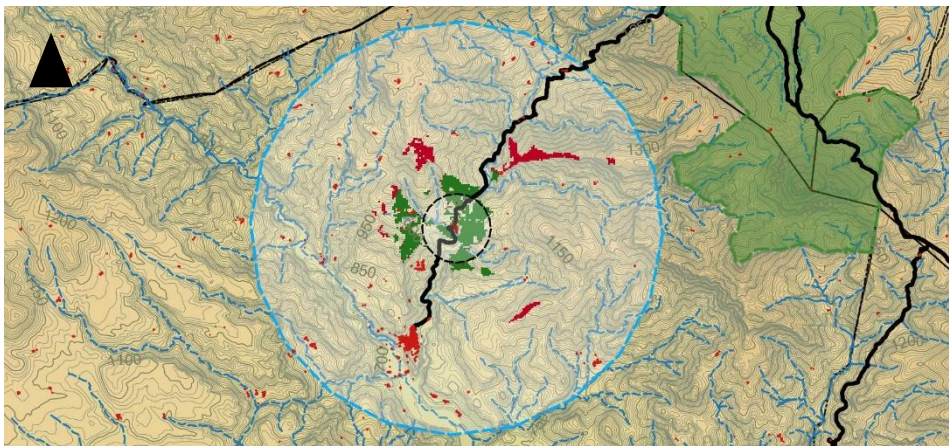

Figura 7.5 - Exemple final. El cas de la masia Roncales.

7.4.2 Primeres disposicions aplicades a l'àrea d'estudi

L'àmbit geogràfic amb el que s'han experimentat algunes de les disposicions esmentades anteriorment és els dels pobles que envolten Penyagolosa (Atzeneta del Maestrat, Culla, Castillo de Villamalefa, les Useres, Lluca, Ludiente,

Puertomingalvo, Villahermosa del Río, Vistabella del Maestrat i Xodos) i els seus itineraris a Sant Joan de Penyagolosa.

Després de les reunions i el treball de camp explicat en el capítol 5, es va creure que el factor a curt termini més important a treballar, era el factor social. Una de les disposicions marcades en el marc de conservació era la de realitzar campanyes de sensibilització dirigides a la població en general, especialment en els municipis propers, així com als potencials usuaris d'aquest àmbit geogràfic mediterrani.

Es creu, com s'ha esmentat en el capítol 6, que el coneixement és la primera ferramenta que s'ha d'utilitzar per a la conscienciació social. Aplicar mesures taxatives sense una justificació més enllà que normativa o judicial pot ser una errada ja que veure la imposició de canvis per part de persones suposadament superiors a béns quotidians estimats, pot resultar contraproductiu a l'hora de conservar patrimoni.

Per això, mitjançant la Càtedra de Centres Històrics i Itineraris Culturals, any rere any (2016, 2017 i 2018), s'han realitzat les Jornades de Centres Històrics dels Camins de Penyagolosa. La iniciativa que parteix de la Universitat Jaume I, va centrar cada any en un tema concret: 2016, patrimoni immoble dels centres històrics i masos propers als municipis; 2017, oficis tradicionals (fusteria, ferrers, obrers, utensilis agraris, etcètera) i 2018, patrimoni gastronòmic.

Figura 7.6 - Cartells de les Jornades de Centres Històrics.

Les Jornades ofereixen la possibilitat de conscienciar al visitant del patrimoni relativament ocult però latent que tenen els municipis. Els guies no són professionals del turisme, són voluntaris amb devoció pels seus municipis que mostren d'una manera més personal el seu patrimoni. Per assegurar l'apoderament de la població, cal ressaltar valors que no eren obvis o començaven a caure en l'oblit. Les visites, tot i que també s'accedeix a edificis públics, es realitzen a llocs privats, ocults per a la majoria de població tant local com forana. Per a aquesta funció, es va creure que era preferible la proximitat d'un veí davant qualsevol alternativa més oficiosa.

Figura 7.7 - Posada en marxa d'una sènia a Atzeneta del Maestrat. 2018

Figura 7.8 - Tast de dolços típics de les Useres. 2018

Figura 7.9 - Visita a l'antic forn de Puertomingalvo. 2017

Figura 7.10 - Ruta de la pedra en sec a Vistabella del Maestrat. 2016

Les visites són amenes i s'han anat perfeccionant cada any. S'han pogut observar elaboracions de dolços típics als forns locals, vivendes burgeses d'èpoques de terratinents, vivendes humils de població treballadora, funcionament de molins fariners i sènies, s'han tastat olis, s'han sentit cants de les rogatives

locals i un llarg etcètera. En definitiva, conjugar tots els valors esmentats en el capítol 4, tant materials com immaterials.

D'altra banda, i també amb la iniciativa de la Càtedra de Centres Històrics de la Universitat Jaume I, es van realitzar dos cursos d'estiu durant els anys 2015 i 2016. El primer curs titulat "Paisatge, etnografia i rituals al Penyagolosa" (2015) tenia com a objectiu analitzar les diferents perspectives sobre els camins de transhumància i pelegrinatge de la muntanya de Penyagolosa. S'hi va abordar en els usos i tradicions lligades a l'activitat humana, des del nucli històric fins a l'entorn natural i les seues transformacions antròpiques.

Van participar experts en matèries de paisatge així com estudiosos de la zona del Penyagolosa. A més de conferències, els assistents van poder gaudir de dues jornades de camp, experimentant en primera persona els valors dels itineraris objecte d'aquest estudi.

Figura 7.11 - Parada explicativa a una jornada de camp del curs d'estiu 2015.

Figura 7.12 - Eugenio Gadenas explicant el seu molí al curs d'estiu 2015.

El segon curs (2016) es va titular "El paisatge de la pedra seca a l'interior de Castelló. Tècnica, anàlisi i protecció". El curs pretenia aprofundir en la coordinació de les distintes administracions, per a optimitzar la gestió d'aquests espais, atraient-los amb ponents, comptant amb els treballs que s'estan fent en alguns municipis i presentant projectes desenvolupats en altres països que ajuden a visualitzar la futura protecció i gestió d'aquest patrimoni. Després de les ponències, es van realitzar dues jornades de treball amb pedra en sec, restaurant murs al terme municipal de Vilafranca i Vistabella del Maestrat.

Figura 7.13 - Alumnes al Museu de la Pedra en Sec de Vilafranca. Curs d'estiu 2016.

Figura 7.14 - Alumnes del curs restaurant una paret a Vistabella del Maestrat. 2016

La segona disposició que s'ha començat a dur a terme des de la Càtedra de Centres Històrics i Itineraris Culturals de la Universitat Jaume I ha segut la senyalització als inicis dels itineraris (Centres Històrics) i final dels mateixos (Sant Joan de Penyagolosa).

Figura 7.15 - Senyal ubicada al municipi de Castillo de Villamalefa. 2018

Les senyals s'han configurat amb la intenció d'informar dels valors naturals, etnogràfics, culturals, religiosos i històrics dels itineraris per a donar un aprenentatge patrimonial al visitant que vulgui caminar pels camins. Com que els panells són molt limitats en quant a la informació que poden contenir, es va ampliar la informació a una pàgina web vinculada amb les senyals mitjançant codis QR. A través d'aquests codis també es poden descarregar les rutes de tots els itineraris. Per al disseny dels cartells, es va procurar una gamma de colors que fos amònica amb la seua ubicació i per al cas de Sant Joan, la composició pròpia dels Parcs Naturals de la Comunitat Valenciana.

Pel que fa a les mesures de gestió a nivell social, mitjançant la Càtedra de Centres Històrics i Itineraris Culturals de la Universitat Jaume I, s'han promogut convenis amb administracions provincials, autonòmiques i estatals per a dur a terme accions d'investigació i difusió del patrimoni de Penyagolosa. Es parlava d'accions d'educació que podrien formar part tant les Jornades de Centres Històrics com els cursos d'estiu. I és interessant remarcar, que entorn al projecte camins de Penyagolosa s'ha creat un rizoma de voluntaris (unes 70 persones) que promouen i actuen per salvaguardar el patrimoni de les seues localitats.

Cal esmentar també, tot i que formarà part de les futures línies d'investigació, la redacció d'un manual de bones pràctiques de restauració d'elements arquitectònics i etnogràfics que promulgarà la reutilització de materials, la utilització de materials locals i les tècniques constructives tradicionals de cada localitat de la zona d'estudi.

7.5 Consideracions finals del capítol

Aquesta investigació ha identificat alguns reptes i oportunitats que afecten els paisatges vernacles abandonats. Els enfocaments sostenibles es basen en metodologies que són subjectives i, fins a cert punt, lligades a la idiosincràsia dels llocs individuals. L'avaluació del paisatge basada en els estàndards geomorfològics és vàlida donada la simplicitat de l'abstracció d'actius i valors, ja que

totes les àrees compartien trets comuns que facilitaven la comprensió dels criteris de conservació. L'anàlisi de tres categories paisatgístiques facilita enormement l'avaluació permetent una fàcil comparació d'àrees.

Els Sistemes d'Informació Geogràfica i el treball de camp proporcionen aquests detalls, ajudant a la categorització dels elements percebuts que cal observar i els seus canvis al llarg del temps. Això mostra la utilitat de les eines SIG en la classificació dels espais. Es considera que la categorització és aplicable a diferents entorns patrimonials quan les categories estan obertes no només als canvis, sinó també a la percepció.

Sembla innegable que els factors personals afecten la percepció del paisatge, i aquests factors estan sempre lligats a la subjectivitat. No obstant això, les persones que s'ensenyen a interpretar també comprenen certs atributs complexos del paisatge i poden dibuixar una xarxa de valors que poden caracteritzar un lloc. No obstant això, sempre que s'accepti l'abandonament com a variable induïda pel temps, s'ha de gestionar d'acord amb el caràcter dinàmic de l'autenticitat i la integritat del lloc. Per garantir l'èxit, aquesta investigació ha destacat com es poden implementar millores en aplicar el concepte d'Àrees d'Especial Atenció als sistemes de zonificació anteriors. La pluralitat de zones i les diferents opcions a l'hora d'avaluar els valors i l'hora d'escollir les ubicacions treballen per actualitzar les eines de planificació. Això és especialment aplicable quan l'objectiu és mantenir la diversitat d'interacció social i cultural en llocs de vida multiplicats. Per a això, les àrees d'intensitat han de ser funcionals i crítiques en contextos de comprensió per garantir posteriorment els principis d'integració i coherència del paisatge. Cal abordar les zones "zones d'infermeria" o zones d'especial atenció amb dedicació, dotació i coneixement.

El turisme en paisatges vernaculars abandonats pot ser complex perquè són heterogenis i fràgils. Requereixen un estudi acurat, ètica i comprensió per tal de determinar el seu caràcter. Exigeixen un tipus de turisme sensible i capaç de reconèixer el medi ambient, apropant els seus valors culturals, tant passats com actuals. Les àrees d'especial atenció, itineraris i altres recursos i políti-

ques no invasives obren nous camins de coneixement per a futures investigacions sobre l'anàlisi crítica dels llocs del patrimoni, així com metodologies que desafien el turisme de masses tant en llocs rurals com en entorns urbans. En definitiva, aquests desafiaments ajuden a garantir que la sostenibilitat i la diversitat de llocs de vida social i cultural es tractin sensiblement.

Cal apuntar també, que el marc necessita una caracterització del paisatge intensa, com la que s'ha efectuat en aquesta àrea. És possible aplicar metodologies com les que s'han esmentat o particularitzar dins d'un espai limitat com el que s'ha proporcionat amb aquesta investigació. No obstant, podria ser utilitzat en espais més amplis. Per exemple, és pot utilitzar també la caracterització dels estudis del paisatge de la Generalitat Valenciana com a marc delimitador, però cal tenir en compte que es necessita una anàlisi molt intensa per a que el marc pugui ser viable i una zona amb característiques semblants que comparteixi les característiques que li donen identitat al territori. No obstant, entra dins dels objectius del Pla Nacional crear directrius com a la que es planteja, així que açò no deixa de ser una proposta més dins de les que poden existir.

Pel que fa als centres històrics estudiats, s'han catalogat vivendes, espais, tècniques constructives (apartat 4.6 del capítol 4 i 5.2.2 del capítol 5). No s'ha especificat la tutela concreta com en el cas dels paisatges no urbans, però no es deixen de banda ja que la investigació entén que el mateix factor social que pugui ser determinant en els paisatges abandonats mediterranis també ho pot ser en el cas dels paisatges urbans estudiats. És a dir, conèixer les tècniques, els oficis, la història i la cultura que determina una població és el primer pas per a respectar i preservar el que s'ha heretat de les generacions passades. Dir també, que la proposta per als centres històrics, forma part de les futures línies d'investigació que es podran veure al capítol 8.

Quasi acabant, cal dir que hi ha dos zones molt destacables dins de l'estudi, el riu Carbo i el Pla de Vistabella. Són màxims exponents del dinamisme del paisatge. En ells, es pot apreciar de primera mà i amb una capacitat perceptiva com en cap altre lloc la varietat de la diversitat, l'adaptació de construccions a

nous usos mantenint el caràcter i sent respectuoses amb l'entorn i sobre tot, es pot apreciar el valor social, tant pel que fa als habitants de la zona amb les seues activitats agrícoles i ramaderes que segueixen preservant el paisatge d'una forma sostenible, com pel que fa al punt de vista visitant, amb activitats excursionistes o recreatives.

Per últim, dir que la metodologia utilitzada pretén una adaptació progressiva i per tant un procés de patrimonialització lent que ameri a la societat dels valors tangibles i intangibles, dinàmics i estàtics que li donen caràcter al seu territori. La temporalitat condiona, però es creu que el valor que se li dona al temps és relatiu, que els canvis persistents han de ser lents i han de procurar un treball rigorós en totes les fases dels estudis. De la mateixa manera que les lleis, convenis, cartes, etcètera esmentades en el capítol 3 s'han anat adaptant a les noves definicions del concepte patrimoni en un termini de 30 anys, es creu que s'han de redefinir la protecció cap a mostres permeables i heterogènies del patrimoni.

S'ha volgut mostrar la quantitat de vectors patrimonials, de valors intrínsecs i extrínsecs i la seua continua adaptació i reformulació fins l'actualitat. La legislació ha salvaguardat fins l'actualitat els béns heretats, però cal ser conseqüent amb les noves perspectives socials i culturals. Però cal seguir pensant en la forma de patrimonialitzar que s'està adoptant en l'actualitat i en la direcció en la que es vol focalitzar aquesta acció.

Per això s'ha dit que el gir havia de dur a proteccions més integradores com la que podria ser el Parc Cultural. Com l'actual legislació sobre patrimoni, una definició de Parc Cultural giraria entorn a un concepte permeable i heterogeni del patrimoni; dinàmic, adaptat a als canvis culturals; autèntic i íntegre, preservant les traces que l'han dut fins l'actualitat però podent adaptar-lo a nous usos o noves perspectives si escau, que deixi aprendre de la ruïna i de la rehabilitació; i que sigui respectuós amb els usos i costums del territori. Per aquests motius serveixen les diferents àrees d'intensitat senyalades a les figures del capítol 5 i de l'apartat 7.4.1 d'aquest mateix capítol, per a redefinir una àrea on totes aquestes circumstancies puguin confluïr. Tot i que pot ser una

protecció menys delimitada o almenys de més difícil delimitació, a priori, de la que podria ser un monument en concret, destacaria molt més la conjugació de valors i la protecció d'espais, amb la gestió corresponent depenent de la intensitat o vulnerabilitat de cada lloc concret dins del mateix territori. I cal dir també, que dins de la figura de Parc Cultural, caben les actuals proteccions tant genèriques com particularitzades, immaterials o referides a la biodiversitat de la zona. No es pretén limitar més el territori, sinó jugar-lo, en part, com va estar conjugat segles enrere. Adaptar-lo cultural i socialment a l'actualitat per preservar-lo de forma col·lectiva. Salvaguardar la immaterialitat de les coses per fer-les pròpies i conservar-les adaptant tant la tècnica com la memòria col·lectiva a l'actualitat.

CAPÍTOL 8

Conclusions generals i futures investigacions

8.1 Conclusions generals a la tesi doctoral

La vida del masover és la màxima expressió d'autosuficiència que es podia experimentar en els entorns de muntanya mediterrània. No és casualitat que s'entengui aquest estil de vida com una qüestió de necessitat i fe, ja que l'exigència d'una vida dedicada a la muntanya comprometia al masover a viure d'aquesta i a ser gestor de recursos i béns. La imatge que transmet el masover vernacle és la de l'ecologia, el reaprofitament i la gestió òptima de recursos així com el patiment d'una vida vinculada als fenòmens meteorològics i a les circumstàncies socials. La primera part, es podria dir que és una visió *humboldiana* que actualment s'intenta recuperar.

Penyagolosa és un territori construït, un espai de gran biodiversitat i un referent per a propis i aliens. Un aparador de valors naturals, històrics, etnogràfics, religiosos, socials, productius i culturals. Els seus pobladors són reticents a l'abandonament d'un estil de vida secular que encara amera el territori. Penyagolosa és, en definitiva, una imatge cultural traslladada des de temps de Reconquesta que, mitjançant masos, molins, sènies, fonts, ponts, pedra en sec, prats, pinars, carrascars, ermitoris, romeries, bancals, camins, sendes i un llarg etcètera, ha arribat a l'actualitat modelant-se i estructurant-se segons la necessitat de cada estrat social que l'ha poblat.

Penyagolosa es pot considerar un paradigma de territori cultural mediterrani. Recull una diversitat d'alternatives i condicionants que poden ser extrapolables a altres paisatges que pateixen les mateixes circumstàncies pròpies l'actual estil de vida. És evident que la visió actual del paisatge no és la que es

tenia a principis del segle XX i en els segles anteriors a aquest. Malgrat els canvis significatius i l'evolució més que ferotge actual, es tenen gravats uns paisatges rurals o urbans, un mode de vida, uns costums i unes tradicions que es valoren perquè generen estima i identitat, si bé no s'ha de perdre de vista que aquest paisatge és el resultat d'unes circumstàncies climàtiques, geològiques, econòmiques i socials amb les que els habitants d'aquestes terres han conviscut des de fa segles i segueixen convivint.

Aquesta associació entre un paisatge i una imatge cultural és la base de la construcció d'una identitat. No es parla de llocs que es podrien considerar idíl·lics i d'on no es pot construir cap relat compartit, es parla de l'aspresa de Penya-golosa. Cadascú té el seu relat amb la seua microhistòria. La participació en aquesta investigació desmenteix per complet la hipòtesi de partida que es plantejava. No hi ha tantes reticències per part de la població local. Està a favor de col·laborar en investigacions integradores que busquen en la horitzontalitat l'abandonament per decennis que han patit. Estan vinculats a la història local com ho estaven els seus antecessors però s'ha de tenir en consideració que els vincles, tot i haver-los, canvien. Treballar per a que no és caigui en la nostàlgia d'un temps passat i que el vincle, que actualment no està lligat a la funció, canviï de significat és una de les qüestions per la qual, l'adaptació de conceptes a nous significats és tant important.

No obstant, també s'han plantejat els problemes actuals que comporta l'abandonament del paisatge per motius econòmics i d'alguna manera culturals, ja que també estan vinculats amb la globalització social actual. En aquesta dicotomia entre el localisme i el universalisme es pot trobar una eixida en les accions per la salvaguarda del paisatge. A la fi, durant aquestes pàgines s'ha intentat per diversos camins trobar els punts comuns i els conceptes apropiats per a plantejar accions que puguin fer perdurar l'ideal de paisatge que segueix viu en la població.

Els conceptes autenticitat i integritat dinàmica o la mutació dels valors del paisatge són de plena actualitat i en certa manera innovadors perquè pretenen donar la lectura autotòpica que busquen els paisatges. Les pràctiques espacials

en què el paper del no expert està involucrat, on els residents participen en la construcció intel·lectual i material de llocs dona la potència que abans donava la vida al mas o els diversos aprofitaments del territori. Un lloc de tots, planificat per tots i gestionat per tots.

S'ha intentat donar un punt de vista analític pel que fa a la percepció perquè aquesta condició analítica dona noves perspectives i evadeix de la repetició a l'observador del paisatge. És cert que un territori com Penyagolosa, com s'ha anat repetint durant tota la dissertació, posseeix les característiques globals que el fan comú a molts col·lectius. Però es creu que amb l'elecció i la caracterització correcta del territori, pot ser una fórmula que funcioni no sols en aquesta regió, sinó en un àmbit mediterrani més generalitzat.

D'altra banda, s'ha plantejat una metodologia per tal d'estudiar, analitzar, avaluar i crear accions puntuals que lliguen territoris. Una proposta que s'inicia amb una profunda revisió bibliogràfica, amb un treball de camp estricte i variant que dona peu a plantejar unes disposicions generals extrapolables a molts paisatges. La prioritització entre zones i l'elecció baix criteris rubricats d'estats de conservació i llocs de percepció, són ítems que han de ser preferentment objectes d'estudi i avaluació ja que configuren, en major mesura que altres, les característiques socials, culturals i naturals de la zona a estudiar. Finalment, s'ha dit en les consideracions finals del capítol 7 que tot es basa en la temporalitat. Una anàlisi exhaustiu centrat en cada empremta que ha hagut en el territori dona profunditat a la configuració social, cultural i funcional dels paisatges vernacles de la muntanya mediterrània.

Concretant un poc més, es creu que els estudis de paisatge són la millor ferramenta per a comprendre la realitat actual de territoris que s'han transformat durant molts segles. Abunden més en la visió integral del territori de la que s'ha parlat durant tot el document i és possible que la seua perspectiva, tot i que més costosa d'aconseguir, sigui la que més informació acabi donant d'un determinat territori. Complir amb aquestes metodologies seria complir amb l'objectiu dels Plans Nacionals, del Conveni Europeu del Paisatge i de tantes altres legislacions i normes citades anteriorment. És en eixa línia en la que es

suggereix la creació de Parcs Culturals com a directriu conciliadora entre normatives.

Es pot afirmar que el paisatge o el patrimoni no necessiten més legislació que confongui o faci dubtar de la seua integritat. Necessita, des del punt de vista d'aquesta tesi doctoral, instruments i directrius clares que facin cooperar tant a nivells administratius com a nivell social. Deixar competències a un costat i coordinar-se per seguir donant-li profunditat i nous significats als conceptes fonamentals, adaptant-los a l'actualitat patrimonial a través d'una Administració Pública competitiva, la sensibilització social i una justa distribució de càrregues i beneficis per a qui tracta el paisatge d'una forma ètica i sostenible. És evident que és una feina a llarg termini, però totalment necessària.

Es pot afirmar que el paisatge és memòria col·lectiva, la transmissió entre generacions. Una imatge cultural que consisteix en relacionar uns llocs amb fets. Els relats estan fets sovint amb nostàlgia, però atenció que de la nostàlgia no més no es fa camí endavant. Les noves perspectives innovadores han de ser benvingudes per a centrar el discurs del paisatge i el patrimoni en l'agenda administrativa.

El que mesura l'èxit d'una acció patrimonial es troba més a prop de l'escala humana que de la fastuositat d'un projecte. Fomentar la implicació de la gent amb el seu patrimoni i el seu paisatge mitjançant processos ordenats i inclusivament és la llavor. Perquè Penyagolosa és, a fi de comptes, patrimoni col·lectiu.

8.2 Futures línies d'investigació

Les futures línies d'investigació i treballs que, com fins ara, es realitzaran amb la Càtedra de Centres Històrics de la Universitat Jaume I, i que es pretenen treballar en la línia de la present tesi doctoral són les següents:

- Seguir treballant amb el Marc de Conservació plantejat en la present tesi doctoral i treballar, fer proves i estudiar-les en diferents zones mediterrànies de característiques semblants a Penyagolosa.

- Redactar (juntament amb els membres de la Càtedra) un document o manual per a dur a terme la restauració dels elements immobles catalogats d'acord amb una sèrie de criteris d'intervenció formulats després de l'estudi exhaustiu d'aquests elements (vàlid tant en centres històrics com en arquitectura dispersa).
- Seguir treballant per la preservació de la imatge cultural que s'ha traslladat secularment a l'interior de la província de Castelló a partir de la formació, l'anàlisi acadèmic i el treball de camp.

Referències

Referències bibliogràfiques

- Agnoletti, M. (2014). Rural landscape, nature conservation and culture: Some notes on research trends and management approaches from a (southern) European perspective. *Landscape and Urban Planning*, 126, 66–73.
- Aguilella, A. (2004). L'alta muntanya valenciana. *Mètode*, (44), 122–123.
- Aguiló, M. (2005). De factor de progreso, al impacto ambiental y al conflicto mediático. *Informes de La Construcción*, 57(499–500), 87–96.
- Alcover, A., de Borja, F., i Sanchis, M., (1978). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Moll.
- Alonso, P. (2017). Heritage and rural gentrification in Spain: the case of Santiago Millas. *International Journal of Heritage Studies*, 23(2), 125–140.
- Altaba, P. (2018). The perception of heritage values and their analysis by using GIS tools in vernacular heritage landscapes. *VITRUVIO-International Journal of Architectural Technology and Sustainability*, 3(1), 12–27.
- Arias, D. (2011). El co-relato de la imagen fotográfica: la arqueología visual como metodología en la exploración de la memoria etnohistórica. *Quaderns-e de l'Institut Català d'Antropologia*, (16), 173–188.

-
- Ariño, A., (1988). *Festes, rituals i creences*. València: IVEI.
- Arjones, A. (2016). Apuntes para un Manual de buenas prácticas para la participación ciudadana en la gestión del patrimonio cultural en Andalucía. *Periférica Internacional. Revista Para El Análisis de La Cultura y El Territorio*, (16), 45–50.
- Askasibar, M. (2009). Política y normativa del paisaje en Europa. *Lurralde*, 21, 155–193.
- Ballart, J. i Tresserras, J., (2001). *Gestión del patrimonio cultural*. Barcelona: Ariel.
- Barberà, B., (2002). *Catàleg dels molins fariners d'aigua de la província de Castelló*. Vinaròs: Antinea.
- Barrera, M., (2006). *Masovers i pobletans de Culla. Reproducció social i relacions de reciprocitat a finals de l'Antic Règim*. Castelló: Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló.
- Barrera, S. i Monroy, J., (2014). *Perspectivas sobre el paisaje*. Bogotá: Universidad Nacional de Colombia.
- Bell, S., Montarzino, A., Aspinall, P., Penēze, Z. i Nikodemus, O. (2009). Rural Society, Social Inclusion and Landscape Change in Central and Eastern Europe: A Case Study of Latvia. *Sociologia Ruralis*, 49(3), 295–326.
- Benjamin, K., Bouchard, A. i Domon, G. (2007). Abandoned farmlands as components of rural landscapes: An analysis of perceptions and representations. *Landscape and Urban Planning*, 83(4), 228–244.
- Bernat, J., (2004). *Xodos: l'Alcalatén*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.

- Bernat, J., (2015). *Toponímia de Vistabella del Maestrat* (Tesi doctoral). Universitat de València, València.
- Berque, A. i Maderuelo, J., (2009). *El pensamiento paisajero*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Besse, J-M., (2000). *Voir la Terre. Six essais sur le paysage et la géographie*, Arlés: Actes du Sud ENSP/Centre du Paysage.
- Besse, J. M. (2006). Las cinco puertas del paisaje. *Ensayo de Una Cartografía de Las Problemáticas Paisajeras Contemporáneas*, A J. Maderuelo (Ed.), *Paisaje y Pensamiento*, (pp. 145–171). Abada editores/CDAN.
- Besó, A. (2001). Pedra sobre pedra. L'empremta humana en la configuració d'un paisatge rural. A F. Jarque (Ed.), *L'home i la pedra* (pp. 9-35). València: Universitat de València.
- Bignante, E. (2010). The use of photo-elicitation in field research. Exploring Maasai representations and use of natural resources. *EchoGéo*, (11).
- Boira, P., (2012). *Les neveres de la província de Castelló*. Vinaròs.
- Brown, G. i Fagerholm, N. (2015). Empirical PPGIS/PGIS mapping of ecosystem services: A review and evaluation. *Ecosystem Services*, 13, 119–133.
- Brown, G., Weber, D. i de Bie, K. (2014). Assessing the value of public lands using public participation GIS (PPGIS) and social landscape metrics. *Applied Geography*, 53, 77–89.
- Butler, R. (1999). Tourism: An evolutionary perspective. A J. Nelson, R. Butler i G. Wall (Ed.), *Tourism and sustainable development: A civic approach*. (pp. 33-63). Waterloo: University of Waterloo.

-
- Butler, A. (2016). Dynamics of integrating landscape values in landscape character assessment: the hidden dominance of the objective outsider. *Landscape Research*, 41(2), 239–252.
- Butler, A., i Berglund, U. (2014). Landscape character assessment as an approach to understanding public interests within the European landscape convention. *Landscape Research*, 39(3), 219–236.
- Cárcel, R. G. (1976). El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XVI. *Cuadernos de Geografía*, (18), 49–66.
- Carta del Paisaje Mediterráneo. (1993). 1er Congreso internacional sobre el Paisaje Mediterráneo. Montpellier. *Francia*.
- Cavanilles, A., (1797). *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, poblacion y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid: Imprenta Real.
- Chamberlain, B. i Meitner, M. (2013). A route-based visibility analysis for landscape management. *Landscape and Urban Planning*, 111, 13–24.
- Clark, K. i Drury, P. (2000). From monuments to people: the functions of cultural heritage in a changing Europe. *Forward Planning: The Functions of Cultural Heritage in a Changing Europe*, 113–117.
- Coeterier, J. (1996). Dominant attributes in the perception and evaluation of the Dutch landscape. *Landscape and Urban Planning*, 34(1), 27–44.
- Cohen, E. (1988). Authenticity and commoditization in tourism. *Annals of Tourism Research*, 15(3), 371–386.
- Comas, J. i Comas, C., (2002). *Els masos valencians. Vilafranca 1800-1900*. Castellón de la Plana: Diputació de Castellón.

- Comunidad Valenciana. Ley 4/1998, de 11 de junio, del Patrimonio Cultural Valenciano. *Document Oficial de la Comunitat Valenciana*, núm 3267, 18 de junio de 1998, p. 9425.
- Comunidad Valenciana. Decreto 62/2011, de 20 de mayo, por el que se regula el procedimiento de declaración de los Bienes de Relevancia Local. *Document Oficial de la Comunitat Valenciana*, núm 6529, 26 de mayo de 2011, p.21197.
- Comunidad Valenciana. Ley 5/2014, de 25 de julio, de la Generalitat, de Ordenación del Territorio, Urbanismo y Paisaje. *Document Oficial de la Comunitat Valenciana*, 31 de Julio de 2014, núm 7329, p 18923.
- Consell d'Europa. (2000). *Conveni Europeu del Paisaje*. Florència (Itàlia).
- Corbera, M. (2016). El paisaje, su patrimonialización y el beneficio económico. *Investigaciones Geográficas*, (65), 9–24.
- Costa, M. (1982). Pisos bioclimáticos y serie de vegetación en el área valenciana. *Cuadernos de Geografía*, (31), 237-250.
- Crang, M. (2001). Rhythms of the city: temporalised space and motion. A J. May. i N. Thrift (Ed.), *TimeSpace: Geographies of Temporality* (pp. 187-207). London, New York: Routledge.
- Cruz, J. (1985). Huellas del comercio de la nieve en la toponimia de las provincias de Castellón y Valencia. *Xe. Col·loqui General De La Societat D'Onomastica: 1er. D'Onomastica Valenciana. Valencia, 29 i 30 De Març De 1985*, (pp. 101-110).
- Cucó, J. (1983). La industria tradicional. A J. Mira (Ed.), *Temes d'etnografia valenciana* (Vol. III, pp. 69-147). Alzira: Institució Alfons el Magrànim i Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.

-
- Curós, J. (2007). La masía: una mirada retrospectiva hacia la contemporaneidad. *Arquitectura vernácula en el mundo ibérico: actas del congreso internacional sobre arquitectura vernácula* (pp. 328-331). Sevilla: Universidad Pablo de Olavide.
- Dalglis, C. i Leslie, A. (2016). A question of what matters: landscape characterisation as a process of situated, problem-orientated public discourse. *Landscape Research*, 41(2), 212–226.
- Daugbjerg, M. i Fibiger, T. (2011). Introduction: Heritage Gone Global. Investigating the Production and Problematics of Globalized Pasts. *History and Anthropology*, 22(2), 135–147.
- de la Torre, M. (2013). Values and heritage conservation. *Heritage & Society*, 6(2), 155–166.
- del Molí, R. (2011). Oficis i ocupacions a Xodos durant el segle xx. *La roca*, 3, 3-13.
- del Rey, M., (1998). *Arquitectura rural valenciana. Tipos de casas y análisis de su arquitectura*. Valencia: Generalitat Valenciana.
- del Rey, M., (2010). *Arquitectura rural valenciana*. València: Museu valencià d'Etnologia. Diputació de València.
- Diez, I., (2015). *Visualidad de los paisajes agrícolas-culturales* (Tesi doctoral no publicada). Universitat Politècnica de València, València.
- Domi´nguez, M., (2015). *La sega*. Barcelona: Edicions Proa.
- Domon, G. (2011). Landscape as resource: Consequences, challenges and opportunities for rural development. *Landscape and Urban Planning*, 100(4), 338–340.

- Dupont, L., Antrop, M. i Van Eetvelde, V. (2015). Does landscape related expertise influence the visual perception of landscape photographs? Implications for participatory landscape planning and management. *Landscape and Urban Planning*, 141, 68–77.
- Emanuelson, U., (2009). *The rural landscapes of Europe - How man has shaped European nature*. Stockholm: Swedish Research Council Formas.
- English Heritage., (2008). *Conservation principles: policies and guidance for the sustainable management of the historic environment*. London: Author.
- Escrig, J. (1978). Cambio agrícola en Lluçena. *Cuadernos de Geografía*, (22), 73–91.
- Escrig, J., (2010). *La Lluçena Masovera*. Lluçena: C.I.T de Lucena y Societat Castellonense de Cultura.
- Estrada, L., Fjarque, A. i Linares, J. (1997). Arquitectura de reconquesta al nord del País Valencià: Esglésies d'arcs diafragma a les comarques de Castelló (segle XIII). *Jornades de Foment de la Investigació*, (3), 2-8.
- Espadàniques. (2018). Els camins empedrats: un patrimoni a valorar [Blog]. Consultat a <http://espadaniques.blogspot.com/2018/07/camins-empedrats-patrimoni.html>
- España. Ley 23/1982, de 16 de junio, reguladora del Patrimonio Nacional. *Boletín Oficial del Estado*, 22 de junio de 1982, núm 148, p.16948.
- España. Ley 16/85, de 29 de junio, del Patrimonio Histórico Español. *Boletín Oficial del Estado*, 29 de junio de 1985, núm 155, p. 20342.
- Fairclough, G. A. (2012) Prospect of time. Interactions between landscape architecture and archaeology. A S. Bell; I. Sarlöv i R. Stiles (Ed.). *Exploring the boundaries of landscape architecture* (pp. 83-114). London, New York: Routledge.

-
- Fanfani, D. i Matarán, A. (2015). La aplicación del Convenio Europeo del Paisaje en España e Italia: Un análisis crítico de los casos andaluz y toscano. *e-rph-Revista electrónica de Patrimonio Histórico*, (6), 39-53.
- Fernández, J. A. (2003). La trashumancia en la antigua Corona de Aragón. A L. V. Elías i F. Novoa (Ed), *Un Camino de Ida y Vuelta. La Trashumancia En España* (pp. 63–94). España: Lunweg.
- Fernández, V. J., (2005). *La Balma de Zorita : 30 años en torno al santuario*. Castelló: Servicio de Publicaciones Diputación de Castelló n.
- Ferretti, V., Bottero, M. i Mondini, G. (2014). Decision making and cultural heritage: An application of the Multi-Attribute Value Theory for the reuse of historical buildings. *Journal of Cultural Heritage*, 15(6), 644–655.
- Ferretti, V. i Comino, E. (2015). An integrated framework to assess complex cultural and natural heritage systems with Multi-Attribute Value Theory. *Journal of Cultural Heritage*, 16(5), 688–697.
- Folch, R. i Bru, J., (2017). *Ambiente, territorio y paisaje. Valores y valoraciones*. Barcelona: Editorial Barcino.
- Forcada, V. (1994). El Castell de Culla: territorialitat i estructura. A *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é aniversari de la carta de població (1244-1944)* (Vol. I, pp. 225-248). Culla, Castelló: Comissió de Cultura de Culla per al 750 aniversari de la Carta de població.
- Fredheim, L. H. i Khalaf, M. (2016). The significance of values: heritage value typologies re-examined. *International Journal of Heritage Studies*, 22(6), 466–481.
- Gamundí, S., Sangüesa, C. i Gamundí, J.-B., (1991). *Morella, guía del antiguo término*. Morella: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

- García-Esparza, J. A. (2015). Epistemological paradigms in the perception and assessment of vernacular architecture. *International Journal of Heritage Studies*, 21(9), 869-888.
- García-Esparza, J.A. (2018). Clarifying dynamic authenticity in cultural heritage. A look at vernacular built environments. *A ICOMOS University Forum*, 1, 1–12. ICOMOS International.
- García-Esparza, J. A. (2016). Re-thinking the validity of the past. Deconstructing what authenticity and integrity mean to the fruition of cultural heritage. *VITRUVIO-International Journal of Architectural Technology and Sustainability*, 1, 21–34.
- García-Esparza, J. A. (2018). Are World Heritage concepts of integrity and authenticity lacking in dynamism? A critical approach to Mediterranean autotopic landscapes. *Landscape Research*, 43(6), 817–830.
- García, G., García, F., i Bellés, M. (1998). Una associació de masovers al segle XX: la societat del mas de Vidal. *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, 9, 137-145.
- García, M. i Zaragoza, A., (2000). *Arquitectura rural primitiva de secà*. Castelló: Generalitat Valenciana.
- García, N., (1995). *Consumidores y ciudadanos. Conflictos multiculturales de la globalización*. México: Grijalbo.
- Gasco, J. i Gutherz, X., (1983). *Premiers paysans de la France méditerranéenne*. Montpellier, France: Direction du Patrimoine du Ministère de la Culture.
- Giner de los Ríos, F. (1886). Paisaje. *La Ilustración Artística*, 219, 91–92.
- Glendinning, M. (2001). Beyond the Cult of the Monument. *Context*, 70, 15–18.

-
- Gobster, P. H., Nassauer, J. I., Daniel, T. C. i Fry, G. (2007). The shared landscape: what does aesthetics have to do with ecology? *Landscape Ecology*, 22(7), 959–972.
- González, R., (2018). *Maquis i masovers: entre la resistència, la supervivència i el terror*. Benicarló: Onada
- Gregori, J. (1983). Explotació econòmica tradicional del bosc i la muntanya. A J. Mira (Ed.), *Temes d'etnografia valenciana* (Vol. III, pp. 11-61). València: Institució Alfons el Magnànim i Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- Griffiths, G. (2018). Transferring landscape character assessment from the UK to the Eastern Mediterranean: Challenges and perspectives. *Land*, 7(1), 36.
- Grimson, A. (2010). Culture and identity: two different notions. *Social Identities*, 16(1), 61–77.
- Guaita, M. J. i Martínez, R. (2011). Arquitectura excavada y vino. La plana de Utiel Requena. A A. Martínez i C. Pérez (Ed.), *Paisajes y patrimonio cultural del vino y de otras bebidas psicotrópicas*. Requena: Ayuntamiento de Requena.
- Gullino, P. i Larcher, F. (2013). Integrity in UNESCO World Heritage Sites. A comparative study for rural landscapes. *Journal of Cultural Heritage*, 14(5), 389–395.
- Hall, C. M., (2008). *Tourism planning: Policies, processes and relationships*. United Kingdom: Pearson Education.
- Hall, C. M. (2007). Response to Yeoman et al: The fakery of 'The authentic tourist'. *Tourism Management*; 28(4), 1139-1140.

- Hammit, W. E., Backlund, E. A. i Bixler, R. D. (2006). Place bonding for recreation places: Conceptual and empirical development. *Leisure Studies*, 25(1), 17–41.
- Hammit, W. E., Kyle, G. T. i Oh, C.-O. (2009). Comparison of place bonding models in recreation resource management. *Journal of Leisure Research*, 41(1), 57–72.
- Harper, D. (2002). Talking about pictures: A case for photo elicitation. *Visual Studies*, 17(1), 13–26.
- Harrison, R. (2015). Beyond “natural” and “cultural” heritage: toward an ontological politics of heritage in the age of Anthropocene. *Heritage & Society*, 8(1), 24–42.
- Harvey, D. C. (2001). Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies. *International Journal of Heritage Studies*, 7(4), 319–338.
- Hernández, M., (2009). *El paisaje como seña de identidad territorial: valoración social y factor de desarrollo, ¿utopía o realidad?* Alicante: Asociación de geógrafos españoles.
- Higgins-Desbiolles, F. (2018). Sustainable tourism: Sustaining tourism or something more? *Tourism Management Perspectives*, 25, 157-160.
- Holmes, J. (2012). Cape York Peninsula, Australia: A frontier region undergoing a multifunctional transition with indigenous engagement. *Journal of Rural Studies*, 28(3), 252–265.
- Huguet, G., (2003). *Els Valencians de secà: estampes velles del Maestrat*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I.
- Hunziker, M. (1995). The spontaneous reforestation in abandoned agricultural lands: perception and aesthetic assessment by locals and tourists. *Landscape and Urban Planning*, 31(1), 399–410.

-
- Instituto del Patrimonio Cultural de España., (2015). *Plan Nacional de Arquitectura Tradicional*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.
- Instituto del Patrimonio Cultural de España., (2015). *Plan Nacional de Paisaje Cultural*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.
- ICOMOS. (1994). *The Nara document on authenticity*. Paris: ICOMOS.
- ICOMOS. (1999). *Charter for places of cultural significance: 'The Burra Charter'*. Burra: Author.
- ICOMOS. (2000). *Carta de Cracovia. Principios para la conservación y restauración del patrimonio construido*. Cracovia: ICOMOS
- ICOMOS. (2010). *New Zealand Charter for the Conservation of Places of Cultural Heritage Value*. New Zealand: ICOMOS
- ICOMOS. (2008). *Carta ICOMOS para Interpretación y Presentación de Sitios de Patrimonio Cultural*. Québec: ICOMOS
- ICOMOS. (2017). *ICOMOS-IFLA Principles Concerning Rural Landscapes as Heritage. 19th ICOMOS General Assembly and Scientific Symposium*. Delhi: ICOMOS.
- ICV-GVA. (2018). La industria valenciana.[Web]. Consultat a <http://www.icv.gva.es/auto/aplicaciones/Atlas/Industria/?locale=vl>
- Jackson, J.B. (1990). The future of the vernacular landscape. A P. Groth (Ed.), *Vision, culture and landscape* (pp. 27–39). Berkeley: University of California.
- Jiménez-Esquinas, G. i Sánchez, C. (2016). Relaciones entre actores patrimoniales: gobernanza patrimonial, modelos neoliberales y procesos participativos. *PH*, (90), 190–197.

- Jovicic, D. (2016). Cultural tourism in the context of relations between mass and alternative tourism. *Current Issues in Tourism*, 19(6), 605–612.
- Kyle, G., Graefe, A. i Manning, R. (2005). Testing the dimensionality of place attachment in recreational settings. *Environment and Behavior*, 37(2), 153–177.
- Kyle, G. T., Mowen, A. J. i Tarrant, M. (2004). Linking place preferences with place meaning: An examination of the relationship between place motivation and place attachment. *Journal of Environmental Psychology*, 24(4), 439–454.
- Lenzerini, F. (2011). Intangible Cultural Heritage: The Living Culture of Peoples. *European Journal of International Law*, 22(1), 101–120.
- Liou, V. (1991). Méthode d'approche des friches dans le Parc Naturel Régional du Pilat / A method for studying waste land in the Pilat natural regional park. *Géocarrefour*, 66(1), 55–60.
- López-Martínez, F. (2017). Visual landscape preferences in Mediterranean areas and their socio-demographic influences. *Ecological Engineering*, 104, 205–215.
- López, F. i Zusman, P. (2008). Las normas sobre el paisaje como mirada de época. del proteccionismo esteticista al derecho universal en España y Argentina. *Quintana. Revista de Estudios do Departamento de Historia da Arte*, (7), 137–155.
- Loulanski, T. (2006). Revising the Concept for Cultural Heritage: The Argument for a Functional Approach. *International Journal of Cultural Property*, 13(2), 207–233.
- MacDonald, D., Crabtree, J. R., Wiesinger, G., Dax, T., Stamou, N., Fleury, P. i Gibon, A. (2000). Agricultural abandonment in mountain areas of Europe: Environmental consequences and policy response. *Journal of Environmental Management*, 59(1), 47–69.

-
- Mallén, D., (2008). *Las torres fortificadas y masías torreadas del Maestrazgo*. Teruel: Centro de Estudios del Maestrazgo Turolese (CEMAT) y CEDDAR.
- Martín, B., Ortega, E., Otero, I. i Arce, R. M. (2016). Landscape character assessment with GIS using map-based indicators and photographs in the relationship between landscape and roads. *Journal of Environmental Management*, 180, 324–334.
- Martínez, E. (2003). El paisaje de España. A R. Mata, i C. Sanz (Ed.), *Atlas de los paisajes de España* (pp. 16-27). Madrid: Ministerio de Medio Ambiente.
- Martínez, F. (1991). Part II: Ramaderia. A J. F. Mira (Ed.), *Temas d'etnografia valenciana* (Vol. II, pp. 185-297). València: Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- Mata, R. (2008). El paisaje, patrimonio y recurso para el desarrollo territorial sostenible. Conocimiento y acción pública. *Arbor*, 184(729), 155–172.
- Mata, R. (2012). Retorno al paisaje mediterráneo. Cultura territorial, conflictos y políticas. A V. Gozávez i J. A. Marco (Ed.), *Geografía y desafíos territoriales en el siglo XXI* (Vol. IV, pp. 17-65). Alicante: Asociación de Geógrafos Españoles.
- Mata, R. i Sanz, C., (2003). *Atlas de los paisajes de España*. Madrid: Ministerio de Medio Ambiente.
- Mateu, J. F. (1983). Aprofitament del territori i evolució del poblament. A J. F. Mira (Ed.), *Temas d'etnografia valenciana* (Vol. I, pp. 21-116). Alzira: Institució Alfons el Magnànim.
- Mateu, J. F. (2005). El paisatge del Desert de les Palmes. *Boletín de La Sociedad Castellonense de Cultura*. Castellón : Sociedad Castellonense de Cultura.

- Mateu, J. F. i Nieto, N., (2008). *Retorno al paisaje: el saber filosófico, cultural y científico del paisaje en España*. València: EVREN.
- Mateu, J.F. (2012). Un paisaje para la ciudad: El Desert de les Palmes. *Paisajes. IV Seminario del Desierto de las Palmas* (pp. 231-254). Castelló: Fundación Desierto de las Palmas.
- Mateu, J. F. (2017). Cultura y naturaleza en Penyagolosa. A J. A. García-Esparza (Ed.), *Paisatge, etnografia i rituals a Penyagolosa* (pp.135-165). Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I i Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló.
- Matsuoka, R. H. i Kaplan, R. (2008). People needs in the urban landscape: Analysis of Landscape And Urban Planning contributions. *Landscape and Urban Planning*, 84(1), 7–19.
- McIntosh, A. J. i Prentice, R. (1999). Affirming authenticity: Consuming cultural heritage. *Annals of Tourism Research*, 26(3), 589–612.
- Mendoza, J. G., Jiménez, J. M. i Cantero, N. O., (1982). *El pensamiento geográfico*. Madrid: Alianza.
- Mileto, C. i Vegas, F., (2008). *Homo faber. Arquitectura preindustrial del Rincón de Ademuz*. Casas Altas, Rincón de Ademuz: Mancomunidad de Municipios del Rincón de Ademuz.
- Millar, S. (1989). Heritage management for heritage tourism. *Tourism Management*, 10(1), 9–14.
- Mira, J. F., (2007). *Identitat i territori: els cercles de la consciència*. València: Servei de Publicacions de la Universitat de València.
- Mira, J. F. i Sanmartín, R. (2007). L'Antropologia del detall: una conversa entre Joan Francesc Mira i Ricardo Sanmartín sobre identitat, multiculturalisme i societat global. *Revista valenciana d'etnologia*, 2, 13-32.

-
- Miralles, F., Monfort, J. i Marín, M., (2008). *Els homens i les pedres. La pedra seca a Vilafranca: un paisatge humanitzat*. Vilafranca.: Publicacions del Magnífic Ajuntament de la Reial Vila de Vilafranca.
- Monesma, E. (Dirección). (1997). *Los yeseros. La construcción tradicional*. [Película].Leciñena, Zaragoza: Documentales etnográficos.
- Monesma, E. (Dirección). (1998). *El horno de cal. La construcción tradicional*. [Película]. Agüero, Huesca: Documentales etnográficos.
- Monesma, E. (Dirección). (1998). *La tejería. Labores tradicionales en Aragón*. [Película].Aragón: Documentales etnográficos.
- Monferrer, À., (1985). *La Peregrinación de les Useres a Sant Joan de Penyagolosa*. Les Useres: Ayuntamiento y Caja Rural.
- Monferrer, À. (2013). Els pelegrins de les useres. *Revista Valenciana d'estudis Autònòmics*, (58), 112–155.
- Monferrer, À., (2016). *Camino de Penyagolosa : itinerario cultural a conservar*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló.
- Morís, G. (1995). Ingenios hidráulicos históricos. Molinos, batanes y perrerías. *Ingeniería del agua*, 2(4), 105-123.
- Mundina, B., (1873). *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*. Castelló de la Plana: Imrenta y librería de Rovira Hermanos.
- Muñoz, A., (2012). *Guia Metodològica d'Estudi del Paisatge*. València: Conselleria de Infraestructures, Territori i Medi Ambient.
- Muñoz, O., (2016). *Tècniques constructives. Arquitectura tradicional*. Girona: GRETA

- Mydland, L. i Grahn, W. (2012). Identifying heritage values in local communities. *International Journal of Heritage Studies*, 18(6), 564–587.
- Nassauer, J. I. (2011). Care and stewardship: From home to planet. *Landscape and Urban Planning*, 100(4), 321–323.
- Nassauer, J. I. i Opdam, P. (2008). Design in science: extending the landscape ecology paradigm. *Landscape Ecology*, 23(6), 633–644.
- Nogué, J. (2015). Geografia, literatura i viatge. *Biblio3W REVISTA BIBLIOGRÁFICA DE GEOGRAFÍA Y CIENCIAS SOCIALES*, 20(1126), 1–9.
- Nutsford, D., Reitsma, F., Pearson, A. L. i Kingham, S. (2015). Personalising the viewshed: Visibility analysis from the human perspective. *Applied Geography*, 62, 1–7.
- Olwig, K. R. (2016). Performing on the landscape versus doing landscape: perambulatory practice, sight and the sense of belonging. A J.L. Vergunst i T. Ingold (Ed.), *Ways of Walking* (pp. 93–104). London: Routledge.
- Otero, I., Marull, J., Tello, E., Diana, G. L., Pons, M., Coll, F. i Boada, M. (2015). Land abandonment, landscape, and biodiversity: questioning the restorative character of the forest transition in the Mediterranean. *Ecology and Society*, 20(2).
- Palanca, F. (1983). Part I: Agricultura. A J. F. Mira (Ed.), *Temes d'etnografia valenciana* (Vol. II, pp. 13-175). València: Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- Palau, C. (2003). Los molinos harineros y las norias de Ibiza y Formentera. *Narria: Estudios y costumbres populares.*, 26-34.

-
- Paniagua, A. (2014). Rurality, identity and morality in remote rural areas in northern Spain. *Journal of Rural Studies*, 35, 49–58.
- Paño, P. (2012). Gestión del patrimonio cultural y participación ciudadana . Presupuestos participativos como ejemplo de decisión y gestión compartida del patrimonio cultural entre instituciones públicas y ciudadanía. *Treballs D´Arqueologia*, (18), 99-123.
- Paredes, E. A. (2011). Aproximación a la arquitectura de las fortificaciones en las montañas del valle central del Serpis. Las Torres (Alicante). *Actas del Séptimo Congreso Nacional de Historia de la Construcción, Santiago de Compostela, 26-29 octubre de 2011* (pp. 1043-1054). Santiago de Compostela: Instituto Juan de Herrera.
- Parkinson, A., Scott, M., i Redmond, D. (2016). Competing discourses of built heritage: lay values in Irish conservation planning. *International Journal of Heritage Studies*, 22(3), 261–273.
- Pendlebury, J. (2013). Conservation values, the authorised heritage discourse and the conservation-planning assemblage. *International Journal of Heritage Studies*, 19(7), 709–727.
- Pendlebury, J. i L. Gibson. (2009). Valuing historic environments. A J. Pendlebury, i L. Gibson (Ed.), *Valuing historic environments* (pp.1-18). Farnham: Ashgate.
- Pendlebury, J., i Townshend, T. (1999). The conservation of historic areas and public participation. *Journal of Architectural Conservation*, 5(2), 72–87.
- Pepín, M., (2003). *Santuarios Valencianos. Un viaje etnográfico*. Valencia: Consell Valencià de Cultura.
- Pinto-Correia, T., i Kristensen, L. (2013). Linking research to practice: The landscape as the basis for integrating social and ecological perspectives of the rural. *Landscape and Urban Planning*, 120, 248–256.

- Pitarch, R., (2004). *El paisatge a l'interior de Castelló*. Vinaròs: Altinea.
- Pitarch, V., i Centre Excursionista de Castello´, (2005). *Centre excursionista de Castello´ : 50 anys d'un camí admirable*. Castelló: Centre Excursionista de Castello´.
- Pitarch, V., (2015). *A l'ombra del Penyagolosa*. Castelló de la Plana: Centre Excursionista de Castelló Fundació Carles Salvador.
- Pla, J., (1987). *De l'estiu a fi d'any*. Barcelona: Destino.
- Plottu, E., i Plottu, B. (2012). Total landscape values: a multi-dimensional approach. *Journal of Environmental Planning and Management*, 55(6), 797–811.
- Pocock, C., Collett, D., i Baulch, L. (2015). Assessing stories before sites: identifying the tangible from the intangible. *International Journal of Heritage Studies*, 21(10), 962–982.
- Pozo, J.M. del. (2009). Paisatge, ciutadania i educació. A J. Nogué, L. Puigbert, G. Bretcha i A. Losantos (Ed.). *Paisatge i Educació*. Olot/Barcelona: Observatori del Paisatge.
- Querol, M. A., (2010). *Manual de Gestión del Patrimonio Cultural*. Madrid: Akal SA
- Rambla, R., (2016). *La arquitectura de los centros históricos relacionada con los "Camins del Penyagolosa": anàlisis, valors y conservació*. (Treball Final de Màster). València: Universitat Politècnica de València.
- Ramos, J. L. (2002). Un precedente lejano del debate sobre la sostenibilidad: El movimiento Conservacionista Americano (1890-1920). *Desarrollo Sustentable*, (800), 31-46.

-
- Rey, J., Martins, A., Nicolau, J., i Schulz, J. (2007). Abandonment of agricultural land: an overview of drivers and consequences. *CAB Reviews: Perspectives in Agriculture, Veterinary Science, Nutrition and Natural Resources*, 2(57), 1–14.
- Revilla, V. (2004). El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los siglos II a.C. y I d.C.: Organización y dinámicas culturales y socioeconómicas. *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania* (pp. 175-202). Jaén: Publicaciones de la Universidad de Jaén.
- Riesco, P., Gómez, J., i Álvarez, D. (2008). Región, comarca, lugar: escalas de referencia en la metodología del paisaje. *Cuadernos Geográficos*, 43, 227-255.
- Riesco, P., Zoido, F. (2008) Adrian Phillips: una opinión destacada sobre el Convenio Europeo del Paisaje. *Cuadernos geográficos*, 43(2008-2), 351-358
- Riu, M. (1996). Pesos, mides i mesures a la Catalunya del segle XIII. Aportació al seu estudi. *Anuario de Estudios Medievales*, 26(2), 825-837.
- Rivera, M., Knickel, K., de los Rios, I., Ashkenazy, A., Pears, D. Q., Chebach, T., i Šūmane, S. (2018). Rethinking the connections between agricultural change and rural prosperity: A discussion of insights derived from case studies in seven countries. *Journal of Rural Studies*, 59, 242–251.
- Rodríguez-Aizpeolea, J., i Lasanta-Martínez, J. (1992). Los bancales en la agricultura de montaña mediterránea: una revisión bibliográfica. *Pirineos*, 139, 105-123.
- Roncero, E. (1999). Penyalgosa : paisatges del sostre d'un País. València: Tàndem.

- Roncero i Ventura, E., (2006). *Al voltant de Penyagolosa*. València: Tàndem.
- Roncero, E. (2013). Habitar la muntanya. *Mètode*, 36, 51-57
- Rouay-Hendrickx, P. (1991). La perception de la friche : étude méthodologique / The perception of waste land : a methodological study. *Géocarrefour*, 66(1), 27-37.
- Roura-Expósito, J., Díaz Aguilar, A., Ruiz-Blanch, A., Sánchez-Carretero, C., i Cortés-Vázquez, J. (2018). Repensando las prácticas académicas: el diseño colaborativo de un proyecto de investigación a partir de la metodología IAP. *Disparidades. Revista de Antropología*, 73(2), 407-424.
- Rossler, M. (2012). Partners in Site Management a Shift in Focus: Heritage and Community Involvement. A A. Witcomb, M. Albert, M. Viñals i M. Richon (Ed.), *Community Development through World Heritage* (pp. 27-32). París: UNESCO.
- Ruhanen, L. (2013). Local government: facilitator or inhibitor of sustainable tourism development? *Journal of Sustainable Tourism*, 21(1), 80-98.
- Sala, P. (2009). Els catalegs del paisatge de Catalunya. A J. Nogué, L. Puigbert, G. Bretcha (Ed.) *Ordenació i gestió del paisatge a Europa* (pp. 36-63). Barcelona: Observatori del Paisatge de Catalunya.
- Sanchis Cardona, F. (2013). La màgia de Penyagolosa. *La roca*, 6, 15-17.
- Sangüesa, C., (1998). *El cicle tradicional agrari a la Comarca dels Ports*. Morella: Ajuntament de Morella.
- Sarlöv, I. (2016). Exploring the national contexts and cultural ideas that preceded the Landscape Character Assessment method in England. *Landscape Research*, 41(2), 175-185.

-
- Sarthou, C., (1911). *Impresiones de mi tierra*. Burriana: A Monreal.
- Scazzosi, L. (2004). Reading and assessing the landscape as cultural and historical heritage. *Landscape Research*, 29(4), 335–355.
- Scazzosi, L. (2006). “ Valorar” los paisajes. A R. Mata i A. Tarroja, *El paisaje y la gestión del territorio: criterios paisajísticos en la ordenación del territorio y el urbanismo* (pp. 267–302). Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona.
- Schägner, J. P., Brander, L., Maes, J., i Hartje, V. (2013). Mapping ecosystem services' values: Current practice and future prospects. *Ecosystem Services*, 4, 33-46.
- Selma, S. (2000). De la construcció islàmica al al casalici modern: l'evolució del molí hidràulic valencià. A T. Glick, E. Guinot, i L. Martínez, *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. (pp. 101-163). Valencia: Institució Alfons el Magnànim.
- Simó, J. B. (2008). El Maestrazgo Histórico. A A. Beltrán, J. Ferreres, V. Messeguer i J. B. Simó, *El Maestrat Històric. Aproximació al territori i patrimoni històric-cultural dels seus pobles*. (pp. 11-55). Benicarló: Centre d'Estudis del Maestrat.
- Silva, R., i Fernández, V. (2017). El nuevo paradigma del patrimonio y su consideración con los paisajes: Conceptos, métodos y prospectivas. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 63(1), 129–151.
- Silverman, H. (2011). Contested cultural heritage: A selective historiography. A H. Silverman (Ed.), *Contested Cultural Heritage* (pp. 1–49). New York: Springer.
- Smith, L., (2006). *Uses of heritage*. Routledge.

- Smith, L. (2011). El “espejo patrimonial”. ¿ilusión narcisista o reflexiones múltiples? *Antípoda. Revista de Antropología y Arqueología*, (12), 39–63.
- Smith, L. (2013). “Editorial.” *Internacional Journal of Heritage Studies* 19 (4), 325–326.
- Snowdon, P., Slee, B., Farr, H. (2000). The economic impacts of different types of tourism in upland and mountain areas of Europe. A P.M. Godde, M.F. Price i F.M. Zimmerman (Ed.), *Tourism and development in mountain regions* (pp. 137-157). Wallingford, Oxon, UK: CABI Pub.
- Spennermann, D. H. (2006). Gauging Community Values in Historic Preservation. *CRM: The Journal of Heritage Stewardship*, 3(2), 6–20.
- Solsona, D., (2007). *Historia, costumbres y tradiciones en el ermitorio de San Juan de Peñagolosa*. Vistabella.
- Sorando, D., i A. Ardura., (2016). *First we take Manhattan: la destrucción creativa de las ciudades*. Madrid: Catarata.
- Speed, J. D. M., Austrheim, G., Birks, H. J. B., Johnson, S., Kvamme, M., Nagy, L. i Svensson, E. (2012). Natural and cultural heritage in mountain landscapes: towards an integrated valuation. *International Journal of Biodiversity Science, Ecosystem Services & Management*, 8(4), 313–320.
- Stebbins, R. A. (1996). Cultural tourism as serious leisure. *Annals of Tourism Research*, 23(4), 948–950.
- Stenseke, M. (2016). Integrated landscape management and the complicating issue of temporality. *Landscape Research*, 41(2), 199–211.

-
- Stephens, J., i Tiwari, R. (2015). Symbolic estates: community identity and empowerment through heritage. *International Journal of Heritage Studies*, 21(1), 99–114.
- Stephenson, J. (2008). The Cultural Values Model: An integrated approach to values in landscapes. *Landscape and Urban Planning*, 84(2), 127–139.
- Stephenson, J. (2010). The dimensional landscape model: exploring differences in expressing and locating landscape qualities. *Landscape Research*, 35(3), 299–318.
- Stewart, W. P., Liebert, D., i Larkin, K. W. (2004). Community identities as visions for landscape change. *Landscape and Urban Planning*, 69(2–3), 315–334.
- Stobbelaar, D. J., i Pedroli, B. (2011). Perspectives on landscape identity: A conceptual challenge. *Landscape Research*, 36(3), 321–339.
- Swanwick, C., (2002). *Landscape character assessment guidance for England and Scotland*. Cheltenham, Edinburgh: The Countryside Agency and Scottish Natural Heritage.
- Tempesta, T. (2010). The perception of agrarian historical landscapes: A study of the Veneto plain in Italy. *Landscape and Urban Planning*, 97, 258–272.
- Tiberghien, G., Bremner, H., i Milne, S. (2017). Performance and visitors' perception of authenticity in eco-cultural tourism. *Tourism Geographies*, 19(2), 287–300.
- Tilden, F., (1957). *Interpreting our Heritage: Principles and practices for visitor services in parks, museums, and historic places*. University of North Carolina Press.

- Tillería, J. (2017). La arquitectura sin arquitectos, algunas reflexiones sobre arquitectura vernácula. *AUS [Arquitectura/Urbanismo/Sustentabilidad]*, (8), 12-15.
- Tress, B., i Tress, G. (2001). Capitalising on multiplicity: a transdisciplinary systems approach to landscape research. *Landscape and Urban Planning*, 57(3-4), 143-157.
- Tudor, C. (2014). An Approach to Seascape Character Assessment. *Natural England*.
- Turnpenny, M. (2004). Cultural heritage, an ill-defined concept? A call for joined-up policy. *International Journal of Heritage Studies*, 10(3), 295-307.
- UNESCO. (1972). *Convención sobre la protección del patrimonio mundial, cultural i natural*. Paris: UNESCO.
- UNESCO. (2003). *Convención para la Salvaguardia del Patrimonio Cultural Inmaterial*. París: UNESCO
- UNESCO. (2012). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. Paris: UNESCO.
- Urtizberea, I. A., León, E. H., i Tomàs, A. A. (2016). Patrimonio local en un mundo global: procesos de patrimonialización cultural en contextos locales de Andalucía y el País Vasco. *Revista Memória Em Rede*, 8(14), 41-57.
- Valentín, A., Giménez, M. i Vera, P. (2017). La avifauna de Penyagolosa. A J. A. García-Esparza (Ed.), *Paisatge, etnografia i rituals a Penyagolosa* (pp. 225-255). Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I i Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló.
- van der Vaart, J. (2005). Towards a New Rural Landscape: Consequences of Non-agricultural Re-use of Redundant Farm Buildings in Friesland. *Landscape and Urban Planning*, 70, 143-152.

-
- Vecco, M. (2010). A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible. *Journal of Cultural Heritage*, 11(3), 321–324.
- Vigo, J., (1968). *La vegetació del massís de Penyagolosa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Vik, M. (2017). Self-mobilisation and lived landscape democracy: local initiatives as democratic landscape practices. *Landscape Research*, 42, 400–411.
- Viruela, R., (1992). *Morella: poblamiento, industria y agricultura*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló.
- Virtudes, A., i Almeida, F. (2016). ICT Method for Evaluation of Heritage Buildings Conservation. *Procedia Engineering*, 161, 1910–1914.
- Wagtendonk, A. J., i Vermaat, J. E. (2014). Visual perception of cluttering in landscapes: Developing a low resolution GIS-evaluation method. *Landscape and Urban Planning*. 124, 85-92.
- Waite, G. (2000). Consuming heritage: Perceived historical authenticity. *Annals of Tourism Research*, 27(4), 835–862.
- Watson, S., i Waterton, E. (2010). Heritage and community engagement. *International Journal of Heritage Studies*, 16(1–2), 1–3.
- Webster, J., (2009). *La montaña sagrada*. Barcelona: Los libros del Lince
- Wesley, A., i Pforr, C. (2010). The governance of coastal tourism: unravelling the layers of complexity at Smiths Beach, Western Australia. *Journal of Sustainable Tourism*, 18(6), 773–792.ç
- Zaragozá, A. (2004). La arquitectura popular de piedra en seco como memoria cultural. A V. Messeguer Folch, i A. Zaragoza Catalán, *Arquitecturas de piedra en seco*. (págs. 95-104). Benicarló: Centro de Estudios del Maestrazgo.

Índex de figures i taules¹⁹

Figura 1.1 - Àrea d'estudi.....	- 34 -
Figura 3.1 - Logotip de l'Any Europeu del Paisatge.	- 54 -
Figura 3.2 - Mapa dels Paisatges de Rellevància Local (Muñoz, 2012)....	- 75 -
Figura 4.1 - Mapa de Penyagolosa segons Cavanilles.	- 91 -
Figura 4.2 - Fotografia de Sarthou al cim de Penyagolosa (1906).....	- 93 -
Figura 4.3 - Cingle dels Bous, Vistabella. 2016	- 97 -
Figura 4.5 – Contraforts i pic Penyagolosa, Castillo de Villamalefa. 2016-	98
-	
Figura 4.6 - Pisos bioclimàtics del territori valencià segons Manuel Costa (1982).....	- 100 -
Figura 4.7 - Cabres salvatges al camí de Culla. 2015.....	- 101 -
Figura 4.9 - Vinya i ametllers prop d'Atzeneta del Maestrat. 2016	- 102 -
Figura 4.9 - Pinar prop de Xodos. 2016.....	- 102 -
Figura 4.10 - Comarques històriques de l'interior de Castelló, segons Beüt... -	103 -
Figura 4.11 -Sant Joan de Penyagolosa, 2014.....	- 105 -
Figura 4.12 - Font Coberta, 2014.	- 105 -
Figura 4.13 - Bancals al terme de Llucena. 2015.....	- 108 -
Figura 4.14 - Mas de Segundo. Exemple de corral adaptat a vivenda. 2015 ... -	109 -
Figura 4.15 - Quadre resum de l'evolució productiva-històrica de l'àrea de Penyagolosa.	- 110 -
Figura 4.16 - Els pelegrins de les Useres.	- 114 -
Figura 4.17 - Romeria de Culla. 2016.....	- 115 -
Figura 4.18 - Romeria de Vistabella del Maestrat	- 117 -
Figura 4.19 - Ermita de Sant Pere de Castellfort. 2015	- 119 -
Figura 4.20 - Arribada de la romeria a Sant Pere de Castellfort.	- 119 -
Figura 4.21 - Santuari de la Balma, Sorita.....	- 120 -

¹⁹ Pel que fa a aquest índex, el primer número de la nomenclatura indica el capítol al que pertany la figura o la taula, el segon l'ordre en que apareix en el citat capítol.

Figura 4.22 - Fotografia de la trilla o batuda a un mas de Penyagolosa. Fotografia de J. Cases extreta de la publicació <i>Aspectos de la Región Valenciana</i>	- 124 -
Figura 4.23 - Premsa de biga al mas de Propet, Atzeneta del Maestrat. 2016 - 138 -	
Figura 4.24 - Detall de les marques a les taules de xafar raïm. Mas la Granella. Ludiente 2015.....	- 139 -
Figura 4.25 -Obertura per a extreure el vi del cup. Mas Quemado. Castillo de Villamalefa. 2015.....	- 139 -
Figura 4.26 - Taules per a xafar i corda per a sustentar-se clavada a les bigues. Cup del mas la Granella. Ludiente. 2016	- 139 -
Figura 4.27 - Premsa manual per a extreure el líquid del raïm. Mas la Granella. Ludiente. 2016	- 139 -
Figura 4.28 - Detall d'una teulada confeccionada amb canya mestra al mas la Granella, Ludiente. 2016	- 141 -
Figura 4.29 - Pou amb cobertura de pedra en sec. 2015	- 144 -
Figura 4.30 - Interior d'un pou. 2014.....	- 144 -
Figura 4.31 - Abeurador de pedra.....	- 144 -
Figura 4.32 - Gamellons de fusta.....	- 144 -
Figura 4.33 - Bassa d'abeurar.	- 145 -
Figura 4.34 - Molí Joaquín, Villahermosa.	- 145 -
Figura 4.35 - Molí de Xodos.	- 145 -
Figura 4.36 - Esquemes de les parts i el funcionament d'un molí fariner (Barberà, 2002).....	- 147 -
Figura 4.37 - Maquinaria de preparació de la mòlta i serra de taula.	- 147 -
Figura 4.38 - Maquinaria de mòlta.	- 147 -
Figura 4.39 - Sènia al mas de la Vall, Llucena.	- 149 -
Figura 4.40 - Interior d'una sènia a Atzeneta del Maestrat.....	- 150 -
Figura 4.41 - Il·lustració sobre el funcionament d'una nevera. Font, postal de la nevera d'Ares del Maestrat.	- 151 -
Figura 4.42 - Ventisquers de Fraga.	- 152 -
Figura 4.43 - Mas de Propet, Atzeneta.	- 153 -
Figura 4.44 - Mas de Aragón, Ludiente.....	- 153 -

Figura 4.45 - Gràfic de la utilització del secà a una explotació agrícola tradicional.....	- 154 -
Figura 4.46 - Croquis de la distribució d'espais al mas de la Costa, Lluçena. Dibuix de l'autor.	- 155 -
Figura 4.47 - Croquis de la distribució d'espais al mas de Coria, Villahermosa del Río. Dibuix de l'autor.	- 156 -
Figura 4.48 - Il·lustració del funcionament d'un cup de vi per Guillermo Guimaraens.	- 157 -
Figura 4.49 - Cub del celler del mas Quemado, Castillo de Villamalefa.	- 158 -
Figura 4.50 - Pont al riu Carbo.	- 159 -
Figura 4.51 - Pont de pedra en sec, Vilafranca.	- 159 -
Figura 4.52 - Sant Miquel de les Torrocelles, Lluçena.	- 160 -
Figura 4.53 - Ermita del Crist, les Useres.....	- 163 -
Figura 4.54 - Ermita de Sant Antoni, Vistabella.	- 163 -
Figura 4.55 - Abans i després d'una zona forestal a una zona de cultiu segons J. Monfort.	- 163 -
Figura 4.56 - Distribució d'un camp ordenat amb pedra en sec. Per Miguel García Lisón.....	- 164 -
Figura 4.57 - Escales de carreu a un mur de pedra.	- 165 -
Figura 4.58 - Gorroneira per a encaixar la porta.	- 165 -
Figura 4.59 - Comptador de bestiar oví.....	- 165 -
Figura 4.60 - Desguassos de bancals.	- 165 -
Figura 4.61 - Esquema del funcionament d'una caseta de pedra en sec segons J. Mornfort.	- 166 -
Figura 4.62 - Exemple d'una construcció de pedra en sec.....	- 166 -
Figura 4.63 - Esquema de la construcció de bancals segons J. Monfort.-	167
-	
Figura 4.64 - Bancals al terme municipal de Lluçena.....	- 167 -
Figura 4.65 - Pas reial, Mas Quemado, Castillo de Villamalefa.....	- 169 -
Figura 4.66 - Creu de senyalització d'un pas reial.	- 169 -
Figura 4.67 - Il·lustració d'un camí amb l'animal carregat. Fuente: J. Monfort.....	- 170 -
Figura 4.68 - Camí de carro d'entrada a Vistabella.	- 170 -

Figura 4.69 - Tram pavimentat al camí de Ludiente. 2016	- 171 -
Figura 4.70 - Tram pavimentat al camí de les Useres. 2014	- 171 -
Figura 4.71 - Trama urbana de Vistabella del Maestrat des del campanar de la seua església. 2016	- 172 -
Figura 4.72 - Ajuntament de Puertomingalvo. Edifici simbòlic de la població. 2018	- 173 -
Figura 4.73 - Exemple de la trama urbana de Xodos. 2018	- 174 -
Figura 4.74 - Dibuix de Culla per Cavanilles.....	- 175 -
Figura 4.75 - Arxiu Municipal de Culla 39-19	- 176 -
Figura 4.76 Evolució dels últims dos segles de la trama urbana de Culla.-	178
-	
Figura 4.77 - Evolució de la trama urbana de les Useres.....	- 180 -
Figura 4.78 - Llavadors de les Useres. 2017.....	- 181 -
Figura 4.79 - Muralla de Vistabella del Maestrat. 2016.....	- 182 -
Figura 4.80 - Església de les Useres. 2014.....	- 184 -
Figura 4.81 - Xemeneia industrial a Vilafranca.	- 185 -
Figura 4.82 - Exemple de porta a dos fulles a Xodos. 2018	- 186 -
Figura 4.83 - Exemple de porta de dos fulles a Vistabella del Maestrat. 2018-	186 -
Figura 4.84 - Exemple de finestra cega a Ludiente. 2018	- 187 -
Figura 4.85 - Exemple de finestra cega a les Useres. 2018.....	- 187 -
Figura 4.86 - Exemple de reixa de fusta a Villahermosa del Río. 2018 ..-	187 -
Figura 4.87 - Exemple de reixa metàl·lica a Vistabella del Maestrat. 2018	- 187 -
Figura 4.88 - Exemple de reixa de balcó metàl·lica a Puertomingalvo. 2018. -	188 -
Figura 4.89 - Exemple de reixa de balcó de fusta a les Useres. 2018.....	- 188 -
Figura 4.90 - Ràfec de rajoles a les Useres. 2018	- 188 -
Figura 4.91 - Ràfec de fusta a Puertomingalvo.	- 188 -
Figura 4.92 - Revestiment tradicional a Puertomingalvo. 2018	- 189 -
Figura 4.93 - Detall dels estrats de revestiment tradicional a Atzeneta del Maestrat. 2018	- 189 -

Figura 4.94 - PIB del País Valencià en percentatge i per branques d'activitat al 2016. (ICV-GVA, 2018)	- 193 -
Figura 4.95 – Delimitacions del Parc Natural de Penyagolosa, la zona ZEPA, LIC i IBA.	- 207 -
Figura 5.1 - Treball de camp amb persones de l'àrea d'estudi.	- 230 -
Figura 5.2 - Plànol de principis del segle XX amb l'hipotètic traçat de l'itinerari.	- 231 -
Figura 5.3 - Primer croquis dels elements catalogats en el treball de camp. 2015 (Veure annex I)	- 232 -
Figura 5.4 - Entorn de QGIS per al treball d'edició de les zones pavimentades.	- 235 -
Figura 5.5 - Mapa resultat del treball de camp i el treball amb QGIS. (Veure annex I).....	- 237 -
Figura 5.6 - Exemple de fitxa utilitzada per a l'inventari i catalogació dels béns immobles dels itineraris a Sant Joan de Penyagolosa. (Veure annex II) -	240 -
Figura 5.7 - Exemple de fitxa de catalogació dels paviments dels Camins a Penyagolosa. (Veure annex III)	- 241 -
Figura 5.8 - Exemple de fitxa utilitzada per a l'inventari i catalogació dels béns immobles dels centres històrics de l'àrea de Penyagolosa. (Veure annex II)	- 242 -
Figura 5.9 - Llocs d'especial significació històrica, cultural o social. (Veure annex I).....	- 244 -
Figura 5.10 - Programari QGIS Lyon 2.12 i plugin Viewshed Analysis. .	- 245 -
Figura 5.11 - Resultats generals de l'anàlisi de conques visuals. (Veure annex I).....	- 246 -
Figura 5.12 - Prova de visibilitat del pic Penyagolosa. Hipòtesi 1: pics i zones altes	- 247 -
Figura 5.13 - Exemple de visibilitat des del pic Penyagolosa.....	- 248 -
Figura 5.14 - Figuració de la primera hipòtesi de visió global del paisatge des d'un punt elevat.	- 248 -
Figura 5.15 - Prova de visibilitat del pla de Vistabella. Hipòtesi 2: zones planes.	- 249 -

Figura 5.16 - Fotografia d'un exemple de zona plana a l'àrea d'estudi. .	- 250 -
Figura 5.17 - Prova de visibilitat del barranc del riu Carbo. Hipòtesi 3: els barrancs.....	- 251 -
Figura 5.18 - Fotografia d'un exemple de percepció a les zones escarpades de l'àrea d'estudi.	- 251 -
Figura 5.19 - Resum de les hipòtesis analitzades amb l'estudi.....	- 252 -
Figura 6.1 - Primera reunió participativa a Vistabella del Maestrat. 2014	- 274 -
Figura 6.2 - Exemple de metodologia del taller per avaluar els valors del patrimoni.....	- 275 -
Figura 6.3 - Metodologia del taller per avaluar els valors del patrimoni.-	275
-	
Figura 6.4 - Percentatges de respostes sobre l'abandonament de l'arquitectura vernacle.	- 277 -
Figura 6.5 - Percentatges de respostes sobre l'autenticitat del paisatge.-	278 -
Figura 6.6 - Percepció dels valors del paisatge de Penyagolosa.....	- 280 -
Figura 6.7 – Exemple d'itinerari a la via Appia, Itàlia. Font, UNESCO.-	290 -
Figura 6.8 - Exemple d'itinerari als camins de Penyagolosa.....	- 290 -
Figura 6.9 – Paisatge de la pedra en sec a Stari Grad Plain, Croàcia. Font, UNESCO.....	- 290 -
Figura 6.10 - Paisatge de la pedra en sec als camins de Penyagolosa. ...	- 290 -
Figura 6.11 – Paisatge a Causses i els Cévennes, França. Font: UNESCO-	292
-	
Figura 6.12 - Exemple de paisatge als camins de Penyagolosa.	- 292 -
Figura 6.13 - Paisatge a Palestina. Font, UNESCO.....	- 293 -
Figura 6.14 - Paisatge als Camins de Penyagolosa.....	- 293 -
Figura 6.15 - Imatge del Camí de Santiago. Font, UNESCO.	- 295 -
Figura 6.16 - Imatge dels camins de Penyagolosa.	- 295 -
Figura 6.17 - Romeria a Palestina. Font, UNESCO.....	- 295 -
Figura 6.18 - Rogativa a Sant Joan de Penyagolosa.....	- 295 -
Figura 6.19 - Coneixements de la gestió dels centres històrics dels municipis de l'estudi.	- 297 -

Figura 7.1- Exemple de rúbrica per a avaluar el nivell de conservació dels masos.	- 320 -
Figura 7.2 – Croquis de les zones de prioritat dins dels itineraris a Sant Joan de Penyagolosa. (Per a més detall del plànol, veure annex I).....	- 330 -
Figura 7.3 – Croquis de l’itinerari de Culla amb l’estat de conservació i el codi que indica les mesures de gestió. (Exemple ampliat a l’annex I)	- 333 -
Figura 7.4 - Croquis del mapa amb les zones prioritàries i percepció de l’observador des dels punts estudiats. (Per a més detall del plànol, veure annex I).....	- 334 -
Figura 7.5 - Exemple final. El cas de la masía Roncales.	- 335 -
Figura 7.6 - Cartells de les Jornades de Centres Històrics.	- 336 -
Figura 7.7 - Posada en marxa d’una sènia a Atzeneta del Maestrat. 2018-	337 -
Figura 7.8 - Tast de dolços típics de les Useres. 2018.....	- 337 -
Figura 7.9 - Visita a l’antic forn de Puertomingalvo. 2017.....	- 337 -
Figura 7.10 - Ruta de la pedra en sec a Vistabella del Maestrat. 2016 ...	- 337 -
Figura 7.11 - Parada explicativa a una jornada de camp del curs d’estiu 2015.	- 338 -
Figura 7.12 - Eugenio Gadenas explicant el seu molí al curs d’estiu 2015.	- 338 -
Figura 7.13 - Alumnes al Museu de la Pedra en Sec de Vilafranca. Curs d’estiu 2016.	- 339 -
Figura 7.14 - Alumnes del curs restaurant una paret a Vistabella del Maestrat. 2016	- 339 -
Figura 7.15 - Senyal ubicada al municipi de Castillo de Villamalefa. 2018	- 339 -
Taula 3.1 - Objectius del Comitè del Patrimoni Mundial.....	- 58 -
Taula 3.2 - Característiques principals de la llei de 1933. Elaboració pròpia a partir de Querol (2000).	- 59 -
Taula 3.3 - Article 46 de la Constitució Espanyola (CE 1978).	- 60 -
Taula 3.4 - Principals característiques de la LPHE. (Elaboració pròpia basada en el treball de Querol (2000)	- 61 -

Taula 3.5 - Lleis vigents a l'estat espanyol sobre patrimoni cultural o històric.	- 66 -
Taula 3.6 - Tipologies de Béns segons la Llei estatal i la Llei valenciana. Elaboració pròpia.....	- 68 -
Taula 3.7 – Comparació de Béns d'Interès Cultural segons la Llei estatal i la Llei valenciana. Elaboració pròpia.	- 68 -
Taula 3.8 - Marc normatiu valencià per als estudis del paisatge.	- 72 -
Taula 3.9 - Principis directors de la Guia Metodològica d'Estudi del Paisatge (2012).	- 73 -
Taula 3.10 - Contingut dels estudis de paisatge.....	- 76 -
Taula 4.1 - Altitud, superfície i evolució demogràfica dels pobles entre 1910 i 2017. Elaboració pròpia a partir de (Monferrer , 2016)	- 190 -
Taula 4.2 - Taula resum dels béns de les poblacions estudiades. Elaboració pròpia a partir de les dades de la GVA.	- 208 -
Taula 5.1 - Nomenclatura per a la catalogació de les zones pavimentades.....	- 233 -
Taula 5.2 - Nomenclatura per a la catalogació de les construccions disperses.	- 234 -
Taula 5.3 – Resum dels criteris d'anàlisi i les zones avaluades.....	- 253 -
Taula 6.1 - Visió general d'una selecció de tipologies de valor publicades per al patrimoni cultural (Fredheim i Khalaf, 2016).	- 265 -
Taula 6.2 - Comparativa del criteri iii UNESCO del paisatge de Penyagolosa i diversos paisatges mediterranis.	- 289 -
Taula 6.3 - Comparativa de paisatges mediterranis, criteri iii. Elaboració pròpia.	- 290 -
Taula 6.4 - Comparativa del criteri v UNESCO del paisatge de Penyagolosa i diversos paisatges mediterranis.	- 291 -
Taula 6.5 - Comparativa de paisatges mediterranis, criteri v. Elaboració pròpia.	- 292 -
Taula 6.6 - Comparativa del criteri vi UNESCO del paisatge de Penyagolosa i diversos paisatges mediter-ranis.....	- 293 -
Taula 6.7 - Comparativa de paisatges mediterranis, criteri vi. Elaboració pròpia.	- 295 -

Taula 7.1 - Taula resum de les accions a realitzar depenent de l'estat de conservació i prioritat d'intervenció.....- 323 -
Taula 7.2 - Accions de primer ordre en cas d'intervenció en elements arquitectònics o etnogràfics.....- 324 -
Taula 7.3 - Accions de segon ordre en cas d'intervenció en elements arquitectònics o etnogràfics.....- 325 -
Taula 7.4 - Taula resum dels resultats de l'aplicació de les rúbriques als elements arquitectònics-etnogràfics del camí de Culla a Sant Joan de Penyagolosa.....- 332 -

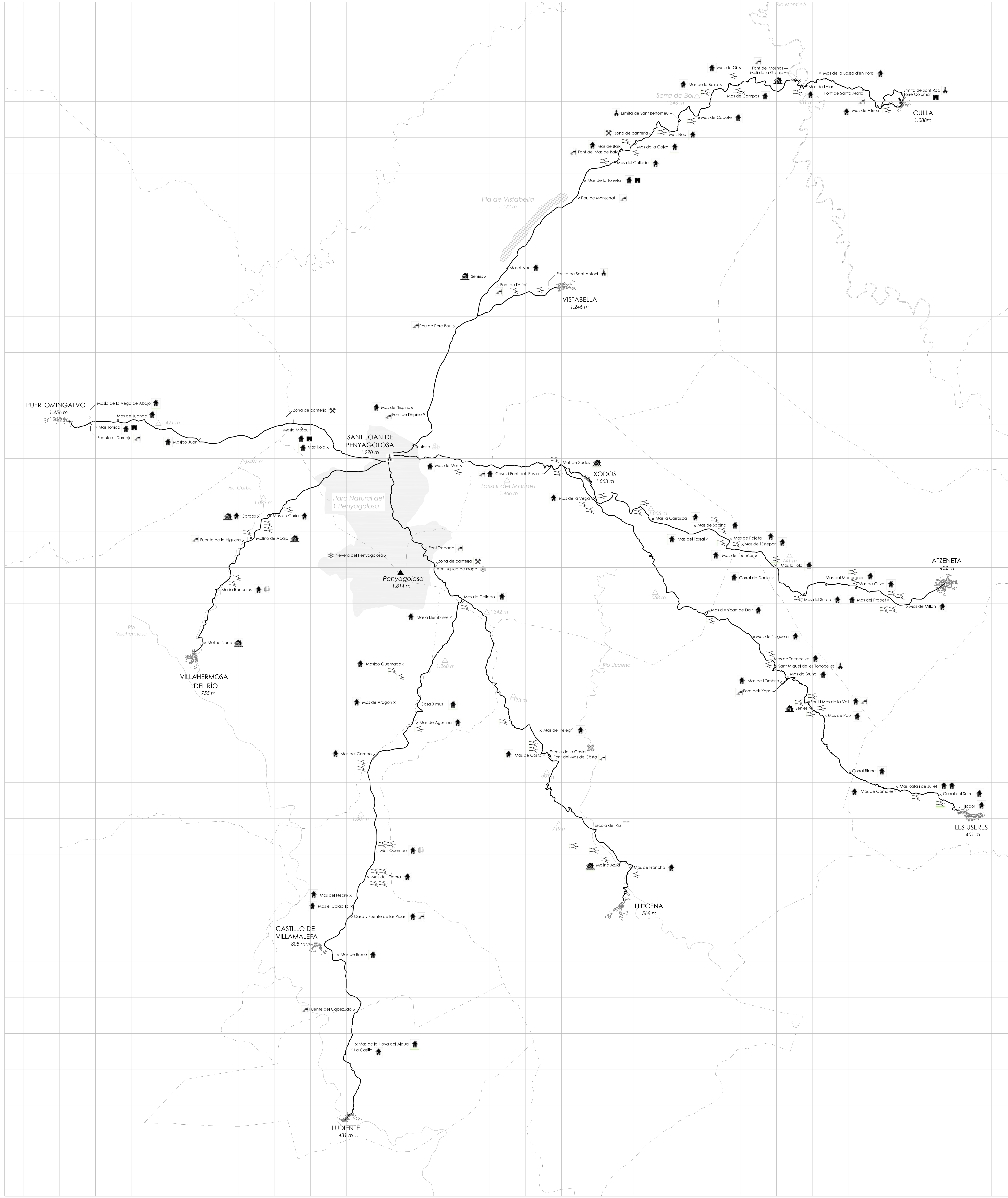
Annexos

ANNEX I: Plànols de l'àrea d'estudi

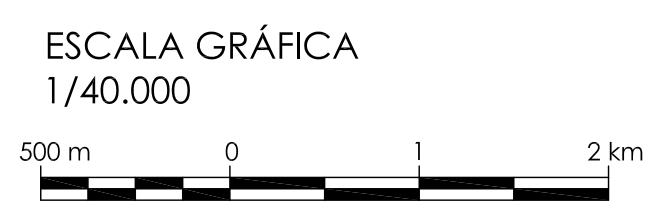
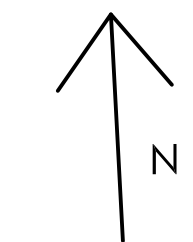
Contingut:

- Primer plànol després de les primeres eixides de camp.
- Plànol complet de l'àrea d'estudi amb els elements etnogràfics i arquitectònics.
- Plànol de l'arquitectura i etnografia de Penyagolosa relacionada amb l'aigua.
- Plànol de l'arquitectura relacionada amb la vida a la muntanya.
- Plànol de prioritats d'intervenció a l'àrea d'estudi.
- Zones d'especial atenció a l'àrea d'estudi segons estat de conservació, influència cultural i prioritat d'intervenció.
- Plànol de conques visuals segons l'estudiat als capítols 5 i 7.

LEYENDA

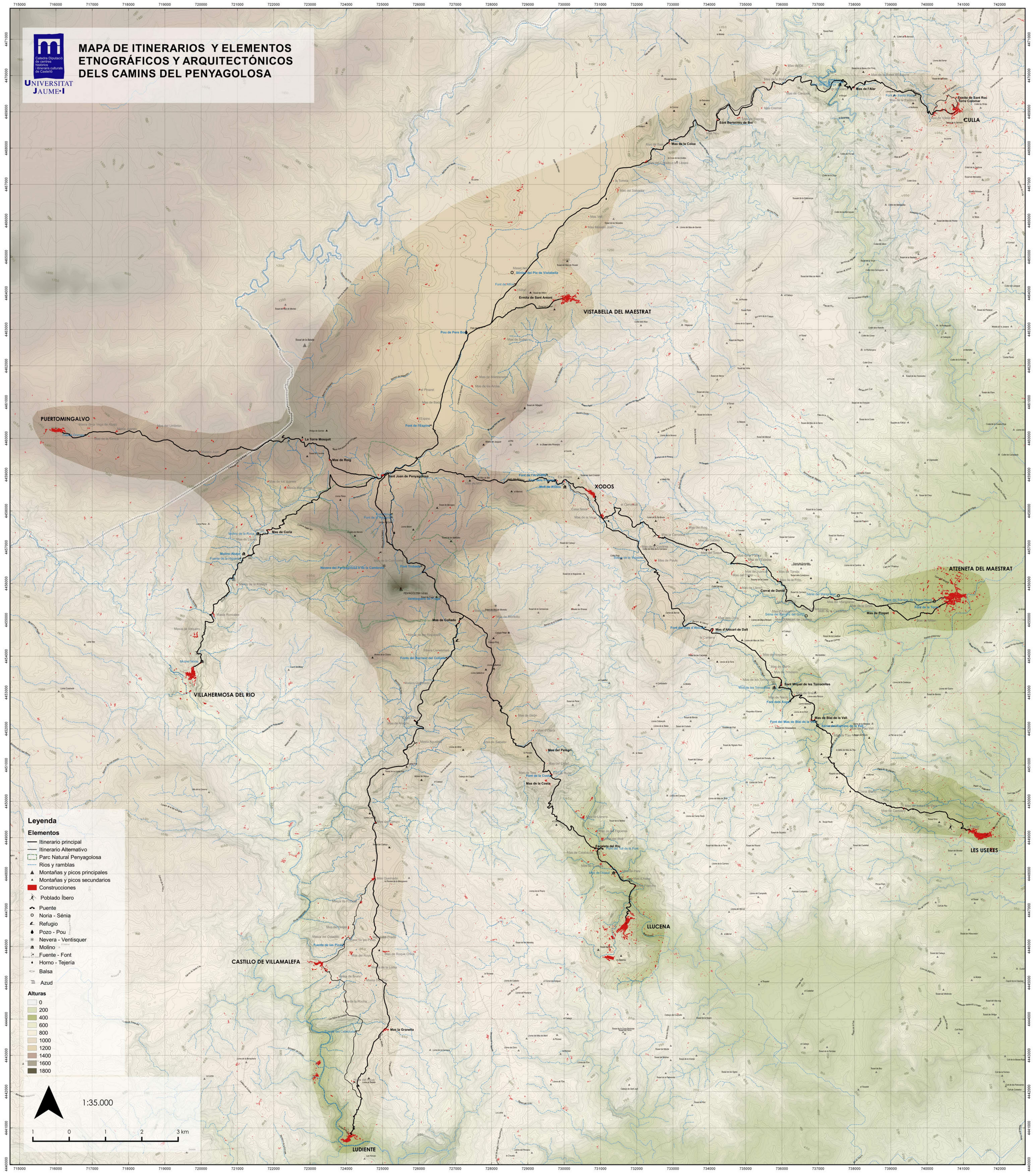
ERMITA-IGLESIA	FUENTE - POZO	ZONA DE CANTERÍA	TEJERÍA	ITINERARIOS	PICO DEL PENYALGOLOSA
MASIA	NEVERA - VENTISQUER	BANCALES	TORRE	TÉRMINOS MUNICIPALES	MONTAÑAS
NORIA-MOLINO	CUBO DE VINO - BODEGA	ESCUELAS RURALES		RÍOS	

MAPA DE ITINERARIOS Y ELEMENTOS ETNOGRÁFICOS Y ARQUITECTÓNICOS DELS CAMINS DEL PENYAGOLOSA

UNIVERSITAT JAUME I

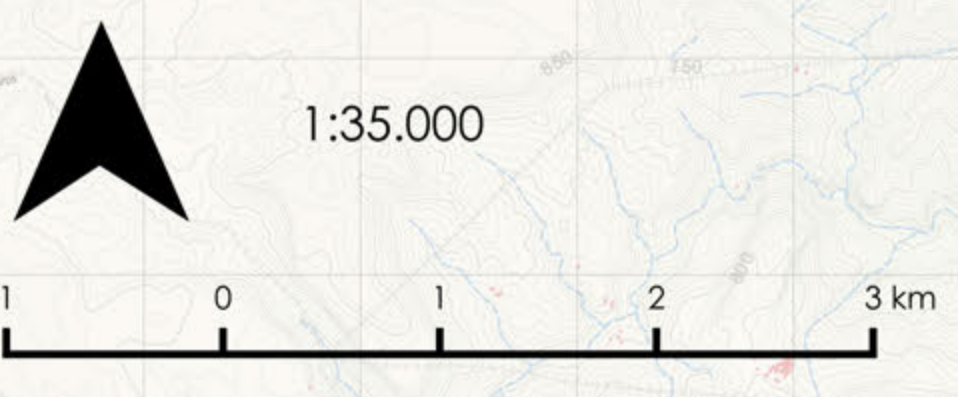

Leyenda

Elementos

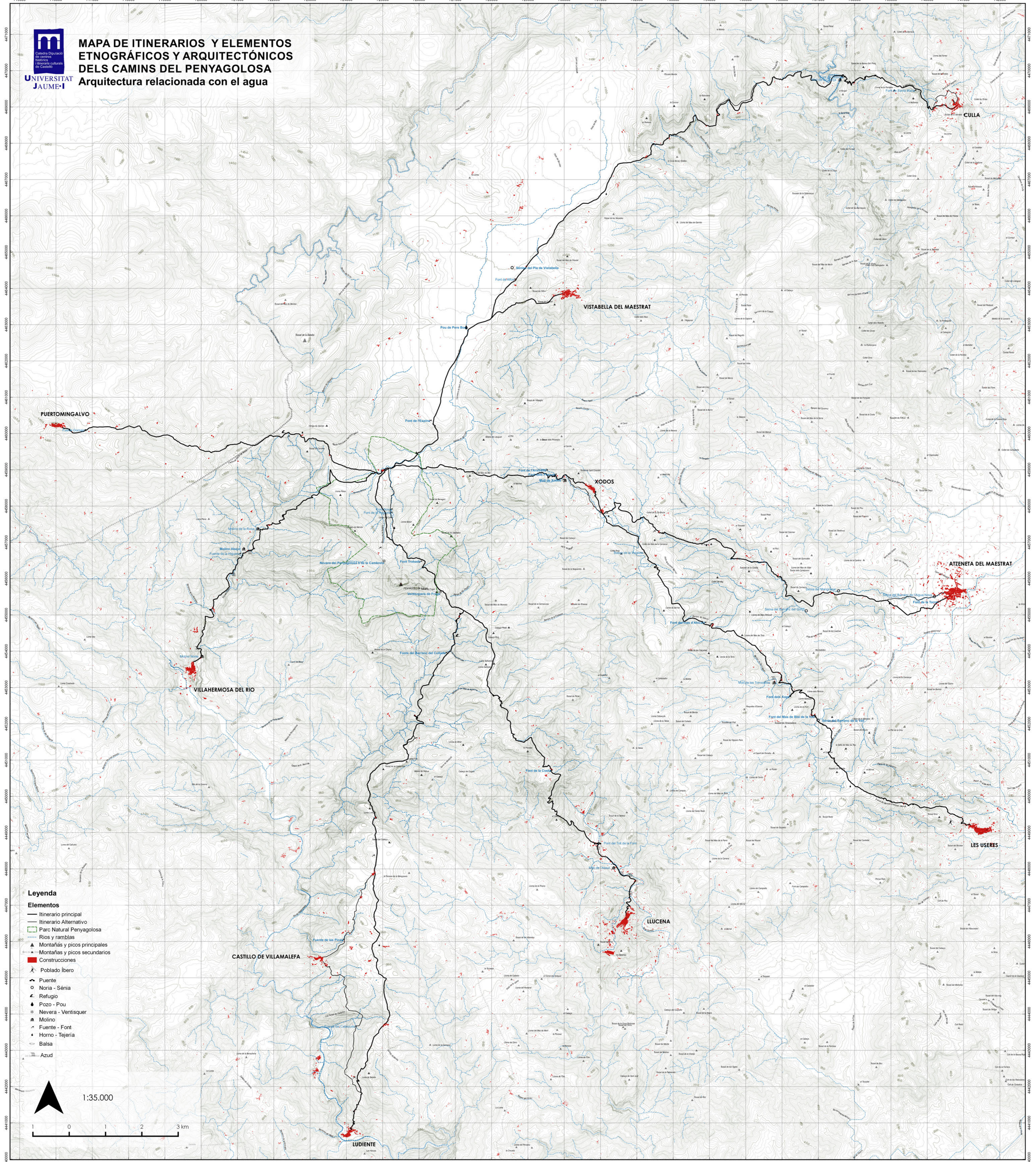
- Itinerario principal
- Itinerario Alternativo
- Parc Natural Penya Gola
- Ríos y ramblas
- Montañas y picos principales
- Montañas y picos secundarios
- Construcciones
- Poblado ibero
- Puente
- Noria - Séria
- Refugio
- Pozo - Pou
- Nevera - Ventisquer
- Molino
- Fuente - Font
- Horno - Tejería
- Balsa
- Azud

- ### Alturas
- 0
 - 200
 - 400
 - 600
 - 800
 - 1000
 - 1200
 - 1400
 - 1600
 - 1800

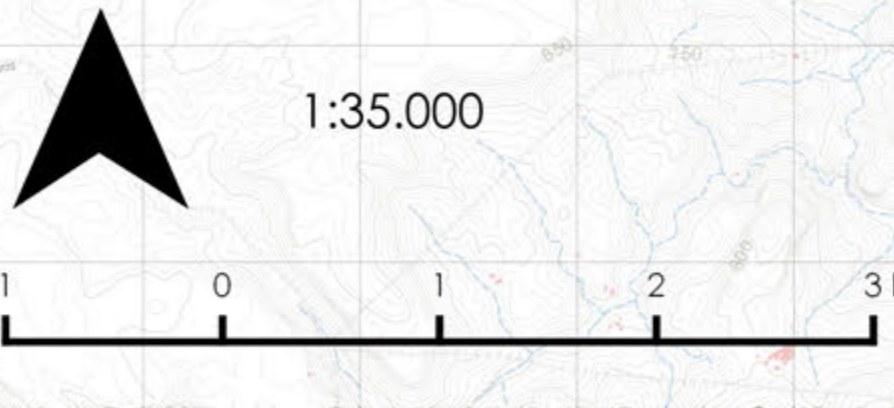

MAPA DE ITINERARIOS Y ELEMENTOS ETNOGRÁFICOS Y ARQUITECTÓNICOS DELS CAMINS DEL PENYAGOLOSA
Arquitectura relacionada con el agua

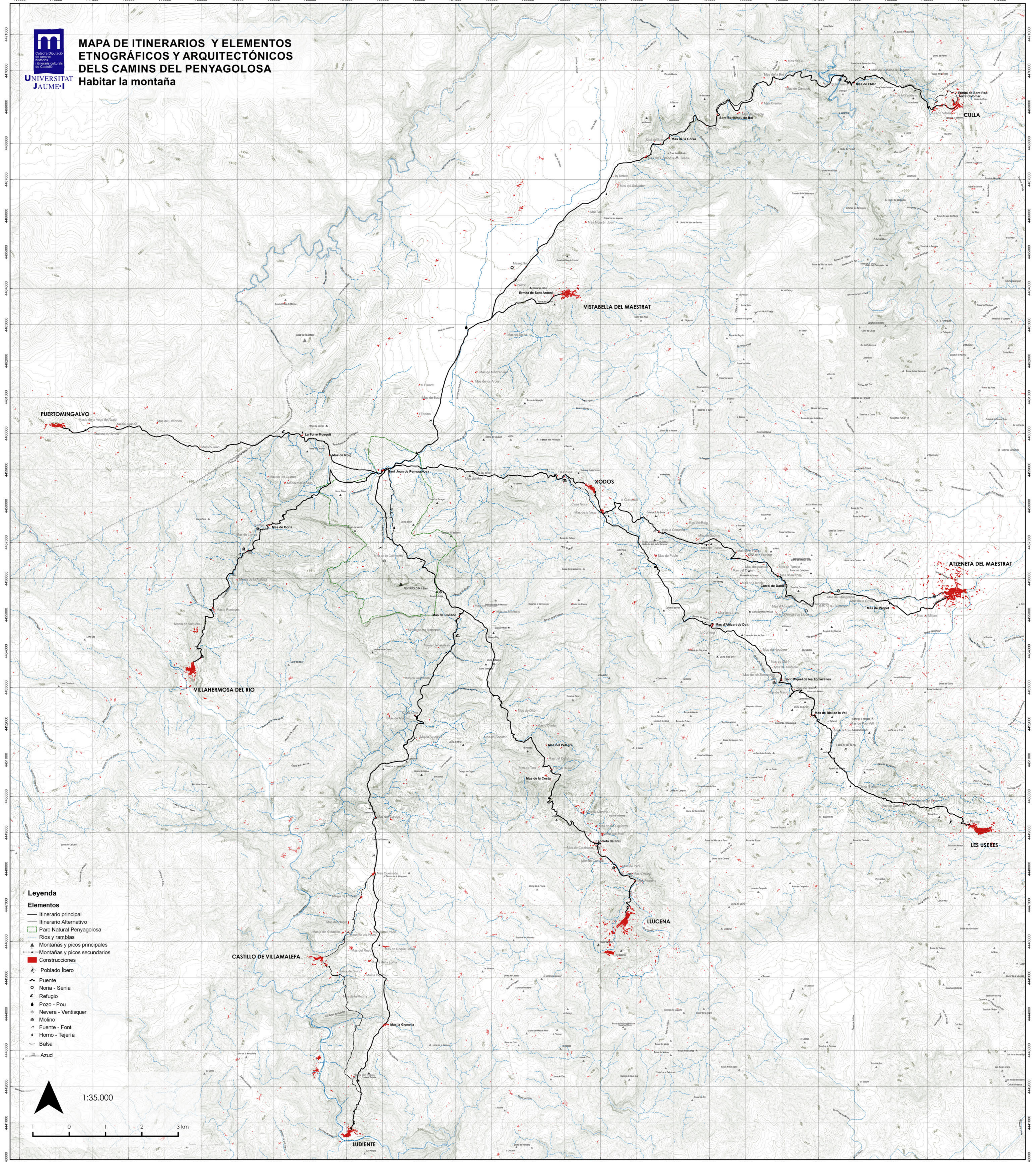

- Legenda**
- Elementos**
- Itinerario principal
 - - - Itinerario Alternativo
 - ▭ Parc Natural Penyaçolosa
 - ▭ Rios y ramblas
 - ▲ Montañas y picos principales
 - Montañas y picos secundarios
 - Construcciones
 - ⌘ Poblado ibero
 - ⌘ Puente
 - Noria - Sènia
 - ⌘ Refugio
 - ⌘ Pozo - Pou
 - ⌘ Nevera - Ventisquer
 - ⌘ Molino
 - ⌘ Fuente - Font
 - ⌘ Horno - Tejería
 - ⌘ Balsa
 - ⌘ Azud

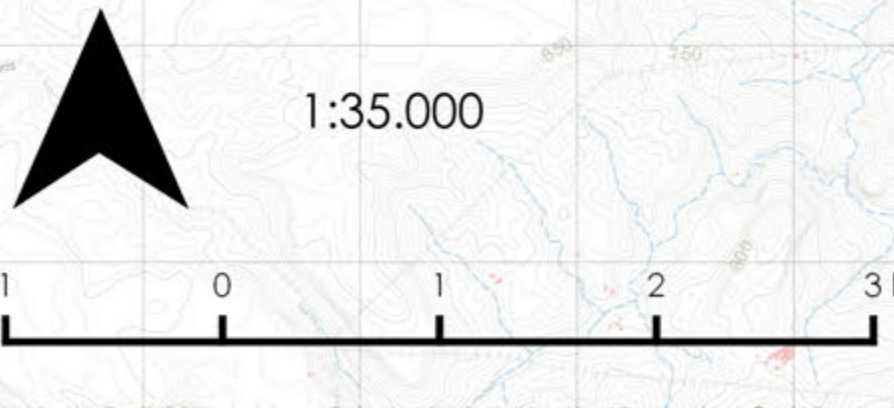

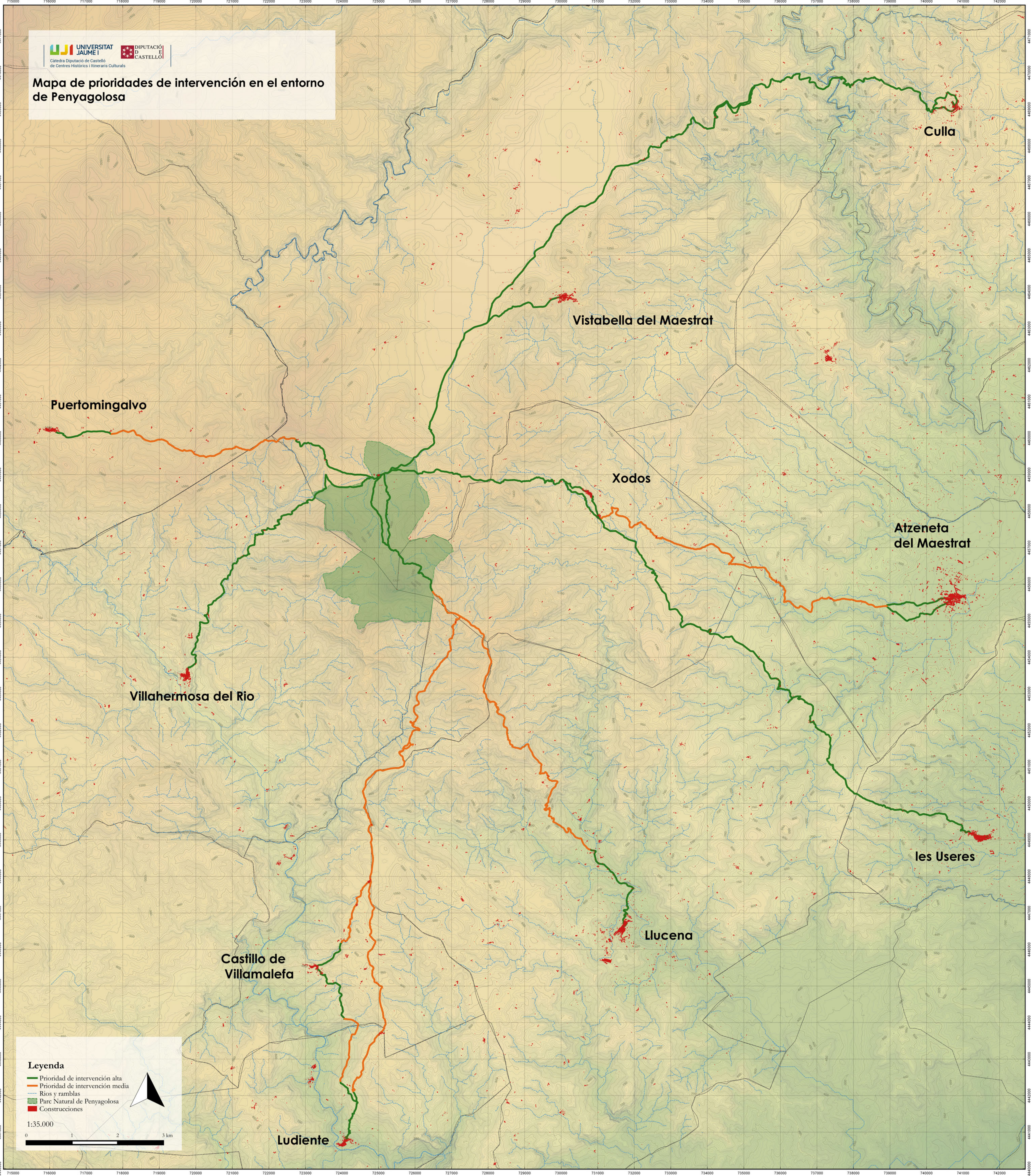

MAPA DE ITINERARIOS Y ELEMENTOS ETNOGRÁFICOS Y ARQUITECTÓNICOS DELS CAMINS DEL PENYAGOLOSA
Habitar la montaña

- Leyenda**
- Elementos**
- Itinerario principal
 - Itinerario Alternativo
 - ▭ Parc Natural Penyagolosa
 - Rios y ramblas
 - ▲ Montañas y picos principales
 - Montañas y picos secundarios
 - Construcciones
 - ⌘ Poblado ibero
 - ⌘ Puente
 - Noria - Sènia
 - ⌘ Refugio
 - ⌘ Pozo - Pou
 - ⌘ Nevera - Ventisquer
 - ⌘ Molino
 - ⌘ Fuente - Font
 - ⌘ Horno - Tejería
 - ⌘ Balsa
 - ⌘ Azud

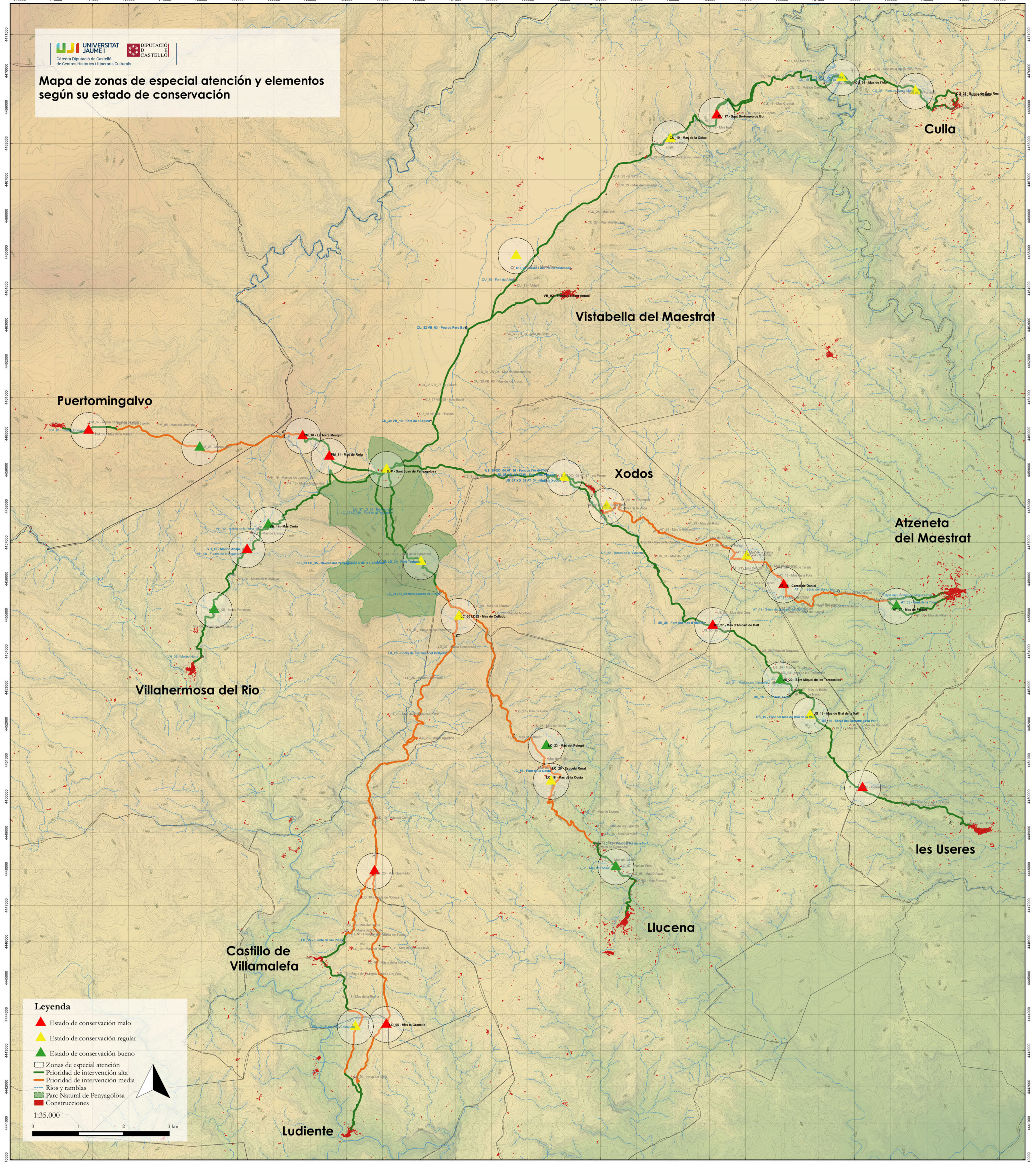

Leyenda

- Prioridad de intervenció alta
- Prioridad de intervenció media
- Rios y ramblas
- Parc Natural de Penyagolosa
- Construcciones

1:35.000

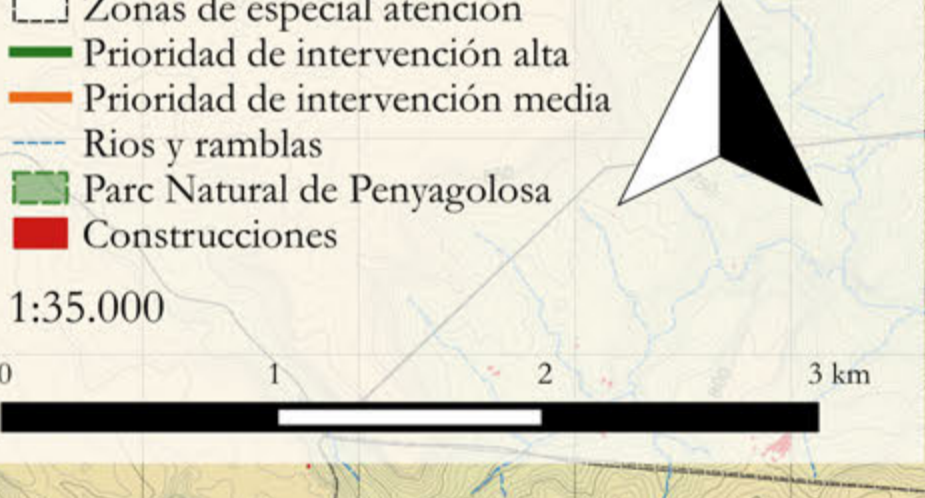
0 1 2 3 km

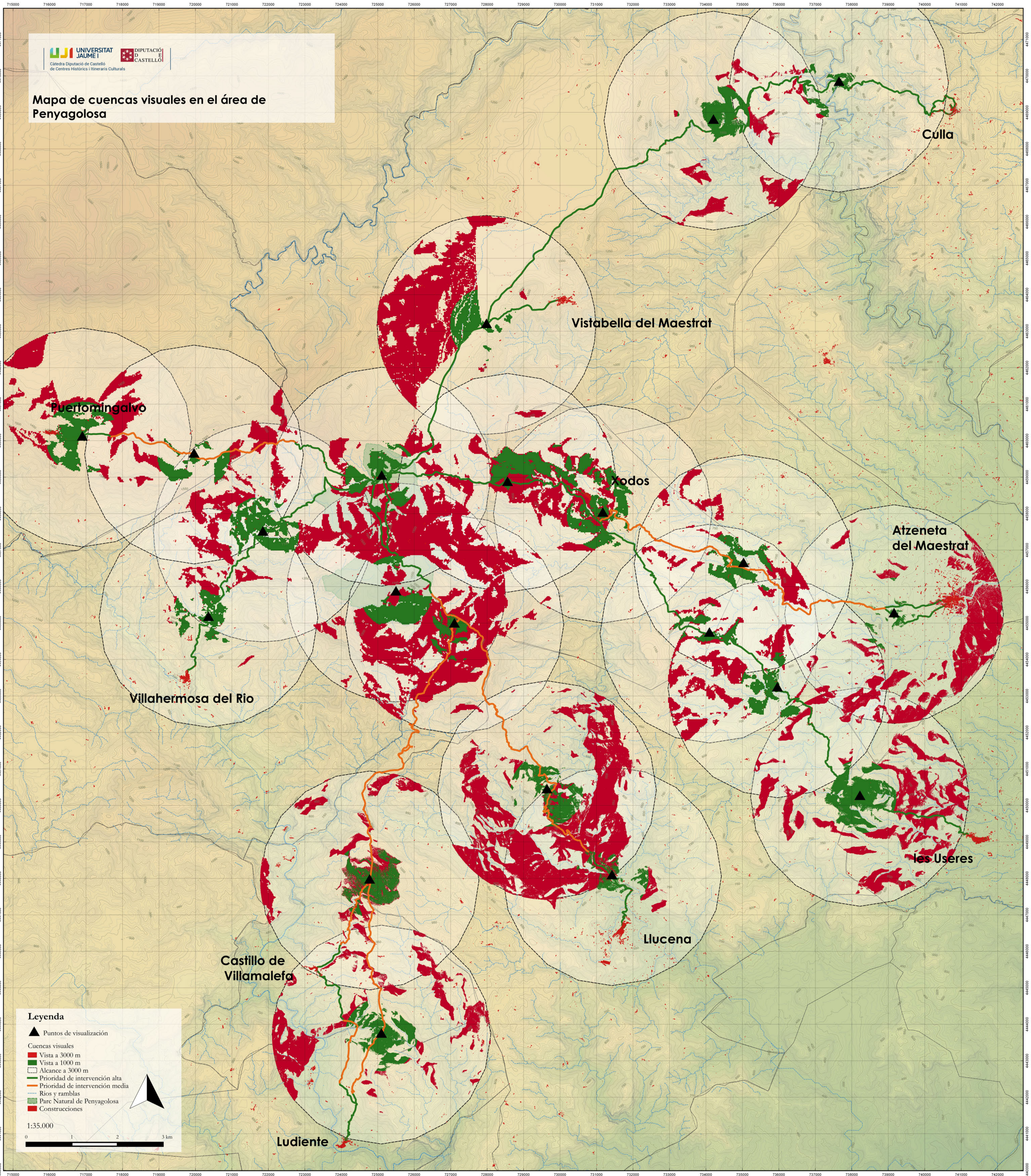
Legenda

- ▲ Estado de conservación malo
- ▲ Estado de conservación regular
- ▲ Estado de conservación bueno
- Zonas de especial atención
- Prioridad de intervención alta
- Prioridad de intervención media
- Ríos y ramblas
- Parc Natural de Penyagolosa
- Construcciones

1:35.000

Mapa de cuencas visuales en el área de Penyagolosa

Legenda

- ▲ Puntos de visualización
- Cuencas visuales
 - Vista a 3000 m
 - Vista a 1000 m
 - Alcance a 3000 m
- Prioridad de intervención alta
- Prioridad de intervención media
- Ríos y ramblas
- Parc Natural de Penyagolosa
- Construcciones

1:35.000

0 1 2 3 km

ANNEX II: Catalogació d'elements arquitectònics-etnogràfics²⁰

Contingut:

- Llistat complet dels elements catalogats.
- Exemples de fitxes de catalogació d'elements dispersos.
- Exemples de fitxes de catalogació d'elements compactes.

²⁰ En aquest apartat es mostren una part de les fitxes de catalogació realitzades en el treball de camp a l'àrea d'estudi. No es creu pertinent adjuntar totes les fitxes perquè resultaria un treball repetitiu i massa extens. S'adjunta el llistat complet com a prova d'aquesta catalogació.

CÓDIGO			DENOMINACIÓN	COORDENADAS		ITINERARIO	
				X	Y		
US_0			Iglesia de la Transfiguración	741481,9 4	4449052,9 7	LES USERES	BR L
US_0			Ermita del Cristo	741688,6 4	4449130,6 3	LES USERES	BR L
US_0			Ermita del Loreto	741305,5 9	4449119,0 1	LES USERES	BR L
US_0			Ermita de Santa Ubaldesca	741335,0 0	4449077,4 4	LES USERES	BR L
US_0			el Filador	741092,0 9	4449206,8 1	LES USERES	NO
US_0			Poblado Íbero	740657,0 4	4449288,0 9	LES USERES	NO
US_0			Pozo	739609,7 3	4449788,5 7	LES USERES	NO
US_0			Mas de Camales	739474,2 8	4449742,2 7	LES USERES	NO
US_0			Mas de Juliet i de Rata	739353,5 1	4449831,9 1	LES USERES	NO
US_1			Corral Blanc	738096,0 5	4450256,3 9	LES USERES	NO
US_11			Pozo Barranc de la Font	737879,4 4	4450274,3 3	LES USERES	NO
US_12			Mas de Pau Nou	737418,0 0	4451874,4 6	LES USERES	NO
US_13			Mas de Pau Vell	737876,8 6	4451964,4 7	LES USERES	NO

US_14		Sénia del Barranc de la Vall	736981,2 5	4452080,5 1	LES USERES	NO
US_15		Font del Mas de Blai de la Vall	736931,2 0	4452211,8 9	LES USERES	BR L
US_16		Mas de Blai de la Vall	736831,4 3	4452230,5 8	LES USERES	NO
US_17		Mas de Bruno	736353,9 8	4452943,0 7	LES USERES	NO
US_18		Font dels Xops	736215,6 5	4452750,4 8	LES USERES	BR L
US_19		Mas de Nacio	736158,11	4452814,9 6	LES USERES	NO
US_2 0		Sant Miquel de les Torrocelles	736013,6 0	4453218,0 8	LES USERES	BIC
US_21		Molí de les Torrocelles	735801,4 2	4453183,2 5	LES USERES	NO
US_2 2		Assut Barranc del Castell	735761,0 2	4453235,0 6	LES USERES	NO
US_2 3		Mas de les Torrocelles	735919,3 8	4453390,6 0	LES USERES	NO
US_2 4		Mas de Timotero	735727,6 5	4453558,1 5	LES USERES	NO
US_2 5		Mas de Marín	735586,9 8	4453706,9 5	LES USERES	NO
US_2 6		Mas de Noguera	735404,4 9	4454038,8 8	LES USERES	NO
US_2 7		Mas d'Ahicart de Dalt	734079,0 9	4454709,9 9	LES USERES	NO

US_2 8			Font del mas d'Ahicart	733873,6 7	4454864,9 4	LES USERES	BR L
US_2 9			Mas Dels Oms	734182,6 3	4455067,7 0	LES USERES	NO
US_3 0			La Cantera	733806,5 7	4454579,1 4	LES USERES	NO
US_31			Mas de Paulo	732515,5 2	4456634,7 5	LES USERES	NO
US_3 2			Bassa de la Vidaleta	732221,1 3	4456719,3 4	LES USERES	NO
US_3 3			Mas de la Covarxa	732112,4 2	4457017,8 6	LES USERES	NO
US_3 4	XD_0 1		Iglesia de San Pedro	730831,3 4	4458426,6 4	LES USERES - XODOS	BR L
			Pou de la Vega	731225,7 9	4457723,3 0	LES USERES	NO
US_3 5		AT_3 2	Mas de la Vega	731004,2 9	4457817,2 9	LES USERES	NO
US_3 6		AT_3 3	Casa Nova	730667,2 5	4458061,4 6	LES USERES	NO
US_3 7	XD_0 2	AT_3 4	Molí de Xodos	730010,7 6	4458797,2 6	LES USERES - XODOS	NO
			Font de la Carrasca	729981,0 0	4458758,3 2	LES USERES - XODOS	NO
US_3 8	XD_0 3	AT_3 5	Font dels Possos	729744,7 2	4458849,8 6	LES USERES - XODOS	BR L
US_3 9	XD_0 4	AT_3 6	Font de l'Arxivello	729502,0 0	4458966,0 0	LES USERES - XODOS	BR L

US_4 0	XD_0 5	AT_3 7	Els Posos	729816,7 4	4458833,8 5	LES USERES - XODOS	NO
US_41	XD_0 6	AT_3 8	Mas de Mor	727232,4 3	4458816,7 0	LES USERES - XODOS	NO
AT_01			Iglesia de San Bartolomé	740771,1 6	4455615,3 4	ATZENETA DEL MAES- TRAT	BR L
AT_0 2			Ermita de San Roque	740857,4 1	4455594,4 3	ATZENETA DEL MAES- TRAT	BR L
AT_0 3			Ermita de la Mare de Déu del Loreto	740609,7 3	4455550,4 4	ATZENETA DEL MAES- TRAT	BR L
AT_0 4			Senia del Barranc de l'Aigua Nova	740087,2 2	4455471,18	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_0 5			Font de la Torre	740308,5 7	4455352,5 4	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_0 6			Mas de Millan	739657,8 9	4454989,1 2	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_0 7			Mas de Propet	739072,3 4	4455203,2 0	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_0 8			Forn del mas de Propet	738971,1 9	4455333,4 2	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_0 9			Mas de la Griva	738270,1 4	4455462,5 8	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_10			Senia del Mangranar	737554,2 5	4455657,71	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_11			Mas del Mangranar	737397,6 2	4455602,6 6	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_12			Mas de la Castanya	737002,1 9	4455243,8 4	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO

AT_13			Senia del Barranc del Gorg	736667,8 6	4455105,15	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_14			Mas del Relonger	736531,2 9	4455302,6 2	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_15			Mas D'Ahicart de Lucena	735827,5 3	4455078,3 7	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_16			Mas d'Ahicart	735970,6 5	4455182,0 3	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_17			Mas de L'Ullal	735854,2 2	4455485,9 3	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_18			Corral de Daniel	736061,4 8	4455837,8 8	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_19			Mas de la Foia	735889,7 9	4456092,5 7	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_2 0			Mas de Tàrsila	735874,3 5	4456318,0 1	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_21			Mas de Juancar	735496,6 2	4456400,1 9	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_2 2			Mas de Llanch	734885,3 7	4455884,1 4	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_2 3			Mas Del Curro	734637,8 6	4456300,3 0	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_2 4			l'Estepar	735024,0 5	4456643,5 9	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_2 5			Mas de la Paleta	734737,3 3	4456726,0 2	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_2 6			Mas del Tossal	733981,3 5	4456929,0 9	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO

			Pou del Mas del Tossal	734016,5 2	4456918,6 3	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_27			Mas de Sabino	733652,6 9	4457065,7 1	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_28			Mas la Carrasca	732614,0 9	4457302,2 9	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
			Cisterna del mas la Carrasca	732471,4 0	4457305,9 0	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_29			Mas Del Roig	733380,7 8	4457527,4 1	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_30			El Carrascal	731554,1 3	4458176,6 5	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
AT_31			Abrevadero de la Vega	731136,4 3	4457826,4 4	ATZENETA DEL MAES- TRAT	NO
CU_01			Iglesia de El Salvador	740738,7 5	4469101,8 9	CULLA	BR L
CU_02			Torre Colomar	740797,0 4	4469328,8 2	CULLA	BIC
CU_03			Ermita de Sant Roc	740799,2 8	4469373,1 2	CULLA	BR L
CU_04			Mas de Vilella	740209,3 3	4468977,8 0	CULLA	NO
CU_05			Font de Santa Maria	739655,2 9	4469484,0 0	CULLA	NO
CU_06			Mas de la Paridera	739109,0 0	4469401,0 0	CULLA	NO
CU_07			Mas de la Bassa d'en Pons	738383,0 0	4470024,0 0	CULLA	NO

CU_08			Mas de l'Alar	738000,76	4469677,23	CULLA	NO
CU_09			Font del Molinas	737691,81	4469820,69	CULLA	NO
CU_10			Molí de la Granja	737646,38	4469821,47	CULLA	NO
CU_11			Mas de la Granja	737147,00	4469654,00	CULLA	NO
CU_12			Mas de Campos	736142,19	4469547,37	CULLA	NO
CU_13			Mas de Gil	736113,32	4470270,99	CULLA	NO
CU_14			Mas de la Boira	735496,15	4469806,63	CULLA	NO
CU_15			Mas Cremat	735457,55	4469089,84	CULLA	NO
CU_16			Mas de Capote	734811,83	4468854,19	CULLA	NO
CU_17			Sant Bertomeu de Boi	734214,57	4468774,09	CULLA	BR L
CU_18			Mas Nou	733912,41	4468474,31	CULLA	NO
CU_19			Mas de la Coixa	732902,12	4468156,77	CULLA	NO
CU_20			Mas de Baix	732494,38	4467979,02	CULLA	NO
CU_21			Font del Mas de Baix	732421,87	4467953,32	CULLA	NO

CU_2 2			Mas del Collado o les Lloses	732260,6 6	4467624,6 7	CULLA	NO
CU_2 3			la Torreta	731350,5 7	4467099,3 2	CULLA	NO
CU_2 4			Mas Del Salvador	731463,8 5	4466846,9 1	CULLA	NO
CU_2 5			Pou de Montserrat	731158,4 6	4466601,3 4	CULLA	NO
CU_2 6			Mas Vell	730680,1 0	4466115,17	CULLA	NO
CU_2 7			Mas Mossén Joan	730606,0 2	4465833,0 1	CULLA	NO
CU_2 8			Maset Nou	728935,8 6	4464621,3 0	CULLA	NO
CU_2 9			Senies del Pla de Vistabella	728566,3 0	4464564,5 2	CULLA	NO
CU_3 0			Font de Alfori	728658,1 2	4464267,2 9	CULLA	NO
CU_3 1			l'Alforí	728642,1 1	4464090,6 1	CULLA	NO
CU_3 2	VB_0 3		Pou de Pere Bou	727301,1 5	4462923,4 3	CULLA - VISTABELLA	NO
CU_3 3	VB_0 4		Mas de Sollet	728367,0 0	4462755,0 0	CULLA - VISTABELLA	NO
CU_3 4	VB_0 5		Mas de Manzanares	727581,0 0	4461694,0 0	CULLA - VISTABELLA	NO
CU_3 5	VB_0 6		Mas de los Arcos	727479,0 0	4461429,0 0	CULLA - VISTABELLA	NO

CU_3 6	VB_0 7		el Pinaret	726013,7 9	4461339,5 6	CULLA - VISTABELLA	NO
CU_3 7	VB_0 8		Mas Badal	726141,2 6	4460939,2 3	CULLA - VISTABELLA	NO
CU_3 8	VB_0 9		l'Espino	725966,4 3	4460544,1 9	CULLA - VISTABELLA	NO
CU_3 9	VB_1 0		Font de l'Espino	726303,4 0	4460353,0 6	CULLA - VISTABELLA	NO
CU_4 0	VB_11		Teuleria	725955,5 8	4459464,5 7	CULLA - VISTABELLA	NO
VB_0 1			Iglesia de la Asunción	730181,6 8	4463900,7 3	VISTABELLA DEL MAES- TRAT	BIC
VB_0 2			Ermita de Sant Antoni	729687,2 3	4463775,4 6	VISTABELLA DEL MAES- TRAT	BR L
LC_01			Iglesia Asunción	731729,9 3	4446661,8 1	LLUCENA	BR L
LC_0 2			Assut Riu Llucena 0	731820,0 3	4447320,0 5	LLUCENA	NO
LC_0 3			Mas Francho	731955,3 0	4447672,7 9	LLUCENA	NO
LC_0 4			Assut Riu Llucena 1	731813,0 1	4447814,0 2	LLUCENA	NO
LC_0 5			Mas D'Azud	731882,9 6	4447871,5 5	LLUCENA	NO
LC_0 6			Assut Riu Llucena 2	731574,0 2	4447856,0 3	LLUCENA	NO

LC_07			Mas de Pere	731555,47	4448084,62	LLUCENA	NO
LC_08			Molí de l'Assut	731415,17	4448043,94	LLUCENA	NO
LC_09			Mas de Custodi	731007,28	4448277,94	LLUCENA	NO
LC_10			Assut Riu LLucena 3	730921,02	4448560,04	LLUCENA	NO
LC_11			Mas de Calabazas	730775,71	4448648,99	LLUCENA	NO
LC_12			Pont Del Toll de la Font	730934,91	4448698,78	LLUCENA	NO
LC_13			Escoleta del Riu	730857,00	4448723,00	LLUCENA	NO
LC_14			Forn de calç	730850,00	4448710,00	LLUCENA	NO
LC_15			Mas del Molló	731058,19	4448964,75	LLUCENA	NO
LC_16			Mas de les Figueres	730882,00	4449189,00	LLUCENA	NO
LC_17			Mas de Llorenç	730505,00	4449602,00	LLUCENA	NO
LC_18			Mas de la Costa	729496,06	4450577,48	LLUCENA	NO
LC_19			Font de la Costa	729631,00	4450709,00	LLUCENA	NO
LC_20			Escuela Rural	729635,18	4450749,60	LLUCENA	NO

LC_21			Mas de Taia	729303,5 7	4450810,9 6	LLUCENA	NO
LC_2 2			Mas del Collet	729536,4 7	4451040,3 9	LLUCENA	NO
LC_2 3			Mas del Pelegri	729509,8 6	4451408,5 2	LLUCENA	NO
LC_2 4			Cocó Mas de Sabater	728595,4 6	4451695,9 1	LLUCENA	NO
LC_25			Mas de Sabater	728402,7 5	4451640,1 8	LLUCENA	NO
LC_2 6			Mas de Olaria	729154,3 0	4451949,3 9	LLUCENA	NO
LC_27			Mas de Girón	728676,6 1	4452351,2 5	LLUCENA	NO
LC_2 8			Mas de Montoliu	728028,0 0	4455085,3 4	LLUCENA	NO
LC_2 9			Mas Del Torreter	727498,8 7	4455242,3 3	LLUCENA	NO
LC_3 0	LD_3 2		Mas de Collado	727119,61	4454951,9 4	LUDIENTE - LLUCENA	NO
LC_31	LD_3 3		Ventisquers de Fraga	726592,0 1	4455660,3 2	LUDIENTE - LLUCENA	BR L
LC_3 2	LD_3 4		Font Trobada	726046,0 5	4456537,4 0	LUDIENTE - LLUCENA	NO
LC_33	LD_3 5		Nevera del Penyagolosa	725043,3 1	4456486,2 0	LUDIENTE - LLUCENA	BR L
LC_3 4	LD_3 6		Mas de la Cambreta	724887,0 0	4456695,0 0	LUDIENTE - LLUCENA	NO

LC_35	LD_3 7		Font de la Cambreta	724919,3 4	4456851,9 7	LUDIENTE - LLUCENA	NO
LC_3 6	LD_3 8		Forn de Pegunta	725295,3 3	4457397,6 3	LUDIENTE - LLUCENA	NO
LC_37	LD_3 9		Font de la Pegunta	725223,3 7	4457855,3 8	LUDIENTE - LLUCENA	NO
LC_3 8	LD_4 0		Font Nova	725228,5 0	4457902,2 1	LUDIENTE - LLUCENA	NO
LD_0 1			Iglesia Fortificada	723914,7 8	4440669,9 5	LUDIENTE	BIC
LD_0 2			Iglesia de la Natividad	724038,3 9	4440647,0 6	LUDIENTE	BR L
LD_0 3			Hoya del Agua	724201,9 8	4442275,8 6	LUDIENTE	NO
LD_0 4			Fuente de la Hoya del Agua	724202,5 5	4442249,9 3	LUDIENTE	NO
LD_0 5			Mas la Granella	725099,7 1	4443704,7 6	LUDIENTE	NO
LD_0 6			Masía Del Pou	724529,0 0	4445111,15	LUDIENTE	NO
LD_0 7			Masía de la Loma	724681,0 6	4445475,6 7	LUDIENTE	NO
LD_0 8			Mas de Roque Chiva	725086,9 5	4445857,2 8	LUDIENTE	NO
			Pozo Roque Chiva	724905,3 7	4445895,5 6	LUDIENTE	NO
LD_0 9			Masía del Prado	724675,7 6	4446244,0 2	LUDIENTE	NO

LD_10			Fuente del Cabezudo	724262,00	4443658,04	LUDIEN - CASTILLO	NO
LD_11			Mas de la Rocha	723899,56	4444487,83	LUDIEN - CASTILLO	NO
LD_12			Masía de Bruno	723763,66	4445121,87	LUDIEN - CASTILLO	NO
LD_13			Iglesia de San Pedro Apostol	723236,46	4445550,20	LUDIEN - CASTILLO	BR L
LD_14			Mas del Royo	724134,77	4445801,04	LUDIEN - CASTILLO	NO
LD_15			Fuente de las Picas	723935,93	4446044,12	LUDIEN - CASTILLO	NO
LD_16			Casa de las Picas	724096,41	4446209,58	LUDIEN - CASTILLO	NO
LD_17			Masía del Coladillo			LUDIEN - CASTILLO	NO
LD_18			Mas del Negre	724062,77	4446531,09	LUDIEN - CASTILLO	NO
LD_19			Masia de L'Obera	724413,23	4447234,32	LUDIEN - CASTILLO	NO
LD_20			Mas Quemado	724723,70	4447856,20	LUDIEN - CASTILLO	NO
LD_21			Font de la Baseta Roja	724792,79	4448366,24	LUDIEN - CASTILLO	NO
LD_22			Mas del Campo	724810,22	4449411,39	LUDIEN - CASTILLO	NO
LD_23			Masia Agustina	726003,70	4451613,90	LUDIEN - CASTILLO	NO

LD_2 4		Casa Ximo	725889,8 4	4452232,0 3	LUDIENTE - CASTILLO	NO
LD_2 5		Mas de Aragón	725175,15	4452232,8 8	LUDIENTE - CASTILLO	NO
LD_2 6		Masico Quemado	725595,9 9	4453263,5 0	LUDIENTE - CASTILLO	NO
LD_2 7		Masia Llenezbrises	726534,2 4	4454104,6 2	LUDIENTE - CASTILLO	NO
LD_2 8		Fonts Barranc del Collado	726802,3 0	4453951,3 8	LUDIENTE - CASTILLO	NO
LD_2 9		Bassa Barranc del Collado	726939,6 6	4454389,6 0	LUDIENTE - CASTILLO	NO
LD_3 0		Refugi Pastor Barranc del Collado	727017,1 2	4454462,0 4	LUDIENTE - CASTILLO	NO
LD_31		Masia de Los Rincones	725666,0 0	4454591,2 3	LUDIENTE - CASTILLO	NO
VH_0 1		Iglesia de la Natividad de Nuestra Señora	719743,9 7	4453526,4 8	VILLAHERMOSA DEL RIO	BR L
VH_0 2		Molino Norte	720024,8 9	4453856,9 1	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_0 3		Azud Río Carbo 1	719882,0 3	4454073,0 3	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_0 4		Masía de Vaquero	719924,7 4	4454591,0 2	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_0 5		Masía Roncales	720358,1 6	4455140,1 2	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_0 6		Masía de la Atalaya	721004,1 1	4455973,1 0	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO

VH_07			Azud Río Carbó	720885,02	4456099,03	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_08			Fuente de la Higuera	721137,38	4456693,00	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_09			Azud Molino Abajo	721310,44	4456756,91	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_10			Molino Abajo	721283,48	4456784,17	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_11			Mas de Llaves	721355,30	4457288,78	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_12			Molino de la Roca	721561,81	4457374,57	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_13			Cardas	721581,32	4457411,57	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_14			Mas Coria	721876,76	4457473,05	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_15			Masía Maluendas	722324,00	4458640,00	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
VH_16			Mas de los Juanes	721850,00	4458814,00	VILLAHERMOSA DEL RIO	NO
PM_01			Fuente Dornajo	716791,44	4460087,82	PUERTOMINGALVO	NO
PM_02			Masia de la Vega de Abajo	716914,88	4460273,30	PUERTOMINGALVO	NO
PM_03			Mas de la Torrica	717067,35	4460012,26	PUERTOMINGALVO	NO
PM_04			Masía Juanao	717668,92	4460190,27	PUERTOMINGALVO	NO

PM_0 5			Mas Del Umbrión	718790,3 0	4460298,9 5	PUERTOMINGALVO	NO
PM_0 6			Masico Juan	719965,9 9	4459623,9 1	PUERTOMINGALVO	NO
PM_0 7			Fuente de la Carrera	720706,5 7	4459665,3 3	PUERTOMINGALVO	NO
PM_0 8			la Fonteta	722397,4 9	4459923,2 5	PUERTOMINGALVO	NO
PM_0 9			Refugio Pastor	722322,0 0	4460000, 00	PUERTOMINGALVO	NO
PM_1 0			La Torre Mosquit	722797,2 5	4459955,5 3	PUERTOMINGALVO	NO
			Pou de la Torre Mosquit	722794,2 7	4459995,3 3	PUERTOMINGALVO	NO
PM_1 1			Mas de Roig	723524,9 4	4459403,0 7	PUERTOMINGALVO	NO
			Sant Joan de Penyagolosa	724973,7 1	4458988,1 5		BIC

DATOS GENERALES

DENOMINACIÓN

Molí Batà

SITUACIÓN

X: 732446 Y: 4446342

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD

Particular

ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA

Edificio

AUTOR

Desconocido

ESTILO

Arquitectura rural

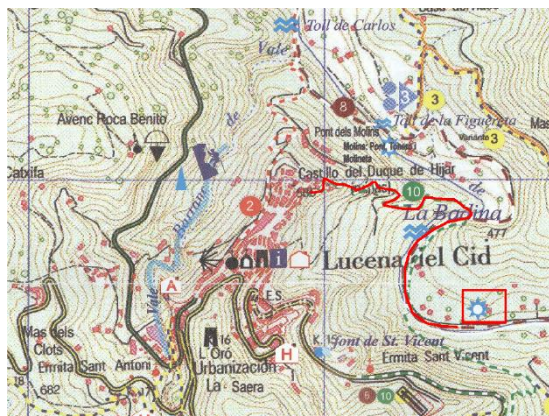
CRONOLOGÍA

SIGLO XVIII

ELEMENTOS DESTACABLES

Balsa, Cubo, Salas de molienda.

PLANO DE SITUACIÓN

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

La estructura del molino, aunque en desuso desde los años 60-70, sigue intacta y restaurada. En la parte superior sigue existiendo una balsa, ahora dedicada al riego, que mediante una compuerta y un pequeño canal abastecía un cubo de agua de unos 8 metros de altura. Desde este se impulsaba el agua que accionaba la maquinaria de molienda. Se trata de una construcción grande, con hasta tres alturas en alguna ampliación de la vivienda del molinero.

UTILIZACIÓN

USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Molino	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
Segunda Residencia	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	

PRINCIPALES PATOLOGÍAS

Pequeñas humedades en las zonas bajas de los muros.
Pequeños desconchones en las fachadas.

CRITERIOS DE CATALOGACIÓN. INTERÉS DE TIPO:

HISTÓRICO	ARQUEOLÓGICO	PINTORESCO-PAISAJÍSTICO
URBANÍSTICO	ARQUITECTÓNICO-ARTÍSTICO	OTROS

TIPOS Y GRADOS DE PROTECCIÓN

ELEMENTOS EDIFICATORIOS	ESPACIOS URBANOS	INTEGRAL	AMBIENTAL
MOBILIARIO URBANO	YACIMIENTOS	ESTRUCTURAL	NINGUNA

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL EDIFICIO

CONSERVACIÓN	RESTAURACIÓN	REHABILITACIÓN	REESTRUCTURACIÓN
--------------	--------------	----------------	------------------

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL ENTORNO

CONSERVACIÓN TIPOLÓGICA	CONSERVACION DE FACHADAS
CONSERVACIÓN DE ESPACIOS LIBRES	CONSERVACIÓN DE VOLÚMENES

INFORMACIÓN COMPLEMENTARIA

En las imágenes se puede observar la sala de máquinas y una perspectiva del molino.

DATOS GENERALES

DENOMINACIÓN

Cenias

SITUACIÓN

X: 728578 Y: 4464571

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD

Particulares

ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA

Elemento arquitectónico

AUTOR

Desconocido

ESTILO

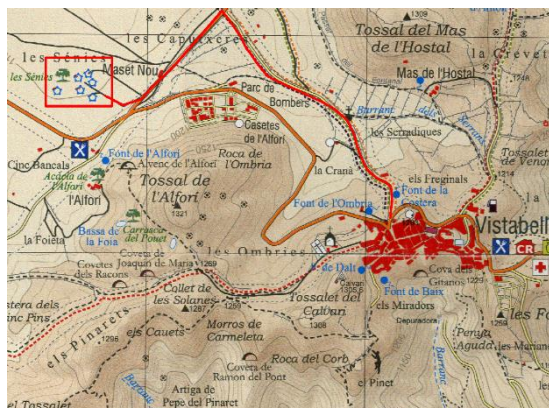
Arquitectura rural

CRONOLOGÍA

ELEMENTOS DESTACABLES

Maquinaria de extracción

PLANO DE SITUACIÓN

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

En una de las zonas más cercanas al municipio de Vistabella se encuentran cinco norias destinadas a la irrigación de cultivos del pla. El funcionamiento de estas construccions se basa en la fuerza animal. Mediante un sistema de engranajes que articulan el giro de una pequeña noria se extraía agua de un pozo perforado hasta el subsuelo. Un sistema de vasos recogía el agua del interior del pozo y la trasportaba al exterior donde se acumulaba en aljibes.

UTILIZACIÓN

USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Extracción de agua	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL Desuso	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	

PRINCIPALES PATOLOGÍAS

Desprendimientos
Perdida de piezas de la maquinaria

CRITERIOS DE CATALOGACIÓN. INTERÉS DE TIPO:

HISTÓRICO	ARQUEOLÓGICO	PINTORESCO-PAISAJÍSTICO
URBANÍSTICO	ARQUITECTÓNICO-ARTÍSTICO	OTROS

TIPOS Y GRADOS DE PROTECCIÓN

ELEMENTOS EDIFICATORIOS	ESPACIOS URBANOS	INTEGRAL	AMBIENTAL
MOBILIARIO URBANO	YACIMIENTOS	ESTRUCTURAL	NINGUNA

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL EDIFICIO

CONSERVACIÓN	RESTAURACIÓN	REHABILITACIÓN	REESTRUCTURACIÓN

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL ENTORNO

CONSERVACIÓN TIPOLÓGICA	CONSERVACION DE FACHADAS
CONSERVACIÓN DE ESPACIOS LIBRES	CONSERVACIÓN DE VOLÚMENES

INFORMACIÓN COMPLEMENTARIA

Las imágenes muestran la noria de una cenía y una vista completa del elemento.

DATOS GENERALES

DENOMINACIÓN

Nevera del Penyagolosa

SITUACIÓN

X: 724786 Y: 4456521

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD

Particular

ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA

Edificio

AUTOR

Desconocido

ESTILO

Arquitectura rural

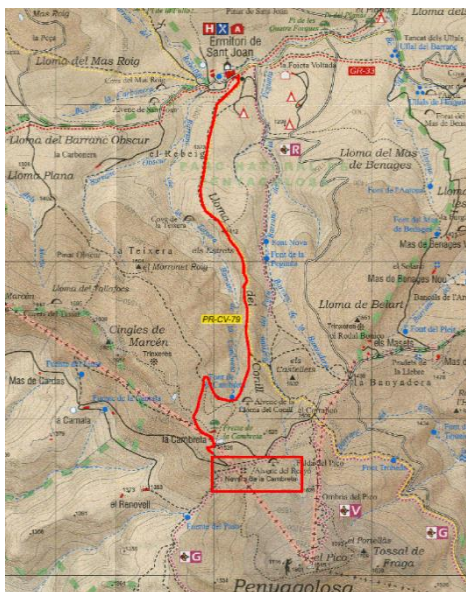
CRONOLOGÍA

Siglo XVII

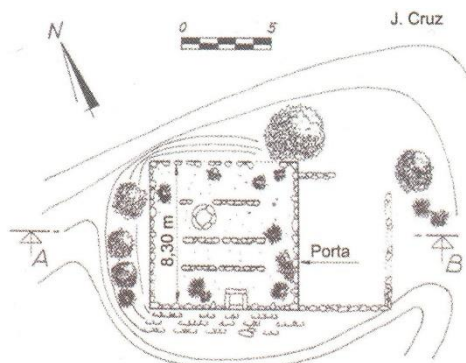
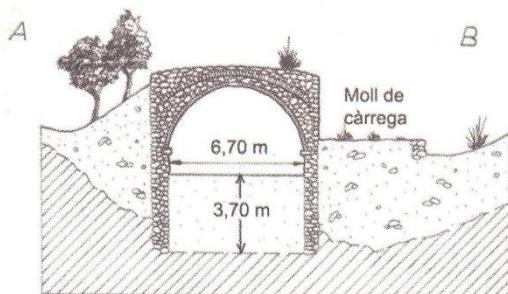
ELEMENTOS DESTACABLES

Nervios de la bóveda, aperturas de entrada

PLANO DE SITUACIÓN

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

También conocida como nevera de la Cambreta, se encuentra situada en el lado oeste del Pico Penyagolosa. Construida con mampostería de piedra caliza y arenisca con mortero, conserva intacta la bóveda de medio cañón y su interior está colmatado de sedimentos unos cuatro metros bajo el nivel del suelo. De planta cuadrada con 6'70 m. de lado en su interior y redondeada en las esquinas. La puerta de acceso tiene un andén de carga prácticamente desaparecido.

UTILIZACIÓN

USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Conservación de nieve	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL Desuso	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	

PRINCIPALES PATOLOGÍAS

Humedades
Vegetación
Perdida de elementos
Pátinas de suciedad
Grietas

CRITERIOS DE CATALOGACIÓN. INTERÉS DE TIPO:

HISTÓRICO	ARQUEOLÓGICO	PINTORESCO-PAISAJÍSTICO
URBANÍSTICO	ARQUITECTÓNICO-ARTÍSTICO	OTROS

TIPOS Y GRADOS DE PROTECCIÓN

ELEMENTOS EDIFICATORIOS	ESPACIOS URBANOS	INTEGRAL	AMBIENTAL
MOBILIARIO URBANO	YACIMIENTOS	ESTRUCTURAL	NINGUNA

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL EDIFICIO

CONSERVACIÓN	RESTAURACIÓN	REHABILITACIÓN	REESTRUCTURACIÓN
--------------	--------------	----------------	------------------

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL ENTORNO

CONSERVACIÓN TIPOLÓGICA	CONSERVACION DE FACHADAS
CONSERVACIÓN DE ESPACIOS LIBRES	CONSERVACIÓN DE VOLÚMENES

INFORMACIÓN COMPLEMENTARIA

Las imágenes obtenidas de la web de la Generalitat Valenciana muestran el acceso superior y el interior de la nevera.

DATOS GENERALES

DENOMINACIÓN
Ventisquers de Fraga

SITUACIÓN
X: 726498 Y: 4455640

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD
Público.

ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA
Elemento paisajístico

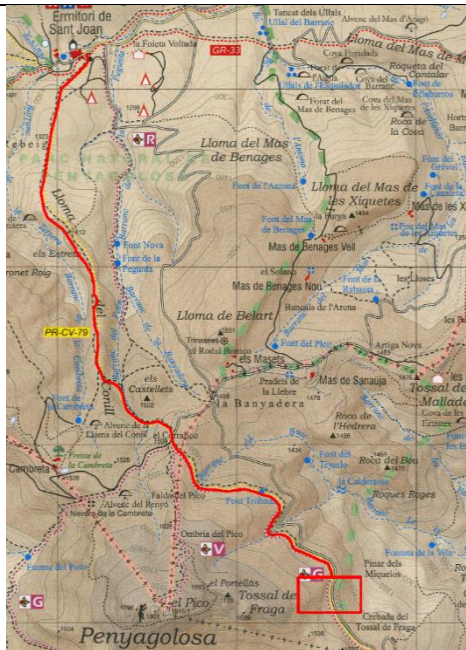
AUTOR
Desconocido

ESTILO
Arquitectura del paisaje

CRONOLOGÍA
SXVI

ELEMENTOS DESTACABLES
Muros que rodean el pozo

PLANO DE SITUACIÓN

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

Consistía en una construcción semienterrada donde la elevación de unos muros de piedra en seco daba forma a un pozo alargado donde se acumulaba la nieve.
Son difíciles de encontrar debido a su precario estado de conservación.

UTILIZACIÓN

USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Conservación de nieve	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL Desuso	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	

PRINCIPALES PATOLOGÍAS

Derrumbamiento de muros.
Vegetación en su interior.

CRITERIOS DE CATALOGACIÓN. INTERÉS DE TIPO:

HISTÓRICO	ARQUEOLÓGICO	PINTORESCO-PAISAJÍSTICO
URBANÍSTICO	ARQUITECTÓNICO-ARTÍSTICO	OTROS

TIPOS Y GRADOS DE PROTECCIÓN

ELEMENTOS EDIFICATORIOS	ESPACIOS URBANOS	INTEGRAL	AMBIENTAL
MOBILIARIO URBANO	YACIMIENTOS	ESTRUCTURAL	NINGUNA

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL EDIFICIO

CONSERVACIÓN	RESTAURACIÓN	REHABILITACIÓN	REESTRUCTURACIÓN
--------------	---------------------	----------------	------------------

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL ENTORNO

CONSERVACIÓN TIPOLÓGICA	CONSERVACION DE FACHADAS
CONSERVACIÓN DE ESPACIOS LIBRES	CONSERVACIÓN DE VOLÚMENES

INFORMACIÓN COMPLEMENTARIA

Las imágenes intentan mostrar los restos de los dos ventisquers.

DATOS GENERALES

DENOMINACIÓN

Mas de Segundo

SITUACIÓN

X: 729934 Y: 4448381

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD

Particular

ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA

Edificio

AUTOR

Desconocido

ESTILO

Arquitectura rural

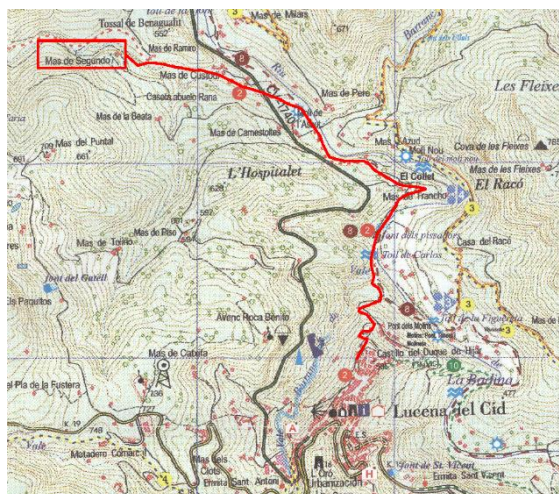
CRONOLOGÍA

S. XVI

ELEMENTOS DESTACABLES

Arco de entrada, logia, era abancalada

PLANO DE SITUACIÓN

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

Esta masía representa la evolución de un a economía ganadera a una agraria. Los volúmenes dan a conocer la adaptación de un corral a una vivienda. Conserva un arco, puerta de entrada al corral, y en edificio anexo, de menor volumen que el principal, se puede observar una pequeña logia. Tanto los revestimientos como la carpintería se conservan originales. Presenta una pequeña era, también adosada a la masía, en buen estado de conservación. También es un ejemplo de la adaptación del espacio en condiciones de bajos recursos económicos. Conserva los abanalamientos lindantes.

UTILIZACIÓN

USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Corral - Vivienda	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL Desuso	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	

PRINCIPALES PATOLOGÍAS

Pérdida de revestimientos
Deterioro de la cubierta
Humedades
Vegetación

CRITERIOS DE CATALOGACIÓN. INTERÉS DE TIPO:

HISTÓRICO	ARQUEOLÓGICO	PINTORESCO-PAISAJÍSTICO
URBANÍSTICO	ARQUITECTÓNICO-ARTÍSTICO	OTROS

TIPOS Y GRADOS DE PROTECCIÓN

ELEMENTOS EDIFICATORIOS	ESPACIOS URBANOS	INTEGRAL	AMBIENTAL
MOBILIARIO URBANO	YACIMIENTOS	ESTRUCTURAL	NINGUNA

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL EDIFICIO

CONSERVACIÓN	RESTAURACIÓN	REHABILITACIÓN	REESTRUCTURACIÓN
---------------------	--------------	-----------------------	------------------

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL ENTORNO

CONSERVACIÓN TIPOLÓGICA	CONSERVACION DE FACHADAS
CONSERVACIÓN DE ESPACIOS LIBRES	CONSERVACIÓN DE VOLÚMENES

INFORMACIÓN COMPLEMENTARIA

Las imágenes muestran las dos vistas que se aprecian de la masía desde el camino que pasa junto a ella.

DATOS GENERALES

DENOMINACIÓN

Bodega del Mas Quemao

SITUACIÓN

X: 724730 Y: 4447866

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD

Particular

ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA

Edificio

AUTOR

Desconocido

ESTILO

Arquitectura rural

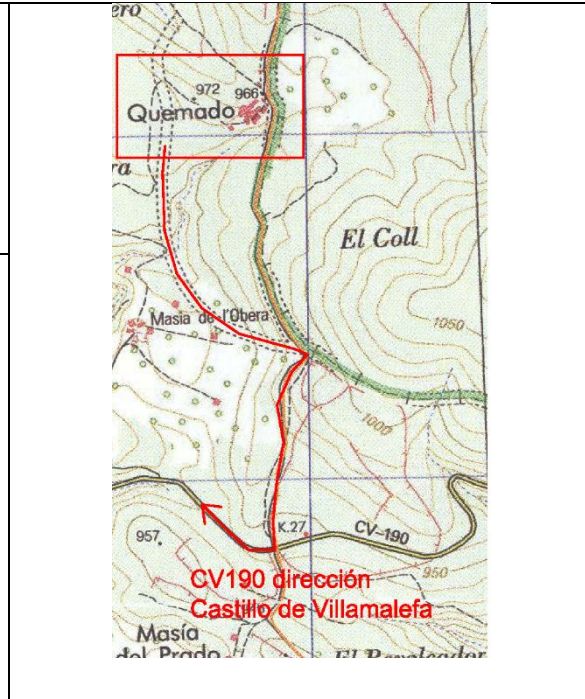
CRONOLOGÍA

S. XVIII

ELEMENTOS DESTACABLES

Cubo de vino, Arco diafragma, Bodega

PLANO DE SITUACIÓN

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

La bodega está situada en el Mas Quamao, que presenta un estado de ruina. Este edificio puede ser uno de los que mejor se conserva en todo el conjunto. Presenta una estructura a dos niveles accesibles: por uno se descargaba la uva y por el otro se extraían los toneles una vez el proceso de elaboración había concluido. Se conserva el cubo de pisado, aunque le faltan elementos. Se puede contemplar una reconstrucción de la cubierta ya que tanto las vigas como las cañas presentan menos degradado en una corriente que en la otra.

UTILIZACIÓN

USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Bodega	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL Desuso	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	

PRINCIPALES PATOLOGÍAS

Pérdida de revestimientos
Deterioro de la cubierta
Humedades
Vegetación

CRITERIOS DE CATALOGACIÓN. INTERÉS DE TIPO:

HISTÓRICO	ARQUEOLÓGICO	PINTORESCO-PAISAJÍSTICO
URBANÍSTICO	ARQUITECTÓNICO-ARTÍSTICO	OTROS

TIPOS Y GRADOS DE PROTECCIÓN

ELEMENTOS EDIFICATORIOS	ESPACIOS URBANOS	INTEGRAL	AMBIENTAL
MOBILIARIO URBANO	YACIMIENTOS	ESTRUCTURAL	NINGUNA

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL EDIFICIO

CONSERVACIÓN	RESTAURACIÓN	REHABILITACIÓN	REESTRUCTURACIÓN

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL ENTORNO

CONSERVACIÓN TIPOLÓGICA	CONSERVACION DE FACHADAS
CONSERVACIÓN DE ESPACIOS LIBRES	CONSERVACIÓN DE VOLÚMENES

INFORMACIÓN COMPLEMENTARIA

Imágenes del interior del cubo de vino y vista lateral de la bodega donde se pueden observar las dos alturas y el acceso superior.

DATOS GENERALES

DENOMINACIÓN

Sant Miquel de les Torrocelles

SITUACIÓN

X: 735992 Y: 4453219

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD

Eclesiástico - Municipal

ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA

Edificio

AUTOR

Desconocido

ESTILO

Medieval

CRONOLOGÍA

S. XIII

ELEMENTOS DESTACABLES

Ermita, torre, saeteras, muralla arcos

PLANO DE SITUACIÓN

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

La construcción responde a una estructura plenamente medieval, sencilla, que parece corresponder a los primeros tiempos de reconquista. Su superficie es de unos 500 m² y queda bien delimitada por una muralla formada por piedra caliza sin labrar y unida mediante mortero. Presenta una plaza central envuelta por una zona de porches, la casa del ermitaño y la ermita. Se conserva un sólido torreón de sillares, de planta prácticamente cuadrada atravesada por un portal con dos arcadas que debió servir en otro tiempo como entrada única al recinto.

UTILIZACIÓN

USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Fortificación	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL Recreo y eclesiástico	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	

PRINCIPALES PATOLOGÍAS

Vegetación
Perdida de revestimientos
Humedades
Elementos impropios

CRITERIOS DE CATALOGACIÓN. INTERÉS DE TIPO:

HISTÓRICO	ARQUEOLÓGICO	PINTORESCO-PAISAJÍSTICO
URBANÍSTICO	ARQUITECTÓNICO-ARTÍSTICO	OTROS

TIPOS Y GRADOS DE PROTECCIÓN

ELEMENTOS EDIFICATORIOS	ESPACIOS URBANOS	INTEGRAL	AMBIENTAL
MOBILIARIO URBANO	YACIMIENTOS	ESTRUCTURAL	NINGUNA

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL EDIFICIO

CONSERVACIÓN	RESTAURACIÓN	REHABILITACIÓN	REESTRUCTURACIÓN
---------------------	--------------	----------------	------------------

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL ENTORNO

CONSERVACIÓN TIPOLÓGICA	CONSERVACION DE FACHADAS
CONSERVACIÓN DE ESPACIOS LIBRES	CONSERVACIÓN DE VOLÚMENES

INFORMACIÓN COMPLEMENTARIA

DATOS GENERALES

DENOMINACIÓN
Sant Bertomeu de Boi

SITUACIÓN
X: 734228 Y: 4468777

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD
Eclesiástico
ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA
Edificio

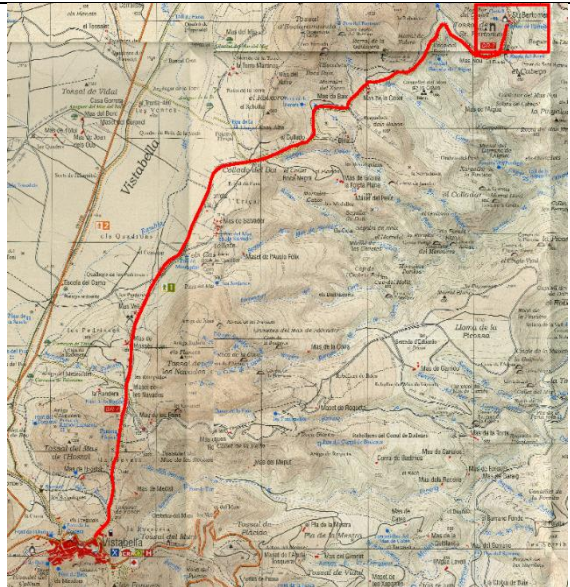
AUTOR
Desconocido

ESTILO
Gótico

CRONOLOGÍA
Finales del S. XIII principios del XIV

ELEMENTOS DESTACABLES
Espadaña, arcos diafragma, huecos góticos

PLANO DE SITUACIÓN

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

La ermita de Sant Bertomeu, gótica en su esencia, es de nave única, de fábrica de mampostería i cubierta de madera, con un cuerpo de sacristía lateral. En la parte delantera tiene adosado un porche a un agua, con un gran arco de medio punto en la parte delantera. Posee una espadaña de dos cuerpos de fábrica de sillar. Conserva una ventana gótica con parteluz en un lateral. El arco de la entrada es apuntado. El caserío que rodea la ermita contó en otro tiempo con una hospedería amplia. En el único edificio no anexo a la ermita podemos observar los restos de una corraliza.

UTILIZACIÓN

USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Ermitorio – hospedería	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL Ermitorio	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	

PRINCIPALES PATOLOGÍAS

Vegetación
Grietas
Humedades
Pérdida de revestimientos

CRITERIOS DE CATALOGACIÓN. INTERÉS DE TIPO:

HISTÓRICO	ARQUEOLÓGICO	PINTORESCO-PAISAJÍSTICO
URBANÍSTICO	ARQUITECTÓNICO-ARTÍSTICO	OTROS

TIPOS Y GRADOS DE PROTECCIÓN

ELEMENTOS EDIFICATORIOS	ESPACIOS URBANOS	INTEGRAL	AMBIENTAL
MOBILIARIO URBANO	YACIMIENTOS	ESTRUCTURAL	NINGUNA

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL EDIFICIO

CONSERVACIÓN	RESTAURACIÓN	REHABILITACIÓN	REESTRUCTURACIÓN

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL ENTORNO

CONSERVACIÓN TIPOLÓGICA	CONSERVACION DE FACHADAS
CONSERVACIÓN DE ESPACIOS LIBRES	CONSERVACIÓN DE VOLÚMENES

INFORMACIÓN COMPLEMENTARIA

En las imágenes se puede observar una vista general del conjunto ermita-hospedería y una de sus fachadas laterales con numerosas patologías.

DATOS GENERALES

DENOMINACIÓN

Bancales

SITUACIÓN

X: 728942 Y: 4450648

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD

Particular

ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA

Elemento paisajístico

AUTOR

Desconocido

ESTILO

Arquitectura del paisaje

CRONOLOGÍA

S. XVIII

ELEMENTOS DESTACABLES

Rampas de acceso, muros

PLANO DE SITUACIÓN

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

Los abancalamientos son una forma de aprovechamiento del terreno. Destacan sobre otros elementos de la misma tipología por la construcción en un lugar muy abrupto. Se puede observar la construcción de muros de contención de tierras con la técnica de piedra en seco. Otros elementos destacables son los accesos ya que se encuentran desde escaleras con losas, ramplas aprovechando la pendiente de los bancales o rampas escalonadas.

UTILIZACIÓN

USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Cultivo	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL Desuso	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	

PRINCIPALES PATOLOGÍAS

Vegetación
Desprendimientos

CRITERIOS DE CATALOGACIÓN. INTERÉS DE TIPO:

HISTÓRICO	ARQUEOLÓGICO	PINTORESCO-PAISAJÍSTICO
URBANÍSTICO	ARQUITECTÓNICO-ARTÍSTICO	OTROS

TIPOS Y GRADOS DE PROTECCIÓN

ELEMENTOS EDIFICATORIOS	ESPACIOS URBANOS	INTEGRAL	AMBIENTAL
MOBILIARIO URBANO	YACIMIENTOS	ESTRUCTURAL	NINGUNA

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL EDIFICIO

CONSERVACIÓN	RESTAURACIÓN	REHABILITACIÓN	REESTRUCTURACIÓN
--------------	--------------	----------------	------------------

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL ENTORNO

CONSERVACIÓN TIPOLÓGICA	CONSERVACION DE FACHADAS
CONSERVACIÓN DE ESPACIOS LIBRES	CONSERVACIÓN DE VOLÚMENES

INFORMACIÓN COMPLEMENTARIA

Las fotografías muestran las dos caras del barranco donde se sitúa la masía.

DATOS GENERALES

DENOMINACIÓN

Fuente del mas de la Vall

SITUACIÓN

X: 737324 Y: 4452676

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD

Particular

ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA

Elemento etnológico

AUTOR

Desconocido

ESTILO

Arquitectura rural

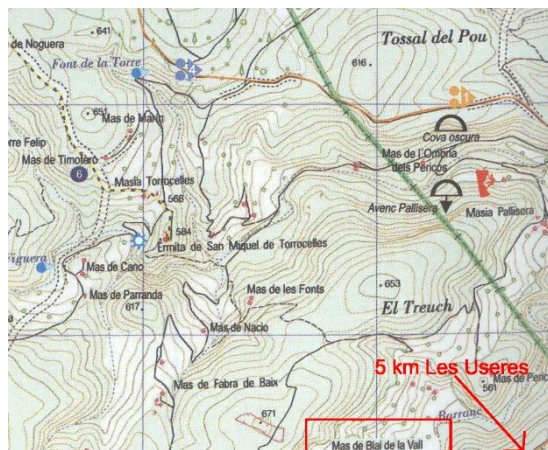
CRONOLOGÍA

Desconocida

ELEMENTOS DESTACABLES

Pozo, fuente, abrevadero, lavadero

PLANO DE SITUACIÓN

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

Atravesando el Mas de la Vall, núcleo aislado bastante poblado en pasadas épocas, encontramos la Font de la Vall. Dicha fuente está formada por un pozo, un abrevadero y un lavadero. Este conjunto de tres piezas, comúnmente unidas o en algunos casos sin lavadero o abrevadero, se utilizaban como dispensador de agua para las personas, en el caso de los abrevaderos para los animales y los lavaderos para hacer la colada. Los puntos de agua eran la base para construir alrededor ya que daban la vida a los seres vivos de alrededor.

UTILIZACIÓN

USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Recogida de agua, lavadero	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
Recogida de agua	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	

PRINCIPALES PATOLOGÍAS

Vegetación
Elementos impropios
Pérdida de revestimiento

CRITERIOS DE CATALOGACIÓN. INTERÉS DE TIPO:

HISTÓRICO URBANÍSTICO	ARQUEOLÓGICO ARQUITECTÓNICO-ARTÍSTICO	PINTORESCO-PAISAJÍSTICO OTROS
--------------------------	--	----------------------------------

TIPOS Y GRADOS DE PROTECCIÓN

ELEMENTOS EDIFICATORIOS	ESPACIOS URBANOS	INTEGRAL	AMBIENTAL
MOBILIARIO URBANO	YACIMIENTOS	ESTRUCTURAL	NINGUNA

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL EDIFICIO

CONSERVACIÓN	RESTAURACIÓN	REHABILITACIÓN	REESTRUCTURACIÓN
--------------	--------------	----------------	------------------

INTERVENCIONES RECOMENDADAS EN EL ENTORNO

CONSERVACIÓN TIPOLÓGICA	CONSERVACION DE FACHADAS
CONSERVACIÓN DE ESPACIOS LIBRES	CONSERVACIÓN DE VOLÚMENES

INFORMACIÓN COMPLEMENTARIA

Posee un interés de tipo etnológico.

REFERENCIA DE LA FICHA

2015

CP

DATOS GENERALES

MUNICIPIO
CULLA

DENOMINACIÓN

SITUACIÓN
C/ ABADIA 2

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD
SUELO URBANO

REF CATASTRAL 0893814YK4609S0001UK

PLANO DE SITUACIÓN

ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA
VIVIENDA

ESTILO

CRONOLOGÍA
S XIX

ELEMENTOS DESTACABLES

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

Pequeño edificio cuyo uso principal es el de almacén. Es un edificio de muros de carga de mampostería con sillares en esquinas y algunos vanos. Los forjados son de viguetas de madera con revoltón y la cubierta de teja cerámica curva. Fue rehabilitado en 2012 (reforma total)

UTILIZACIÓN					
USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Vivienda	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
Almacén	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	
ORGANIZACIÓN DE FACHADA	SIMÉTRICA		ASIMÉTRICA ORDENADA		ASIMÉTRICA
ALTURAS	PB+1	PB+2	PB+3	PB+4	
COLOR	MONOCROMO		BICOLOR		MULTICOLOR
	BLANCO		BLANCO +VANOS AZULES		BLANCO +VANOS MARRONES
	AZULES		OCRES		PIEDRA VISTA
ELEMENTOS CARACTERÍSTICOS	SANTOS	MACETETOS	GÁRGOLAS	ESCUDOS	INSCRIPCIONES
	APLIQUES	AZULEJOS	SOPORTAL	MÉNSULAS	COLUMNA SIMULADA
	PILARES	ARCOS DE DOVELAS	TÍMPANOS	MARQUETINAS	ESCALERAS
	FUENTES	BANDAS HORIZONT.	POLEAS	ROCAS	PILONES
	BALCONES	GANCHOS	CADENAS	ANTEPECHOS	BAJANTES
PUERTAS	1 HOJA		2 HOJAS		3 HOJAS
	DINTEL PIEDRA		DINTEL MADERA		DINTEL HORMIGON
	DINTEL CERÁMICA		ARCO		CAPIALZADO

	DIVISIÓN HORIZONTAL	OTROS:	
VENTANAS	1 HOJA	2 HOJAS	3 HOJAS
	DINTEL PIEDRA	DINTEL MADERA	DINTEL HORMIGÓN
	DINTEL CERÁMICA	DINTEL MADERA	CAPIALZADO
	OTROS:		
CARPINTERÍAS	MADERA	MADERA + VIDRIO	METAL
	PVC	CONTRAVENTANA EXTERIOR	CONTRAVENTANA INTERIOR
	MALLORQUINAS	PERSIANA LAMAS	TOLDOS
	PERSIANA ENROLLABLE	MOSQUITERAS	REJAS
	OTROS:		
ALEROS	CERÁMICO	MADERA	PIEDRA
	DESCRIPCIÓN: DOS FILAS DE RASILLA Y DOS FILAS DE TEJA INTERCALADAS		
BALCONES	JAULA	JAULA PARTIDA	BARANDA + SOLERA
REVESTIMIENTOS	SIN REVESTIR		

PATOLOGÍAS				
LESIONES FÍSICAS	HUMEDADES	SUCIEDAD		EROSIÓN
LESIONES MECÁNICAS	DEFORMACIONES	GRIETAS	DESPRENDIMIENTOS	EROSIÓN
LESIONES QUÍMICAS	EFLORESCENCIAS	OXIDACIÓN-CORROSIÓN		ORGANISMOS VIVOS

REFERENCIA DE LA FICHA

2015

CP

DATOS GENERALES

MUNICIPIO
CULLA

DENOMINACIÓN
"ELS PERXES"

SITUACIÓN
C/ CASTILLO 2

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD
SUELO URBANO

REF CATASTRAL 0893815YK4609S0001HK

PLANO DE SITUACIÓN

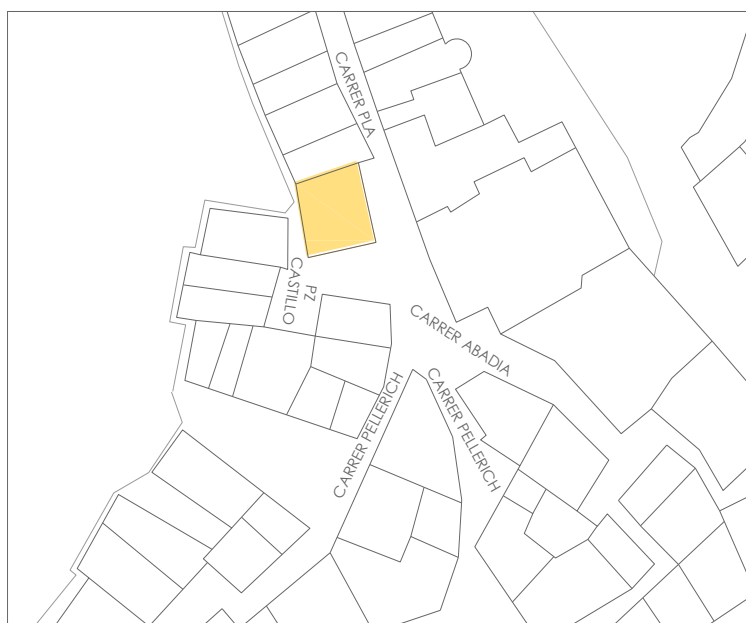
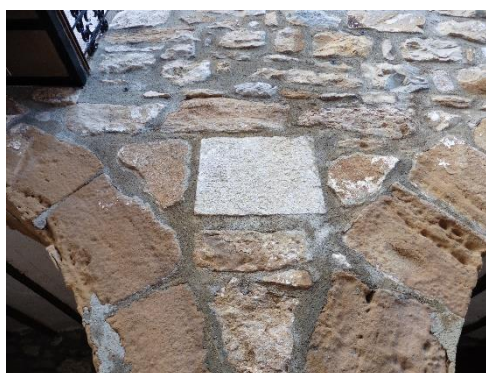
ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA
LONJA

ESTILO

CRONOLOGÍA
1764

ELEMENTOS DESTACABLES
PORCHE CON ARCOS DE MEDIO PUNTO

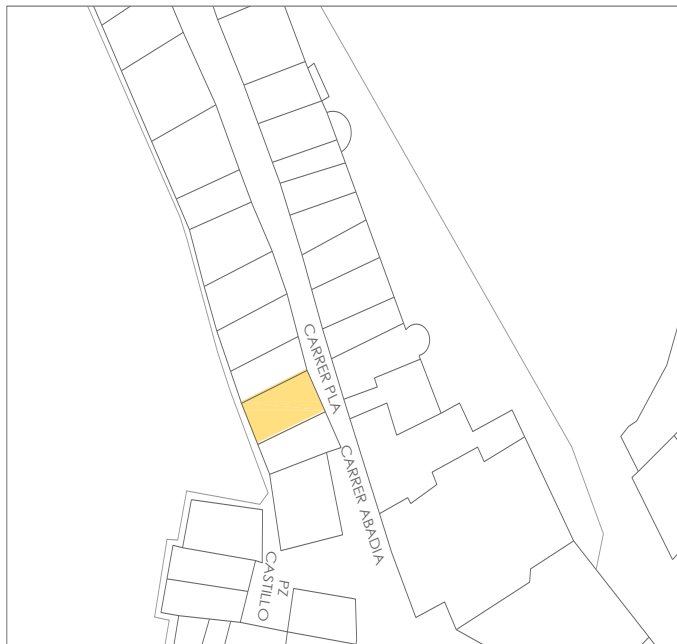
IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

El edificio conocido hoy en día como “Els perxes” (Los Porches) fue en su día lonja del Mustassaf de Culla (inspector de los mercados, juez del peso, medidas y del comercio. También fue usada como ayuntamiento. Data de 1764 (como así lo atestiguan las inscripciones en un sillar de la fachada). Es un edificio de muros de carga de mampostería con sillares en esquinas y algunos vanos. Los forjados son de viguetas de madera con revoltón y la cubierta de teja cerámica curva. Destaca su porche con arcos de medio punto. Actualmente su uso principal según el catastro es el de vivienda. Fue rehabilitado en 1996 (reforma total).

UTILIZACIÓN					
USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Lonja, ayuntamiento	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
Vivienda, almacén	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	
ORGANIZACIÓN DE FACHADA	SIMÉTRICA		ASIMÉTRICA ORDENADA		ASIMÉTRICA
ALTURAS	PB+1	PB+2	PB+3	PB+4	
COLOR	MONOCROMO		BICOLOR		MULTICOLOR
	BLANCO		BLANCO +VANOS AZULES		BLANCO +VANOS MARRONES
	AZULES		OCRES		PIEDRA VISTA
ELEMENTOS CARACTERÍSTICOS	SANTOS	MACETES	GÁRGOLAS	ESCUDOS	INSCRIPCIONES
	APLIQUES	AZULEJOS	SOPORTAL	MÉNSULAS	COLUMNA SIMULADA
	PILARES	ARCOS DE DOVELAS	TÍMPANOS	MARQUETINAS	ESCALERAS
	FUENTES	BANDAS HORIZONT.	POLEAS	ROCAS	PILONES
	BALCONES	GANCHOS	CADENAS	ANTEPECHOS	BAJANTES
PUERTAS	1 HOJA		2 HOJAS		3 HOJAS
	DINTEL PIEDRA		DINTEL MADERA		DINTEL HORMIGÓN
	DINTEL CERÁMICA		ARCO		CAPIALZADO

	DIVISIÓN HORIZONTAL	OTROS:	
VENTANAS	1 HOJA	2 HOJAS	3 HOJAS
	DINTEL PIEDRA	DINTEL MADERA	DINTEL HORMIGÓN
	DINTEL CERÁMICA	DINTEL MADERA	CAPIALZADO
	OTROS:		
CARPINTERÍAS	MADERA	MADERA + VIDRIO	METAL
	PVC	CONTRAVENTANA EXTERIOR	CONTRAVENTANA INTERIOR
	MALLORQUINAS	PERSIANA LAMAS	TOLDOS
	PERSIANA ENROLLABLE	MOSQUITERAS	REJAS
	OTROS:		
ALEROS	CERÁMICO	MADERA	PIEDRA
	DESCRIPCIÓN: DOS FILAS DE RASILLA Y DOS FILAS DE TEJA INTERCALADAS		
BALCONES	JAULA	JAULA PARTIDA	BARANDA + SOLERA
REVESTIMIENTOS	SIN REVESTIR		
PATOLOGÍAS			
LESIONES FÍSICAS	HUMEDADES	SUCIEDAD	EROSIÓN
LESIONES MECÁNICAS	DEFORMACIONES	GRIETAS	DESPRENDIMIENTOS
LESIONES QUÍMICAS	EFLORESCENCIAS	OXIDACIÓN-CORROSIÓN	ORGANISMOS VIVOS

DATOS GENERALES**MUNICIPIO**
CULLA**DENOMINACIÓN****SITUACIÓN**
C/PLA 3**RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD**
SUELO URBANO
REF CATASTRAL 0893813YK4609S0001ZK
PLANO DE SITUACIÓN**ESTILO - CRONOLOGÍA****TIPOLOGÍA**
VIVIENDA**ESTILO****CRONOLOGÍA**
S. XIX**ELEMENTOS DESTACABLES**
JAMBAS Y ANTEPECHO DE VENTANA**IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA**

DESCRIPCIÓN

Edificio cuyo uso principal es el de vivienda. Su estructura es de muros de carga de mampostería con sillares en esquinas y en huecos de puerta ventana. Los forjados son de viguetas de madera con revoltón y la cubierta de teja cerámica curva. Conserva algunos elementos característicos como el alero de madera y el revestimiento de mortero de cal. Destacan el antepecho y los grandes sillares de piedra a modo de jambas y dintel de la ventana.

UTILIZACIÓN					
USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Vivienda	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
Vivienda	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	
ORGANIZACIÓN DE FACHADA	SIMÉTRICA		ASIMÉTRICA ORDENADA		ASIMÉTRICA
ALTURAS	PB+1	PB+2	PB+3	PB+4	
COLOR	MONOCROMO		BICOLOR		MULTICOLOR
	BLANCO		BLANCO +VANOS AZULES		BLANCO +VANOS MARRONES
	AZULES		OCRES		PIEDRA VISTA
ELEMENTOS CARACTERÍSTICOS	SANTOS	MACETEROS	GÁRGOLAS	ESCUDOS	INSCRIPCIONES
	APLIQUES	AZULEJOS	SOPORTAL	MÉNSULAS	COLUMNA SIMULADA
	PILARES	ARCOS DE DOVELAS	TÍMPANOS	MARQUETINAS	ESCALERAS
	FAROLAS	BANDAS HORIZONT.	POLEAS	ROCAS	PILONES
	BALCONES	GANCHOS	CADENAS	ANTEPECHOS	
PUERTAS	1 HOJA		2 HOJAS		3 HOJAS
	DINTEL PIEDRA		DINTEL MADERA		DINTEL HORMIGON
	DINTEL CERÁMICA		ARCO		CAPIALZADO

	DIVISIÓN HORIZONTAL	OTROS:	
VENTANAS	1 HOJA	2 HOJAS	3 HOJAS
	DINTEL PIEDRA	DINTEL MADERA	DINTEL HORMIGÓN
	DINTEL CERÁMICA	DINTEL MADERA	CAPIALZADO
	OTROS:		
CARPINTERÍAS	MADERA	MADERA + VIDRIO	METAL
	PVC	CONTRAVENTANA EXTERIOR	CONTRAVENTANA INTERIOR
	MALLORQUINAS	PERSIANA LAMAS	TOLDOS
	PERSIANA ENROLLABLE	MOSQUITERAS	REJAS
	OTROS:		
ALEROS	CERÁMICO	MADERA	PIEDRA
BALCONES	JAULA	JAULA PARTIDA	BARANDA + SOLERA
REVESTIMIENTOS	MORTERO DE CAL		
PATOLOGÍAS			
LESIONES FÍSICAS	HUMEDADES	SUCIEDAD	EROSIÓN
LESIONES MECÁNICAS	DEFORMACIONES	GRIETAS	DESPRENDIMIENTOS EROSIÓN
LESIONES QUÍMICAS	EFLORESCENCIAS	OXIDACIÓN-CORROSIÓN	ORGANISMOS VIVOS

REFERENCIA DE LA FICHA 2015 CP CULLA PLA 002

DATOS GENERALES

MUNICIPIO
CULLA

DENOMINACIÓN

SITUACIÓN
C/PLA Nº 5

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD
SUELO URBANO

REF CATASTRAL 0893812YK4609S0001SK

PLANO DE SITUACIÓN

ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA
VIVIENDA

ESTILO

CRONOLOGÍA
S XIX

ELEMENTOS DESTACABLES
DINTELES Y JAMBAS DE SILLARES

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

Edificio cuyo uso principal es el de vivienda. Su estructura es de muros de carga de mampostería con sillares en esquinas y en huecos de puerta y ventana. Los forjados son de viguetas de madera con revoltón y la cubierta de teja cerámica curva. Destacan el antepecho y los sillares de piedra a modo de jambas y dintel de la ventana y puerta. Fue rehabilitado en el año 2000, añadiéndose un hueco más en el último piso.

UTILIZACIÓN					
USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Vivienda	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
Vivienda	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	
ORGANIZACIÓN DE FACHADA	SIMÉTRICA		ASIMÉTRICA ORDENADA		ASIMÉTRICA
ALTURAS	PB+1	PB+2	PB+3	PB+4	
COLOR	MONOCROMO		BICOLOR		MULTICOLOR
	BLANCO		BLANCO +VANOS AZULES		BLANCO +VANOS MARRONES
	AZULES		OCRES		PIEDRA VISTA
ELEMENTOS CARACTERÍSTICOS	SANTOS	MACETES- ROS	GÁRGOLAS	ESCUDOS	INSCRIPCIONES
	APLIQUES	AZULEJOS	SOPORTAL	MÉNSULAS	COLUMNA SIMULADA
	PILARES	ARCOS DE DOVELAS	TÍMPANOS	MARQUETINAS	ESCALERAS
	FAROLAS	BANDAS HORIZONT.	POLEAS	ROCAS	PILONES
	BALCONES	GANCHOS	CADENAS	ANTEPECHOS	BAJANTE
PUERTAS	1 HOJA		2 HOJAS		3 HOJAS
	DINTEL PIEDRA		DINTEL MADERA		DINTEL HORMIGÓN
	DINTEL CERÁMICA		ARCO		CAPIALZADO

	DIVISIÓN HORIZONTAL	OTROS:		
VENTANAS	1 HOJA	2 HOJAS	3 HOJAS	
	DINTEL PIEDRA	DINTEL MADERA	DINTEL HORMIGÓN	
	DINTEL CERÁMICA	DINTEL MADERA	CAPIALZADO	
	OTROS:			
CARPINTERÍAS	MADERA	MADERA + VIDRIO	METAL	
	PVC	CONTRAVENTANA EXTERIOR	CONTRAVENTANA INTERIOR	
	MALLORQUINAS	PERSIANA LAMAS	TOLDOS	
	PERSIANA ENROLLABLE	MOSQUITERAS	REJAS	
	OTROS:			
ALEROS	CERÁMICO	MADERA	PIEDRA	
	DESCRIPCIÓN: DOS FILAS DE RASILLA Y DOS FILAS DE TEJA INTERCALADAS			
BALCONES	JAULA	JAULA PARTIDA	BARANDA + SOLERA	
REVESTIMIENTOS	SIN REVESTIR			
PATOLOGÍAS				
LESIONES FÍSICAS	HUMEDADES	SUCIEDAD		EROSIÓN
LESIONES MECÁNICAS	DEFORMACIONES	GRIETAS	DESPRENDIMIENTOS	EROSIÓN
LESIONES QUÍMICAS	EFLORESCENCIAS	OXIDACIÓN-CORROSIÓN	ORGANISMOS VIVOS	

REFERENCIA DE LA FICHA

2015

CP

CULLA

PLA

002

DATOS GENERALES

ESTILO - CRONOLOGÍA

MUNICIPIO

CULLA

TIPOLOGÍA

VIVIENDA

DENOMINACIÓN

ESTILO

SITUACIÓN

C/PLA Nº 5

CRONOLOGÍA

S XIX

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD

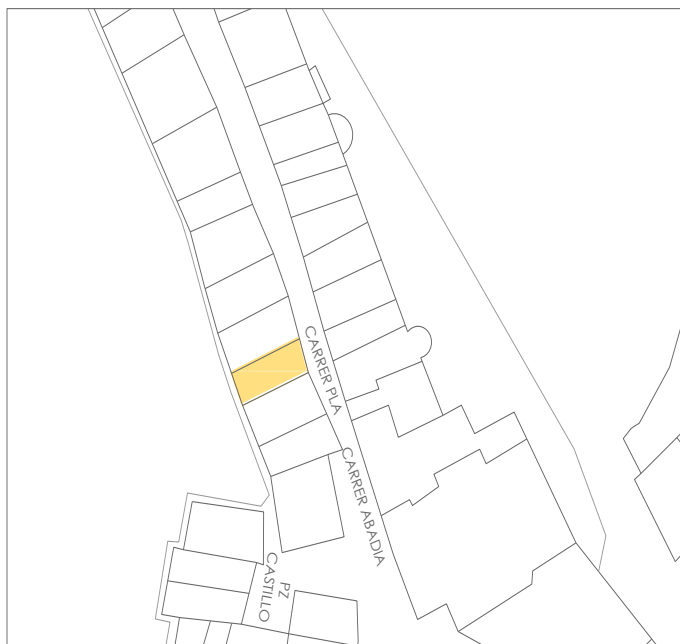
SUELO URBANO

ELEMENTOS DESTACABLES

DINTELES Y JAMBAS DE SILLARES

REF CATASTRAL 0893812YK4609S0001SK

PLANO DE SITUACIÓN

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

Edificio cuyo uso principal es el de vivienda. Su estructura es de muros de carga de mampostería con sillares en esquinas y en huecos de puerta y ventana. Los forjados son de viguetas de madera con revoltón y la cubierta de teja cerámica curva. Destacan el antepecho y los sillares de piedra a modo de jambas y dintel de la ventana y puerta. Fue rehabilitado en el año 2000, añadiéndose un hueco más en el último piso.

UTILIZACIÓN					
USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Vivienda	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
Vivienda	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	
ORGANIZACIÓN DE FACHADA	SIMÉTRICA		ASIMÉTRICA ORDENADA		ASIMÉTRICA
ALTURAS	PB+1	PB+2	PB+3	PB+4	
COLOR	MONOCROMO		BICOLOR		MULTICOLOR
	BLANCO		BLANCO +VANOS AZULES		BLANCO +VANOS MARRONES
	AZULES		OCRES		PIEDRA VISTA
ELEMENTOS CARACTERÍSTICOS	SANTOS	MACETETOS	GÁRGOLAS	ESCUDOS	INSCRIPCIONES
	APLIQUES	AZULEJOS	SOPORTAL	MÉNSULAS	COLUMNA SIMULADA
	PILARES	ARCOS DE DOVELAS	TÍMPANOS	MARQUETINAS	ESCALERAS
	FAROLAS	BANDAS HORIZONT.	POLEAS	ROCAS	PILONES
	BALCONES	GANCHOS	CADENAS	ANTEPECHOS	BAJANTE
PUERTAS	1 HOJA		2 HOJAS		3 HOJAS
	DINTEL PIEDRA		DINTEL MADERA		DINTEL HORMIGÓN
	DINTEL CERÁMICA		ARCO		CAPIALZADO

	DIVISIÓN HORIZONTAL	OTROS:		
VENTANAS	1 HOJA	2 HOJAS	3 HOJAS	
	DINTEL PIEDRA	DINTEL MADERA	DINTEL HORMIGÓN	
	DINTEL CERÁMICA	DINTEL MADERA	CAPIALZADO	
	OTROS:			
CARPINTERÍAS	MADERA	MADERA + VIDRIO	METAL	
	PVC	CONTRAVENTANA EXTERIOR	CONTRAVENTANA INTERIOR	
	MALLORQUINAS	PERSIANA LAMAS	TOLDOS	
	PERSIANA ENROLLABLE	MOSQUITERAS	REJAS	
	OTROS:			
ALEROS	CERÁMICO	MADERA	PIEDRA	
	DESCRIPCIÓN: DOS FILAS DE RASILLA Y DOS FILAS DE TEJA INTERCALADAS			
BALCONES	JAULA	JAULA PARTIDA	BARANDA + SOLERA	
REVESTIMIENTOS	SIN REVESTIR			
PATOLOGÍAS				
LESIONES FÍSICAS	HUMEDADES	SUCIEDAD		EROSIÓN
LESIONES MECÁNICAS	DEFORMACIONES	GRIETAS	DESPRENDIMIENTOS	EROSIÓN
LESIONES QUÍMICAS	EFLORESCENCIAS	OXIDACIÓN-CORROSIÓN		ORGANISMOS VIVOS

REFERENCIA DE LA FICHA

2015

CP

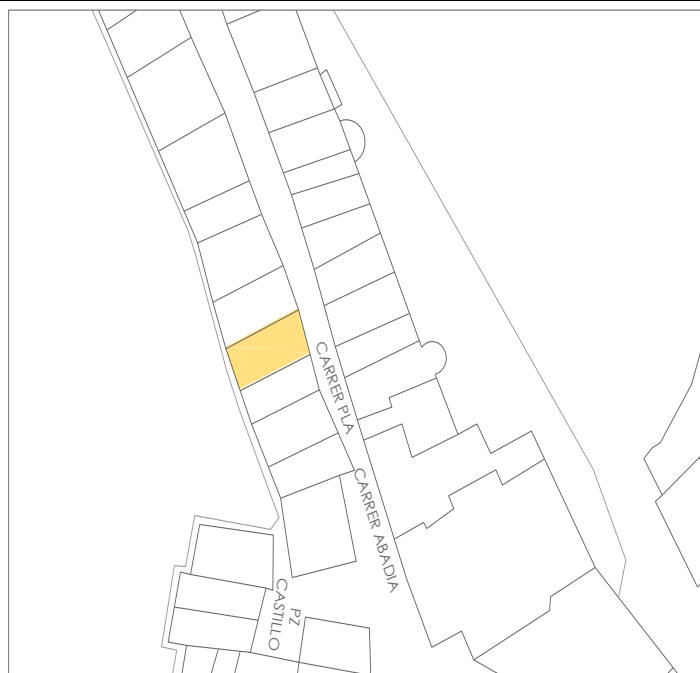
CULLA

PLA

003

DATOS GENERALES**MUNICIPIO**
CULLA**DENOMINACIÓN****SITUACIÓN**
C/PLA Nº 7**RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD**
SUELO URBANO

REF CATASTRAL 0893811YK4609S0001EK

PLANO DE SITUACIÓN**ESTILO - CRONOLOGÍA****TIPOLOGÍA**
ALMACÉN**ESTILO****CRONOLOGÍA**
S XIX**ELEMENTOS DESTACABLES**
DINTELES Y JAMBAS DE PIEDRA**IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA**

DESCRIPCIÓN

Edificio cuyo uso principal es el de almacén. Su estructura es de muros de carga de mampostería con sillares en esquinas y en huecos de puerta y ventana. Los forjados son de viguetas de madera con revoltón y la cubierta de teja cerámica curva. Destacan el antepecho y los sillares de piedra a modo de jambas y dintel de la ventana y puerta. Fue rehabilitado en el año 1997, añadiéndose un hueco más en la planta baja.

UTILIZACIÓN					
USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Vivienda	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
Almacén	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	
ORGANIZACIÓN DE FACHADA	SIMÉTRICA		ASIMÉTRICA ORDENADA		ASIMÉTRICA
ALTURAS	PB+1	PB+2	PB+3	PB+4	
COLOR	MONOCROMO		BICOLOR		MULTICOLOR
	BLANCO		BLANCO +VANOS AZULES		BLANCO +VANOS MARRONES
	AZULES		OCRES		PIEDRA VISTA
ELEMENTOS CARACTERÍSTICOS	SANTOS	MACETES	GÁRGOLAS	ESCUDOS	INSCRIPCIONES
	APLIQUES	AZULEJOS	SOPORTAL	MÉNSULAS	COLUMNA SIMULADA
	PILARES	ARCOS DE DOVELAS	TÍMPANOS	MARQUETINAS	ESCALERAS
	FAROLAS	BANDAS HORIZONT.	POLEAS	ROCAS	PILONES
	BALCONES	GANCHOS	CADENAS	ANTEPECHOS	BAJANTES
PUERTAS	1 HOJA		2 HOJAS		3 HOJAS
	DINTEL PIEDRA		DINTEL MADERA		DINTEL HORMIGÓN
	DINTEL CERÁMICA		ARCO		CAPIALZADO

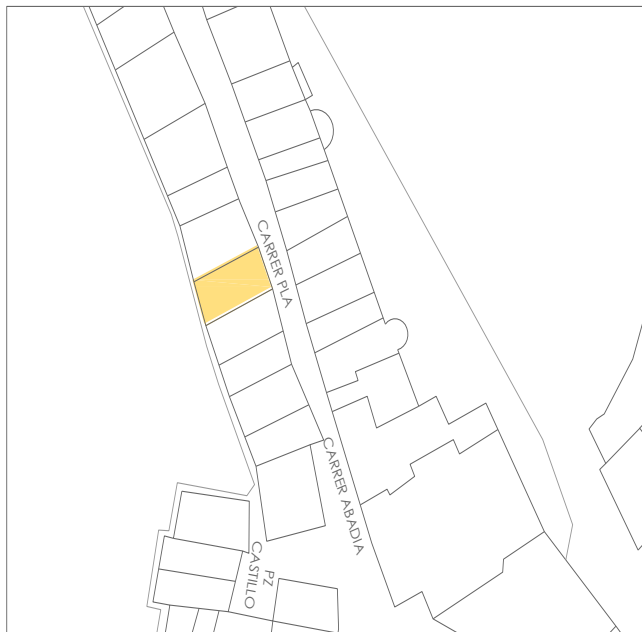
	DIVISIÓN HORIZONTAL	OTROS:		
VENTANAS	1 HOJA	2 HOJAS	3 HOJAS	
	DINTEL PIEDRA	DINTEL MADERA	DINTEL HORMIGÓN	
	DINTEL CERÁMICA	DINTEL MADERA	CAPIALZADO	
	OTROS:			
CARPINTERÍAS	MADERA	MADERA + VIDRIO	METAL	
	PVC	CONTRAVENTANA EXTERIOR	CONTRAVENTANA INTERIOR	
	MALLORQUINAS	PERSIANA LAMAS	TOLDOS	
	PERSIANA ENROLLABLE	MOSQUITERAS	REJAS	
	OTROS: ENROLLABLE EXTERIOR.			
ALEROS	CERÁMICO	MADERA	PIEDRA	
BALCONES	JAULA	JAULA PARTIDA	BARANDA + SOLERA	
REVESTIMIENTOS	SIN REVESTIR, RESTOS DE ENCALADO EN PUERTA DE ENTRADA.			
PATOLOGÍAS				
LESIONES FÍSICAS	HUMEDADES	SUCIEDAD		EROSIÓN
LESIONES MECÁNICAS	DEFORMACIONES	GRIETAS	DESPRENDIMIENTOS	EROSIÓN
LESIONES QUÍMICAS	EFLORESCENCIAS	OXIDACIÓN-CORROSIÓN		ORGANISMOS VIVOS

DATOS GENERALES**MUNICIPIO**
CULLA**DENOMINACIÓN****SITUACIÓN**
C/PLA Nº 9**RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD**
SUELO URBANO

REF. CATASTRAL 0893810YK4609S0001JK

PLANO DE SITUACIÓN**ESTILO - CRONOLOGÍA****TIPOLOGÍA**
VIVIENDA**ESTILO****CRONOLOGÍA**
S XIX**ELEMENTOS DESTACABLES**

ARCO DE ENTRADA, JAMBAS Y DINTELES

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

Edificio cuyo uso principal es el de vivienda. Su estructura es de muros de carga de mampostería con sillares en esquinas y en huecos de puerta ventana. Los forjados son de viguetas de madera con revoltón y la cubierta de teja cerámica curva. Conserva algunos elementos característicos como el alero pintado y el revestimiento de mortero de cal. Destacan el antepecho y los grandes sillares de piedra a modo de jambas y dintel de la ventana. Se puede observar un arco de medio punto simétrico al de la puerta de entrada y en el que hoy en día se encuentra una ventana.

UTILIZACIÓN					
USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Vivienda	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
Vivienda	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	
ORGANIZACIÓN DE FACHADA	SIMÉTRICA		ASIMÉTRICA ORDENADA		ASIMÉTRICA
ALTURAS	PB+1	PB+2	PB+3	PB+4	
COLOR	MONOCROMO		BICOLOR		MULTICOLOR
	BLANCO		BLANCO +VANOS AZULES		BLANCO +VANOS MARRONES
	AZULES		OCRES		PIEDRA VISTA
ELEMENTOS CARACTERÍSTICOS	SANTOS	MACETES	GÁRGOLAS	ESCUDOS	INSCRIPCIONES
	APLIQUES	AZULEJOS	SOPORTAL	MÉNSULAS	COLUMNA SIMULADA
	PILARES	ARCOS DE DOVELAS	TÍMPANOS	MARQUETINAS	ESCALERAS
	FAROLAS	BANDAS HORIZONT.	POLEAS	ROCAS	PILONES
	BALCONES	GANCHOS	CADENAS	ANTEPECHOS	
PUERTAS	1 HOJA		2 HOJAS		3 HOJAS
	DINTEL PIEDRA		DINTEL MADERA		DINTEL HORMIGÓN
	DINTEL CERÁMICA		ARCO		CAPIALZADO

	DIVISIÓN HORIZONTAL	OTROS:	
VENTANAS	1 HOJA	2 HOJAS	3 HOJAS
	DINTEL PIEDRA	DINTEL MADERA	DINTEL HORMIGÓN
	DINTEL CERÁMICA	DINTEL MADERA	CAPIALZADO
	OTROS:		
CARPINTERÍAS	MADERA	MADERA + VIDRIO	METAL
	PVC	CONTRAVENTANA EXTERIOR	CONTRAVENTANA INTERIOR
	MALLORQUINAS	PERSIANA LAMAS	TOLDOS
	PERSIANA ENROLLABLE	MOSQUITERAS	REJAS
	OTROS:		
ALEROS	CERÁMICO	MADERA	PIEDRA
	DESCRIPCIÓN: DOS FILAS DE RASILLA Y DOS FILAS DE TEJA INTERCALADAS. PINTADO CON MOTIVOS GEOMÉTRICOS (TRIÁNGULOS Y CÍRCULOS)		
BALCONES	JAULA	JAULA PARTIDA	BARANDA + SOLERA
REVESTIMIENTOS	ENCALADO EN FACHADA. OTROS MORTEROS EN HUECOS.		
PATOLOGÍAS			
LESIONES FÍSICAS	HUMEDADES	SUCIEDAD	EROSIÓN
LESIONES MECÁNICAS	DEFORMACIONES	GRIETAS	DESPRENDIMIENTOS EROSIÓN
LESIONES QUÍMICAS	EFLORESCENCIAS	OXIDACIÓN-CORROSIÓN	ORGANISMOS VIVOS

REFERENCIA DE LA FICHA 2015 CP CULLA PLA 005

DATOS GENERALES

MUNICIPIO
CULLA

DENOMINACIÓN

SITUACIÓN
C/ PLA Nº 11

RÉGIMEN JUR. Y PROPIEDAD
SUELO URBANO
REF. CATASTRAL 0893809YK4609S0001SK

PLANO DE SITUACIÓN

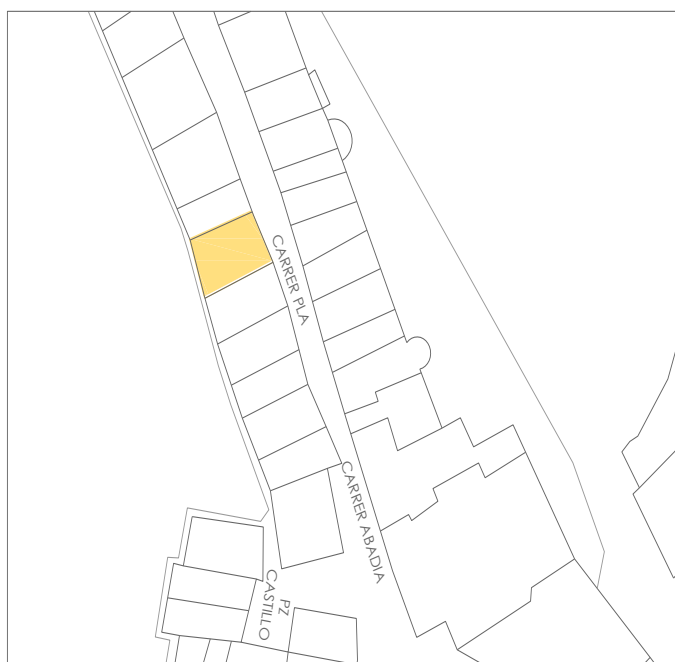
ESTILO - CRONOLOGÍA

TIPOLOGÍA
VIVIENDA

ESTILO

CRONOLOGÍA
S XIX

ELEMENTOS DESTACABLES
ARCO DE MEDIO PUNTO DE ENTRADA

IDENTIFICACIÓN FOTOGRÁFICA

DESCRIPCIÓN

Edificio cuyo uso principal es el de vivienda. Su estructura es de muros de carga de mampostería con sillares en esquinas y en huecos de puerta ventana. Los forjados son de viguetas de madera con revoltón y la cubierta de teja cerámica curva. Conserva algunos elementos característicos como el alero cerámico pintado. Destacan: el arco de medio punto de la entrada, el balcón en la segunda planta y el antepecho y los grandes sillares de piedra a modo de jambas y dintel de la ventana.

UTILIZACIÓN					
USO HISTÓRICO	ESTADO DE CONSERVACIÓN APARENTE				NIVEL DE OCUPACIÓN
Vivienda	ESTRUCTURA	BUENO	REGULAR	MALO	HABITUAL
USO ACTUAL	FACHADA	BUENO	REGULAR	MALO	TEMPORAL
Vivienda	INTERIOR	BUENO	REGULAR	MALO	ABANDONADO
	CUBIERTA	BUENO	REGULAR	MALO	
ORGANIZACIÓN DE FACHADA	SIMÉTRICA		ASIMÉTRICA ORDENADA		ASIMÉTRICA
ALTURAS	PB+1	PB+2	PB+3	PB+4	
COLOR	MONOCROMO		BICOLOR		MULTICOLOR
	BLANCO		BLANCO +VANOS AZULES		BLANCO +VANOS MARRONES
	AZULES		OCRES		PIEDRA VISTA
ELEMENTOS CARACTERÍSTICOS	SANTOS	MACETES	GÁRGOLAS	ESCUDOS	INSCRIPCIONES
	APLIQUES	AZULEJOS	SOPORTAL	MÉNSULAS	COLUMNA SIMULADA
	PILARES	ARCOS DE DOVELAS	TÍMPANOS	MARQUETINAS	ESCALERAS
	FAROLAS	BANDAS HORIZONT.	POLEAS	ROCAS	PILONES
	BALCONES	GANCHOS	CADENAS	ANTEPECHOS	

PUERTAS	1 HOJA	2 HOJAS	3 HOJAS
	DINTEL PIEDRA	DINTEL MADERA	DINTEL HORMIGÓN
	DINTEL CERÁMICA	ARCO	CAPIALZADO

	DIVISIÓN HORIZONTAL	OTROS:		
VENTANAS	1 HOJA	2 HOJAS	3 HOJAS	
	DINTEL PIEDRA	DINTEL MADERA	DINTEL HORMIGÓN	
	DINTEL CERÁMICA	DINTEL MADERA	CAPIALZADO	
	OTROS: Restos de un hueco tapado			
CARPINTERÍAS	MADERA	MADERA + VIDRIO	METAL	
	PVC	CONTRAVENTANA EXTERIOR	CONTRAVENTANA INTERIOR	
	MALLORQUINAS	PERSIANA LAMAS	TOLDOS	
	PERSIANA ENROLLABLE	MOSQUITERAS	REJAS	
	OTROS:			
ALEROS	CERÁMICO	MADERA	PIEDRA	
	DESCRIPCIÓN: DOS FILAS DE RASILLA Y DOS FILAS DE TEJA INTERCALADAS. PINTADO CON MOTIVOS GEOMÉTRICOS EN ROJO (TRIÁNGULOS)			
BALCONES	JAULA	JAULA PARTIDA	BARANDA + SOLERA	
REVESTIMIENTOS	SIN REVESTIR			
PATOLOGÍAS				
LESIONES FÍSICAS	HUMEDADES	SUCIEDAD		EROSIÓN
LESIONES MECÁNICAS	DEFORMACIONES	GRIETAS	DESPRENDIMIENTOS	EROSIÓN
LESIONES QUÍMICAS	EFLORESCENCIAS	OXIDACIÓN-CORROSIÓN	ORGANISMOS VIVOS	

ANNEX III: Catalogació d'empedrats²¹

Contingut:

- Llistat complet de trams empedrats catalogats.
- Exemples de fitxes dels empedrats de dues poblacions.

²¹ En aquest apartat es mostren una part de les fitxes de catalogació realitzades en el treball de camp a l'àrea d'estudi. No es creu pertinent adjuntar totes les fitxes perquè resultaria un treball repetitiu i massa extens. S'adjunta el llistat complet com a prova d'aquesta catalogació.

PAVIMENTACIÓN DEL CAMINO DE ATZENETA A XODOS

NAME	COORDENADA X	COORDENADA Y
PAV_AT1	739246,8712	4455448,682
PAV_AT2_i	737496,3758	4455631,758
PAV_AT2_f	737459,9997	4455604,607
PAV_AT3	733812,3869	4456980,475

PAVIMENTACIÓN DEL CAMINO DE CULLA A SANT JOAN DE PENYAGOLOSA

NAME	COORDENADA X	COORDENADA Y
PAV_CU1_i	738617,465	4469841,32
PAV_CU1_f	738571,57	4469877,98
PAV_CU2_i	738574,381	4469861,73
PAV_CU2_f	738563,796	4469857,52
PAV_CU3	738278,448	4469768,67
PAV_CU4	738235,253	4469771,51
PAV_CU5_i	738092,369	4469783,1
PAV_CU5_f	738093,473	4469783,36
PAV_CU6	738018,646	4469737,65
PAV_CU7	737922,943	4469639,48
PAV_CU8	737911,627	4469597,13
PAV_CU9_i	737811,759	4469657,42
PAV_CU9_f	737811,45	4469693,74
PAV_CU10	737740,135	4469709,05
PAV_CU11_i	737741,843	4469724,88
PAV_CU11_f	737750,467	4469729,38
PAV_CU12_i	737778,865	4469753,61
PAV_CU12_f	737761,778	4469807,07
PAV_CU13_i	737720,293	4469849,56
PAV_CU13_f	737694,278	4469860,4
PAV_CU14_i	737686,564	4469886,61
PAV_CU14_f	737670,183	4469883,09
PAV_CU15	737657,247	4469883,33
PAV_CU16	737305,395	4469627,62
PAV_CU17_i	736839,101	4469737,48
PAV_CU17_f	736816,358	4469733,65

PAV_CU18	736668,124	4469842,34
PAV_CU19_i	736521,563	4469836,04
PAV_CU19_f	736514,074	4469849,82
PAV_CU20	736355,591	4469927,5
PAV_CU21	736128,478	4469841,13
PAV_CU22	736104,231	4469817,58
PAV_CU23_i	736064,139	4469794,32
PAV_CU23_f	736034,468	4469783,72
PAV_CU24_i	735982,815	4469752,31
PAV_CU24_f	735943,159	4469761,4
PAV_CU25	735837,012	4469786,74
PAV_CU26	733575,519	4468743,17
PAV_CU27	733554,972	4468674,08
PAV_CU28	733354,374	4468375,03
PAV_CU29_i	733087,556	4468247,73
PAV_CU29_f	733047,381	4468246,37
PAV_CU30_i	732919,537	4468233,3
PAV_CU30_f	732895,428	4468229,21
PAV_CU31_i	732857,202	4468134,59
PAV_CU31_f	732777,891	4468086,79
PAV_CU32	732426,814	4467963,57
PAV_CU33	732403,007	4467916,49
PAV_CU34	732393,669	4467896,66
PAV_CU35_i	732381,834	4467850,62
PAV_CU35_f	732383,015	4467834,09
PAV_CU36_i	732388,374	4467735,02
PAV_CU36_f	732395,37	4467707,02
PAV_CU37	732393,728	4467691,41
PAV_CU38	726390,707	4460256,87
PAV_CU39_i	726414,427	4460232,56
PAV_CU39_f	726445,058	4460170,6
PAV_CU40	726450,783	4460155,77
PAV_CU41	726495,774	4460089,45
PAV_CU42	726508,126	4460052,16
PAV_CU43	726512,238	4459997,5
PAV_CU44	726519,994	4459920,84
PAV_CU45	726474,986	4459806,37
PAV_CU46	726444,786	4459786,01
PAV_CU47	726329,538	4459703,22

PAV_CU48	726325,427	4459704,21
PAV_CU49	726300,387	4459698,78

PAVIMENTACIÓN DEL CAMINO DE LES USERES A SANT JOAN DE PENYAGOLOSA

NAME	COORDENADA X	COORDENADA Y
PAV_US1	740900,898	4449421,18
PAV_US2_i	740579,582	4449615,7
PAV_US2_f	739776,99	4449715,82
PAV_US3_i	739525,717	4449774,75
PAV_US3_f	739045,827	4449854,55
PAV_US4_i	738369,684	4450092,35
PAV_US4_f	738109,517	4450263
PAV_US5_i	737906,879	4450443,32
PAV_US5_f	737342,483	4451317,08
PAV_US6_i	736304,672	4452929,64
PAV_US6_f	735959,148	4453148,4
PAV_US7	735683,954	4453531,9
PAV_US8_i	735156,822	4454191,87
PAV_US8_f	735001,969	4454307,74
PAV_US9_i	733313,752	4454822,41
PAV_US9_f	733288,953	4454940,88
PAV_US10_i	732582,1	4456182,18
PAV_US10_f	732521,373	4456389,2
PAV_US11	732107,051	4456902,39
PAV_US12	731503,314	4457447,87
PAV_US13	730689,975	4458248,57
PAV_US14	730671,57	4458329,44
PAV_US15_i	729662,383	4458815,12
PAV_US15_f	729590,459	4458828,26
PAV_US16	729563,46	4458784
PAV_US17_i	729500,432	4458890,75
PAV_US17_f	729427,06	4458909,74
PAV_US18	729377,9	4458910,79
PAV_US19_i	729330,958	4458925,7
PAV_US19_f	728643,073	4458853,46
PAV_US20	728494,789	4458852,08

PAV_US21	727239,487	4458970,03
PAV_US22	727082,423	4459022,86
PAV_US23	726221,747	4459074,29
PAV_US24_i	725703,546	4459098,77
PAV_US24_f	725519,178	4459128,81

PAVIMENTACIÓN DEL CAMINO DE LLUCENA AL MAS DE COLLAO

NAME	COORDENADA X	COORDENADA Y
PAV_LLC1_i	731837,399	4447137,13
PAV_LLC1_f	731803,032	4447220,63
PAV_LLC2_i	731796,069	4447297,65
PAV_LLC2_f	731793,412	4447309,23
PAV_LLC3_i	729792,393	4450612,14
PAV_LLC3_f	729648,858	4450679
PAV_LLC4	729664,256	4450733,25
PAV_LLC5_i	729520,801	4450823,44
PAV_LLC5_f	729422,062	4450844,34
PAV_LLC6	729445,168	4450920,04
PAV_LLC7	729452,809	4450968,61
PAV_LLC8	729448,481	4451013,26
PAV_LLC9_i	729126,631	4451521,97
PAV_LLC9_f	729033,311	4451601,02
PAV_LLC10_i	728999,081	4451560,44
PAV_LLC10_f	728937,471	4451523,35
PAV_LLC11_i	728842,941	4451498,58
PAV_LLC11_f	728668,851	4451548,2
PAV_LLC12	728670,319	4451592,69
PAV_LLC13	728590,412	4451676,27
PAV_LLC14_i	728600,914	4451712,6
PAV_LLC14_f	728554,42	4451756,19
PAV_LLC15_i	728547,086	4451781,86
PAV_LLC15_f	728534,844	4451820,05
PAV_LLC16	728527,31	4452021,39
PAV_LLC17	728494,264	4452076,72
PAV_LLC18_i	728451,795	4452309
PAV_LLC18_f	728447,349	4452348,77

PAV_LL19	728277,015	4452453,05
PAV_LL20_i	728259,787	4452514,99
PAV_LL20_f	728239,989	4452502,17
PAV_LL21	728249,427	4452539,67
PAV_LL22	728287,156	4452576,93
PAV_LL23	728285,434	4452616,87
PAV_LL24	728251,277	4452630,63
PAV_LL25	728231,461	4452620,81
PAV_LL26_i	728077,298	4452779,27
PAV_LL26_f	728077,298	4452779,27
PAV_LL27_i	728077,384	4452779,27
PAV_LL27_f	728058,139	4452789,79
PAV_L28	728039,479	4452770,57

PAVIMENTACIÓN DEL CAMINO DE LUDIENDE A SANT JOAN DE PENYAGOLOSA

NAME	COORDENADA X	COORDENADA Y
PAV_LD1_i	724191,435	4440996,53
PAV_LD1_f	724183,712	4441009,52
PAV_LD2_i	724209,587	4441034,84
PAV_LD2_f	724202,987	4441041,76
PAV_LD3_i	724186,984	4441048,85
PAV_LD3_f	724183,733	4441095,41
PAV_LD4	724188,379	4441110,99
PAV_LD5	724205,304	4441150,6
PAV_LD6	724198,14	4441314,93
PAV_LD7_i	724280,091	4441423,36
PAV_LD7_f	724291,821	4441445,59
PAV_LD8_i	724329,517	4441532,5
PAV_LD8_f	724360,532	4441594,31
PAV_LD9_i	724402,028	4441850,42
PAV_LD9_f	724343,536	4442050,46
PAV_LD10	724306,662	4442117,58
PAV_LD11	725038,602	4444571,72
PAV_LD12	724825,791	4446920,17
PAV_LD13_i	724743,33	4449590,95
PAV_LD13_f	724709,868	4449678,73

PAV_LD14_i	725883,52	4451838,63
PAV_LD14_f	725946,428	4451983,09
PAV_LD15_i	726119,348	4451996,7
PAV_LD15_f	726109,553	4452044,74
PAV_LD16	726758,133	4453912,13
PAV_LD17	726828,977	4453981,37
PAV_LD18	726926,225	4454149,97
PAV_LD19	726977,233	4454247,06
PAV_LD20	726935,052	4454474,34
PAV_LD21	727043,764	4454618,51
PAV_LD22	727050,395	4454663,93
PAV_LD23	727026,584	4454816
PAV_LD24	727029,097	4454862,53
PAV_LD25	726751,086	4455510,74
PAV_LD26	726319,103	4456170,8
PAV_LD27_i	726208,004	4456274,23
PAV_LD27_f	726191,532	4456286,97
PAV_LD28	726139,758	4456308,98
PAV_LD29	726111,976	4456300,8
PAV_LD30	726000,033	4456555,02
PAV_LD31	725670,724	4456642,71
PAV_LD32	725068,196	4457820,51
PAV_LD33	725060,263	4457840,93
PAV_LD34	724997,906	4457924,87
PAV_LD35	724968,211	4457980,98

**PAVIMENTACIÓN DEL CAMINO DE VILLAHERMOSA DEL RIO A
SANT JOAN DE PENYAGOLOSA**

NAME	COORDENADA X	COORDENADA Y
PAV_VH1	720032,974	4454533,97
PAV_VH2	720104,511	4454701,05
PAV_VH3	720115,142	4454841,8
PAV_VH4	720115,973	4454939,14
PAV_VH5	720320,543	4454939,78
PAV_VH6_i	720304,477	4455072,86

PAV_VH6_f	720300,053	4455084,52
PAV_VH7_i	720246,737	4455151,51
PAV_VH7_f	720283,971	4455157,05
PAV_VH8	720621,255	4455626
PAV_VH9_i	720795,815	4456148,42
PAV_VH9_f	720830,489	4456142,23
PAV_VH10	720917,24	4456250,75
PAV_VH11	720936,587	4456279,44
PAV_VH12_i	721006,67	4456421,72
PAV_VH12_f	721008,729	4456464,99
PAV_VH13	721010,663	4456521,28
PAV_VH14	721029,325	4456552,82
PAV_VH15	721114,433	4456577,87
PAV_VH16_i	721122,78	4456609,67
PAV_VH16_f	721129,023	4456617,3
PAV_VH17_i	721360,3	4456780,53
PAV_VH17_f	721447,623	4456822,86
PAV_VH18_i	721430,051	4456968,67
PAV_VH18_f	721440,002	4456986,64
PAV_VH19	721620,898	4457231,95
PAV_VH20_i	721620,193	4457267,6
PAV_VH20_f	721616,296	4457275,36
PAV_VH21	721627,61	4457319,26
PAV_VH22_i	721625,887	4457331,76
PAV_VH22_f	721623,237	4457352,45
PAV_VH23_i	721641,852	4457356,34
PAV_VH23_f	721669,112	4457344,36
PAV_VH24_i	721833,258	4457397,19
PAV_VH24_f	721842,604	4457397,8
PAV_VH25_i	721839,695	4457424,38
PAV_VH25_f	721827,991	4457443,26
PAV_VH26	721800,094	4457473,99
PAV_VH27	721836,927	4457478,19
PAV_VH28_i	721958,894	4457523,11
PAV_VH28_f	721995,092	4457526,06
PAV_VH29_i	722104,009	4457510,94
PAV_VH29_f	722113,378	4457510,77
PAV_VH30	722161,379	4457526,41
PAV_VH31	722190,235	4457535,36

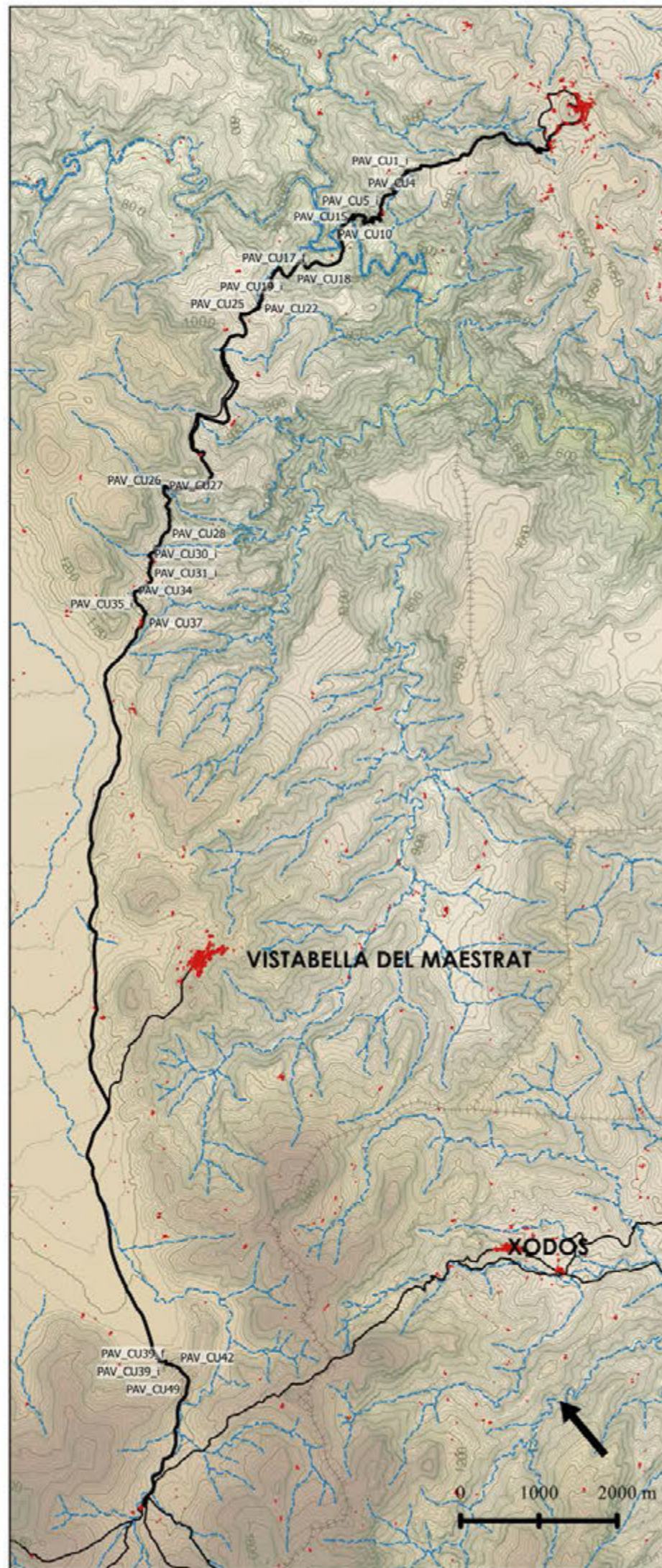
PAV_VH32_i	722242,605	4457711,25
PAV_VH32_f	722235,139	4457719,02
PAV_VH33_i	722250,933	4457720,71
PAV_VH33_f	722251,988	4457736,75
PAV_VH34_i	722233,811	4457746,64
PAV_VH34_f	722267,779	4457761,31
PAV_VH35	722337,179	4457839,24
PAV_VH36	722350,081	4457861,08
PAV_VH37_i	722372,296	4457869,62
PAV_VH37_f	722382,403	4457873,47
PAV_VH38	722420,226	4457890,48
PAV_VH39	722465,623	4457895,6
PAV_VH40	722620,063	4457919,38
PAV_VH41_i	722634,775	4457939,82
PAV_VH41_f	722632,054	4457965,74
PAV_VH42	722753,532	4458081,87
PAV_VH43	722790,959	4458120,43
PAV_VH44	722815,975	4458147,16
PAV_VH45	722910,094	4458189,17
PAV_VH46	722994,572	4458220,22
PAV_VH47	723063,534	4458229,15
PAV_VH48	723064,169	4458244,83
PAV_VH49	723040,676	4458262,15

PAVIMENTACIÓN DEL CAMINO DE VISTABELLA DEL MAESTRAT A SANT JOAN DE PENYAGOLOSA

NAME	COORDENADA X	COORDENADA Y
PAV_VB1	729104,306	4463712,9
PAV_VB2_i	729016,451	4463683,44
PAV_VB2_f	728998,287	4463673,78
PAV_VB3	728977,275	4463665,38
PAV_VB4_i	728915,902	4463632,38
PAV_VB4_f	728894,533	4463621,63
PAV_VB5	728802,895	4463602,06
PAV_VB6_i	728780	4463596,47
PAV_VB6_f	728703,481	4463599,94

PAV_VB7	728665,86	4463580,89
PAV_VB8_i	728634,563	4463552,28
PAV_VB8_f	728614,999	4463546,45
PAV_VB9_i	728548,135	4463523,65
PAV_VB9_f	728526,156	4463501,97
PAV_VB10	728442,259	4463445,87
PAV_VB11_i	728399,241	4463408,13
PAV_VB11_f	728361,351	4463372,52
PAV_VB12	728256,238	4463342,34
PAV_VB13	728160,288	4463346,77
PAV_VB14	728056,851	4463250,4

PAVIMENTACIÓN DEL CAMINO DE CULLA A SANT JOAN DE PENYAGOLOSA [1-3]

PAV_CU2

PAV_CU4

PAV_CU5

PAV_CU5

PAV_CU9

PAV_CU10

PAV_CU12

PAV_CU13

PAV_CU15

PAV_CU16

PAV_CU17

PAV_CU18

PAVIMENTACIÓN DEL CAMINO DE CULLA A SANT JOAN DE PENYAGOLOSA [2-3]

PAV_CU19

PAV_CU21

PAV_CU22

PAV_CU23

PAV_CU24

PAV_CU25

PAV_CU26

PAV_CU27

PAV_CU28

PAV_CU29

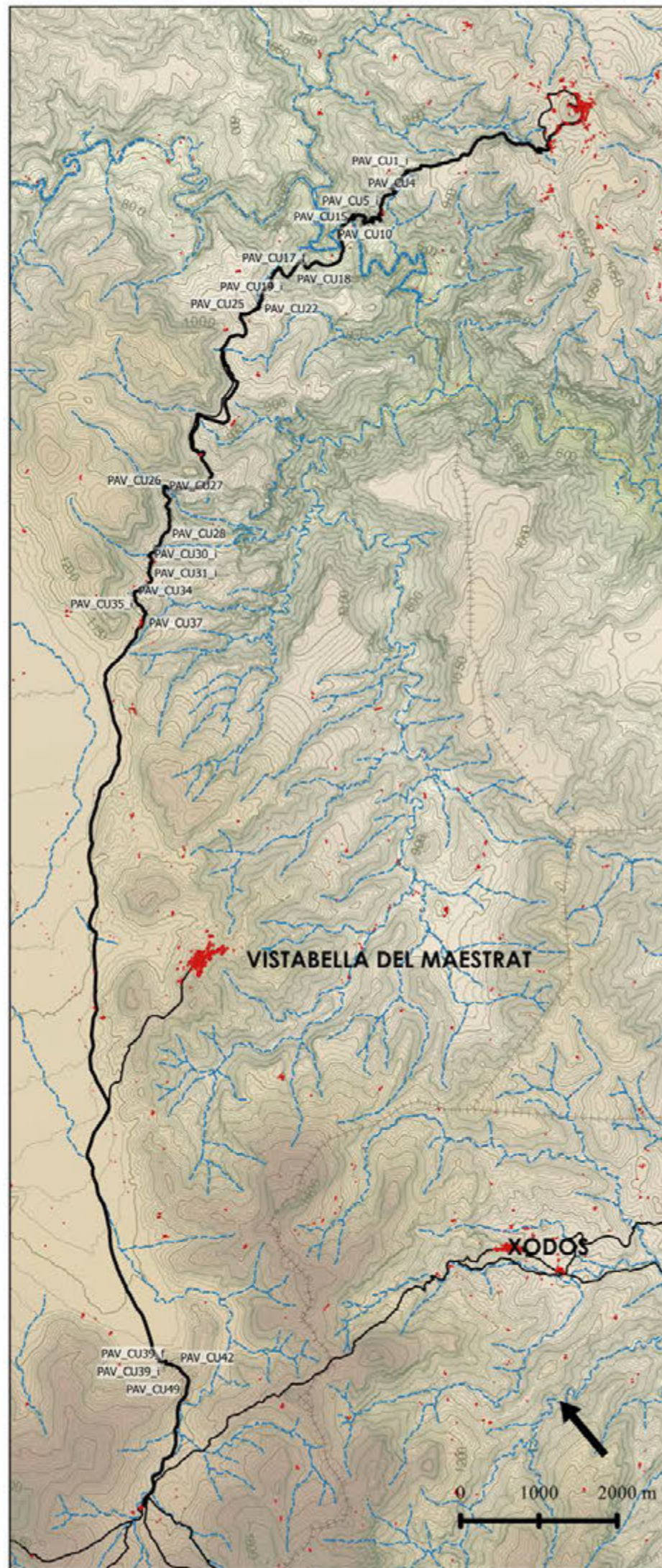

PAV_CU30

PAV_CU31

PAVIMENTACIÓN DEL CAMINO DE CULLA A SANT JOAN DE PENYAGOLOSA [3-3]

PAV_CU32

PAV_CU33

PAV_CU34

PAV_CU35

PAV_CU36

PAV_CU39

PAV_CU41

PAV_CU42

PAV_CU44

PAV_CU46

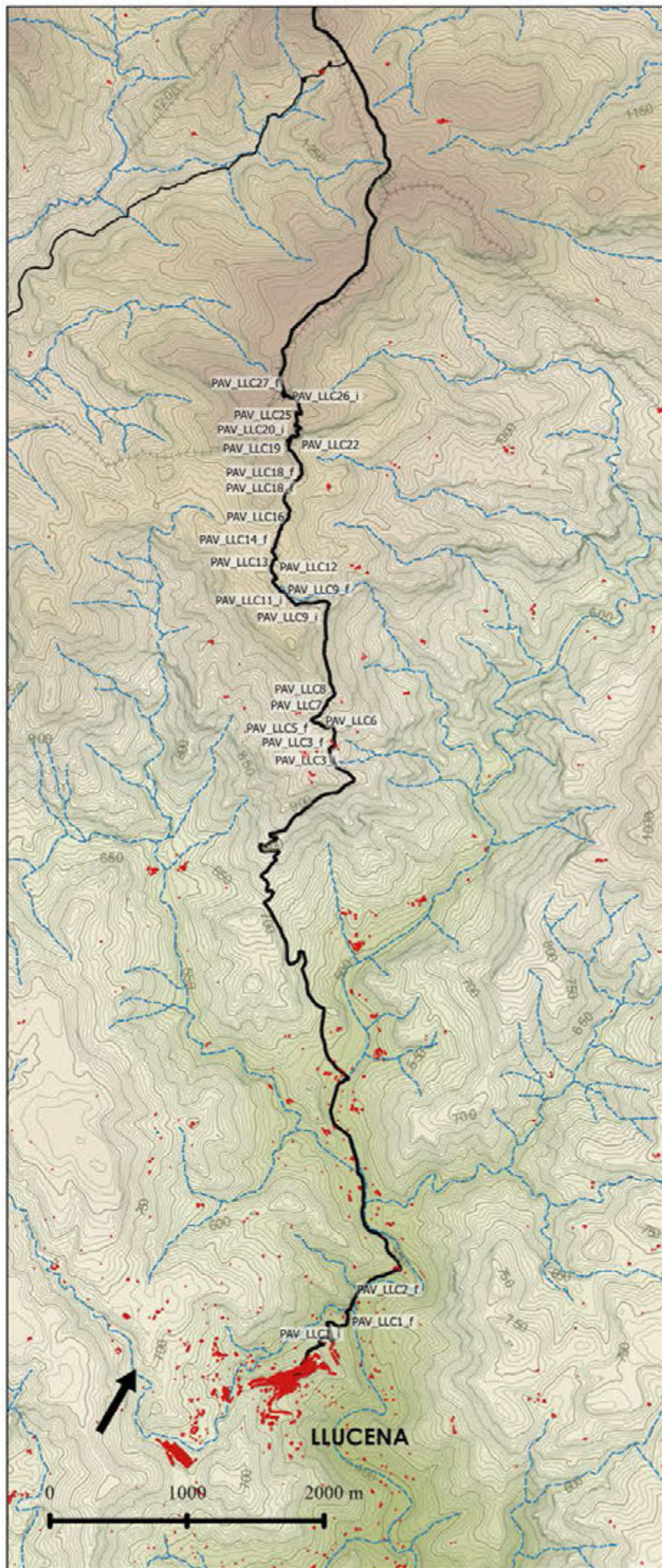

PAV_CU48

PAV_CU49

PAVIMENTACIÓN DEL CAMINO DE LLUCENA AL MAS DE COLLADO [1-2]

PAV_LC1

PAV_LC1

PAV_LC2

PAV_LC3

PAV_LC5

PAV_LC6

PAV_LC7

PAV_LC9

PAV_LC11

PAV_LC12

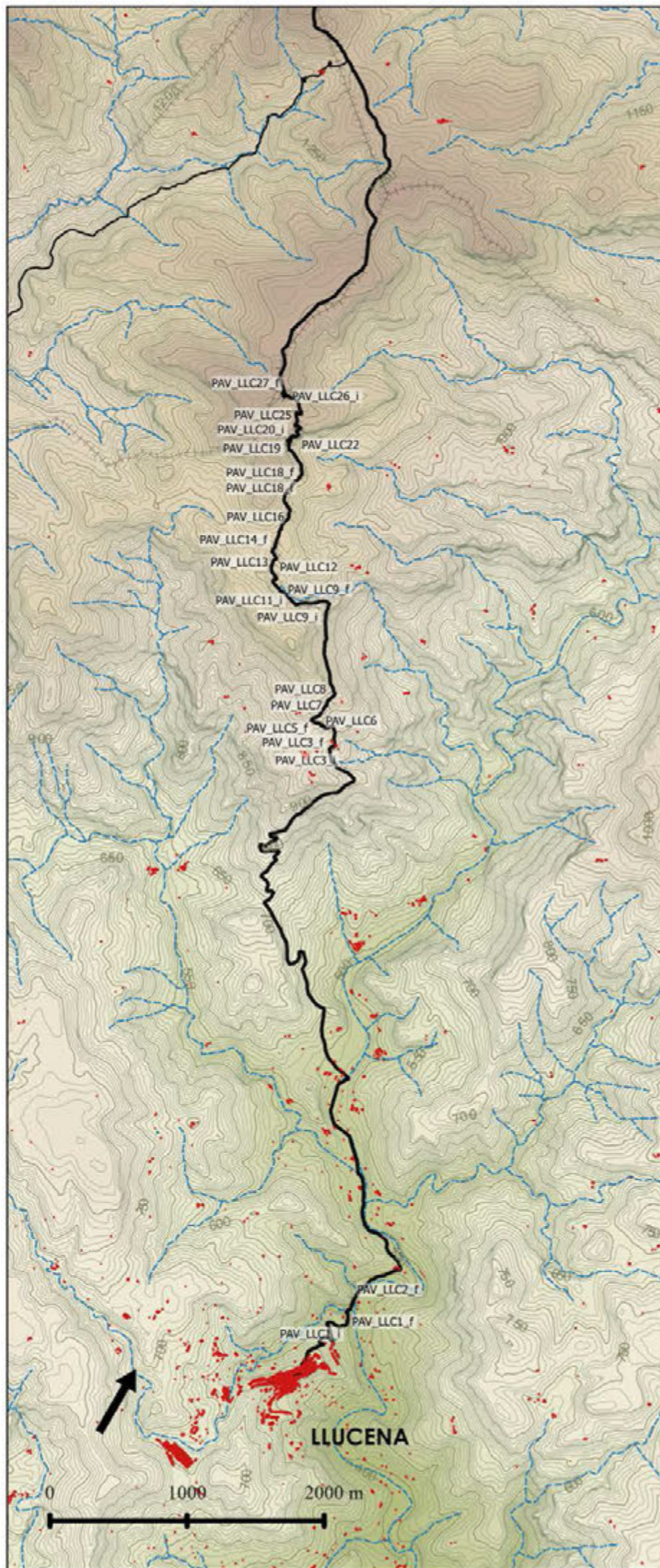

PAV_LC13

PAV_LC14

PAVIMENTACIÓN DEL CAMINO DE LLUCENA AL MAS DE COLLADO [2-2]

PAV_LC15

PAV_LC16

PAV_LC18

PAV_LC19

PAV_LC20

PAV_LC22

PAV_LC23

PAV_LC24

PAV_LC25

PAV_LC26

PAV_LC27

PAV_LC28

ANNEX IV: Material relacionat amb les reunions participatives.

Contingut:

- Cartells de les convocatòries participatives.
- Exemple d'un plànol per al treball a les reunions.
- Exemples dels materials utilitzats per als tallers de fotoelicitació

REUNIONS INFORMATIVES
TALLERS DE CATALOGACIÓ DE PATRIMONI
CAMINS DEL PENYAGOLOSA
2014

Saps què suposaria formar part de la llista de Patrimoni Mundial Unesco?
Què saps sobre l'antiga pelegrinació de la teua localitat?

LES USERES

15 de novembre. Saló de l'Ajuntament
(planta baixa). 11:00h.

CULLA

22 de novembre. Saló de plenaris de
l'Ajuntament. 11:30h.

XODOS - VISTABELLA

29 de novembre. Seu del Penyagolosa
(Antiga Presó de Vistabella). 11:00h.

LUDIENTE - CASTILLO DE VILLAMALEFA

13 de desembre. Saló d'Audiovisuals de
l'Ajuntament de Ludiente. 11:00h.

www.caminsdelpenyagolosa.es

REUNIONS INFORMATIVES
TALLERS DE CATALOGACIÓ DE PATRIMONI
CAMINS DEL PENYAGOLOSA
2015

Saps què suposaria formar part de la llista de Patrimoni Mundial Unesco?
Què saps sobre l'antiga pelegrinació de la teua localitat?

ATZENETA DEL MAESTRAT
7 de febrer. Casa de la cultura. 11:30h.

LUCENA DEL CID
14 de febrer. Saló de la ciutadania. 11:00h.

VILLAHERMOSA DEL RÍO
21 de febrer. Saló de l'ajuntament. 11:00h.

EL ENTORNO DEL PENYAGOLOSA VALORES ETNOGRÁFICOS Y CULTURALES

FOTO A: MAS DE AGUSTINA
Fotografía de Alejandro Calera.

FOTO B: MAS ROIG DE VISTABELLA
Fotografía de Pablo Altaba.

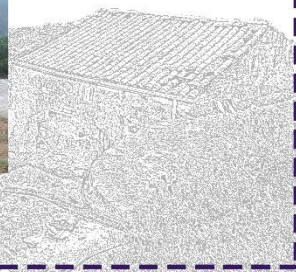
FOTO C: FONT DEL MAS DE COSTA DE LLUCENA
Fotografía de Pablo Altaba.

FOTO D: MOLÍ DE XODOS
Fotografía de Pablo Altaba.

FOTO E: MAS DE PROPET DE ATZENETA
Fotografía de Pablo Altaba.

EL ENTORNO DEL PENYAGOLOSA VALORES HISTÓRICOS

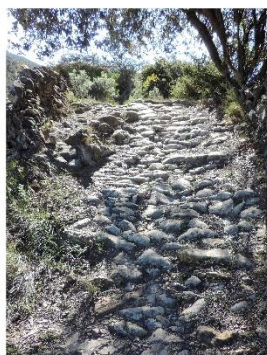

FOTO A: CALZADA PAVIMENTADA
Fotografía de Pablo Altaba.

FOTO B: SANT BERTOMEU DE BOI
Fotografía de Alejandro Cobrea.

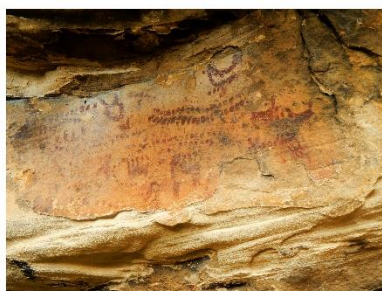

FOTO C: PINTURES RUPESTRES A CULLA
Fotografía de Alejandro Cobrea.

FOTO D: SANT JOAN DE PENYAGOLOSA
Fotografía de Pablo Altaba.

FOTO E: IGLESIA DE CASTILLO DE VILLAMALEFA
Fotografía de Pablo Altaba.

EL ENTORNO DEL PENYAGOLOSA VALORES NATURALES Y ECOLÓGICOS

FOTO A: PI DE LES QUATRE FORQUES
Fotografia de Alejandro Cabrera

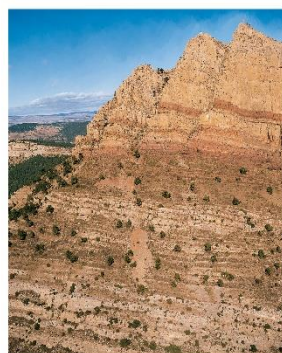

FOTO B: PICO PENYAGOLOSA
Fotografia de Tu ismo de Castellón

FOTO C: ECOSISTEMA AGRÍCOLA
Fotografia de Francisco Jorda

FOTO D: PLA DE VISTABELLA
Fotografia de Francisco Jorda

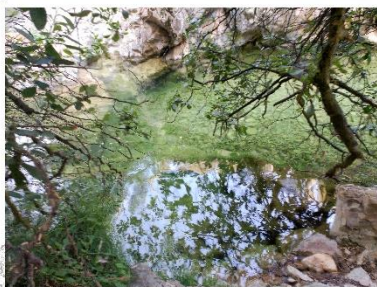

FOTO E: ESTANQUE DEL RIO CARBO
Fotografia de Aien xitroni Garcia

EL ENTORNO DEL PENYAGOLOSA VALORES PRODUCTIVOS

FOTO A: PRODUCCIÓN DE VINO
Fotografía de Alejandro Cabezas.

FOTO B: CAMPO DE CEREAL
Fotografía de Pablo Altaba.

FOTO C: CULTIVO Y RECOLECCIÓN DE LA TRUFA
Fotografía de Ajuntament de Vistabella del Maestrat.

FOTO D: D.O. PATACA DE VISTABELLA
Fotografía de Ajuntament de Vistabella del Maestrat.

FOTO E: ESTANQUE DEL RÍO CARBO
Fotografía de Ajuntament de Sagunto.

EL ENTORNO DEL PENYAGOLOSA VALORES DE USO SOCIAL

FOTO A: CENTRE DE INTERPRETACIÓ DE LLUCENA
Fotografia de Alejandro Cabrera.

FOTO B: VECINOS DE LLUCENA
Fotografía de Juan A. García.

FOTO C: AMICS DE CAMINS DE FERRADURA DE LLUCENA
Fotografía de Amics de Camins.

FOTO D: SALIDA DE LA CARRERA DE VISTABELLA
Fotografía de...

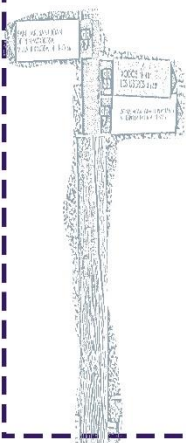

FOTO E: FIRA D'OFICIS TRADICIONALS DE VISTABELLA
Fotografía de Ajuntament de Vistabella del i.e.astruc.

